

H A T O S P Á L

3affa
HADO

AZ
ELÁTKOZOTT
KÖZTÁRSASÁG

AZ 1918-AS ÖSSZEOMLÁS
ÉS FORRADALOM TÖRTÉNETE

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Hatos Pál

TTOSOTAJE SA
KÖZTÁRSASÁG

Sorozatszerkesztő:

Ablonczy Balázs és Müller Rolf

HATOS PÁL
KÖNYVTÁR
MINDEN JÓ BEMUTATÁVAL

TARTALOM

AZ ELÁTKOZOTT KÖZTÁRSASÁG

Vezetésszavak és név előírás – A történelem és a társadalom – A történelem és a társadalom – A történelem és a társadalom

Az 1918-as összeomlás

és az őszirózsás forradalom története

paraszti és munkás forradalom a társadalom és a társadalom
munkás
szilárd
A kö

1. Hely

Először a társadalom körében a társadalom és a társadalom
Hatalom és terrorizmus a társadalom és a társadalom
vagy a társadalom és a társadalom
utól a társadalom és a társadalom
A forradalom és a társadalom
A forradalom és a társadalom
A forradalom és a társadalom
A forradalom és a társadalom

Jaffa
Kiadó

COPYRIGHT © HATOS PÁL, 2018
HUNGARIAN EDITION © JAFFA KIADÓ, 2018
MINDEN JOG FENNTARTVA!

A KÖTET MEGJELENÉSÉT
A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP TÁMOGATTA

KÖZTÁRSASÁG

943.9

440

2

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000667538

FELELŐS KIADÓ RADOS RICHÁRD
FELELŐS SZERKESZTŐ SISÁK GÁBOR
SZERKESZTŐ NEMES KRISZTIÁN
BORÍTÓTERV HEGYI PÉTER
BELÍVTERV SIPOS GÉZA
JAFFA KIADÓ • WWW.JAFFA.HU
ISBN 978 615 571 569 3
ISSN 2559-9666

TARTALOM

1. Az összeomlás társadalma 19
- Kik másztak fel a háború „aranyhegyeire”? • A magyar paraszti társadalom változásai a háború alatt • Szociáldemokrata politika és kultúra 1900 és 1914 között • A szociáldemokrácia felemelkedése az első világháború alatt • A középosztály háborús nyomora és radikalizálódása
2. Hogyan lett vége? 81
- Tisza István délszláv körútja 1918 szeptemberében • Pacifizmus és terrorizmus a háború végnapjaiban • A békevágy Wilson és Lenin között • A történelmi Magyarország utolsó lobbanásai • A történelmi Magyarország utolsó hetei • A forradalmasodó Budapest 1918 októberében • Horvátország elszakadása Magyarországtól 1918. október végén • A forradalom váratlan győzelme 1918. október 30–31-én

3. Az elátkozott köztársaság

143

Károlyi Mihály kormányalakítása 1918. október 31-én • Szabadkőművesek és az őszirózsás forradalom • A forradalmi mámor színe és visszája • A magyar vidék elfeledett parasztforradalmi 1918 novemberében • A katonák hazatérése és a leszerelés anarchiája • A vidék pacifikálása • Tisza István meggyilkolása • Hogyan lett Magyarország népköztársaság 1918 novemberében? • A köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án

4. A Károlyi-kormány külpolitikája

266

Károlyi Mihály belgrádi tárgyalásai és a belgrádi fegyverszüneti konvenció, 1918. november 7–13. • Jászi Oszkár aradi tárgyalásai 1918. november 13–14-én • A magyar külpolitika útkeresései a Károlyi-korszakban • A hadseregszervezés kudarcai • A Délvidék, a Felvidék és Erdély elvesztése

5. Magyarország 1919 első hónapjaiban: az elkésett földreformtól a proletárdiktatúráig

361

Kormánypártok és ellenzékiek 1919-ben • A földreform tündöklése és bukása • A Kommunisták Magyarországi Pártjának létrejötte • A Vix-jegyzék és a proletárdiktatúra kikiáltása

6. Epilógus: az őszirózsás forradalom tövisei emlékezete

417

Jegyzetek

425

Névmutató

477

Mikor elhatároztam, hogy megírom az emlékeimet, nem annak a kornak a történelmére gondoltam, melyet bizonyosan nagy időknek fognak nevezni; nem nagy emberekről és nagy politikáról akarok megemlékezni, nagy tetteket feljegyezni, nem nagy emberekről és nagy politikáról akarok írni. Ez a történelem dolga. Nem az előkelő világról fogok írni, csak magunkról, a szenvedésekről és lelkesültségekről, melyek meddón veszttek el a szöözönbe és hazugságokba fulladva; kis emberek nagy tetteiről. Ha szigorúan akarnám magamat kifejezni, azt mondanám, a hazugságok kora volt ez, de talán elég annyit mondani, hogy a frázisok kora. Csak arról beszélek, amit láttam és hallottam, és ha néha úgy tűnik fel, mintha pletyka is volna közékeverve, azt hiszem, a pletyka is nagyon jellemző a korra nézve.

Ritoók Emma: Évek és emberek

lett, és ami nem lett. Régi tanulság, hogy a veszített ügyeknek áruelőkre van szükségük. A „patkányforradalom”, ahogy Tormay Cécile nevezte – vagy inkább gyalázta – a *Bujdosó könyvben*, kezdettől fogva az árulás alapmítoszaként szolgált a jobboldalon. A baloldalon viszont az „első közársaság” hamar elbukott kísérlete, a modern, demokratikus Magyarország ösképe és örök beváltatlan ígérete maradt. Károlyi Mihály alakjában pedig az első „magyar október” polgári demokratikus eszményei öltének testet, olyasfajta szoboralakokban, mint amilyen Varga Imre 1975-ben felállított Duna-parti emlékműve, amely bölcsnek és messzélátónak ábrázolta őt – egészen addig, amíg 2012-ben el nem távolították, hogy helyére ísmét Tisza István monumentális szobra kerüljön. Ki tudja, meddig?

Minél nagyobb jelentősége van egy múltbeli eseménynek, annál hajlamosabbak vagyunk okai helyett a következményei felől értelmezni.¹ Az emlékezet múlttal való csalóka játéka könnyen megejt, mert egyszerre él a mítoszteremtés és a felejtés eszközeivel. Történelmi esemény és emlékezet között aligha tátonghat nagyobb szakadék, mint az 1918-as „magyar október” esetében. A nemzeti emlékezet kánonjai 1918 őszének eseményeit óhatatlanul Trianon keserű csalódásának szemüvegén át láttatják, s ezt a szemüveget aligha fogjuk valaha is letenni – a tisztább látás önmagában nemigen boldogít. Míg a jobboldali történelmi köztudat biztos abban, hogy ha nincs Károlyi és az őszirózsás forradalom, akkor nincs Trianon sem; a baloldali biztosan tudja, hogy Károlyi és forradalma nélkül is bekövetkezett volna az ország feldarabolása. Mindkét verzió fikcióra alapoz, s közben elsikkad a történelmi valóság, a forradalom nagyon is konkrét szituációja, amelynek megértése csak az okok és nem pedig a következmények felől lehetséges. Mindenki ismeri Linder Bélá végzetes mon-

datát, amely úgy hangzott: „Soha többé katonát nem akarok látni”. A Károlyi-kormány hadügyminiszterének 1918. november 2-án elmondott nyilatkozta ma is összeesküvés-elméletek kedvelt gumicsontja, de keveseknek jut eszébe megkérdezni, miért is éljenezte még a frontharcos Linder Bélát *akkor és ott* katonákból és tisztekből álló több száz fős közönsége. A hőskultusz az emlékezet jogos vigasza a gigantikus veszteségért, de mögötte ködbe vész, hogy a leszerelő hadseregek Európában mindenütt – még a győzteseknél is – elsősorban „gyászközösségek” voltak. A hazatérő katonák hősök helyett hajótörötteknek érezték magukat, ahogy a háborús rokkant-egyesület korabeli röplapja fogalmazott. 1918 őszének eseményeit, a szereplők *akkori* érzéseit, motivációit valójában nem ismerjük. Amikor a forradalmi időszak lezárult, a bekövetkező események egyszerre sörsszerűvé és visszavonhatatlanná lettek a benne részt vevők számára is, eltüntetve ezzel a történelmi jelen gazdagságát. „Holt tenger” lett a múlt, ahogy Illyés Gyula írta, akinek eszmélését jelentette 1918 őszé, s ezt az emléket makacs módon megőrizte – ellentétben Márai Sándorral, aki pedig abban az időben kommunista volt, és büszkén „nemzetellenes”, ezt azonban termékeny írói pályafutásán keresztül mindvégig elhallgatta, mert a forradalmi kísérletek lázából polgárként ébredt fel.²

A vesztes ügyeket nemcsak vélt vagy valós árulók jellemzik, hanem a történetírás műzsája is hajlamos őket elhanyagolni. Clio figyelmen kívül hagyása az őszirózsás forradalom emlékeztétét illetően is tetten érthető. 1918 őszének lázas korszaka mára tökéletesen elfeledett, hiába készült róla könyvtárnyi terjedelmű és egyes darabjaiban kiemelkedő színvonalú feldolgozás a Kádár-korszakban. Érdekes módon ez a felejtés nem először sújtja az első magyar októbert. Illyés Gyula az 1930-as évek végén azt írta, hogy a forradalmi időszak „egy

nem mindennapi nemzedéknek volt óvodája, líceuma, főiskolája. Az azelőtt járó nemzedékeknek pedig jó fél századon át az ígérget földje; egész addig; míg szemtől szembe nem láthatták. Ők a csalódás vagy a csalatás miatt hallgatnak róla? Mint valami szégyenletesen végződött viszonyról?”³ Illyés majd nyolcvanéves megállapításai arra figyelmeztetnek, hogy a felejtés nem banalitás. A felejtés mindig beszédes; a rejtőzködés súlyos jelentést takar. A történetíró nemcsak az emlékezet mítoszainak kritikus áttekintésére hivatott, hanem jól teszi, ha az emlékezet elsorvadását is számon tartja. Az őszirózsás forradalom esetében ez azt jelenti, hogy vissza kell adnunk ennek a rövid korszaknak a gazdag történelmi életet. A kollektív emlékezet és ellentéte, a kollektív amnézia – függetlenül attól, hogy a győzteseké vagy a veszteseké – semmiképpen sem ártatlan, és nem is pontos, torzításai pedig szintén nem véletlenszerűek. A magyar jobboldali hagyományba Tormay Cécile híres-hírhedt könyve nyomán beleégett a „nyomorék” Károlyi Mihályról szóló mítosz, azt azonban kevésen tudják, hogy Krúdy Gyula (aki ma inkább a jobboldal egyik irodalmi ikonja) Tisza Istvánt nevezte testi hibásnak, aki „a nyomorékok konokságával” halt hősi halált „szennyos pártja” helyett. Az ősnemes Tiszáról írta ezt az ősnemes Krúdy, aki a szintén arisztokrata Károlyiért viszont életé végéig rajongott. Károlyiért az utca népe 1918 őszén átköltötte a Kossuth-nótát, sőt Rudolf királyfiként is megénekelte a falusi folklór, a Tisza Istvánt gyászoló úri gyülekezetet ellenben a gróf szeretett geszti népe megalázta a temetés napján. Természetesen erről hallgat a jobboldali hagyomány. De a baloldal is mítoszok szemüvegén keresztül néz vissza 1918 forradalmára, amelyben a köztársaság és demokrácia nemes kísérletét látja, elfeledkezve arról, hogy a köztársaság eszméje a történelem szédületében öltött testet, s csupán rögtönzés volt. Néhány héttel korábban Károlyi

Mihály még IV. Károly magyar koronájának megtartásáért küzdött, Jászi Oszkár pedig a köztársasági mozgalmat veszélyes nacionalista ideológiának tartotta, s a forradalom előtt pár héttel „a Monarchia jövőjéről” adott ki könyvet, amelyben az alkotmányos királyságot az általa elképzelt „keleti Svájc” demokratikus föderalizmusának garanciájaként írta le.⁴ Aligha van ironikusabb öröksége a 20. század mozgalmas magyar történelmének annál, mint hogy a köztársasági mozgalom valódi tartalma – „ne legyen király többé” – túlélt minden rendszerváltozást, hogy a forradalmi ideológiát követő forradalmi ideológia. Könyvem nem vezet ki senkit az emlékezetpolitikai konfliktusok sűrű erdejéből. Nem a későbbi értékelések egymással felelő perspektíváit kritizálom. A történelmi jelen felidézése értelmezésemben elsősorban annak elutasítását jelenti, hogy az eseményeket következményeik felől, a bukás vagy győzelem távlatából bíráljuk el. Már csak azért is, mert a győzelem és bukás távlatá is állandóan változik. A felidézés természetesen nem jelenti azt sem, hogy megtudhatjuk, *mi is történt valóban*. 1918 őszén és 1919 telén, csupán vissza kívánok térni a kortárs történelmi tapasztalat esendő perspektíváihoz, amelyek egymással felelve vagy egymásba simulva más, kuszább rajzolatot adnak, mint a forradalmak bukása után kialakult emlékezeti közösségek elbeszéléseinek állóképpé merevedett horizontja. Aligha helytálló a történelmi eseményeket bármiféle racionalitás érvényesüléseként tálni. Az „ész csele” csak a filozófia madártávlatában létezik, a történelmi szereplő nem látja sem az időbeli, sem a társadalmi struktúrákat, amelyek keretében állítólag cselekszik. Ilyenek talán nem is léteznek; vagy ha igen, azokat az *utólagos* értelmezés ácsolja össze a maga kedvére. A valóságban csak egy életünk van, amelyet saját, sokszor kiszámíthatatlan módon jelentkező esetlegességei sokkal inkább alakítanak, mint az utókorhoz és annak

ítéletéhez való igazodás kényszere vagy motivációja. Ahogy a valódi gondolatok is gyakran úgy jönnek létre, hogy a gondolkodó nem is tud róluk, s még utána sincsen teljesen a birtokában. Evés közben jön meg az étvágy – idézi Heinrich von Kleist *A gondolatok fokozatos kialakulásáról beszéd közben* című rövid esszéjében az ismert közmondást, és rögtön át is fordítja: a frappáns gondolat a beszéd közben születik meg, miközben átelmélkedett ideáink sokszor zavarossá lesznek, mire kifejezzük őket. Kleist tézise a történelmi szereplők cselekedeteire nézve is használható, hiszen a történelem a legkritikább esetben zajlik valami előzetes terv, céltudatos megvalósulásaként. Akármennyire is szeretnék ezt utólag így látni, s még inkább láttatni a szereplők.⁵ Egy francia miniszter azt mondta a versailles-i békekönferencián megnyitójáról kifelé sétálva angol kollégájának: „Tudja, mi fog ebből kisülni, barátom: rögtönzés!”⁶ Ez az improvizáció aztán megteremtette a maga történetírói iskoláit, amelyek racionális magyarázatokat fűztek és fűznek a Párizs környéki békék néven ismert határozatokhoz. És megteremtette makacs mítoszait is a magyareellenes összeesküvésekről, a francia miniszteri ágyakban hempergő román prostituáltakról stb., amelyek ma is velünk vannak a Trianonról szóló utcai beszélgetésekben. Bármilyen furcsának is tűnhet: racionális magyarázat és összeesküvő-mítosz egy töről fakad, abból a kiirthatatlan vágyból, hogy logikus értelmet tulajdonítsunk a megtörtént eseményeknek. Itt az ideje azonban, hogy a történelem megismerésében is hasznosítsuk a viselkedés- és döntéstudományt egyre inkább tért hódító felismerést: ha egyszer meghozunk egy döntést, utána sokszor érdekeink ellenére is ahhoz tartjuk magunkat, de azt, hogy döntésünk meghozatalában milyen nagy szerepük volt az irracionális tényezőknek – érzelmeinknek, szenvedélyeinknek, pillanatnyi körülmé-

nyeink és/vagy érdekeink szeszélyes félreismérésének stb.⁷, gyakran eltagadjuk, hogy magunknak és másoknak is értelmes választásként adhassunk róla számot. A történetész „fordított proféta”: a végeredmény ismeretében írja meg a történelmet úgy, mintha az lejátszatlan, variációkkal teli játszma lenné. Én sem teszem másként. A történelmem útja mégsem világít visszafelé, s a történetész magát és olvasóit is becsapja, ha tettek és áldozatok távollétében ítéltkezik. Ráadásul a történelemkönyvekben szereplő idő sem az egykori események ideje, hanem elbeszélte idő, amelyben a kronológiát a szerző akarva-akaratlan úgy hajlítja meg, mint Uri Geller nevezetesen műtatványában a fémkanalat. Igazságtévés helyett tehát arra törekszem, hogy a kortárs források zavarba ejtően sokrétű és sokszor ellentmondásos leírásait szembe-sítve kísérjem végig az őszirózsás forradalom egyre anarchikusabb történetét egészen az 1919. március 21-i kommunista hatalomátvételig. Az 1918-as forradalom tragikomikusan kezdődött és tragikomikusan véget ért kísérletében nem a nagy történelmi példázatokat keresem, még kevésbé cáfolatukat, hanem a mulandó szituáció érdekelt. „Menj, éj hozzá a részletekhez / vad közelségből nézd meg őket” – írja a költő Tóth Krisztina egy csöndes versében. Erre a fajta viszonyulásra nem csak a lírai én képes. Ha a történetírás rekonstruálni nem is tudja a múltat, de láttatni engedi az egykori dolgok, események, érzések és döntések „vad közelségét”, amelyek a hivatalos emlékezet(ek) kánonjaiból rég kihullottak mint felesleges részletek. Láthatjuk Kosztolányit, amint fűt az Astoriánál Lukachich Géza tábornok bosnyákjai előtt 1918. október 31-én hajnali 2 órakor. A frontról hazatérő dühödt katonák találkozásait a petróleum- és szénhiánnyal, elkéséssel vagy éppen a hitvesi ágyban talált orosz hadifogollyal. A Móríz

Zsigmond által meginterjúvolt hajdúsági parasztokat, akik a földosztás lázában közömbösen várják a román megszállókat. A köztársaságot – talán éppen Korda Sándor és Kertész Mihály kamerái előtt – éltető kétszáz ezer budapesti munkást. A magyar történelem vereségben fogant baloldali pillanatát. És persze a zsidó menekülteket a polgárháborús Ukrajnából, a magyarokat Szabadkáról, Eperjesről, Kolozsvárról. Meg az otthon maradó kassai és nyitrai polgárokat, akik jobban félnek a fosztogató magyar nemzetőrségtől, mint a bevonuló csehektől. A román csapatokat irodalmi franciassággal megírt nyilatkozattal fogadó kolozsvári újságírókat. Andrassy Katinkát, a „vörös grófnőt”, Károlyi Mihály fiatal feleségét, amint szédül, képletesen és nagyon is valószínű. A léha pesti kultúrát Molnár Ferenc színdarabján keresztül kritizáló Lukács Györgyöt, aki szinte váratlanul ugyanúgy kommunista lesz, mint Goszthony Mária, az ősi somogyi dzsentrisárj. Nyilvánvalóan nem az osztálytudat vezérelte ez utóbbit, amikor a Kommunisták Magyarországi Pártjának soraiba ajánlotta az előbbi – hacsak az nem, hogy mindkettőjük édesapja „méltóságos úr” volt: kétezer holdas nagybirtokos a Goszthony lányé, befolyásos bankvezér Lukács Györgyé. Amiképpen a fiatal és „zendülő” Márai Sándort sem a történelem logikája vezette, amikor kész költővé nyilvánította a fiatal Révai Józsefet, a későbbi sztálinista kultúrdiktátort. Márai a helyét és szerepét kereső újságíró volt, aki éppen a polgári konvenciókra vágta rá szülei szalonjának széles üvegajtáját, Révai pedig sorsa ellen lázadó szürke kis bankhivatalnok, telve Dosztojevszkij hőseitől tanult irodalmi rajongással Lenin forradalmának üdvhozó tanai iránt. Mert egy dolog akkor szinte biztosnak tetszett mindenki előtt: mégpedig az, hogy előbb-utóbb átcsap a Kárpátokon a Lenin vezette bolsevik világforradalom. Ezt várta

Szabó Dezső, aki ekkor még nem az ellenforradalom, hanem a kommunizmus profétája volt: „Minden magyar tágujon egyetemes emberré, s az életmentés egyetlen menekülésével vesse magát a szocializmusba, hogy előkészítse a minden emberit szabad természetbe védő kommunista világrendet.” Elcsodálkozhatunk a halott Ady kihűlt teteme felett megfogalmazott sorok optimizmusán. A kommunizmus azonban 1918–1919 fordulóján nem annak látszott, ami volt, s főként nem annak, amivé lett: „A bolsevizmus Közép-Európában munkát és boldogságot jelent mindenkinek, ingyenes oktatást, orvosi ellátást, Bernard Shaw-t, rengeteg zenét, kertvárosokat és a gépek diadalát” – magyarázta a Keleti pályaudvar peronján egy brit diplomatának egy izgatott magyar kommunista, Bolgár Elek.⁸ A magyarokban csak alkotásra képtelen türáni törzseket és a németet rossz kiejtéssel beszélő zsidó kommunistákat látó Harold Nicolson megvetoen legyintett. Főnöke, Lloyd George hasonló könnyedséggel tért napirendre a kommunista hatalomátvétel felett: kevés országnak van annyira szüksége a forradalomra, mint a magyaroknak, ahol a földesurak középkori elnyomásban tartják parasztjaikat, és az első éjszaka jogát gyakorolják a falusi lányokon.⁹ A kommunizmus üstököse egyszerre ígért tisztító morális vihart és fenyegetett a polgári társadalom kivénhedt erkölcsének elpusztításával. Eljövetelet várta vagy félté Jászi Oszkár, Bethlen István, a salgótarjáni bányászok és a dégi Festetics-uradalom cselédjei, amiképpen a Moszkvából Lenin kommunista messianizmusával és a tőle kapott milliókkal hazatért Kun Béla is. Csak a következményeket kalkulálták nagyon másként a kor szereplői. Ellenállás mindenesetre nem volt a polgári társadalom részéről. A budapesti arany- és ezüstművesek egyesülete már 1918 decemberében egyhangúlag engedélyezte tagjai számára a kommunista pártba való belépést. A „kom-

munista bankhivatalnokok” pártszervezetének kiépítésénél – kevésen érezték ezt a szókapcsolatot fogalmi ellentmondásnak – az a Korvin Ottó bábáskodott, akinek édesapja vállalatától húzott havi apánázsa magasabb volt, mint a miniszterelnök fizetése.¹⁰ A civis Debrecén halk szavú költője, Tóth Árpád hozsannás ódában főhászkodott a „vörös istenhez”. A földművelésügyi minisztérium régi világból örökölt teljes tisztikara vörös jelvénnel a gömblyukában várta a kommunista népbiztosokat. 1919. március 22-én, ügyet sem vetve a Károlyi-kormány távozó miniszterére, a tolcsvai szőlőbirtokos Buza Barnára.¹¹ Rákosi Mátyás gúnyosan jegyezte meg, amikor a proletárdiktatúra kitöréséről kérdezték: „Egyetlen embert nem kellett letartóztatni ellenállás miatt.”¹² Száz évvel a forradalom után ünneplés vágy, kárhóztatás helyett izgalmas feladat a megkövesedett események mögött felfedezni a vulkáni erejű egykori sodrást és sodródást, amelyben a tettek formálták a gondolkodást, s a történelmi idő szédületében természetessé vált a kiszámíthatatlan.

...nyagot békéltető szándékkal a felhagyott győdi katonasírból
 megsejteszték, és az ott eltemetett katonák felidézését
 követelték. A felhagyott katonasírból megidéztek a földhözgyökös, felfe-
 varozott, bomlelési, földönkívüli, bomlelési, bomlelési, bomlelési
 bomlelési. **AZ ÖSSZEOMLÁS** Hallgatogatom
 a felhagyott katonasírból megidéztek a földhözgyökös, felfe-
 varozott, bomlelési, földönkívüli, bomlelési, bomlelési, bomlelési
 bomlelési. **TÁRSADALMA** Hallgatogatom
 a felhagyott katonasírból megidéztek a földhözgyökös, felfe-
 varozott, bomlelési, földönkívüli, bomlelési, bomlelési, bomlelési
 bomlelési. **A titkos átkok halk tárnáiban** Hallgatogatom
 a felhagyott katonasírból megidéztek a földhözgyökös, felfe-
 varozott, bomlelési, földönkívüli, bomlelési, bomlelési, bomlelési
 bomlelési. **Sohse hallott pokolgépék hevének.** Hallgatogatom
 a felhagyott katonasírból megidéztek a földhözgyökös, felfe-
 varozott, bomlelési, földönkívüli, bomlelési, bomlelési, bomlelési
 bomlelési. **Ady Endre: Barangolás az országban, 1913**
 Hallgatogatom a felhagyott katonasírból megidéztek a földhözgyökös, felfe-
 varozott, bomlelési, földönkívüli, bomlelési, bomlelési, bomlelési
 bomlelési. **„Möst hadd legyen Tisza István a légnépszerűbb ember”**
 – jegyezte fel naplójában egy okos liberális asszony a világhá-
 ború kitörését követő hetekben. Igaz, azt is hozzátette: „mert
 ha megvérnek bennünket, lefeküldhetünk a közös sírba mind-
 nyájan, konzervatívok és liberálisok, búrsoák és proletárok,
 Tisza István és Károlyi Mihály”.¹ 1914-ben a háború kitörése
 egy rövid időre elfedte az 1867 óta uralkomán lévő szabadelvű
 politika legitimációs deficitjét. *Qui habet tempus, habet vitam*
 – aki időt nyer, életet nyer. A Szerbia elleni háborút hosszú
 hetek habozása után felvállaló Tiszának igazából nem is volt
 más hadicélja, más politikai programja, mint az időnyerés,
 a „magyar szupremácia” fél évszázad alatt kiküzdött politi-
 kai pozícióinak védelme bel- és külföldön egyaránt.² Tisza
 István – ellentétben a nagyravágyó katonákkal – nem akart
 hódítani. Szerbia kínkeservés legyőzése után ugyan egyszer

kijelentette, hogy Belgrádot, a szerb fővárost vidéki magyar várossá kell tenni, de ettől eltekintve nem tévesztette szem elől, hogy „ebben a háborúban már a védelmi célok elérése is hatalmas eredményt jelentett volna”.³ Félelme az ezeréves magyar állam megsemmisülésétől a német szövetséges melletti végsőkéig való kitartásra ösztönözte a „magyar Bismarckot”, aki ugyanakkor azt is sejthette, hogy a német fegyverek győzelme Közép-Európát, s benne a magyar birodalom sorsát is végzetesen átrendezné, és a szláv veszély elhárítását germanizálással kell majd megfizetni.⁴

Sokáig mégis úgy tűnt, hogy megéri bízni a hatalmas szövetséges hadiszerencséjében, a közös hadsereg kötelékeiben harcoló magyar honvédek hősiességében és a nemzetiségi katonák lojalitásában, s akkor minden úgy marad, mint volt a fegyverek eldördülése előtt. 1914-ben a mozgósítást követő lelkesedés látszólag nemzeti egységet teremtett. A magyar parlamentarizmus évek óta válságban volt, most az ellenzék vezetérei megadással felérő fegyverszünetet kötöttek a kormánnyal. A gyerekek háborúsdit játszottak a grundon, s a felnőttek jó része is különös izgalomba került. A francia kultúrán nevelkedett író, Ritoók Emma „gyönyörűséggel teli gyűlöletet” érzett, amikor a németek Párizshoz közeledtek, és „gönösz bosszúálló örömet”, amikor az angol hadügyminiszter, Lord Kitchenér a tengerbe veszett.⁵ Hasonlóan Angliához és Németországhoz, nálunk is voltak költők, akiket vonzott a veszélyes élet, és a háborút a férfiak egymásra találásaként magasztalták. A *kékszakállú herceg vára* című Bartók-opera librettistája, Balázs Béla önként jelentkezett a frontra, és patétikusan írta: „Dübörgő, füstös, homályos pályaudváron mintha újra egymásra találának a férfiak, akiket száz évig asszonykarok kerítése választott el egymástól. Valami meghatott, bűnbánó egymásra

ismerés ez. Hazatérés a férfiak közé.”⁶ (Az írók többsége persze inkább maradt az asszonykarok kerítésében: Tóth Árpád szerint minden tehetségesnek ismert költőtársa „ott, hon melegítette a kuckót”.⁷) Ugyanakkor a háború kitörésének első pillanataiban még a különben apolitikus magyar parasztságot is áthatotta az érzelmi azonosulás a háborús célokkal. „A magyar paraszt Világosért akar bosszút állni, és lelkesen rohan a kozák ellen, ki 1848-ban elhajtotta az öregapja pejlovát” – írta a fiatal polgári radikális újságíró, Csécsy Imre szomorúan Károlyi Mihálynak.⁸ Károlyi, aki ellenezte a háborút, és 1914 nyarán Francia- és Oroszország felé keresett kapcsolatot, szintén önkéntesnek állt, és a galíciai frontra utazott. A fiatal filozófus, Lukács György és barátja, Ernst Bloch Heidelberg egyetemi elefántcsonttornyában egy pillanatra azt hitték, hogy a kibontakozó véres konfliktus szegény gojok háborúja lesz.⁹ De a háborúból senki sem maradhatott ki. 1914 őszen a zsidó közösségek szerte Európában saját hazájukhoz fűződő patrióta érzéseiknek megfelelően kerültek a frontok egymással szemben álló oldalaira. Az, hogy a kortárs zsidó műveltség egyik legnagyobbika, Martin Buber a német fegyverek győzelméért szorított, *német* hitsorsosai számára magától értetődőnek tűnt, míg barátjának – a zsidó tudományosság másik óriásának –, Gershom Scholemnek az ellenkező álláspontja különösképp és aberránsnak.¹⁰ Hasonló volt a helyzet a magyar zsidóság körében is. Várnai Zseni a szocialista *Népszavában* felszólította az orosz zsidókat, hogy álljanak bosszút a korábbi véres pogromokért, s öljék meg a zsarnok uralkodót: „Orosz Zsidó! A Te kezdtől vesszen / A népek hóhérja: a Cár!” – s biztosította hitsorsosait, hogy „napnyugatról közeleg már a sereg”, amely „szabadságot, napfényt hoz neked”.¹¹ Csak utólag derült ki, hogy a háborút igenlő értelmiség és a tömegek lelkesé-

dése a kormányzati politika jól palástolt céltalanságának volt a tükröképe: „Ha tüntetett és éljenzett is egész Budapest: mégse tudta senki, hogy tulajdonképp mit jelent az, amiért lelkesedik, amibe beleegyezik, amit ordítva helyesel. Az éljenzők és szónoklók nem sejtették; hogy a saját, rövid időn belüli besoroztatásukat és harctéri nyomorúságaikat éljenzik; segítik elő és szavazzák meg mintegy utcai népszavazás útján: egyhangúlag” – írta naplójában a szintén frontszolgálatot vállaló Csáth Géza.¹²

I.1 „KERESSEN A PARASZT...!” KIK MÁSZTAK FEL A HÁBORÚ „ARANYHEGYEIRE”?

A győzelem elmaradásával gyorsan elpárolgott a lelkesedés, majd lassan darabjaira hullott az egység is, amelyet a külső veszély hozott létre. A négy esztendeig tartó világháború szinte minden részletében átszervezte, sőt deformálta a magyar gazdaságot, s a háború társadalmi-mentális következményei is messze hatók voltak.¹³ A világháború példátlan újdonsága volt, hogy a távoli hadszíntér nem is volt olyan távol, front és háttér azelőtt soha nem tapasztalt kölcsönhatást mutatott. Nemcsak a jól működő tábori posta, a csúcsra járatott háborús propaganda következtében, hanem főként a mindennapi élet nyers törvényszerűségeinek jóvoltából. A háború egyre fokozódó arányai mind több munkaerőt vontak el a termeléstől, miközben a korlátozott termelés eredményeire a hadsereg egyre nagyobb igényt tartott. Mindez a kereslet és kínálat békebeli egyensúlyának megbomlását, és ennek folytán az árak ugrásszerű emelkedését eredményezte.¹⁴ Teleszky

János pénzügyminiszter számításai szerint a háborús négy év harminc esztendő jövedelmét emésztette el.¹⁵ 1918-ban a kimérülés és nélkülözés egyre általánosabban járta át a társadalom széles rétegeit. Ami persze nem jelenti azt, hogy a véres harcoknak ne lettek volna haszonélvezői.¹⁶ A háború „aranyhegyein” elképesztően meggazdagodtak a hadiszállító nagyiparosok. A csepeli lőszergyáros, Weiss Manfréd a háborús évek alatt felhalmozott vagyonából például egész Horvátországot megvehette volna, végül csak a bárói címet és Károlyi László gróf nyolc-ézer holdas derekegyházi uradalmát vásárolta meg.¹⁷ A liberális állam nem volt felkészülve a háborúra; így a hadigazdálkodás jelentős részét kénytelen volt „kiszervezni” – és rögtönözni.¹⁸ Nemcsak a Weiss Manfréd Művek csepeli udvarán beolvasztásra váró, leszeregt falusi harangok szomorú látványa bizonyította ezt; hanem az is, hogy az állam a mezőgazdasági terményfelvásárlást és rekvirálást is a kereskedőkre bízta. (Ha kellett, persze segítettek a csendőrszüronyok.¹⁹) Az élelmiszer-ellátásban hivatalos monopóliumot élvező; 1915-ben megalakult Háditermény Részvénytársaság alapítókéjét csak félerészben jegyezte az állam; a többit a nagy terménykereskedők adták össze. A Háditermény mintájára később tucatnyi iparági és anyagközpont létesült, amelyek pénzügyi alapját a magántőke biztosította. (Az 1917-ben létrejött, mulatságos nevű „A Magyar Szent Korona Országainak Cipőközpontja”, illetve a még komikusabban hangzó „A Magyar Szent Korona Országainak Állati Szőrök Központja Részvénytársaság”, rövidítve a „Cipőközpont” és „Szőrközpont” szintén a hiánygazdaság komor valóságáról szóltak; egyúttal hű kordokumentumai annak is, hogy a hivatalnokibikkfányelv nyakatekert esetlenségeit nem az Európai Unió brüsszeli bürokratai találták fel.²⁰)

A közvetítő kereskedelem hatalmas konjunktúrája hullámszerűen terjedt tovább, s fellendítette a kereskedelmi és banktőkét is. A pénzbőség a pénzintézetek betéti állományának erős megduzzadásához vezetett. A hazai pénzintézetek és ipari részvénytársaságok alaptőkéje a háború alatt mintegy 1,25 milliárd koronával nőtt. A hadiszállítások és az infláció révén hatalmas mennyiségű mobilizálható tőke gyűlt fel a vállalatok kezén.²¹ Bár a konjunktúra korántsem korlátozódott Budapestre, az ország fővárosának különösen használt a háborús helyzet kivételessége. A háború első éveiben a katonatiszti fizetések több mint 50 százalékkal emelkedtek.²² A budapesti kereskedelem előtt számtalan új üzleti lehetőség nyílt meg azzal, hogy a tisztikar zsoldja a frontokról és a hadtápvonalakról jórészt a főváros gazdasági életébe áramlott vissza. Akár abban a formában, hogy a bevonult katonák (szabadsága idején) maga költötte el; akár úgy, hogy a családtagok használták fel; akár betétek formájában: új meg új pénztömegek hömpölyögtek a katonai vonalak felől a főváros felé, legtöbbször az üzleti élet csatornáiba kerülve.²³ A magyar vasúti hálózat központi jellege folytán Budapest az üzleti vállalkozók figyelmét is a fővárosi háborús konjunktúra felé irányította. A fővárosi katonai és egyéb központok felszerelési raktárjai szintén újabb lökést adtak a budapesti kereskedelem fejlődésének, mert a nagy intézmények árnyékában vagy azok palástjába csimpaszkodva szívesen tenyészték az azokból élő kisebb próbálkozások is.²⁴ 1918 őszén a budapesti katonai rendőrség tagjai között több olyan tartalékos tiszt is volt, aki beosztását megvásárolta. Ez a pozíció nem csupán a harcterről való távolmaradást tette lehetővé számukra, hanem a zavártalan kártellezés és lánckereskedelmét is. „Korrupáltak voltak a végtelenségig, pénzt kértek és fogadtak el, ahonnan csak lehe-

tett” – írta a rendőrség és az üzlet egymással kapcsolatban lévő félvilági szürke zónáiról egy, a miliót jól ismerő fiatal üzletember.²⁵ A kétes eredetű gazdagság pedig szívesen, sőt tölakodóan mutatta meg magát. 1918 őszén nemcsak a központosított háborús élelmiszer-gazdálkodás biztosítására létrehozott Haditermény Rt. modern, hatemeletes új székházát adták át a belvárosi Szalay utcában, hanem a luxusigénnyel és igazi művészi érzékkel kivitelezett Gellért Szállót is a nagypolgári közönségnek a lágymányosi Duna-parton. A Gellért Szálló konferenciaturizmusának első fecskéi a pszichoanalitikusok voltak, Sigmund Freuddal az élen, aki 1918. szeptember végén jólesően nyugtázta, hogy módszere immár a „császári és királyi” hadseregben is polgárjogot nyert.²⁶ Freud egyáltalán nem volt lesújtva attól, hogy „az analízis tiszta aranyát a szuggesztió ezüstjével keverjék” – azaz hogy kilépve a szekaléből, a pszichoanalízis hivatalosan elfogadott módszer legyen a konzervatív birodalom legkonzervatívabb intézményében, a hadseregben is.²⁷

A kereskedők mellett jól jártak a nagybirtokosok is. A mezőgazdasági árak meredeken emelkedtek, s az erősza-
kos rekvirálások általában megkímélték azokat, akik a Nemzeti Kaszinó exkluzív különtermeiben együtt vacsorázhattak Tisza Istvánnal. Sokan a hadi megrendelések jövedelméből új kastélyt építettek, vagy kifizették korábbi adósságaikat. A földbirtokosok háborús gabonaárakból származó haszontöbblete már a háború első évében meghaladta az egymilliárd koronát.²⁸ A világháború rendbe tette Tisza István húszezer holdas birtokainak pénzügyeit, s legfőbb politikai ellenfele, Károlyi Mihály gróf is megszabadult gigászi kártyacsatákon felhalmozott korábbi adósságaitól.²⁹ Miközben a körbezárt Przemyszlben az utolsó konzerveket osztották szét a bakák-
nak, a főispáni teacstélyeken sherryt és pástétomot szolgáltak

fel a fekete kenyérhez.³⁰ Az egyetlen nélkülözés, amit az arisztokraták elszenvedtek, hogy ruhatáruk évenkénti felfrissítésére nem utazhattak Londonba, a Bond Streetre, és az angliai rókavadászatok mellett le kellett mondaniuk a sárga ruhás párizsi színésznők nyújtotta örömeikről is.³¹

A módosabb parasztság sem panaszkodott: egy egykori szakember szerint majd minden kisgazda, akinek legalább 10 holdas birtoka volt, részesedett a hadi konjunktúrából.³² Ném volt ez jelentéktelen réteg, egyes becslések szerint százhuszezer híján másfél millió családnak volt ennyi vagy több földje 1918-ban.³³ Egy 1917-es belügyminiszteri utasítás mint általánosan tudott dolgot jelentette, hogy a mezőgazdasági termények árának rendkívüli emelkedése következtében a falusi lakosság kereseti és vagyoni viszonyai mennyire megjavultak.³⁴ Egy kiskunfélegyházi százholdas parasztbirtokos az újságban is leírta: „Mi jól vagyunk, bárcsak húsz évig tartana a háború”.³⁵ A szőlőtulajdonosoknak különösen jól ment, borért annyit korábban nem fizettek Magyarországon, mint 1916-ban és 1917-ben. A hitelszövetkezetek prosperáltak, a magyar faluból szinte eltűnt az uzsora.³⁶ Az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe 700 000 kisiparos és kisgazda tartozott 1917-ben, a magabíró gazdatársadalom majdnem fele bankba hordta megtakarításait.³⁷ A „jobb gazdák” keresték a módját, hogy a gazdagság ne csupán takarékbetétüket hízalja a bankban, hanem presztízst is adjon. Nemési portákra emlékeztető, tornácos házakat húztak fel a háború alatt, hintót tartottak, piacozó asszonyaik pedig megcsináltatták a fogsoraikat a városban.³⁸ Viccek születtek arról, hogy egy-egy megtollasodott gazda mindegyik lányának külön zongorát vett.³⁹ A háború a felhalmozás új lehetőségei mellett a társadalmi rétegződés mintázatait is átrendezte, vagy legalábbis alaposan megbolygatta. Mivel

a nagygazdák jelentős részét felmentették, ők dolgoztat-
ták az orosz vagy szerb hadifoglyokat és a hadba vonult
asszonyait – tehát a friss jómód mellé még az idegen mun-
kaerő igénybevételének lehetősége is társult. (1918-ban
a magyar mezőgazdaságban majdnem félmillió orosz hadifo-
goly dolgozott.⁴⁰) Terményeiket – különösen a háború vége
felé – busás haszonnal tudták eladni a perzsaszőnyeggel és
a családfő frakkjával házaló „úri középosztály” tagjainak,
akik viszont egyre inkább kénytelenek voltak addigi privilé-
giumaikról, például a cselédtartásról lemondani.⁴¹ A bácskai
paraszt hófehér kenyeret evett akkor is, amikor a hivatal-
nok középosztályi már csak kukoricamálét, s vígan csem-
pészte a dísznózsirt a korgó gyomrú Bécsbe.⁴² Nem csoda
tehát, hogy a mesés paraszti konjunktúráról szóló elbeszé-
lések nem csupán a kormányzati kommunikációban jelen-
tek meg, hanem a lecsúszó városi tisztviselőrétegek körében
is széles körben elterjedtek.⁴³ A Martinovics páholy szabad-
kőművesei azt gondolták, hogy a növekvő élelmiszerárak
(ahogy a korban egyszerűen mondták: a drágulás) mögött
egy kormányzati jelszó áll: „Keressen a paraszt...”⁴⁴ A külön-
ben tájékozott történétíró, Szekfű Gyula a húszas évek ele-
jéről visszatekintve azt írta, hogy „beteljesült 1848 szép
álma: gazdag nemésbirtokosok mellett gazdag, megelége-
dett parasztbirtokosok”.⁴⁵

1.2 „AHO VOLT ESZÜK, HOGY HOGYAN

UGORTAK NEKI A HÁBORÚNAK.”

A MAGYAR PARASZTI TÁRSADALOM

VÁLTOZÁSAI A HÁBORÚ ALATT

A szabadkőműves kereskedők és a katolikus történész által egyaránt osztott hiedelmet azonban nem igazolták a tények. 1918-ban 100 mezőgazdasággal foglalkozó magyarból 45-nek egyáltalán nem volt földje (egyetlen magyarországi nemzetiségnél sem volt ilyen rossz az arány!), márpedig a magyar lakosság 62,5 százaléka a mezőgazdaságból élt.⁴⁶ A színmagyar alföldi Hajdú vármegyében ez az arány majdnem elérte a 80 százalékot.⁴⁷ A két és fél milliós kisgazda népességgel szemben ott volt több mint négymillió föld nélküli mezőgazdasági munkás és gazdasági cseléd, illetve megközelítően még egyszer ennyi kis- és törpebirtokos és családja.⁴⁸ Őket bújtatták katonaruhába és küldték az első vonalba, részükre készültek a papiros bakancsok. 1914-ben a mezőgazdasági lakosság 20 százalékat mozgósították, 1917–1918-ra pedig további 10–15 százaléukat hívták be. Földvagyon és frontszolgálat összefüggését keresetlen őszinteséggel tárja elénk a ráckeyei főszolgabíró 1916-os szabadságolási rendelete: „Akinek 15 kataszter holdja van, vagy ennél kevesebb, annak szabadságolási kérvényét vissza kell utasítani, akinek 15–30 kat. holdig van birtoka, annak kérvénye 2–3 hónapi szabadságidőre véleményezhető, végre az, akinek 30 holdon felüli birtoka van, annak kérvénye bizonytalan időre történő felmentésre terjesztendő.”⁴⁹ Nemcsak a 3,6 millió mozgósított, hanem a világháborúban elpusztult 661 000 magyar állampolgár többsége is a szegény sorsú agrárnépességből került ki.⁵⁰ Az elesettek hetven százalékának a katonáskodás előtti utolsó foglalkozása

mezőgazdasági őstermelő volt, ez utóbbiak hatvan százalékat mezőgazdasági munkások tették ki. A háborús veszteség arányain felül sújtotta a nagy alföldi „parasztvármegyéket”: Békést, Csanádot, Csongrádot és Hevest. A bevonult parasztkatonák otthon maradt családtagjaihoz érkeztek a rövid, tömör gyásztáviratok férjeik és fiaik hősi haláláról, s őket sújtották leginkább a rekvirálások, az akadozó hadisegély, az emelkedő adók. A legszegényebb rétegek sem voltak azonban közös nevezőn. A törpebirtokos és a földéhes mezőgazdasági munkás a maga „sovány kenyéréből” megvetéssel nézett a „köszös madzagon rángatott” gazdasági cselédek „bő moslékára”.⁵¹ A magyar agrárproletár számára a cselédség nagy társadalmi süllyedést jelentett, és ha csak lehetett, megtartotta „szabad” munkás mivoltát.⁵² „Az a tudat, hogy van valamije, megnyugvást ad a szegényember lelkének” – írták a század elején a somogyi földbirtokosok arról, hogy mit jelentett egy darab föld a mezőgazdasági munkáságnak.⁵³ Ennek ellenére az uradalmi cselédség százezrei kisebb mértékben voltak elégedetlenek a nagybirtokrendszerrel: nekik, ha nem is volt jobb dolguk, de mégis kevesebb gondjuk volt, mint a fálusi agrárszegénységnek. Ennek oka nem csupán függő helyzetük volt – ahogy a jogi státuszukat szabályozó 1907. évi ún. „cseléd törvény” fogalmazott: ők „a gazda háznépének tagjai” voltak –, hanem legalább ennyire természetben húzott járandóságaik viszonylagos biztonsága, amelyet a század eleji agrárszocialista mozgalmak lecsendesülése hozott magával. A „puszták népe” sokszor maga is hasznót húzott a nagybirtok üzemszerűségének fejletlenségéből. Károlyi Mihály kompolti uradalmának egyik hajdani alkalmazottja szemléletesen örökítette meg a cselédlányokat, akik estefelé teleeresztették a csizmaszárat terménnyel, s otthon öt-hat kilót is kiszedtek belőle.⁵⁴ Ez a viszonylagos biztonság – amelybe, ha tetszik,

akár a Kádár-korszak gulyáskommunizmusának korai előképét is beleláthatjuk – nem vonatkozott a falusi nincstelenek és törpebirtokosok millióira. Ők, ha akartak, se tudtak volna honnan lopni, s bár a mezőgazdasági bérek emelkedéséből ők sem maradtak ki, ez nem ellensúlyozta a háborús ínség elsődleges okát, az áruhiányt és a mértéktelen drágulást. Egy férfiföltöny ára a tízszeresére, egy télikabáté a tízezerszeresére, egy pár férficipőé pedig a harminchatszorosára drágult 1914 és 1918 között, miközben a napszámként fizetett munkabér legfeljebb másfélszeresére növekedett.⁵⁵ Számos faluban 1918 őszén azért nem végezték el a betakarítást, mert a férfiak lábbeli hiányában nem tudtak kimenni a korán fagyott földekre.⁵⁶ Lehet vitatkozni azon, vajon kielégítő-e a paraszti társadalmi csoportok/rétegek birtoknagyság szerinti felosztása, az azonban kétségtelen, hogy nem csupán a parasztságról szóló diskurzusoknak, de a különböző paraszti csoportok önmeghatározásának is elsődleges támpontja volt a tulajdonolt föld léte és nagysága.⁵⁷ A magyar parasztság számára mindig a föld, a termőterület gyarapítása volt a legfontosabb beruházás.⁵⁸ A parasztkatonák többsége ezen gondolkodott a fronton is. Jobban kellett volna a föld, mint a politikai uralomban való részvétel biztosítása: „...a földművelő nép inkább óhajtja a földet, mint a választójogot. [...] Óhajtják mind a kettőt, de ha választani kellene a kettő között, akkor a földet választják, és nem a választójogot”.⁵⁹ Minden moralizálás nélkül megállapítható, hogy ebben a törekvésében a legfőbb akadályt a földesúri nagybirtok jelentette: Paraszt földet csak tönkrement paraszttól vehetett, nagybirtok sem tulajdonosi, sem bérleti formában úgyszólván soha nem jutott paraszti kézre.⁶⁰ Hiába zajlott le Magyarországon a 20. század első évtizedeiben óriási mértékű földmobilizá-

ció, a törpebirtokosok millióinak földéhségén ez nem tudott érdemben változtatni.⁶¹ Ráadásul a nagybirtokok döntő részben a Dunántúlra és az Alföldre, azaz a történelmi Magyarország színmagyar területeire koncentráálódtak. A hitbizomány (azaz a kötött birtok) intézménye megvédte a legnagyobb latifundiumokat, az Esterházyak, Károlyiak vagy éppen a Festeticsek és a Pallaviciniek alföldi és dunántúli uradalmait a magyar paraszt földbirtokszerzésétől, de sorsára hagyta a nemzetiségi vidékek magyar középbirtokosait, akiknek birtokai Erdélyben és a korabeli Felvidéken⁶² gyors ütemben lettek szlovák és román kisgazda birtokokká éppen a háborút megelőző évtizedben.⁶³ Az erdélyi Bethlen István segélykiáltása („földrengést érzek a magyar föld talaján”) és indítványai a középbirtokos egzisztenciákat védő hitbizományok kialakítására süket fülekre találtak.⁶⁴ A nagybirtok nyomasztó túlsúlyát tehát nyugodtan tekinthetjük a soknemzetiségű történelmi Magyarország földből élő milliói között a magyar etnikum jellemzőjének. A falu szegénysége azonban nemcsak az uradalmakat övező magas falak felé tekintett indulattal: a község vagyonosabb gazdáit sokszor még nagyobb ellenségének tartotta.⁶⁵ A módosabb gazdátársadalmat magával ragadó háborús mezőgazdasági konjunktúra a falu törpebirtokosainak szeme láttára alakult ki, s felfokozta a szegényparasztság földszerzési törekvéseit is, akik viszont frusztráltan szembesültek a földárák háborús emelkedésével.⁶⁶ Amiről – mint frontkatonák – gyakran a hazulról írt levelekből értesültek. Nem csoda tehát, hogy amikor Móricz Zsigmond 1918 őszén a Hajdúságban járt, nem a nagybirtokkal körülvett Kabán és Balmazújvárosban találta a legreménytelenebbnek a helyzetet, hanem Kisújszálláson, ahol nem volt uradalom, így a feszültség a paraszti társadalmon belül eszkalálódott.⁶⁷

A magyar agrártársadalom szerkezete nem csupán hatalmas polarizáltságában volt egyedülálló, hanem a parasztság millióinak a „fent lévők” úri társadalmától való kulturális elszigeteltségében is. Legismertebb példája ennek mindjárt a *paraszt* elnevezés megbélyegző státusza. A „csizmás képviselő”, Nagyatádi Szabó István már 1909-es parlamenti szűzbeszédében felszólította a magyar politikai elitet az úr és paraszt közötti aszimmetrikus nyelvhasználat megszüntetésére. „Mikor a földművelő nép [...] hallja, hogy ha valaki buta, azt mondják rá, hogy paraszt; ha valaki durva, azt mondják, hogy paraszt; mikor a földművelő nép tapasztalja, hogy úri emberre is, ha illetlenül viselkedik, azt mondja a társa, hogy paraszt; [...] akkor [...] nem lehet rajta csodálkozni, ha azt, a ki ezt neki mondja, nagyobb parasztnak tekint, mint akire alkalmazza. [...] Legyenek meggyőződve, hogy a nép, legalább az, amelyet én ismerek, arról az emberről, a ki vele ezt a szót alkalmazza, egyáltalában nem tetelezi fel, hogy képes legyen érte valami jót tenni.”⁶⁸ A felhívás eredménytelen maradt, Nagyatádi Szabó beszédére reagálva az egyébként kiváló közgazdász, Bernát István nyíltan kimondta, hogy a *polgár* szó használatának kiterjesztése a kisbirtokos parasztságra elmosná a társadalmi hierarchia szükséges megkülönböztetésének lehetőségét. (Igaz, Nagyatádi Szabó István sem adott volna választójogot trágyahordó kocsisának.)⁶⁹ A „történelmi osztályok” diszkurzív dominanciája szinte kínai falat állított fel minden skandináv mintájú demokratikus politika elé. Károlyi Mihály nagybátyja és mentora, Károlyi Sándor gróf a szövetkezeti mozgalom megindítója volt, és unokaöccsét ő vezette be Marx műveinek tanulmányozásába. Mégis szemlesütve hajlongó cselédhad búcsúztatta, ha külföldre indult, s ezt a gróf ugyanúgy természetesnek tartotta, mint azt, hogy Svájcba megérkezve egyenrangúján és

fesztelenül társalog az állomási parasztkocsissal.⁷⁰ Zempléni Moskovitz Geyza földbirtokos, a Nemzeti Kaszinó egyetlen zsidó tagja az „első éjszaka” jogát mánástársaihoz hasonlóan teljesen természetesnek vette és gyakorolta.⁷¹ Lányja, Lesznai Anna – később Jászi Oszkár felesége – még verset is írt a körtvélyesi kastély „nőbarát” úrához zárandokoló „szűz fehér” napszámos lányokról.⁷² De nem csupán az „úri társadalom”, hanem a felemelkedő városi középrétegek – a tulajdonképpeni polgárság – sem tudott mit kezdeni a magyar társadalom túlnyomó többségét alkotó parasztsággal. Arthur Koestler feljegyezi emlékezéseiben, hogy amikor Szabó Dezső – aki 1918–1919 telén rövid időre tanára volt a Bulyovszky utcai főreáliskolában – arról mesélt diákjainak, hogy hogyan él egy napszámos a faluban, úgy érezték, hogy olyasmiről van szó, ami „mészszebb van, mint a Hold”.⁷³ Ez a holdbéli messzeség azonban nem csupán a friss és bizonytalan kötődésű polgári rétegek leéreszkedő tudatlanságáról vállott illusztratív módon: jelentős részben magából a paraszti kultúra konzervativizmusából is következett. Mert a sokat emlegetett „paraszti kultúra” fenomenológiája nem kis mértékben a távolságtartásról szólt. Arról a közönyről, amivel a falu ellenállt az állam kulturális és ideológiai expanziójának vagy éppen a felülről jövő jóindulatú racionális reformtörekvéseknek. A szabadelvű állam nem a demokratikus jogkiterjesztés révén, hanem a művelődés és az iskola segítségével igyekezett magyar polgárt faragni a magyar és nemzetiségi parasztból.⁷⁴ Ám nem csak a nemzetiségek szempontjából vallott csődöt az Eötvös Józseftől Apponyi Albertig számos nagy formátumú államférfi által képviselt – vagy éppen a nagyszentmiklósi földműves iskolát vezető idősebb Bartók Béla által „terepen” is alkalmazott – klasszikus liberális utópia.⁷⁵ A magyar parasztság egész tömegének

szellemi életétől idegen és közömbös érték maradt mindaz, amit a tudomány, az irodalom, a művészet, a könyvkultúra termelt – amint azt Móricz Zsigmond is hangsúlyozta fentebb idézett riportjában. A falu népe nem csupán az urbánus értelmiségi hatásoktól volt mentes, de az iskolás műveltség egészétől is: „A tanító, aki köztük megjelenik, egy idegen és fél nem fogható jelenség: úr.” Amikor ezeket a sorokat írta, Móricz Zsigmond szocialista volt, mély ellenszenvvel a dualizmus úri berendezkedése iránt. De Czettler Jenő, a földbirtokos érdekeket képviselő Magyar Gazdaszövetség igazgatója szintén azt állapította meg, hogy a falusi intelligencia, a pap, a jegyző, a tanító nem tudott a nép lelkéhez férkőzni; s a város és más idegen hatások kevés nyomott hagytak a falusi kultúra zárt jellegén.⁷⁶ Móricz szerint egy kilencéves parasztlánynak már kész világképe van: tisztában van azzal, hogy aki erősebb, az a másikat leveri, de a csendőrszűrony a legerősebb kocsmai verekedőt is elnémítja, s még inkább azzal, hogy „akinek semmije sincs, annak nem is lesz semmije”.⁷⁷ Móricz leírásán érződik szociáldarwinista meggyőződése, de a kép ettől függetlenül releváns: a polgárosodás elé emelt gátak és az évszázados hagyományrendszer egy sajátos, számos vonásában szinte anarchikus politikai közömbösséggel jellemezhető paraszti univerzumot éltetett az első világháború végén is. Miközben a fronton paraszttakák százezrei véreztek el, a háborús fáradtság okait a budapesti német főkonzulátus a magyar parasztságnak az ország sorsa iránt közömbös mentalitásában jelölte meg 1918 nyarán: „A magyar paraszt még ma sem látja be, hogy a harcok kimenetele Nyugat-Európában az ő hazájának sorsát is meghatározza.”⁷⁸

Fikció volt tehát az a patriárchális viszony, amely Tisza István meggyőződése szerint urat és parasztot összekötött a magyar élet egységében. Ő még a háború negyedik évé-

nek végén is azt hitte, hogy a magyar paraszt azzal a „fenséges érzülettel” vesz részt a háborúban, mint 1914 delejes nyár végi hónapjaiban.⁷⁹ A szűkebb bihari pátriáját mindig megkülönböztetett figyelemmel kezelő Tisza gyakran lépett fel az éhező geszti nép érdekében, s a nagyszalontai református egyház gondnokaként nem volt rest a filléres kiadásoknak is utánajárni. Földet viszont pénzért sem adott, a széles geszti határ 3000 magyar holdján rajta kívül néhány birtokos és a nagyváradai káptalan osztozott. Pályája elején megfogalmazott politikai krédóját végig megőrizte, amely szerint „az ön a világrendén, hogy tőke, legyen az ingó vagy ingatlan, nem juthat minden embernek; [...] nem változtathatunk”.⁸⁰ Az ínség nemcsak Gesztet tette – Tisza saját szavaival – „sors sújtotta fészekké”, hanem az egész országot. A háborús szenvedések, a fronton harcoló katonaság háború utáni sorsa élesen vetette fel a birtokpolitikai reform kérdését. 1916-ban Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök minden tízezer holdon felüli birtok felosztására szólított fel – eredménytelenül. Püspöktársai – nagybirtokos járadékosok – Tisza mellé álltak, aki kormányzása utolsó hónapjaiban is a fennálló állapotok megőrzésére szólított fel.⁸¹ Voltak, akik csodára vártak, voltak, akik Rudolf trónörökösre, Erzsébet királyné öngyilkossá lett boldogtalan fiára, akit fehér táltos hoz haza a doberdói hegyek felett, vagy a nagy bajszerű Hindenburg tábornok képében menti meg a bajba került magyar hazát.⁸² 1916-tól a közhangulat véglegesen megfordult. 1916 végén Karcagon már az is előfordult, hogy a tanyasi nép Tisza haláláról beszélt, „mert ha ő nem lesz, háború sem lesz”.⁸³ Az ország másik sarkában egy nagybajcsi parasztszöny az olasz fronton harcoló férjének azt írta: „ahó volt eszük, hogy hogyan ugor- tak neki a háborúnak, aki nemzetét elveszti és az ithonijakat is kizsarolja, de ahoz már igen is ügyetlenek, hogy most már

hogyan legyen meg a béke, aszt már a cocialistáknak [értsd: a parlamentbe be nem jutott szociáldemokraták] köi majd megkötni”.⁸⁴ 1917–1918-ban milliónyi egyszerű földműves asszony érezte magát kizsároltnak, de kevesen fogalmazták meg véleményüket akár ilyen naiv politikai terminusokban is. Az Országgyűlésben Nagyatádi Szabó és három társa képviselte a kisgazdapártot (ekkori nevén: Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapártot), de csak 1918. októberének utolsó napjaiban mondta ki nyíltan, hogy „a mi hátunk mögött sokkal több választó áll, mint az urak gondolnák”.⁸⁵

A paraszti társadalomban felhalmozódott elkeseredés és frusztráció akkor kezdett adekvát politikai kifejezőmódot keresni magának, amikor a bizalom a hagyományos rend intézményei iránt szétmállóban volt. Ennek számos formája létezett, köztük kevésbé ismertek. A háború megbontotta a mezőgazdasági életforma hagyományos szokásrendjét. De e szokásrend feltörésében az államhatalom mellett az egyházak vezetői is kivették a részüket. Csernoch János esztergomi érsek, hercegprímás, a katolikus egyház feje a háború kitörésekor felszólította papságát, hogy „okos rábeszéléssel és tanáccsal büzdítsák az előregedett embereket, a családi tűzhelyhez kötött asszonyokat, gyermekeket, fiúkat és leányokat egyaránt, hogy korai keléssel és késői fekvéssel hosszabbítsák meg az alkotó munka idejét, nem rettenve vissza még a vasárnapi munkától sem, mert csak így lehetséges Isten áldásának, a gabonának betakarítása és a földeknek, illetve szőlőknek megművelése, amiből nemcsak nekünk, itthon maradottnak, hanem a győzedelmes háborúból visszatérő véreinknek is élnünk kell”.⁸⁶ Hasonlóan nyilatkoztak a protestáns főpapok is. Előfordult, hogy a lelkészek a vasárnapi templomozásból egyenesen a földekre vezették az ünnepi ruhás népet. A hagyományos szokásrend megbomlása viszont

a nélkülözések fokozódásával elérte az egyházakat is. A válásosság a kezdeti fellángolás után egyre inkább hanyatlásnak indult. A fordulópont, „a hit trónfosztása” talán akkor történt meg, amikor a falusi templomtornyok rézlemezeit és harangjait is leszerelték, hogy ágyút öntsének belőlük.⁸⁷ 1917-től az egyházak már arról panaszkodtak, hogy a lelkészi pályára évről évre kevesebben mennek, a teológiai akadémiák elnéptelenednek.⁸⁸ Pécsváradon a katolikus esperes feljegyzése szerint 1918-ban a férfiak legnagyobb része már egyáltalán nem járt templomba, de asszony is olyan kevés, hogy a templomok télen-nyáron kongtak az ürességtől: „A lelkek szinte megfásultak, oly érzéketlenek.”⁸⁹ 1918-ban a frontra induló menetszázadok bakái már nem akartak meggyónni, pedig a bizonytalanba, a halálba indultak – panaszkodott a kaposvári plébános.⁹⁰ A református egyházban voltak olyan egyházközségek, ahol már istentiszteletet sem tartottak hívek hiányában.⁹¹ Ez az érzéketlenség az erkölcsi élet más területein is felerősítette a bomlás folyamatait. A Dünántúlon a református egyház szinte csendes „hidegháborút” viselt a derékhadát adó gazdatársadalommal szemben. Somogyban, Baranyában, Tolnában egész községek tagadták meg a lelkészek ellátását, akik a járandóságukat nem egy esetben csendőrrrel hajtották be. A „díjlevélharcnak” nevezett konfliktus következtében a vallásgyakorlat mélyre hanyatlott, amit a statisztikák ijesztően tükröztek vissza.

A falvakban egyedül maradó asszonyok és a csonka családok élete teljesen felfordult. „Egymás után elepedő szívek, szomjas, ölelésre váró testek meddősködnek el a terméketlen sóvárgásban, és ezt a sok kint, ezt a sok álmatlan éjszakát, bús vágyakozást a statisztika száraz számai úgy könyvelik el, hogy a születések görbéje a háborús évek alatt állandó hanyatlást mutat” – írta egy éles szemű megfigyelő a szabadkőművesek

folyóiratába.⁹² (Az elmaradt születések miatt Magyarország polgári népességének vesztesége már 1917 végén elérte az egymillió főt,⁹³ az utólagos statisztikai elemzés pedig másfél millióra becsülte a háborús évek születési deficitjét.⁹⁴) Mindenki a háború befejezését és a katonák hazatérését várta. A távollét által felfokozott várakozás szükségszerűen csalódásra ítélte a viszontlátást is a szétszakított családtagok között. „Hadi-fogságba esett katonáink, amidőn házájukba visszatérnek, a távoli fogságukban táplált reményeik legnagyobb részében csalódnak. Nem térhetnek vissza családi tűzhelyeikhez, csak rövid szabadságra, otthonaikat feldúlva találják; családjaikat magukra hagyatva, hadiuzsorások által kiszípolózva, ami érthető, de legalábbis menthető elkeseredést szül köreikben” – ismerte el Wekerle Sándor miniszterelnök 1918. augusztus 25-i bizalmas körlevelében.⁹⁵ Az orosz fogságból 1918 nyarán jöttek először haza tömegével a hadifoglyok, akik közül sokakat megigéztek a bolsevista eszmék. „A háborúból hazatérő lelki gyermekeink láttára és viselkedésére úgy érezzük magunkat, mint az édesanya, kinék szép gyermekeit a himlő csúffá tette” – írja egy falusi plébános keserű értetlenséggel. Ám a bolsevizmus számukra nem Marxot jelentette, a kommunizmus nem az osztály nélküli társadalom délibábos eszméit, sőt még csak nem is a proletárdiktatúrát, hanem egész egyszerűen az „elég volt” anarchikus tömbolását. Egyfajta „pszichés robbanást”, amely ritkán vált meggyőződéssé, s amiből a többség a háború után, ha rendeződött az élete, később kigyógyult.⁹⁶ Ennek a bolsevizmusnak Leninnél is nagyobb kerítője volt a jelentés által leírt nyomor és csalódott viszontlátás. Az itt-ott, mint például Kiskunfélegyházán, Cegléden vagy éppen Kolozsváron kirobbánó éhségtüntetések, asszonylázadások világosan jelezték, hogy a társadalom a tűróképesség határára érkezett.

Különösen az otthon maradt társadalom női többsége. Nincsenek a háborús évekre pontos adataink, de bizonyos, hogy a női foglalkoztatás 1914 és 1918 között folyamatosan nőtt.⁹⁷ Több megyében a mezőgazdaságban foglalkoztatott nők száma a négyszeresére emelkedett.⁹⁸ A nagy férfihány következtében a lányokat verbuválták, síppal-dobbal, néha akár fizetésemeléssel, de legtöbbször mégis kényszer volt a más földjén való dolgozás. A dolgozó nők politikai öntudatosodását jelezte, hogy a szociáldemokrata szakszervezetekben a nők száma a háború éveiben a hússzorosára növekedett.⁹⁹ Csakhogy az emancipációért egyedül a városokban – gyárakban és üzemekben – lehetett eredményesen küzdeni, falun és különösen a távoli tanyákon erre esély sem volt. A családok életét a családfők tömeges távolléte minden tekintetben kikezdte: a háborús években folyamatosan emelkedett a házasságon kívüli együttélések, s az ebből származó gyermekek aránya. Az alsóbaranyai református egyházmegyében 1918-ban az egyébként is erőteljesen ritkuló házasságok egyharmadát egyházi áldás nélkül kötötték meg.¹⁰⁰ Az „egykézés”, vagyis az illegális abortusz a háború éveiben magasra szökött. (Elsősorban szintén a református parasztság körében.) 1918 tavaszán a Sopron megyei Alsógörzsöny jegyzője arról számolt be, hogy közösségében egyetlen gyermek sem született a megelőző évben. Az okokkal mindenki tisztában volt: „A tájék mindenütt csendes, nincsen fiatalság, a lányok mind szomorúk, nincs, aki ölelné őket” – írta meg a frontra egy kiskunfélegyházi napszámosnak pártában maradt lánytestvére.¹⁰¹ A sok nő és kevés férfi szomorú tényét a napilapok is észrevették, s a „vegyés” rovataikban rendre felmerült a többnejűség, a mellékházasság, a határidőre kötött házasság gondolata is.¹⁰² Édy Palma Új anyaság című „népszaporítási tervzetében” részletesen ki is fejtette, „miképpen köthet

negyven-ötven millió törvényes házasságot tízmillió férfi úgy, hogy az mégse legyen többnéjűség”.¹⁰³ Az elmés író az javasolta, hogy a terminusra kötött házasságok a belőlük származó gyermek megszületése és anyagi biztosítása után érjenek véget, hogy a férfi utána további házasságokat köthessen, mert a megmaradt kevés férfi a sok nő boldogságát csak ezen az úton válósíthatja meg. A magabiztos szerző szerinti koncepciója megvalósulása „olyan óriási nemző forgalmát ígér, melynek kábító perspektívája előtt lassan, biztosan, megértően fogja kialudni minden önző egyéni kis érzékenykedés”.¹⁰⁴ Bár a munka egymás után két kiadásban is megjelent, az asszonytársak többsége nem követte Édy Palma magasztos javaslatait. 1917-ben a felderített budapesti bűncselekmények tettesinek többsége, 55 százaléka nő volt.¹⁰⁵ A városokban szolgálatot vállaló falusi cseléd lányok számára a prostitúció egyre vonzóbb és jövedelmezőbb foglalkozás lett – a cselédhiány és a prostitúció háborús növekedése között kimutatható összefüggés van –, de a meglévő házasságokat is próbára tette a távollét és az, hogy az asszonyok gyakran rokkantanak, vakon láttak viszont férjeiket.¹⁰⁶ A házassági hűtlenség sajnos nem a Molnár Ferenc-i vígjátékok szerkezetét követte. A Tisza-zugban a háború alatt magukra hagyott asszonyok légyölő papírról leáztatott arzénméréggel fogadták a hazatérő férjet. Az egyik nagyrévi fiatalasszony azért ölte meg az orosz frontról nyomorékon és vakon visszajött férjét, mert az gorombáskodott és féltékenykedett vele, de sírjára azt írta: „Hősi halált halt a hazáért” – a gyilkosságra csak másfél évtizeddel később derült fény. (Klebensberg Kunó gróf, a későbbi miniszter, ekkor a Rokkantügyi Hivatal vezetője, jelen volt a viszontlátásnál, amikor a látványtól elborzadt fiatal feleség azzal köszöntötte férjét: „Neked is jobb lett volna, ha

a gránát egészen szét tép. Mit kezdjek egy ilyen nyomorék emberrel?”)¹⁰⁷ Többségében azonban a férfiak folyamodtak erőszakhoz és nyúltak fegyverhez. „Számos esetben született hadba vonult feleségének gyermeke olyan időpontban, amikor a férjnek huzamosabb állandó távolléte folytán ki van zárva, hogy az apa a férj legyen. A hazatérő férjek e felett érzett elkeseredésükben máris számos bűncselekményre ragadtatták magukat. Most pedig a kérdés oly méretet ölt, amellyel szemben különleges intézkedések szüksége vált megokolttá.”¹⁰⁸ Az idézet a magyar királyi belügyminiszter 1918 tavaszán keltezett, valamennyi főispánhoz címzett bizalmas köriratából való. Az újságok szenzációként kezelték, ha egy elkeseredett hazatérő katona a kútba dobta feleségét, mert az „összeállt” a gazdaságban dolgozó orosz hadifogollyal, vagy ha egy hűtlenségen kapott úriasszony önvédelemből agyonlőtte a felűhódott férjet. A bíróságok viszont legtöbbször igyekeztek enyhítő körülményt találni. A hadifogolyleveleket cenzúrázó hivatal szerint a békevágy mellett a levelekben legalább ugyanolyan gyakorisággal fordult elő az otthon maradt lányok, asszonyok erkölcstelensége, mint a béke kilátásai felett való kesérgés.¹⁰⁹ „Az éhség vitt rá” – legtöbbször így vallottak az asszonyok távoli orosz hadifogolytáborokban sínylődő férjeiknek, s néhányan még fényképét is mellékeltek a másiktól született gyermekekről. De a magány is erős kerítő volt. „Ha haza nem jössz, akkor én is kénytelen leszek egy orosz választani, úgyis azt írtad, hogy itthon mennyire csiripólnak az orosz gyerekek” – írta egy szerelmes fiatalasszony kétségbeesve hadifogságban sínylődő férjének, és sajnos ez a történet sem végződött *happy end*-del: a házavárt hitvesssel a skorbut végzett a háború vége előtt egy hónappal.¹¹⁰ A megcsalás pszichológiáját a kormányzat is megértette, a „hadigyermek-

kel” kapcsolatos kérdést pedig emberséges módon kezelte, így a házasságon kívül született gyermekeknek a menhelybe való föl vételét nem kötötte hosszadalmas és megszegényítő bizonyítási eljáráshoz. De bürokratikus humanizmus ide vagy oda, a háború kíméletlensége számszerűleg is mindenki számára tétten érhető volt. A 20. század első felében 1918-ban született a legkevesebb gyermek, ám paradox módon a legtöbb törvénytelen gyerek is. 1918 őszén minden statisztikai adat a magyar társadalom, és közte a legszélesebb réteg, a földműves társadalom alélt benu ltságáról és elfojtott hará járó l beszélt.

1.3 „MAGYARORSZÁGON NYUGATI SZOCIÁLIS POLITIKÁT HIRDETNI OLYAN, MINT HENTESBOLTOT NYITNI MEKKÁBAN.”

SZOCIÁLDEMOKRATA POLITIKA ÉS KULTÚRA

1900 ÉS 1914 KÖZÖTT

Meglepőnek tűnhet, főként az évtizedekig sulykolt „munkás-paraszt állam” osztályharcos fikciójából nézve, de „parasztság” és „munkásság” nem volt természetes szövetségese egymásnak, sőt a háború még inkább eltávolította őket egymástól. A kérges tenyér tulajdonosa, akár a sárlót, akár a kalapácsot szorította, tisztában volt a fizikai munkavégzés alacsony, sőt megvetett státuszával, de a parasztság „alsó osztályaiból” hosszú, olykor több generáción át tartó út vezetett a munkásléthez és a munkásmozgalomban való részvételhez. Az agrárszocialista mozgalmak századfordulós fellobbanásai ellenére a magyar szociáldemokrácia sosem talált utat a parasztság szélesebb

rétegeihez, a magyar társadalom többségéhez. A magyar falu népe jobb esetben a Szociáldemokrata Párt mostohagyerméke volt, rosszabb esetben egyenesen ellensége. A földre vágó, tehát tulajdonosi létre törekvő parasztságot ugyanis a konzervatív rend támaszának tartotta a legtöbb szocialista vezető egész Közép-Európában. Magyarországon éppen úgy, mint Ausztriában vagy Németországban Nem csupán ideológiai okokból: Közrejátszott mindebben a kisebbség és többség sajátos hazai dialektikája is. Ha kvantitatív módon közelítünk a kérdéshez, a magyar munkásság a parasztsághoz viszonyítva bizony „szubkultúra” volt, létszáma meg se közelítette a paraszti rétegekét. 1910-ben ugyan már meghaladta az egy millió főt, de ennek alig több mint fele volt nagyüzemi munkás, a többiek a kisüzemeknek, s még inkább a falusi és városi kisiparosok változatos társadalmának tagjai voltak.¹¹¹ Az ipari munka világa azonban a nagyobb gyárakon belül sem volt homogén. A jelentős részben külföldi, illetve nemzetiségi eredetű vagy legfeljebb másodgenerációs magyar szakmunkásréteg és a falusi eredetű, sokszor még kétlaki életet élő betanított és segéd munkás rétegek között éles határvonalat húzott eltérő származásuk, műveltségük és életformájuk.¹¹² A „többséggel” szemben a „kisebbség” kompenzációja kétségtelenül a kulturális felsőbbrendűség kinyilvánítása volt. Az idősebb szakmunkások „állhatatlan parasztokként” tekintettek az aratás idején „lelépő” segéd munkásokra, akik miatt még a század elején is számos üzem volt kénytelen nyáron szüneteltetni a termelést.¹¹³ A magyar agrárproletárt nehezen szívta fel a nagyipar és a bányászat, 1913-ban a budapesti gépgyári munkások alig öt százaléka származott a mezőgazdasági munkásságból, pedig ez utóbbi ekkor még az egész magyar lakosság mintegy negyedét magába foglalta.¹¹⁴ (A magyar szocio gráfiai gondolkodás olyan klasszi-

kusai, mint Erdei Ferenc vagy Szabó Zoltán úgy beszéltek az ipari munkások világáról, mint gyarmati képződményről. Lehet e minősítéssel vitatkozni – főként a munkássz-tály legkülönbébb rétegeinek gyors magyarosodása miatt –; de az tény, hogy a marxizmussal Magyarországon – Karinthyval szólva – „minden másképp volt”.)

A szakszervezetek, így a szociáldemokrácia bázisát nem a segéd- és betanított munkások, Marx és Engels műveinek ideáltipikus alakjai, hanem a nagyüzemi munkásság mintegy 40 százalékat kitevő szakmunkásréteg alkotta. Ők földrajzilag is meglehetősen koncentráltan: Budapesten és környékén, valamint a bányavidékeken és a közelségükben található ipari gócpontokon – helyezkedtek el. A munkáslét Budapés-ten és külvárosain túl valójában diaszpóralét volt. Identitásuk bizonytalansága is tükrözte ezt: sok század eleji szakmunkás még az 1950-es években is „iparosként” határozta meg magát, nem pedig munkásként. Ez környezetük szempontjából is előnyösebb volt. A magyar szakmunkás fizetése ugyan kevesebb mint a fele volt a német, s alig harmada az angol munkásokénak, ám a magyar szakmunkások így is jelentősen többet kerestek a betanított és segédmunkás társaiknál, legfelső rétegük, a „munkásarisztokrácia” tagjai akár öt-hatszorosát is. Ők már nem egyszerű szoba-konyhás lakásokban laktak, hanem utcára néző kétszobásban, polgári bútorokkal, a haszonból élő kispolgártól eltanult módon.¹¹⁵ Közülük kerültek ki a háború előtti szociáldemokrácia vezetői, a könyvkötő Buchinger Manó, a nyomdász Peidl Gyula, az elektrotechnikus Böhm Vilmos, a műszerész Garami Ernő, valamint az asztalos Weltner Jakab.¹¹⁶

A szakmunkások bő negyedmilliós tömegének aktivitására támaszkodott elsősorban a Szociáldemokrata Párt vezető-sége politikai harcaiban. A század eleji nagy szocdem projekt:

a parlamentbe való bekerülés, azaz a választójogi küzdelem a polgárosodásban való részvételért, sőt akár a polgárosodás vezetéséért folytatott küzdelem is volt. Munkás-paraszt szövetség helyett a szocialista mozgalom kezdettől fogva a polgárság felé tekintett, bármily élesen rohantak is ki vezetőik a kapitalizmus ellen. Garami Ernő, a korszak legbefolyásosabb szociáldemokrata vezetője úgy vélekedett, hogy a gazdasági haladás nem az iparfejlesztéssel, hanem elsősorban a társadalmi műveltségi szintjének emelése útján valósulhat meg: „A kultúra mint ilyen teremthet ipart, az ipar sohasem teremti [kultúrát].”¹¹⁷ A szociáldemokrata pártvezetés első értelmiségi tagja, a tanár és újságíró Kunfi Zsigmond hasonlóan fogalmazott: „Magyarországon ma még nincs európainak nevezhető burzsoázia, és bármily furcsán hangozzék is; ma a magyar szociáldemokrácia küzd a polgári osztály életfeltételeiért, ő a bábája a polgári társadalomnak.”¹¹⁸ Ugyanígy gondolkodott a „szalonszocialista” Diner-Dénes József, aki szerint a szocialisták nagyon jól tudják, hogy a fejlődés útja, egy hatalmas magyar kultúrához vezető út csak a polgári Magyarországon visz keresztül.¹¹⁹ Garami, Diner-Dénes, Kunfi a munkásmozgalomban hangadó szerepet vállaló sok társukhoz hasonlóan mind zsidó származásúak voltak, és helyzetérzékelsükben, politikai választásaikban bizonyosan közrejátszott az a „láthatatlan sárga csillag”, amely még a dualizmus békés évtizedeit is átszötte rejtett, mérgező vízeivel. „Lobogóan égett bennem a vágy a forradalmat előkészíteni, és a forradalom mindent elsöprő erejével a sok igazságtalanságot megszüntetni. Szította bennem a tüzet – nincs miért tagadjam! – az újhelyi vármegyházán derésre húzott nagyapámnak fülembe csengő jajgatása, és kergetett zsidó őseimnek szemembe káprázó sárga foltja is.”¹²⁰ Ezeket a sorokat a kölozsvári szociáldemokrata mozgalom vezetője, Vincze

Sándor írta, aki jól látta, még a szabadelvűség levegője sem volt elég balszamos ahhoz, hogy levette a Weinberger nevet, származása „fogyatékoságát” orvosolja. Ugyanezt a dilemmát a szintén szocialista meggyőződésű Kéri Pál újságíró is megfogalmazta a Károlyi-perben: „Magyarországon nincs öntudatos polgárság. Itt van egy sereg zsidó – magam is az vagyok, tehát nem antiszemitizmusból mondom –, akiknek se társadalmilag, se gazdaságilag nincs meg a kellő tradíciójuk; az egyik fia birtokot vásárol, dzsentri lesz, a másik szocialista lesz.”¹²¹ A legműveltebb magyar marxista, Szabó Ervin számára a szocializmus egyenesen szekuláris megváltástan volt: szerinte a szocialista pártnak sohasem lehet elfelejtenie, hogy „harci célja nemcsak osztályának osztályérdeke, hanem ennél jóval magasabb; több: az ember emancipációja évezredek osztályuralmában szenvedett lealázása, lekicsinyítése, korlátozása alól”.¹²² Testi-lelki jóbarátja, Jászi Oszkár pedig úgy vélekedett, hogy a szocializmus nem az éhező néptömegek kizárólagos mozgalma, hanem elsősorban a korszak kultúrproblémája. Jászi számára a szocializmus a reformációhoz, a reneszánszhoz és a francia felvilágosodáshoz mérhető kulturális átalakulás, amely a kortársak lelkét „ellenállhatatlanul maga felé repíti”.¹²³ Jászi Oszkár egész háború előtti politikai pályája ennek a meggyőződésnek volt a következménye. „Amióta politikai akciókat csinálunk, mindig az volt a célunk, hogy a polgári osztályban a proletármozgalommal párhuzamos mozgásokat csináljunk” – jelentette ki 1911-ben. A polgári radikális Jászi nemcsak polgártársakat akart faragni a „szocikból” – ahogy egy kortárs írta 1916-ban –, hanem legalább annyira „szocikat” a polgártársakból: célja nem volt más, mint „a magyar kultúra munkásait a liberalizmus vízeiről szélső polgári radikalizmushoz és a szocializmushoz juttatni”.¹²⁴ A század eleji szocialista mozgalom egyre terebélyesedő lombzatában

a forradalmi küldetés tudatot és a magyar polgárosodás egyfajta „különutas” koncepcióját képviselte: Új liberalizmust akart a régi szabadelvűség helyett, új Magyarországot a régi feudális helyett. Ha nincs polgárságunk, gondolta, majd a munkásság megteremti, hiszen fejlett kapitalista társadalom nincs polgárság nélkül, s kifejlett kapitalizmus nélkül pedig nem lehetséges a szocialista forradalom. Ami persze fából vaskarika volt. Az öreg Vámbéry Ármin meg is mondta Jászi Oszkárnak: „Öcsém, nem lesz ennek jó vége. Magyarországon nyugati szociális politikát hirdetni olyan, mint hentesboltot nyitni Mekkában.”¹²⁵ Ez a körántsem egységes hozzáállás mégis egy jól felismerhető; modern értelemben vett „felekezetiesség” kölcsönzött a század eleji szocialista mozgalomnak. A szocialista mozgalom kicsiny szektaként indult, nem a társadalom elnyomott többségét képviselte, hanem a nagybetűs Jövőt. Egy szekuláris üdvöztanra épített széles körű intézmény- és szervezettrendszer alakított ki és rendelt hozzá jól felismerhető és koherens kollektív azonosságtudatot. „A proletárszolidaritás világmegváltó történelmi erő” – írta Landler Jenő, a szocialista vasutas szakszervezet vezetője 1918-ban.¹²⁶ Ugyanakkor a felekezetek módjára szerveződő szocialisták identitása legalább annyira megismerhető volt kulturális ambícióiról, mint „proletáröntudatáról”. „Kirángatni a magyar dolgozókat a templomok és a kocsmák rossz mámorából” – ez volt a célja a szocializmus „nagy akarásának”.¹²⁷ Ám a szocializmus vallástalan vallásossága nem egy tekintetben új kulturális arisztokratizmus magjait hintette szét az Ady által megénekelt „magyar ugáron”. Garami a *Népszava* szerkesztőjeként Babits Mihálynak és Ady Endrének több honoráriumot fizetett, mint a munkás fűzfapoétáknak; mert esztétikai tekintetben nem vallotta az egyenlőséget.¹²⁸ Ez a megkülönböztetés a klasszikus marxista

eszétetikai gondolkodásból fakadt, amely minden materializ-
 musa ellenére a műalkotást a fizikai munka produktumáinál
 magasabbra értékelte.¹²⁹ A kulturális arisztokráizmus azonban
 nem állt meg a *Népszava* irodalmi rovatánál. A háború alatt
 felépített Csepeli Munkásotthon arányozott gipszmintákkal
 díszített falainak freskóin a Munka és a Művészet iránti páros
 hódolatot örökítették meg tervezők.¹³⁰ A munkáségyesületi
 élet: zenekaraival és dalárdáival szigorú polgári rend szerint
 folyt, a szakszervezetben inni, oda részegen bemenni nem
 lehetett, ahogy kártyázni sem volt szabad.¹³¹ (A kőbányai sör-
 ház helyiségeiben a Munkás Dalegyletek Szövetsége eléne-
 kelte Beéthoven *Séjót bórdalát* is, majd a kórus tagjai megitták
 a maguk egy-két korsó frissen csapolt világosát.¹³²) A tánciskola
 szabályai is egészen polgáriak, sőt hazafiasak voltak: „A mi
 tánciskolánk nem ismerte még a modern táncokat, a tangót,
 a cselsztont [értsd: charlestont] vagy a rumbát, nekünk nem
 ölte idegeinket a szakszofon, mi megtanultuk azokat a táncó-
 kat, melyek a magyar érzelmi ritmust követték – emlékezett
 az öreg Garbai Sándor kőművestanonként szerzett tapaszt-
 talataira, és hozzáfűzte: – Nemcsak a táncban lettünk erő-
 sek, hanem az illemben, egymáshoz való viszonyunkban is.
 Házas életünk előcsarnoka lett a hely, ahol a józanság, egymás
 szórakoztatása feledtette az élet kellemetlenebb vonatkozá-
 sait.”¹³³ (Ha a szerzőről nem tudnánk, hogy a Tanácsköztár-
 saság Forradalmi Kormányzótanácsának későbbi elnökéről
 van szó, akár azt is hihetnénk, hogy egy katolikus legény-
 egyleti visszaemlékezést olvasunk!..) Az újpesti és kispesti
 munkásotthonokban esténként dominózás, sakkozás mel-
 lett Tolsztojról, Balzacról vagy éppen a kereszténységről és
 darwinizmusról szóló tudományos előadások hangzottak el.
 Illedelmes magyar táncok, olvasás, zene, társasjáték, antialko-
 holizmus. És a könyvek szeretete: a szakszervezeti egyletek

helyiségeiben már 1903-ban is 30 000 kötet állt a vasárnapi
 olvasó rendelkezésére.¹³⁴ A francia *citoyen* öntudat a német
Bildungsbürgertum legszebb hagyományaival keverve, s egy
 kis angolszász puritán szigorúsággal fűszerezve: „A szervezett
 munkás szó nagy klasszist jelentett, nem csupán nem itta le
 magát, hanem megbecsülte és nevelte feleségét, és ügyelt gyer-
 mekei rendszeres iskolai előmenetelére” – emlékezett vissza
 Kelén Jolán a század első évtizedeinek szocialista világké-
 pére.¹³⁵ A munkáskocsmákban folyó tiltott szerencsejátékok
 legalább annyira kellett titkolni a szocialista pártvezetés, mint
 a rendőrség elől.¹³⁶ Bár a fenti kép erősen észményített, annyi
 bizonyos, hogy 1900 és 1914 között a szocialista univerzumot
 Közép-Európában legalább annyira meghatározta Kant
 idealizmusa, mint Hegel és Marx dialektikája.¹³⁷ Nemcsak
 Németországban, de a Monarchia társországaiban is tűnhetett
 úgy időnként, hogy a szocializmus inkább szellemi kultúra
 (*Geisteskultur*), mint osztályharc. A szervezett munkásságot
 valójában „kulturális kódja”, az osztályöntudat ideológiai
 konstrukciója választotta el a kispolgárság tarka világától, de
 összekötötte velük a közös eredet, a közös magatartási alap-
 értékekre épülő polgári viselkedésmód és a polgári mintá-
 kat követő lakáskultúra. Sehol sem látszott ez jobban, mint
 a Magyarország első polgári származású miniszterelnökének
 aktív bábáskodásával született nagyvárosi munkáslakótelep,
 a Wekerle-telep csinos lakásainál és munkások által megmű-
 velt ribizliskertjeinél.¹³⁸

Kétségtelen tény, hogy Garami és társainak törekvései
 sikerrrel jártak. A már említett Czettler Jenő az első világ-
 háború előestéjén készséggel ismerte el, hogy a munkásön-
 képzés fórumai a polgári műveltség sokkal magasabb fokára
 juttatták az ipari munkást, mint amiben a kispolgárság rész-
 vett a kormányzat jóvoltából.¹³⁹ A „vérvörös csütörtökön”,

a dualizmus legnagyobb politikai tüntetésén 1912. május 23-án a filmhíradók rendes ruhába öltözött dühös kispolgárokat örökítettek meg a felborított villamosok között.¹⁴⁰ Lengyel József arra emlékezett, hogy „milyen furcsán, tompán koppan a keménykalap a rendőrkárd alatt”.¹⁴¹ Ezek a dühös, keménykalapos polgárok többségükben Angyalföld és vidékének szervezett szakszervezetek tagjai voltak, akiket a Szociáldemokrata Párt szólított az utcára a választójog érdekében. A pártnak a század első két évtizedében követett stratégiája – noha az ortodox marxizmus szótárát használta – arra irányult, hogy a politikai részvétel a munkásosztályt társadalmi súlyának megfelelő módon illessé meg. Csak annyit akart Tisza Istvántól, amennyit a német szociáldemokraták megkaptak Vilmos császártól, az osztrákok pedig Ferenc Józseftől. A program egyszerűen volt ideologikus és gyakorlati következményeiben realista. Az iparból élők Magyarországon a lakosság 15 százalékánál nem voltak többen, a szociáldemokrata munkásság pedig ennek csupán töredékét adta, képviselőik tehát nagyon messze voltak attól, hogy a többség jogán követelhessék a politikai hatalmat.¹⁴² Ma már mindez feladásba merült, mert a kommunisták szociáldemokratákkal szembeni gyűlölete és a kommunizmus kísérlétének történelmi katasztrófája visszafelé is hiteltelenítette a baloldali polgárosodás 1900 és 1918 között követett útját. Pedig Garaíni Ernő számára a politika elsősorban az intelligens munkásosztály megteremtését jelentette, amely nem kiszolgáltatott a tőke könyörtelen szeszélyeinek, a kizsákmányolásnak. Ezért kötött szövetséget 1906-ban Kristóffy Józseffel, az ún. „darabontkormány” belügyminiszterével, ezért támogatta Justh Gyula függetlenségi politikáját 1912-ben, majd a háború alatt már kifejezetten a Vázsonyi Vilmos-féle polgári demokratákat, a budapesti kispolgárokat.

1.4 A „HAZÁTLAN BITANGOK” HAZAFIASSÁGA. A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA FELEMELKEDÉSE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ALATT

A fent ismertetett alapállásból következett, hogy a szociáldemokrata pártpolitika a „lehetőséges” igencsak polgári művészetét űzte az első világháború alatt is. „Nem azt tesszük, amit tenni szeretnénk, hanem azt, amit erőviszonyaink megengednek” – mondta egy vasmunkás felszólaló a Szociáldemokrata Párt 1918. február 10-i rendkívüli kongresszusán.¹⁴³ Ami igaz volt a háborúellenességre is. 1914 augusztusában kiderült, hogy a szociáldemokrata nemzetköziség nem tudja meggátolni a világháború kitörését. A német szociáldemokrata pártvezetés Svájcba menekítette a pártkasszáját, aztán megszavazta a hadihiteleket. A háborúellenes francia szocialista Jaurès halála fölött kábán eszméltek elvtársai, és bosszút esküdtek – no nem a gyilkos francia sovinizmussal szemben, amelynek golyói leterítették vezérüket, hanem a német imperializmus ellen. Az osztrák szocdemek – magyar elvtársaik idősebb testvérei is – hamar abbahagyták a békepropagandát, Párizs ellen vezették a bécsi munkásokat, és a bécsi *Arbeiter Zeitung* büszkén írta vezércikkét „Németország napjáról”. (Nem eshetett nehezükre: a legtöbb osztrák szocdem, mint például Victor Adler, ifjúságában nagynémet nacionalista volt.) Az internacionalizmus eszméje kártyavárként omlott össze az első olyan próbán, amikor ellenséges frontok álltak a hadiállapotba került országok munkásai közé.¹⁴⁴ A *Népszava* publicistái egy hónapig vállalták fel a háborúellenességet, még is kapták Tisza Istvántól, hogy „a szociáldemokrata párt kizárta magát a magyar nemzet polgári közösségéből és

hazafias együttérzéséből”.¹⁴⁵ A Kádár-kori történetírás elmarasztaló ítélete szerint a szociáldemokrata pártok a polgári társadalmi rend részévé váltak azzal, hogy támogatták országaik háborús erőfeszítéseit. Mit tehettek volna mást? Ami igaz volt a keresztény egyházak háborús propagandájára – „ha a keresztyénség elég gyenge megakadályozni a háborút, feltétlenül a szolgálatába áll”¹⁴⁶ –, igaz volt a szociáldemokrácia nemzetköziségére is. (Az 1914 nyarán még háborúellenes cikkeket író Pogány József a sajtóhadiszállás kedvence lett; és pohárköszöntőt mondott a hadicenzorokra.¹⁴⁷) A radikális békepolitikához egyszerűen nem volt meg a tömeg, amely azt támogatta volna.¹⁴⁸ A háborús gazdálkodás megszorításainak enyhítése, a munkásság élelmiszer-ellátásának biztonsága minden egyéb szempontnál fontosabb volt a szocdem szakszervezeti vezetőknek és akarva-akaratlan a párt vezetésének is. A *Népszava* 1915-ben arról cikkezett, hogy a kisparasztok földéhségének kielégítésével szemben a magyar munkásságnak inkább érdeke, hogy idegen tőkések bírják a magyar termőföldet, mert ők intenzív gazdálkodást folytatnak, amely jobban garantálja az ellátás biztonságát, mint a kisparaszti termelés.¹⁴⁹ A szocialista vezérek és közigazdászaik a nagytőkét választották a „kizsákmányolt” parasztsággal szemben, ha a városok élelmiszer-ellátásának biztonságáról volt szó. Ha az *akkori* pillanatot nézzük, nem döntöttek rosszul. A munkásmozgalom-történet 1945 és 1989 közötti narratívájába ugyan nem illett bele az, hogy a háborús „kizsákmányolás” legfőbb vesztese *nem* a munkásosztály volt, pedig a kortárs források egyértelműen erről tanúskodnak.

A városok és főként Budapest társadalma elégedetlen és egyre inkább nyugtalan volt, de másképp, mint azt a beidegződött tankönyvi ismereteink sejtetik. A háború központosított hadigazdálkodást hozott, a nagyüzemek növekvő

mértékben katonai ellenőrzés alatt álltak. Jelentős hadiipari konjunktúra bontakozott ki, s 1917-ben már a magyar gyáripari munkásságnak 50 százaléka állt a hadiipar szolgálatában. A fokozódó munkaerőhiány és a termelés folyamatosságának biztosítása rendkívüli módon felértékelte a gyáripari munkásságot és érdekképviselőit. A nagyüzemi munkásságot 1914 őszén mozgósították, de a kezdeti nagy vérveszteség hatására egyre nőtt a felmentések száma. 1917-ben már azok, akik nem estek el, vagy kerültek orosz fogságba, jórészt újra otthon voltak, pontosabban a hadiüzemekben. A bányászok és a szakmunkások 1918-ban, a háború utolsó évében már egyáltalán nem kerültek az arcvonalra.¹⁵⁰ Erősebb érdekérvényesítő képessége révén – voltak olyan szakmák és gyárak, ahol a dolgozók mindegyike szakszervezeti tag volt – a szervezett munkásság nagyobb arányban tudta a bérét emelni, a képzett szakmunkások többet kerestek, mint az ugyanott foglalkoztatott fiatalabb tisztviselők és mérnökök. 1917 végén egy húsiipari munkás ugyanannyit keresett egy hét alatt, amennyit egy több évtizede dolgozó idősebb tisztviselő egy hónapban.¹⁵¹ Igaz, az alapvető ruházati cikkek és az élelmiszerek ára is rohamosan emelkedett. Egy pár virsli, a sertéshús vagy a tepertő ára a tízszeresére drágult, a kenyér „csak” két és félszeresére.¹⁵² A munkásságnak a korszakban sokat emlegetett jóléte tehát összességében *relatív* jólét volt.¹⁵³ Magyarországon a helyzet még így is jobb volt, mint Ausztriában. Budapest koplalt, Bécs viszont egyenesen éhezett. Mindkét fővárosban jegyrendszer működött, de az osztrák fővárosban 1918 nyarán már töpörtyű is csak a protekcióknak jutott. 1915-től a magyar kormány gyakorlatilag lezárta a Lajtán túli területekre irányuló élelmiszer-kereskedelmet, pedig Bécs és Alsó Ausztria kenyér- és húsellátása jelentős részben a nyugati magyar megyék (*Heizenland*, a későbbi Burgenland)

német nyelvű kistermelőitől függött.¹⁵⁴ Bécsből szombat és vasárnap az éhezők ezrei utaztak vidékre, hogy élelmiszerhez jussanak, volt, hogy erőszakkal ásták ki a falusiak krumpliját a földből.¹⁵⁵ Amikor egy magyar szocialista vezető egy kiló lisztet vitt bécsi elvtársainak, úgy fogadták, mintha egy kiló gyémántot hozott volna ajándékba.¹⁵⁶ A császárvárosba utazó magyar képviselőknek hivatalos levélben hívták fel a figyelmüket, hogy ha jó szobákat és udvarias ellátást akarnak kapni egy szállodában, ne borrávalót adjanak, mert egy kiló kenyérrel vagy liszttel mindezt elérnek.¹⁵⁷ A magyar közéletmezősi miniszter, Windischgrätz Lajos herceg – a későbbi frankhamisítási botrány főszereplője – arra emlékezett, hogy a bécsi lánckereskedők még a király babkáját is elsikkasztották.¹⁵⁸ Nem így a magyar fővárosban, ahol a szociáldemokraták feltalálták magukat a közellátás területén. Az eredetileg nyomdász szakmunkás, Erdélyi Mór által irányított Általános Fogyasztási Szövetkezet (ÁFSZ) komoly vállalattá – szinte holdinggá – nőtte ki magát a háború éveiben. Hús- és háztartási vegyi árut gyártó üzem, szén- és fátélepe volt, sőt a háború végén még egy tekintélyes erdőbirtokot is vett a Felvidéken, hogy mindig legyen értékesíthető tűzifája. Az ÁFSZ kezdettől törekedett arra, hogy ne csak a munkások, hanem a középrétegek számára is vonzó alternatíva legyen.¹⁵⁹ Erdélyi egyszerű üzleti filozófiája jól működött – „a legszebb készítmény sem ér semmit, ha veszteséggel jár, de a kevésbé szép dolog is sokat ér, ha hasznót hoz” –, szervezési hatékonyságát pedig Tisza István elfogulatlan szeme is felismerte.¹⁶⁰ 1916 őszén bizalmasan arról érdeklődött államtitkáránál, a kitűnő statisztikus – és rossz költő – Vargha Gyulánál, hogy miként tudja a szociáldemokrata tulajdonban lévő Általános Fogyasztási Szövetkezet olcsóbban árulni a füstölt kolbászt, mint a vásárcsarnokok kereskedői: „Nagyon lekő-

teleznél, ha végére járnál, honnan van az, hogy ez a szövetkezet annyi olcsóbban adhatja a kolbászt a többieknek; hátha nyitjára jövünk olyan valaminek, amit a közellátás javára általánosíthatunk.”¹⁶¹ Nem csak ő kereste a szociáldemokratáknál a fővárosi lakosság élelmiszer-ellátásának kulcsát. Bárczy István főpolgármester 1918 elején szintén magához kérte Erdélyi Mórt, s ötleteket kért, hogyan lehetne a tűrhetetlen mértékű sorban állást csökkenteni.¹⁶² Az „ácsorgás” és „tolongás” ugyanis már az utca békéjét fenyegette, kisgyermekes úriasszonyok a tejeskofával ordibáltak a Vásárcsarnokban; lakatossegédek pedig orrba vágták a hágymáját „aranyáron” kínáló bolgárkertészti. Bár Erdélyi javaslatait nem fogadták meg, a szociáldemokraták mégis helyet kaptak a közellátás megszervezésében kulcsszerepet játszó Haditermény Rt. vezetésében és 1918 elejétől a Közéletmezősi Tanácsban is. 1918 nyarán már a munkások lakta ipari elővárosok, Csepel és Erzsébetfalva (a mai Pésterzsébet) egész lakosságának élelmiszer-ellátását a szocdemek irányították a kormány megbízásából, és a háború végére a hadsereg egyik legnagyobb élelmiszer-szállítóivá lettek, olyannyira, hogy Windischgrätz közéletmezősi miniszter és más arisztokraták is rajtuk keresztül forgalmazták terményeiket, hogy elkerüljék a fel-tűnést – és a közvélemény felháborodását.¹⁶³

A szociáldemokraták fontos pozíciókat szereztek az egyre növekvő lakásínség orvoslására létrehozott lakáshivatalokban is, anélkül azonban, hogy ezeknek a szervezeteknek egyre fokozódó működési anomáliáiért a felelősséget magukra vették volna. A párt az 1916 januárjában – német mintára – felállított és paritásos alapokon működő üzemi panaszbizottságokban rendkívül aktív „bizalmi férfiak” révén a munkavállalók jogait is egyre hatékonyabban képviselte. „Hónapok óta szép csendesen járják az országot azok a vegyes bizottságok, amelyek

felülvizsgálják az ipari munkásság fizetési és ellátási viszonyait; s a panaszok alapján kötelező erővel kényszerítik rá a gyárakra és vállalatokra, hogy megfelelő béremeléseket léptessenek életbe” – írta nem kis irigységgel a polgári társadalom érdekeiért síkra szálló *Világ* 1916. őszén.¹⁶⁴ A legnagyobb magyar szénbánya igazgatója, Chorin Ferenc a főrendiházban tiltakozott az ellen, hogy a folyamatos béremelés ellenére a munkások „amerikáznak”. (A korabeli pesti szlengben ez a tessék-lássék munkát jelentette.) Ennek ellenére a munkaadók és munkavállalók közötti vitákban a katonai hatóságok számos esetben inkább a munkavállalók érdekeit segítve jártak el. A kereskedelmi tőke kormányzati exponensei például hiába fogadtatták el a kormánnyal az 1918. márciusi sztrájkok után a statárium bevezetését, a döntést nem hajtották végre. A szakszervezeti vezetők besorozását az 1918. júniusi újabb tömeges sztrájkmozgalmak után maga a honvédelmi miniszter hiúsította meg. (Az „erős kéz” emberének, Szterényi József kereskedelmi miniszternek, aki rögtönítélő bíróságot és frontszolgálatot akart a szocdem vezérek nyakába sózni, csupán azt sikerült elérnie, hogy a *Népszava* szerkesztőinek vasúti szabadjegyét visszavonták.¹⁶⁵) A kormányzat és a hadvezetés a represzív fellépés helyett az integratív politikát részesítette előnyben.¹⁶⁶ A szocialista szimpátiákkal igazán nem vádolható Tisza István konzervatív kormányzata döntött arról, hogy a fegyvergyári munkásoknak fél kilóval több kenyér járt naponta, mint bárki másnak az országban.¹⁶⁷ Pótlégyek voltak a nehéz munkát végzők részére, külön jegyek a bányászoknak. Nem csoda, ha a háború előrehaladtával a Magyar Gyáriparosok Szövetsége is egyre inkább kénytelen volt partnerként tekinteni a szakszervezetekre, amelynek képviselői a megszerzett pozíciók révén részt vettek a termelés ellenőrzésében, s tapasztalatokat szereztek a gazdasági hatalom gyakorlásában.¹⁶⁸

Az ipari tőke és a munkásság idővel egyre szívélyesebb együttműködése közös érdeket takart: a háborús teherviselés minél nagyobb részét a mezőgazdasági termelőkre, az agrár-retegekre hárítani. Nem is eredmény nélkül. A gyáriparosok és a szakszervezetek egybehangzó követelésére 1916. őszén létrehozott Országos Közélelmezési Hivatal elnökének első rendelete arról szólt, hogy a munkások élelmiszer-ellátása előnyt élvez a lakosság többi rétegével szemben. („Élelmezési diktatúrát!” – írta a *Népszava* és a *Magyar Gyáripar* egybehangzóan.¹⁶⁹) Amikor Tisza 1917. kora nyarán megbukott, az új miniszterelnök, Eszterházy Móric gróf (az író Esterházy Péter nagypapja) a Duna-parti Bristol Szállóban kávézott Garami Ernővel, s elzarándokolt a *Népszava* szerkesztőségébe is.¹⁷⁰ Garami a kávé elfogadta, a felajánlott államtitkári pozíciót azonban nem, mert kevésnek tartotta pártja súlyához képest, és különben is demokratikus felhatalmazást szerzett parlamenti pártként akart a kormányzati hatalomból részesedni. De a kávé nem püsztá udvariassági eszköz volt. Szimbóluma volt annak, hogy a szociáldemokrácia a nemzeti élet megkerülhetetlen tényezője lett. Miközben a megígért választójogi reform késlekedett, a szociálpolitika terén megvalósuló kormányzati intézkedések nagymértékben fokozták a szociáldemokrata párt és szakszervezeteinek tömegbefolyását és anyagi erejét.¹⁷¹ 1917-től meredeken emelkedni kezdett a szakszervezetek taglétszáma. „Művelt és iskolázott országokban a tömegek jóindulata nem azé, aki sokat ígér, hanem azé, aki sokat ad” – ismerte el Szabó Ervin rosszállóan 1916-ban.¹⁷² Ő külön húsjegy helyett forradalmi akciókat szeretett volna látni. Lelkes diákok és diáklányok, s mutatóba néhány valódi munkáskövetőn kívül nem lett nagy tábora. Szabó Ervin élete végéig egy kicsiny szektá guruja maradt. A szociáldemokrata párt viszont egyre többet tudott tagjainak adni.

Kicsiny szektából hatalmas tömegmozgalommá lett húsz év alatt – állapította meg a *Népszava* 1918 májusában.¹⁷³ Ráadásul a szociáldemokraták nem voltak azok a „hazátlan bitangok”, akiknek ellenfeleik tartották őket. A nemzetköziség marxista doktrínája a hazafiságot a burzsoá ideológia eszköztárába utalta. Lenin a háború kitörésekor kijelentette, hogy nem is igazi szocialista, aki egy imperialista háborúban nem kívánja hazája vereségét.¹⁷⁴ Csakhogy a magyar szociáldemokrata munkások „idegen” (német, zsidó, szlovák vagy éppen morva) származásuk dacára nagyjából ugyanazt érezték és gondolták a hazáról, mint a hazafias ellenzék vagy éppen Tisza István. Az ismeretlen sorsú Köböl József vinkóveci munkás 1917-es, frontra írt levele világosan fogalmazott: „Mi nem kívánjuk senkiét, viszont a magunkét nem hagyjuk. Mert ameddig egy magyar él, addig Magyarországnak egésznek kell lennie.”¹⁷⁵ Nemcsak a munkások, a munkásvezérek is így gondolkoztak. Garami Ernő eréklyeként őrizte azt az üveg poharat, amelyet apja az öreg Kossuthtól kapott, és kinyilvánította, hogy a szocialisták ragaszkodnak a területi integritáshoz: „A magyarországi munkásosztálynak éppolyan kevésbé érdeke Magyarország szétdarabolása, mint uralkodó osztályainak. [...] Magyarország szervezett munkásságának nemcsak a háború kényszerítő körülményeihez alkalmazkodva, hanem a helyzetből folyó tárgyi momentumok alapján is erre a »hazafias« álláspontra kellett jutnia.”¹⁷⁶ Garami olyan tényekről beszélt, amelyet máig alig elemeztek. Nevezetesen arról, hogy a város és a gyár tett magyarrá, a falu és templom pedig románná és szlovákká. „Akié a föld, azé az ország” – vallotta ugyan Károlyi Sándor, a konzervatív reformer, amiképpen a liberális Beksics Gusztáv is egy Debrecenről Sepsiszentgyörgyig húzódó összefüggő magyar paraszti településterület kialakításától remélte a magyar hegé-

mónia megszilárdítását.¹⁷⁷ De a dualista magyar kormányzatok századforduló környéki tessék-lássék telepítési politikája, amelynek egyszerre volt célja a paraszti földéhség enyhítése és a nemzetiségi agrárnépesség magyarosítása, csődöt mondott. A dualizmus évtizedei alatt a történeti Erdély belső vidékein százasával románosodtak el az Árpád-kori ősi magyar falvak. Az 1916. augusztusi román betörés kapcsán Ravasz László erdélyi református főjegyző ezt írta: „Az egész Mezőségnek nem székélylakta vidékén az oláhság az utóbbi ötven év alatt nagyobb hódítást végzett, mint amennyit ma egy nagyhatalom tud végezni hároméves harcban. Az erdélyi vármegyei magyarság – kimondhatjuk – elvesztette a létharcot: kicsúszott alóla a föld, elhalt ajakán a magyar szó.”¹⁷⁸ Nagyatádi Szabó István 1918 októberében joggal mondotta azt, hogy a románok képesek voltak magyarokat románosítani Erdélyben. Hasonló jelenségek más nemzetiségi ütközőpontokon is megfigyelhetők voltak. A Muraközbe a századfordulón költözött magyar földműveseket néhány év alatt felszívta a környező horvát népesség, a Felvidék északi megyéiben a tisztviselők közötti vegyes házasságok a következő nemzedéknél már a magyarok elszlovákosodásához vezettek.¹⁷⁹ A nemzetiségi kérdés magyar történeti-politikai irodalmában a népszámlálások asszimilációs gyarapodását elemezte pró és kontra, ami valóban látványos volt. Csakhogy az éremnek volt egy másik oldala is, s erről már kevesebben írtak. A dualizmus korszakában az agrártöbbségű Magyarország kistelepüléseinek etnikai *térszerkezetében* összességében a magyarok hátrányára következtek be változások.¹⁸⁰ A századfordulói magyarok 261 helységben váltak többségi nemzetiséggé, míg 456 egyéb településen elvesztették addigi többségüket. A románok összességében háromszáz településen kerültek többségbe (jórészt a magyarok hátrányára), míg a szlovákok

közel másfélszáz településen vették át a relatív vagy abszolút többségi helyzetet, főként ruténok, de magyarok rovására is.¹⁸¹ A szlovákok asszimilációs veszteségei összességében meghaladták a magyarokét, de a történeti Felvidéken, a mai Szlovákia keleti területein, Ungban, Abaújban, Zemplénben magyar falvak fúcatjai lettek szlovák nyelvűekké.¹⁸² A perifériákon tehát érintetlen maradt a szlovák és a román „masszívum”.¹⁸³ Ezzel szemben az ipari központok és a nagyüzemi munkásság közege mindenütt a magyarság javára katalizálta az asszimilációs folyamatokat. Leginkább Budapesten, de a színromán Hunyad megyei Petrozsény bányatelepein ugyanúgy, mint Kassa és Miskolc vagy Arad és Temesvár nagyüzemeiben. Amíg a magyar nagy- és középbirtok Erdélyben és a Felvidéken sorra ment át nemzetiségi kisbirtokosok kezébe, addig az ipari üzemek, gyárak, bányák szinte 100 százalékosan a magyar bank- és ipari tőke tulajdonában voltak egészen az uralomváltásig, sőt sok esetben még azután is, évtizedekig. A dualista Magyarország asszimilációs nyeresége a városiasodás és az iparosítás eredménye volt. 1900-ban a gyáripari munkásság 50 százaléka, 1910-ben már 63 százaléka volt magyar nemzetiségű, Budapesten pedig ez az arány meghaladta a 80 százalékosat. Tehát korrelatív viszony volt a magyar anyanyelvű lakosság gyarapodása és az ipari népesség növekedése között.¹⁸⁴ Csak éppen a „magyarosodás” politikai jutalma maradt el. Nehéz lett volna beismerni, hogy a dualista kormányzatok által prognosztizált asszimilációs nyereség komoly része nem onnan érkezett, ahonnan várták, sőt az asszimilációs iskolapolitika hozadéka valójában statisztikai nyereség volt.¹⁸⁵ (Az irredenta román és szlovák nemzetiségi vezetők légtöbbsége kiválóan beszélt magyarul, s késő öregkorukig fejből idézték Petőfit.) Ezzel szemben a „hazátlan bitangok” (német mintára így gúnyolták Magyarorszá-

gon is a szociáldemokrata munkásokat) magyarosodása akkor is tény volt, ha identitásukat a *Marseillaise* legalább annyira meghatározta, mint a *Himnusz*. Garami Ernő a háborús lelkesedés elmúltával is azt írta, hogy „egy erős és nagy szocialista párt kénytelen a nemzeti védelem kormányában helyet foglalni, ha ilyen alakul. [...] Hogy mi, magyar szocialisták nem szavaztuk meg az orosz invázióval szemben a hadi költségeket, az, meggyőződésem szerint, nem álláspontunkon, hanem azon múlt, hogy nincs választójogunk.”¹⁸⁶

A háború más módon is befolyásolta a szocialista mozgalmat. Az ipari munkásság főváros-központúsága a világháború végére tovább fokozódott, Budapest gyári munkássága több tízezerrel emelkedett – egyedül Weiss Manfréd csepei üzemében 30 000 ember dolgozott –, és 25 százalékkal nőtt a női munkások aránya. Az építőipar ugyan hanyatlott, a vas- és gépiparban viszont tovább emelkedett a létszám. 1917-ben a szociáldemokrata párt tagdíjbefizetésének több mint 50 százaléka már a „vasasoktól” származott. A formális parlamenti képviseletért folytatott eredménytelen küzdelem – amely pedig Ausztriában 1907-ben, Németországban évtizeddel korábban megvalósult – egyszerre akadályozta a szocialista tömegek felelős politikai cselekvését, és radikalizálta politikai diskurzusát. Az 1917–1918-ban hatalomra került Wekerle-kormány nem mert Tisza István parlamenti többségével ujját húzni, helyette elodázta, majd cserben hagyta a szociáldemokrata pártnak tett választójogi ígéretét. Ezzel elvágta annak lehetőségét, hogy a háborúban gazdaságilag és szervezetileg is megerősödött ipari munkásság organikus úton váljon részesévé a magyar politikai rendszernek, és konzerváló hatást gyakoroljon a szociáldemokrata politikára. A magyar politika „nagy örege”, Apponyi Albert úgy fogalmazott később, hogy ezzel a mulasztással a régi társadalom

vezetőinek is megszűnt a befolyásuk a háború után bekövetkezendő átalakulás irányítására.¹⁸⁷ Csak ezt *akkor* még nem tudták, Apponyi kivételével pedig később sem vallották be:

1918. január 18–20-án nagy sztrájkok és tüntetések voltak szinte a Monarchiában és Németországban a háború ellen. Az orosz példa gyújtotta fel a tömegek fantáziáját: a hatalmat néhány hónappal korábban megszerző orosz bolsevik kormány, amely egyoldalúan tűzszünetet hirdetett a központi hatalmakkal szemben, és a bolsevik propaganda, amely a nyolcórás, sőt hatórás munkanap ígéréstével élesztgette a világforradalmat. A magyar munkások általában átlag napi 9–11 órát dolgoztak; érthető, hogy lelkesen fogadták az orosz kommunizusból érkező híreket. De nem csupán őket delejezte meg Lenin vakmerősége. Az *Est*, a polgárság lapja Lenint Új Krisztusnak hirdette 1917 karácsonyán. A budapesti gyárakban is napokra leállt a munka, akárcsak Bécsben és Berlinben. De a vezetőknek több eszük volt: Garami Ernő és társai semmi áron nem akartak forradalmi erőszakot. Sőt a szocialista pártvezetőség a törvényesség tiszteletében odáig ment, hogy megtagadta a harctérről megszökött katonák támogatását.¹⁸⁸ Több tízezer katonaszökevény volt ekkor az országban, s egyre többen vállalkoztak rá, hogy bűjtatják őket, mégis vakmerő politikai kaland lett volna tarka és állhatatlan seregükre harci politikát építeni.¹⁸⁹ Az 1918. februári kongresszuson a párt vezetői bizalmi szavazásra bocsátották mandátumukat. Weltner Jakab kétórás beszédében indokolta, hogy miért nem mennek azonnal Leninék és az orosz bolsevikok után, Pogány József pedig a párt tudományos folyóiratában gúnyolta ki a Galilei Kör antimilitarista fiataljait, akik „realitástól függetlenül éjfélkor csakúgy, mint fényes délből forradalmat akartak csinálni”. Ironiája mögött azonban ott volt a magyar bolsevik jövő kottája is: „ha megvannak a forradalom objektív előfel-

tételai, a szociáldemokrata politikusnak egy pillanatra sem szabad visszariadnia, hogy mindent feláldozzon a forradalom ügyéért”.¹⁹⁰ Ezek az előfeltételek: a polgárság elégedetlensége, a parasztság elkeseredése, s mindenekelőtt Ausztria és a dualista kormányzás bécsi központi szerveinek, valamint hadseregének az összeomlása. Az opportunistá Pogány jól látott előre: A Monarchia Magyarországot nem a bolsevik agitátorok, nem is a szocialista munkások, hanem a birodalom bécsi központjának összeröszkadása bomlasztotta szét kilenc hónappal később. De a középosztályok, a „polgárság” fásultsága és nyitottsága a baloldali fordulatra szintén döntő jelentőségűnek bizonyult.

1.5 CIPŐMIZÉRIA ÉS ANTISZEMITIZMUS. A KÖZÉPOSZTÁLY HÁBORÚS NYOMORA ÉS RADIKALIZÁLÓDÁSA

A háború által teremtett kivételes helyzetben egyre inkább olyanok is nyitottak lettek a baloldal radikális üzeneteire, akiket megélhetés és identitás korábban egyértelműen az államhatalom lojális híveihez, a „középosztályhoz” sorolt. Idézőjelben írtam, hiszen a középosztály mibenléte, kiterjedése, határai a fogalom megjelenése óta szünni nem akaró viták tárgya. „Háromszobás lakás, második osztály a vasúton, három tál étel délből: ez a magyar középosztály.”¹⁹¹ Buday Dezső, a tragikus sorsú magyar szociológus, akit mint kommunistát koncolták fel 1919 őszén Orgoványban, így határozta meg a középosztály fogalmát a háború éveiben. A három szoba mellé még odatehetjük a cselédlányt, a családfő érett-

ségi bizonyítványát és tiszti kardbojtját, s megkapjuk, hogy mi volt a „boldog békeidők” anyagi és szellemi védjegye szerzte a Monarchiában.¹⁹² Buday az életmód és fogyasztás mintái felől nézte a középosztályt, míg mások, akik a múlt felől tekintettek rá, az identitás kérdését tartották meghatározónak. E szerint a középosztály tagjai azok, akik uráknak számítják magukat.¹⁹³ Idetartozott a „dzsenti”, azaz a birtokos nemesség leszármazottai, a növekvő köztisztviselői kör, az értelmiségi szakmák tarka tábora s egyre inkább a magántisztviselők köre is. 1918-ig a középosztály a politikai határlomban részt kapók alsó tartományát alkotta: a választójog mértéke tulajdonképpen ki is jelölte a középosztály határait; az újságolvasó nagygazdától az egyetemi professzorig, a jogvégzett kishivatalnoktól a kúriai bíróg.

Ez a mérték az akkori mércével is szűk volt. A választójog a lakosság 6,4 százaléka számára tette lehetővé a részvételt az országgyűlési választásokon. (Franciaországban ez az arány 28, Ausztriában 27, Németországban 22, Angliában pedig 17 százalék volt.¹⁹⁴) Közismert, hogy Tisza István makacs ellenállása a választójog demokratikus kiterjesztésével szemben elsősorban a történelmi Magyarország soknemzetiségű összetételéből következett. A magyar birodalom 1910-ben csak alig felében volt magyar, s hogy ez is jelentős részben statisztikai asszimiláció volt, azt Tisza István jól tudta. De Tiszát nem csupán a nemzetiségek tényerése aggasztotta: a magyar választókban sem bízott meg megfelelő műveltség és/vagy vagyon nélkül. Ő még abban a világban nőtt fel, ahol a vármegyeházák kőkockás lépcsőin zajlott a magyar politika.¹⁹⁵ A magyar liberalizmus 1867 és 1918 között „kasztdemokrácia” volt; az író-politikus Herczeg Ferenc a kormányzó Szabadelvű Pártot és utódformációit „az ország legkülönb férfiklubjaként” határozta meg.

Nők nem voltak képviselők, hisz nem is választhattak, sőt a 20. század elején még a nőegyletek gyakorlati munkatársai is főképp férfiak voltak. „A magyar nép becsléséből vesztí az a párt, amelyik megvalósítja a nők szavazati jogát” – írta párthíveinek Tisza még 1918 nyarán is.¹⁹⁶ De nem csupán a konzervatív Tisza, hanem a progresszív szabadkőművesség is úgy küzdött a nők emancipációjáért, hogy soraiba felvenni nőt nem engedett.¹⁹⁷ Ma sokan rácsodálkoznak az „illiberális demokráciára”, pedig Magyarországon 1918-ig a liberális antidemokrata volt és nacionalista. Uralom alatt álló ember nem dönthetett szabadon. A vagyoni és szellemi cenzussal a döntés szabadságát és a politikai elhatárolás függetlenségét védte a szabadelvű álláspont, ezért nem biztosított választójogot alkalmazottnak, béresnek, gyári munkásnak és a nőknek sem. Ahogy Tisza híve, a rendíthetetlen liberális, Concha Győző megfogalmazta: „Az államhatalmat a társadalom szenvedő felének kezébe adni anarchikus hatású lenne a magyar társadalomra.”¹⁹⁸ Az óvatosság azonban túl jól sikerült. 1910-ben a lakosság 6,4 százaléka szavazhatott, 1848-ban 7,2 százaléka. Tisza István egyébként 1910-es földcsuszamlásszerű győzelme ellenére sem rendelkezett a magyar közvélemény támogatásával, de győzött, mert a választási rendszer sajátosságai neki kedveztek, ellenfelei pedig szétesettek voltak. Pártjáról, a Nemzeti Munkapártra az 1910-es képviselő-választásokon 380 000-en szavaztak – jórészt a sok, kis létszámú nemzetiségi választókerület alaposan megdolgozott választójogosultjai –, a párt így 255 képviselőt küldhetett a magyar parlamentbe, a 428 000 színmagyar ellenzéki választópolgár – igaz, több párt között megosztott – szavazata viszont csak 125 képviselő megválasztására volt elég.¹⁹⁹ (400 000 választójogosult el sem ment szavazni.) Az Alföld és a Dunántúl magyarsága rendre a kiegyezések

rendszer ellen szavazott óriási lélekszámú választókörze-
teiben, de a parlamenti egypártrendszer nem engedte meg,
hogy érvényesítse akarátát.²⁰⁰ Már az „öreg” Tisza Kálmán
parlamenti váltógazdaságot kizáró magyar szupremáciája is
ezen az ellentmondáson nyugodott, s fia, Tisza István elleni
gyűlölet sem érezhetett volna olyan tartósan gyökerét,
ha kivétel és akaraterővel képviselt politikája mellé magyar
közvéleményt tudott volna teremteni. De nem tudott. A felejtés
legalább annyira alakítja a történeti hagyományt és a politikai
kánonokat, mint az emlékezet. Tisza István 1910 és 1918 közötti
parlamenti többsége a magyar lakosság alig 2 százalékának
bizalmán alapult, a kiegyezéses rendszert pedig nemcsak
a nemzetiségek, de a magyarok sem szerették.

A tisztviselői (főleg az állam szolgálatában álló köztisztvi-
selői) életpálya fix fizetéshez kötött, biztonságos életet kínált
a háborút megelőző fél évszázadban. Ha valaki fogalmazó
lett 1871-ben, kiszámolhatta, hogy 30-40 év múlva mikor,
milyen illetményemelésben lesz része. Ráadásul a vármegyén
és a minisztériumokban szerencsésen keveredett a lefelé és föl-
felé tartó mobilitás, ott ült a Mikszáth *Gavallérok*-jából ismert
dzsentrí sarj és a jobbágy vagy honoráció sorból kiemel-
kedő írnok vagy éppen iparos, esetleg a kereskedelmi pályát
minisztériumi karrierért otthagyó sváb vagy zsidó fiatalem-
ber. (Ez utóbbi jóval ritkább volt, előbb ugyanis ki kellett
keresztelkedni.) Mindannyian reggel 9-re jártak, tegeződ-
tek a hivatalos formákön kívül, s bár a kávéházakban elhú-
zatták a cigánnyal kedvenc nótáikat, és gyakran párbajoztak
is, előlépésüket mégsem a dzsentrí mentalitás, hanem a tel-
jesítmény, a szolgálati idő és az iskolai végzettség határozta
meg. Rendies díszletektől eltakartan ugyan, de a félelmek és
útjai nyitottak voltak előttük. Tisza István 1913-as kormá-
nyában már több zsidó származású miniszter ült, s a dualiz-

mus korszakának egyetlen háromszoros és egyben utolsó
miniszterelnöke, Wekerle Sándor sváb szülők szerény pol-
gári sorából emelkedett a legfelső elitbe. Bár az arisztokrácia
uralta a politikát, a törvényeket már nem a grófok és a bárók
írták, 1867 és 1918 között igazságügy-miniszter például egy
sem akadt közöttük.²⁰¹ A hivatalnokállam befolyásának növe-
kedése és sikere ehhez a motivációt adó kiszámíthatósághoz
és biztonsághoz kötődött. Néha több volt a jólétben a lát-
szat, mint a valóság, de a tisztviselő elegáns ruhákkal leplezte
sovány megtakarításait, és társadalmi presztízse szolid hitel-
képességgel pótolta krónikus készpénzhiányát.

A háború azonban lerángatta róla a szép kabátot, az inflá-
ció pedig széjjeltörte kiváltságosnak hitt polgári biztonsá-
gát.²⁰² Az infláció méreteire jellemző, hogy jóval kevesebb
áru mellett tízszer annyi pénz volt forgalomban a háború
végén, mint a kezdetén.²⁰³ Minden „pót” volt: a pótkávétól
a pótteán át az ehetetlen pótkenyérig. A cipőknek „póttalpa”
lett, amelyeknek készítésére államilag szervezett tanfolya-
mokon oktatták a cipésmestereket. Egész iparágak álltak
át a póttanyagokra, s a szakmai lapok tele voltak az ezekről
szóló ismertetésekkel.²⁰⁴ Egy találmányos berlini professzor
kidolgozta annak módszerét, hogyan lehet szalmából kenyé-
ret sütni.²⁰⁵ Nemcsak a falun a leszerelt harangok helyébe állí-
tottak „pótharangokat” élelmes vállalkozók, de a fővárosi
hivatalokban is egyre nagyobb számban „póthivatalnokok”
irányították éhbérért a közigazgatást – így esetükben nem
kellett a köztisztviselői bértáblát érvényesíteni.²⁰⁶ Az áru-
hiány és az infláció elsődleges kárvallottjai éppen az állami
tisztviselők voltak, azaz az állam identitásának megtestesítői
– s egyre inkább napszámiosai. Rajtuk kívül pedig az értel-
miségi alkalmazotti rétegek, a tanárok, mérnökök, magán-
tisztviselők. A fantasztikus méreteket öltő drágulást nagyon

lemaradva és kiugró egyenlőtlenséggel követte a bérek emelkedése. Míg a gyári szakmunkás jövedelme az ötszöröse, a magántisztviselőé majdnem háromszorosa, a köztisztviselőé a kétszerese sem volt. 1918 végén a békebelinek.²⁰⁷ Budapesten a tisztviselői fizetések a háború közepén már a létminimummal korreláltak.²⁰⁸ Aki tehetette vagy mertte, a tőzsdére vitte szerény megtakarításait, hogy az óráról órára változó részvényárak emelkedésébe kapaszkodva őrizze meg háború előtti jólétét.²⁰⁹ De a tőzsdei hazardírozás csak nagyon keveseknek sikerült – annál többeket tönkretett, a családi ékszekrekből egyre több került a „zaciba”. A zálogházak forgalmát elsősorban a fix fizetésű ügyfelek növelték, s az ügyfelek egyre kevésbé tudták kiváltani elzálogosított családi értékeiket.²¹⁰ Se szeri, se száma nem volt az „úri szegényekről” szóló tudósításoknak, akik a kétszobás lakást egyszobásra cserélték, eladták a zongorát, s mivel cukrot nem tudtak adni, hát édes meséket mondtak gyermekeiknek a korán sötétedő hideg téli esteiken.²¹¹ Amikor először kaptak dohos lisztből készült kenyeret a péknél, még reklamáltak, de aztán megtanulták, hogy háborúban a fogyasztónak hallgatnia kell, s hogy a háterszámban is jelen van a háború.²¹² „A kereskedő- és fiskális ész legyűrte az andalgó intelligenciát, az úgynevezett finom elmék összetörnek, mint vörös hordárok nagy kezében a porcelánok” – írta részvétellel Krúdy Gyula.²¹³ A sokat emlégetett középosztály, a törekeny és kiszolgáltatott polgárság ijesztő mértékben proletarizálódott. Hiába volt rájuk bízva az alkotmányos élet fenntartása, ez a háború utolsó éveire egyre kevésbé funkcionált. „Szégyenbe borítják a nemzetet, ha proletár szenvedésekre kényszerítik a bírait, tanítóit és alkalmazottait, azokat, akikre legfontosabb feladatait bízta a kormány” – írta felháborodottan a *Budapest* című lap névtelen köztisztviselő levelezője 1917 májusában.²¹⁴

A tisztviselőnek volt szavazati joga – pontosabban választható, választható azonban nem volt –, de nem volt kenyére, a szocialista munkásnak viszont nem volt választójoga, de volt mit ennie. A tisztviselő-feleség foszlásnak indult prém-galléros bársonykabátkájában egész éjeleken át várakozott a tíz deka zsírért, míg a munkáscsaládoknak ennél jóval többszöröse jutott a gyárakban működő privilegizált beszerzési csoportok miatt.²¹⁵ A háború utolsó éveiben már a jegyzői kar is elégedetlenkedett.²¹⁶ A *Községi Közlöny*ben egy vidéki aljegyző „rejtelmes vihar készülődését” jövendölte, amely megtisztítja a vén Európa régi, avult és roskadozó jogrendjét.²¹⁷ A forradalmi hang meglepő helyről jött, hiszen a jegyzőkre a leginkább bizalmi – és legnépszerűtlenebb – feladatok hárultak: a rekvirálás és a háborús segélyek elosztása, azaz a falu társadalmi feszültségeinek féken tartása. Ez nem volt éppen veszélytelen, előfordult, hogy jegyzőnek éjszaka belöttek az ablakán, aláaknázták dinamittal a házat, vagy őt magát leütötték az utcán hazafelé menet. Ugyanez volt a helyzet egy másik bizalmi területen, az igazságszolgáltatásban. Berinkey Dénes, a halk szavú és pedáns nemzetközi jogász azt vallotta a népbiztosok perében, hogy ő maga a bírói kar nyomorának enyhítése érdekében fogadta el a Károlyi-kormány ajánlatát, hogy igazságügy-miniszter legyen, s később miniszterelnökként is erre törekedett. Berinkey magas állású miniszteri tisztviselőként ugyanabban a kislakásban élt, mint albíró korában, és a háború négy éve elvitte saját megtakarított vagyonát. Tanúvallomásában kiemelte azt a háború alatt megtörtént botrányos esetet, amikor minisztere megdicsérte azt a kúriai bírót, aki nyomorúságos fizetését cipőtalpalással egészítette ki.²¹⁸ 1918 őszén Krúdy Gyula a forradalom nélkülözhetetlen kellékeként örököltette meg a pesti polgár cipőjét, „amelyet furfanggal és hatósági jeggyel vett el a fog-

vicsorgató susztertől”.²¹⁹ Már akinek sikerült, mert például az őrségi református egyház esperese 1918-ban már nem kapott cipőtalpnak való bőrt a hatóságoktól sokatgyalogló lelkészei számára.²²⁰ A hanyatló középrétegek megalázó cipőmizériájának nemcsak az ország anyagi kimerülése volt az oka, hanem a háborús „államszocializmus” is. „A háborús gazdaságnak valóságos körtünetei a gomba módra elszaporodott hatósági cipésműhelyek” – ismertette el a *Magyar Ipar* cikkírója is, aki azt követelte – egy gazdasági újságírótól szokatlán hevességgel –, hogy ezek a műhelyek tűnjenek el a föld színéről, mint a bűnös háborús gazdasági politika maradványai: „A békét minden ilyen gazdasági fekély nélkül akarjuk üdvözölni.”²²¹ A sokáig lojális megyei törvényhatóságok 1918 őszén már egyértelműen a központi szervek hibás működésében látták a háborús külözések legfőbb okát.²²² Huszár Károly, a későbbi miniszterelnök a képyiselőház egyik utolsó ülésén más bűnbakokat is megnevezett: a Teleki téri zsidókat, akiknek a jobb napokat látott hivatalnokok eladták lyukas cipőiket 20 fillérért, hogy újat igényelhessenek.²²³ A cipőmetaforával Huszár vagy éppen a Bécsben tengődő Szekfű Gyula is – akit az éhezéstől egyébként éppen későbbi zsidó felesége élelmessége kímélt meg – azt vetették Tisza és Wekerle „liberális” rendszerének szemére, hogy a „nemzeti intelligencia” elszegényedése ellen nem tett semmit, s hagyta, hogy a „gyökeres magyarságot” hordozó gyöngye középrétegek „nemzeti kultúráját” az anyagilag erősebb zsidóság „budapesti kultúrája” könnyedén tolja félre.²²³ Szintén a magárahagyottság érzését fejezte ki a vármegyei dzsentr közvéleményének panasza, hogy kormányzatból hiányzik „a kizsákmányolt vármegyei lakosság iránti meleg és megértő érdeklődés”.²²⁴ A deklasszáldás bizonyosan felerősítette

az antiszemitizmust, de az értelmiségi középrétegekben ez ekkor még nem feltétlenül kristályosította ki azt a törést, amelyet 1919 után mindenki evidenciaként kézelt. A tízes években a „polgári” (értsd: zsidó) és „keresztény” (értsd: nem zsidó) középosztály szembeállítása még nem tekinthető sem befejezett ténynek, sem a politikai diskurzust elsődlegesen szervező elemnek. A középosztályi nyomorban lévő politikai lehetőségeket nem csak az antiszemita Huszár és társai ismerték fel, és nem csak ők követelték a középosztály megmentését. „Annyi a nincsünk, hogy az egész ország nincs a miénk” – hergelték a szegedi városháza közgyűlési termében a leszakadó tisztviselő polgárságot Pilisi Lajos és Súpka Géza, a Társadalomtudományi Társaság szabadtőmüves előadói. A tősgyökeres dzsentrhez szóltak, akik alól kifutott a föld, a dús kalászosok, amelyeket valaha ezer becéző néven szólítottak, s amelyeknek már az illata sem az övék.²²⁵ A dzsentr jegecesedési pontja ekkora már az antiszemitizmus volt, suba alatt és sunyi módon, ahogy azt egy-két élesebben látó nemesi birtokos is elismerte.²²⁶ De a politikai nyelv még nem lett teljesen szétmárcangolva, a dzsentrinosztalgiát, illetve frusztrációt a modernizáció zászlóvivői is ki akarták használni demokratikus céljaik érdekében. Súpka szabadtőmüves szervezete, a Corvin Mátyás páholy középosztályi akciót hirdetett, gazdasági érdekvédelmet és politikai szerveződést javasolt, a közép- és felsőoktatás gyakorlati reformját, a bank- és közvetítőtőke megfékezését.²²⁷ Követelték, hogy a köztisztviselők ne csupán aktív, hanem passzív választójoggal is rendelkezhessenek, azaz ne csak választók, hanem választhatók is legyenek.²²⁸ Sőt egyesek tisztviselőpártot is akartak alakítani. Arra figyelmeztettek, hogy az értelmiségi csoportoknál a születésszám gyorsuló módon csökken, s ez magával hozhatja a polgári társadalom végleges hanyatlását. 1917-ben már min-

den harmadik tanár- és hivatalnokházasság gyermektelen volt.²²⁹ A szabadkőműves Süpka Géza tette szóvá azt, amit ma az intranzigens keresztényszocialisták, hogy „a családi pótlék spanyolfala mögül vigyorog elő az igazságtalanság, hogy a nőtlén tisztviselő ugyanolyan fizetést kap, mint akár az ötgyermekes családapa”.²³⁰ A korszak virulens antiliberálisizmusa tehát korántsem az antiszemiták kiváltsága volt. Jászi Oszkárnak a Martinovics páholyban megszervezett Országos Radikális Pártja arra a rétegre akarta politikáját építeni, „amely a munkásság és a tőke között szétmórzsolódott: a középosztályra”.²³¹ Páholytársa, Pogány József szocialista meggyőződését fejezte ki a polgári radikálisok lapjában, amikor azt írta: „a magyar liberalizmus történeti eredménye: a kazamaták abszolutizmusa helyére lépett a páncélszobák abszolutizmusa”.²³² Lengyel József pedig a fiatal forradalmi szocialisták megvetését tolmácsolta keresetlen szavakkal, amikor azt írta a polgári demokraták vezéréről, hogy „a pesti bérházak undorító pöffetegének, penészgombájának tartottuk”.²³³ 1919 után ennek állomdatnak bizonyosan antiszemita konnotációja lett volna, de 1919 előtt elsősorban az apák és fiúk generációs feszültségének lecsapódása volt, a jelentős tömegekben zsidó származású magánhivatalnok fiatalság illúzióvesztése és szembenállása a kapitalizmust igénylő és szintén jelentős mértékben zsidó származású burzsoáziával, amelynek Vázsonyi volt az exponense.²³⁴ A fiatal zsidó kishivatalnok elkeseredve robotolt, és irigykedve nézte azokat a hatalmas számokat, amelyek a sokszor zsidó munkáltatói háborús nyereségeit jelezték. A Pénzügyi Tisztviselők Országos Gyűlésén rabszolgatartó „Leó cárnak” nevezték el Láczy Leót, a Kereskedelmi Bank vezetőjét, aki engedélyhez kötötte, hogy beosztott bankhivatalnokai hírlapírói tevé-

kenységet folytassanak – azaz megpróbálta megakadályozni, hogy minden rossznak elmondják őt a szocialista *Népszavában* és a radikális *Világban*.²³⁵ A nemzedéki szembenállás alapvetően egzisztenciális feszültségeket takart a zömmel „keresztény” állami tisztviselőknél is. Az állami tisztviselői szervezetek fiatalabb tagsága nem akarta kivárni az idősebb és jól fizetett kártársak halálát – tömeges nyugdíjazást követelt a kormánytól, mert a továbbszolgáló „öreg urak” fiatalabb társaik előmenetelét akadályozták.²³⁶ A generációs szembenállás és harag azonban több volt, mint anyagi követelések rosszul álcázott retorikai palástja: benne volt a kor levegőjében, sőt egyik legszembeütőbb vonását alkotta. A *Nyugat* kritikusa, Schöpflin Aladár arról írt, hogy „még soha annyira el nem vált lelkieleg két nemzedék Magyarországon, mint a mi napjainkban”.²³⁷ Az Ady bálványozó húszasok-harmincasok háborús frusztrációja új igazolást talált a költő önmeghatározásában: „Én is azokhoz tartozom, akik a harag borának poharát ráköszöntötték egy hitvány generációra.”²³⁸ Ady költő- és vetélytársa, Kosztolányi Dezső alázatos-gúnyos hangon esedezett a „gyeplő-igazító, sárga ágókhoz”: „bocsássatok meg most nekünk, hogy élünk”. A versbeli gúnyos fohászt 1918 szeptemberében már a kifejezett megvetés váltotta fel. Sigmund Freud budapesti látogatása kapcsán a Magyar Tudományos Akadémia öreg hivatalnokáról, úgy emlékezett, mint „aki reszketve imádja az apák, az elnökök, a főfelügyelők és egyebek tekintélyét; és tiszteli, amit mások mondanak, anélkül, hogy megértené; imádja a betűt, a paragrafust, a rendet, mely tulajdonképpen rendetlenség”.²³⁹ (A hatvanéves Freud „fiatalsága” azért imponált Kosztolányinak, mert az Akadémia dísztermében fesztelően szivarra gyújtott, semmibe véve a dohányzási tilalmat.) A generációs öntudat hatalmas fegyver partikuláris csoport-

érdekek szolgálatában, mivel elementáris adottságokra épít! A nemzedék kollektív identitása rokonszenves, és sikeresen hiteti el, hogy zászlóvivőinek saját érvényesülése egyszerre mind az eszme győzelmé is. A nála 15–20 évvel fiatalabbak társaságát kereső Ritoók Emma a háborús korszakról szóló nemzedéki regényében azt írja, hogy [m]inden fiatalságnak igaza van, míg meg nem öregszik. [...] Az dönt, hogy igaza lett-e, hogy beteljesedett-e, amit ígért.”²⁴⁰ Nem véletlen, hogy a két generáció és két életérzés (a nemzeti tradíció és a közmopolita filozófiai modernitás) között egyensúlyozó Ritoók Emma írásával senkinél nem aratott sikert. Egykori szerelme és közeli barátja, Balázs Béla azt írta naplójában: „Ijesztett a regényben, hogy valaki, aki részese volt, csalódhatott a generációnkban.”²⁴¹ A nemzedéki nagyra hivatottság narcisztikus projekciója azonban mélyebb, tartósabb kulturális feszültségekből táplálkozott. A francia forradalom óta egész Európában univerzális kulturális mintaként szolgált a lázadó polgár polgárellelensége, a polgárság önmagával való meg-hasadtsága. A fiatal Hevesi Gyula, az anarchista, majd kommunista mérnök emlékezéseiben felidézi azt a kulcsjelenetet, amikor közeli ismerőse öngyilkossága miatt fellázadt szülei értékrendje, az örökölt konvenciók ellen, „melyek szétmárják az ártatlan első szerelmeket, és csírájában elfojtják az igazi emberi kapcsolatokat”.²⁴² Amikor barátnője sírjára koszorút vitt azzal a felirattal, hogy „a leghitványabb, legnyomorultabb nyárspolgári erkölcs áldozatának”, így tiltakozva a szülei nemzedékének korlátolt és törekvő liberalizmusa ellen, megnyílt előtte az út a radikális politikai lázadás, a felszabadulás felé is. Szülőkkel szembeszegülő Ady-kultusz, szakszervezeti szervezkedés, merényletforraló forradalmi szocializmus, majd világforradalmi kommunista öntudat. Az idősebb nemzedék eleinte nem vette mindezt komolyan. Herczeg Ferenc főlényes

íroniával vont a kétségbe, hogy „miért volna a holnap nyárspolgár ítélete komolyabban veendő, mint a mai nyárspolgáré”.²⁴³ De 1918 felfordult őszén, amikor a Petőfi Társaság ülésén az elnöklő Herczeg Sass Erzsikére, Petőfi *Négyökös* szerkére névű kilencvenéves korában elhunyt műzsájára és az agg miskolci poétára, Lévay Józsefre emlékezett kegyeletos szavakkal, az álmos irodalmi társaság felizgatott ifjabb nemzedéke fellázadt. Babits Mihály vezetésével – a Petőfi Társaságban a 35 éves Babits volt a fiatal! – új márciust és republikánizmust hirdettek, Herczeg Ferenc pedig bölcsen lemondott, mint egy megbukott korszak képviselője. Azért is időztünk hosszabban a generációs feszültségnél, hogy bemutassuk az nem csupán egyetlen ideológiát fűtött hatásosan. A kibontakozó „keresztény reneszánsz” antiszemitizmusa szintén sokat kölcsönzött a generációs lázadás kulturális mintáiból. A püspöki kar „fenegyereke”, Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök és fiatal, jórészt harmincas követői a keresztény társadalom felrázását kívánták, szakítást az előregedett, színtelen-szágtalan dualizmus kori katolikus politika kényelmes konformizmusával. Hitvalló katolicizmust akartak, és harcos, fiatal egyházat. Ennek egyik eszköze volt a nagytőke és a főpapok közötti – különösen Csernoch hercegprímás részéről – szívélyes viszony megbontása a zsidóellenes szólamokkal. (A legnagyobb magyar pénzintézetben, a Magyar Általános Hitelbankban a báró Kohnerek mellett ott ült gróf Zichy Nándor, a Katolikus Néppárt alapítója, a Magyar Jelző Hitelbankban pedig a Beck bárók mellett Simonyi-Semadam Sándor, a püspöki kar pénzügyi tanácsosa. De az üzleti összefonódás személyes jó viszonyt is jelentett: Csernoch János az őszirózsás forradalom napját megelőző délután is szívélyesen beszélgetett a „cukorbárával”, Hatvány Lajossal, budai palotáik közel voltak egymáshoz.²⁴⁴) Bár az anti-

szemitizmus nem jelentéktelen csoportoknál már egyfajta „kulturális kóddá”, sőt világmagyarázó elvvé vált, zászlóvivői a politikusok új generációjához tartoztak, akik ekkor még kívül voltak a *mainstream* politika első vonalán.²⁴⁵ Az egyház felső vezetése nem kívánta a *status quo* módosítását; a keresztényszocialista mozgalmat elsősorban Giesswein Sándor prelátus keresztény humanizmusa határozta meg, az antiszemita izgatókat 1917 nyarán kizárták a Katolikus Népszövetségből. (Ők persze rögtön új mozgalmat alapítottak.) A generációs szolidaritás is oka lehetett annak, hogy a progresszív értelmiség egyes zsidó kötődésű tagjai sem tagadták meg rokonszenvüket a már ekkor is erős zsidóellenes kirohanásokat produkáló Prohászktól. A székesfehérvári püspökben a Vatikán által indexre helyezett elnyomott reformért, változást sürgető fellépéseiben pedig a saját radikalizmusokhoz kapcsolódni képes pozíciót láttak. A Társadalomtudományi Társaságban vitatkozó Prohászka és Giesswein a radikálisok kedvenceinek tűnhettek a katolikus tábor elaggott és feudálisan konzervatív képviselőivel szemben.²⁴⁶ Prohászka a bécsi pápai nuncius „radikális demokataként” jellemezte, aki könnyed beszédével beférkőzött a legfelső körökbe is.²⁴⁷ Valójában Prohászka nem szerették a katolikus arisztokraták, „szabadgondolkodónak” tartották. Károlyi Mihály éppen azért kérte fel őt eskető papjának 1914-ben, hogy ezzel is borsot törjön a Szentkirályi utcai mágnásnégyedben lakó ultramontán rokonai orra alá.²⁴⁸ Máskülönbén a pápai diplomácia, mint általában, most is jól értesült volt, mert Károlyi Mihály polgári radikális barátai valóban szerették Prohászka. Bíró Lajos 1917-ben a *Huszádik Század*-ban azt írta: „Az a zsidó generáció, amelyhez én tartozom, tökéletesen idegenül áll a régebbi zsidó generációval szemben. Mi nem értjük őket, ők nem értenek bennünket. Hatvan-hetven éves öregurak, koruk teljes műveltségével [...]

heves szemrehányásokat tesznek nekünk, mert nem ragaszkodunk Tisza Istvánhoz, és az általános választójogot akarjuk. Az én generációm nem érti a konok racionalizmust többé, és nem érti a haragos antiklerikalizmust, nem látja azt a protestantizmust többé, amelyért valamikor rajongott, szereti Prohászka Ottokárt, és nagy demokratikus erők megmozdulását látja a katolicizmusban.”²⁴⁹ Testvére, Bíró Mihály – a Tanácsköztársaság későbbi híres-hírhedt plakátjainak tervezője – pedig Kozma Nándor javarészt zsidó származású hadimilliomosokról szóló leleplező pamfletjéhez készített hatásvadász címlapot. (Az előszót Huszár Károly írta.) Hatvány Lajos irodalmi lapja, a liberális *Esztendő* is cikkezett a tisztviselő proletárság nyomoráról, s arra jutott, hogy a nagytőke és az állam a szakszervezetek által kikényszerített munkabéremelések fedezetét a gyenge érdekvédelemmel rendelkező, kiszolgáltatott tisztviselők napszámos seregével fizetteti meg.²⁵⁰ Jászi Oszkár a polgári radikálisoknak akarta megnyerni a középosztályt, pártja azonban nem hódított meg tömegeket, elit értelmiségiek belterjes asztaltársasága maradt. A Jászit követő magyar progresszívek 1918-ban sem számolhattak többet 3000 emberrel, s Jászi folyóirata, a *Huszádik Század* 4000 előfizetővel bírt, amiképpen irodalmi testvére, az Adyt lobogóként használó *Nyugat* példányszáma is 4000-rel tetőzött 1918-ban.²⁵¹ Vélhetően ugyanazok vásárolták mindkettőt. A szociáldemokraták viszont eredményesebbek voltak. A pékből lett közgazdász, Varga Jenő – a későbbi népbiztos, majd a harmincas évektől Sztálin kedvenc gazdasági szakemberé, a *málenkij robot* kiötlője – éles szemmel vette észre a háború vége felé, hogy materiális okok már nem, csupán „papiros-kvalifikáció” választja el a munkásságot és a diplomás értelmiségi és hivatalnokrétegeket.²⁵² A szak

szervezetek tagsága 1917–1918 folyamán a hatszorosára növekedett, s megkezdődött az alkalmazotti rétegek beözlése.²⁵³ A Magántisztviselők és Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségébe 1917 januárjában még csak 412-en léptek be, ugyanezen év decemberében viszont már 2600-an.²⁵⁴ A fordulat 1917 tavaszán következett be, amikor alig három hét alatt negyven gyár, műszaki és közlekedési vállalat tisztviselőtagjai léptek be a szövetségbe.²⁵⁵ Az Egyesült Izzóban a szervezkedés szabadságát maga a miniszterelnök, Tisza István szavatolta a gyárat felügyelő katonai parancsnokkal szemben.²⁵⁶ A fővárosi tisztviselők 1918 elején százasával csatlakoztak a Városi Közalkalmazottak Országos Szövetségéhez, mert „megunták az örökös jóakaratot és az elmaradt fizetésrendezést”.²⁵⁷ A háború végére a szociáldemokrata szakszervezetek sikerei minden más társadalmi osztályban követendő mintául szolgáltak.²⁵⁸ A gyáraknak nemcsak a munkásai, hanem tisztviselői is gyakorlatilag szakszervezeti tagok lettek. Aki kimaradt, „sárga volt” – egyfajta „szociális vérvád” sújtotta –, panaszkodtak a szöcsem csábításoknak ellenálló keresztény szerveződések.²⁵⁹ Úgy tűnt ekkor, hogy a jövő a szocializmus színe alatt gyülekezik: „Fogja még az építész úr a mi vörös zászlónkat vinni” – mondta egy kimaradónak Kelen József későbbi népbiztos, de arra maga is csak utóbb jött rá, hogy a bolsevik szervezkedés hálózatainak kiindulópontjait építi agitációja.²⁶⁰ A toborzás sikere inkább azon múltott, hogy a szöcsem szakszervezeti tagság a relatív jólét színvonalára volt a keresztény középosztályi vagy kispolgári nyomorral szemben. Ritoók Emma jegyzi fel, hogy egyik szomszédja, a cinkotai közúti villamos vállalat asztalos, szervezett munkás, kis házat szerzett magának a háború alatt, s kölcsönökkel is kisegítette a csendben lecsúszó ősnemes Ritoók családot.²⁶¹ Amikor Kiss Roland

(az 1950-es években Rákosi egyik hírhedt helytartója lesz a református egyházban) szociáldemokrata aktivista arról beszélt, hogy az ő apja egyszerű munkás létére villát és kertet vett, mert a szakszervezetek bérmozgalmainak köszönhetően többszörösét keresi a rendőrök fizetésének, a rendőrök is egyhangú lelkesedéssel kimondták a Magyarországi Közalkalmazotti Szövetséghez való csatlakozást.²⁶² A baloldali minta vonzerejét jelzi, hogy a szociáldemokrata befolyás alatt álló szövetség 1918 őszén már 120 000 taggal rendelkezett.²⁶³ A katolikus sajtó riadtan konstataulta, hogy a radikális párt „káros és vészedelemes” befolyása egyre inkább kiterjed az elhanyagolt középosztályra és a tisztviselő-szervezetekre.²⁶⁴ A kormánypárti *Budapesti Hírlap* kárhóztatón „tisztviselő-szocializmusról” írt.²⁶⁵ Katz Lipót nagyváradi szöcsem újságíró és ügyvéd 1918 kora őszén azt vette észre, hogy már nem akadt per, amit meg ne nyert volna, mert már a „bíró urak” is balra helyezkedtek.²⁶⁶ A magántisztviselők még inkább radikalizálódtak. Az Ipari és Közlekedési Tisztviselők Egyesületét már 1918 januárjában betiltották, tagjai közül többen a kommunista mozgalom korai történetének meghatározói alakjai lettek. A konzervatív-liberális elit a polgárságnak a szocialista tanokkal kötött törvénytelen házasságáról írt – hiába.²⁶⁷ Varga Jenő tehát nem a levegőbe beszélt. Mára elfeledett tény, hogy a leszakadó középosztályi tízezrek; akik köztudomás szerint 1920 után az ellenforradalmi korszak legfőbb társadalmi bázisát képezték, a háború utolsó éveiben jelentős tömegeikben a jobb- és baloldali radikalizmusra egyaránt nyitottá váltak.²⁶⁸ Az eseményekkel szintén sodródó szociáldemokrata politikus, Ágoston Péter szerint az 1918. októberi forradalom nem valósulhatott volna meg a katasztrofális anyagi süllyedést megelőző értelmiségi rétegek tömegtámogatása nélkül.²⁶⁹ A „kabátos emberek”

működő társadalmi közmegegyezésnek a célpontjába. Sőt, a Tisza-gyűlölet és az antiszemitizmus olykor össze is kapcsolódott: sokan őt tették felelőssé még a Galíciából „beözönlő” zsidóság „harácsolásaiért” is. 1918 nyarán Budapesten körülbelül 25 ezer galíciai zsidó menekült tartózkodott, öltözködésük, fellépésük, részvételük a fekete piac kiterjedt hálózatában sokszor az asszimilálódott fővárosi zsidóság soraiban is indulatokat kavart. A parlamenti többség vezetőjeként Tisza határozottan és feltétlenül elítélte az antiszemitizmust, de felszólította a magyar zsidóságot, hogy a gazdasági bűncselekményt elkövetőkkel ne vállaljanak közösséget.³ A pesti neológ zsidóság szócsöve, az *Egyenlőség* megrökönyödött Tisza szavaiban, benné engedményt látott a közhangulatnak; a zsidóellenesség élharcosainak viszont kevés volt ez az elhatárolódás. De nem csak ők utálták egyszerre Tiszát és a zsidókat. Fényes László parlamenti képviselő, a progresszív tábor egyik hangadója 1918 nyarán Tiszának címezte szemrehányását a „kazár lakosság térfoglalásával” szemben; nagy visszhangot kiváltó interpellációjában.⁴ Fényes anniak ellenére, hogy a zsidó származású Miklós Andor tulajdonában lévő *Az Est* című bulvárlap sztárpublicistája volt, politikai vezérért, Károlyit is arra figyelmeztette 1918 nyarán, hogy „szálljon szembe a terjeszkedő zsidó szellemmel”.⁵ Wekerle miniszterelnök rosszállón ingatta fejét, amikor Fényes a galíciai zsidók „külön erkölcséről” beszélt a képviselőházban, s a régi szabadelvű magyar politika egyik utolsó megnyilvánulása volt, hogy a miniszterelnök 1918 szeptemberében bizalmas köriratban szólította fel a főispánokat az antiszemita mozgalmak „csírájában leendő elfojtására”.⁶ Ugyanakkor Wekerle körlevele maga is elismerte, hogy az antiszemita kilengés több helyen a hatóságoknak „elnézésével, sőt egyenes helyeslésével is találkozott”. Az sem lehet véletlen, hogy frontról hazatérő zsidó

katonák Budapesten tömegesen keresztelkedtek ki.⁷ Az identitásválság tünetei – amelyet az utókor gyakran a *selbhass* (öngyűlölet) szóval jellemzett – a magas értelmiség körében is jelentkeztek. Balázs Béla Ritoók Emmának 1919 után levélben vallotta be, hogy a harctérről „keserves zsidógyűlölettel” tért haza.⁸ A nyílt zsidózás ugyan a szabadelvű századelő szélvédett világában sem volt szokatlán, a szociáldemokrata Ágoston Péter 1919-ben mégis joggal állapította meg, hogy a háború alatt a fajelmélet és a történelmi materializmus hódította meg a legtöbb elmét.⁹

2.1. „AZ UTOLSÓ CSÁSZÁRHÚ HORVÁT.” TISZA ISTVÁN DÉLSZLÁV KÖRÚTJA 1918. SZEPTEMBERÉBEN

1918 októberében a magyar parlamentben még viszonylag civilizált vita folyt, az ülés szüneteiben a felhevült képviselőket a parlamenti büfében sör és libamáj várta.¹⁰ A nélkülözésbe és koplalásba megfásult utca emberé viszont nem válogatta meg a szavait. „Nagyobb gazember még nem taposta a magyar földet, mint ez a Tisza István. Hanem össze is beszéltek már a katonák, hogy ha visszajönnek, olyan kínzásokkal gyilkolják meg, amelyet még nem látott a világ.” Ezt a kifakadást Balázs Dézsó tiszántúli református püspök – egykor nevelő a Tisza családnál – a budapesti villamoson hallotta, de Tisza csak keszerű mosollyal legyintett.¹¹ 1918 őszére Tisza István már nem csupán a villamos dühös utasai között volt a gyűlölet tárgya, de egyre elszigeteltebbé vált a Monarchia döntéshozói körében is. Az őt sohasem szívelő fiatal uralkodó;

IV. Károly megbízásából 1918. szeptember 13–26. között megtett délszláv körútja, amely során bejárta Varasdót, Zág-rábot, Dalmáciát, Boszniát és a szlavón részeket – sőt egy rövid kitérő erejeig Montenegróba is eljutott –, valójában egy leckéztetés volt az udvar intrikusai részéről. (A királyi nyílt paráncs az élelmezési viszonyok felől való tájékozódást írta elő.¹²) Leckéztetés, amely személyén keresztül az egész alvájáró magyar politikai elitnek szólt.¹³

A magyar politikai elit 1867 óta jelentős sikereket ért el, s egyre nagyobb súllyal rendelkezett a Monarchia ügyeiben: A reformkor kivételes nemzedékének öröksége volt az a pesz-szimista külpolitikai megfontolás, amelyet Deák Ferenc a kiegyezés parlamenti vitája során úgy fogalmazott meg, hogy külföldön az osztrák birodalom felbomlását sohasem a magyar integritás barátai kívánják. Nemcsak Deák tudta ezt, hanem tragikus sorsú ellenfele, Teleki László is, aki már 1849 májusában megírta Kossuthnak, hogy Ausztria halála a „Szent István-i Birodalom” végét is jelenti.¹⁴ Teleki a '48-as politika őse és hőse volt, de a nemzetiségek felé való „bőkezűségét” nem idézték politikai örökösei, Justh Gyula, Apponyi Albert vagy Károlyi Mihály. Az ő híveik – a politikaképes magyar közvélemény döntő része – pedig abban a hitben voltak, hogy az Ausztriától független magyar állam megőrizheti történeti határait. Arra, hogy a független Magyarország küszöbéről a történelmi Magyarország sírgödrébe lehet csak lépni, csak azután gondolt bárki is a '48-asok közül, amikor már nem volt visszaút.¹⁵ A magyar ellenzéki politika kétés sikere volt, hogy az „önálló nemzeti hadsereg” jelszavával sokáig sikeresen akadályozta az Osztrák–Magyar Monarchia hatékony részvételét a háborút megelőző évtizedek fegyverkezési versenyében. A katonás Ferenc József kedélyes alattvalói a 20. század elején háromszor többet költöttek borra;

sörre, dohányra, mint kormányaik új fegyverekre. A Monarchia még 1914-ben is kevesebbet fordított a hadserege fejlesztésére, mint a nála jóval kisebb Olaszország.¹⁶ A politikai felejtés azonban nem csupán a '48-as jelszavakat hangsúlyozó magyar nacionalisták privilégiuma volt, a makacs '67-esek sem voltak hűek a kiegyezés – Deák 1865-ös húsvéti cikkében megfogalmazott – szelleméhez. A Teleki László hívéből Deák örökösevő lett Tisza Kálmán, s főként fia, Tisza István, a kiegyezés utolsó évtizedeinek legbefolyásosabb magyar politikusa a kiegyezés „továbbfejlesztésén” dolgoztak. A továbbfejlesztés itt tapintatos eufémizmus: a Tiszák politikája a magyar érdekek Ausztriával szembeni szívós kiterjesztését jelentette. Nem csupán merev ellenállást a birodalom szláv lakosainak is politikai egyenrangúságot biztosító trialisztikus átalakítással szemben, hanem minden valódi politikai jogkiterjesztés megtagadását saját nemzetiségeink irányában is. Burián István közös külügyminiszter szerint maga Tisza István sem követte figyelemmel, milyen folyamatok játszódtak le a magyar birodalom nemzetiségi perifériáin.¹⁷ Igaz, hogy Tisza tárgyalt az erdélyi románokkal, de csupán néhány tücat választókerületet adott volna át nekik a világháború előestéjén is; a horvátok igényeit a szerbekkel játszotta ki, a szlovák nemzeti törekvéseket pedig még inkább éretlennek vélte. Deákkal ellentétben a magyar politikusok akkor sem engedtek a birodalmi szempontoknak, amikor azt a Monarchia létérdeke kívánta meg. Pedig 1918 szeptemberében már erről volt szó: A magyarok kivételével ekkor már minden vezető monarchiabeli politikus számára nyilvánvaló volt, hogy a Monarchia egysége csak a dualizmus feláldozása árán menthető meg. Tisza és Wekerle Sándor még akkor is elutasított mindenfajta megoldást, amely a dualista monarchiát délszláv trializmussal váltotta volna fel, amikor az egységes

és független délszláv állam a hazai szerb és horvát lakosság széles rétegei számára is valós közelségbe jutott. Budapestről már nem tudták a Monarchia egész politikai szemhatárát áttekinteni, a magyar politikai cselekvés látószöge összeszűkült – s nem látta a fenyegető veszedelmet.¹⁸ Wekerle és agilis kereskedelmi minisztere, báró Szerényi József 1918 szeptemberének első hetében az Al-Dunánál, a Vaskapunál jártak egy hatalmas vízerőmű-beruházás ügyében. A Bánki Donát tervei alapján, a háborúban megizmosodott magyar nagytőkével, Lánchy Leó és Ullmann Adolf 500 millió koronás finanszírozásával megépítendő erőmű nemcsak Magyarország, hanem a legyőzött balkáni országok, Szerbia és Románia áramellátását is megoldotta volna – évtizedekre biztosítva egyúttal a balkáni országok Monarchiától való energetikai függőségét is.¹⁹ Mindeközben Klebelsberg Kunó gróf, Tisza István bizalmasa – ekkoriban a Magyar Történelmi Társulat elnöke – arról fantáziált, hogy a jövőben a magyarok ellenőrzik majd a Fekete-tenger felé irányuló európai kereskedelmi utakat. (A későbbi legendás kultuszminiszter már ekkor is javíthatatlan optimista volt, s az utókor illetlen bölcsességével csodálkozhatunk azon, mennyire nem tűnt fel sem neki, sem másnak, milyen közel a katasztrófa. Klebelsberg aggodalmai mindössze addig terjedtek, hogy esetleg a magyarellenés bécsi körök „kavarásának” köszönhetően elveszíthetjük Fiumét: „Borzasztó ironiája lenne a sorsnak, ha a győzelmes Magyarországot óriási áldozatainak jutalmául egy kialakuló délszláv állam félrelökne egyetlen tengerpartjától.”²⁰) A megszállt Belgrádban és a legyőzött Bukarestben a magyar király katonai meghatalmazottai ültek még 1918 szeptemberében, sőt ezekben a ragyogó kora őszi napokban nyílt meg Belgrádban egy nagyszabású képzőművészeti kiállítás, Rippl-Rónaival, Csók Istvánnal

és az egész magyar képzőművészeti progresszióval, hogy megmutassa a legyőzött Balkánnak a magyar kultúrfölényt. A belgrádi művészeti seregszemle ugyanúgy, mint Klebelsberg tervezetései, vagy akár a vízerőműről szóló grandiózus terv, a magyar birodalmi gondolat utolsó szüszanáisai voltak. Távlatos elképzelések lehettek volna a béke „megnyerésére” – ha nem éppen az összeomlás küszöbén merültek volna fel. A magyar kormányzat alvajáró biztonságérzetéről árulkodik az is, hogy a kormány 1918 szeptemberében hasonló buzgalommal gondolkozott Bosznia Magyarországhoz csatolásán is, persze a horvátok kizárásával.²¹ Már az új címer is készen volt.²² A Tiszát délszláv utazásra küldő udvar szlávbarát körinek számítása mégis bevált. A magyar politikus nem csupán autótömlők tücatjait használta el az Adria napégette partjainak nyaktörő hegyi útjain, hanem maradék összmónarchiai hitelét is. Az 1918. szeptember 21-i hírhefti szarajevói incidens beszédes példája volt az események sodrával szembeni növekvő tehetetlenségének. Az öt szállásán felkereső horvát-szerb-bosnyák küldöttségnek a délszláv egységet és önrendelkezést nyíltan megfogalmazó petíciójára dacosan vetette oda (egyes beszámolók szerint lovaglópalcájával az asztalt verve): „Magyarország elég erős, hogy ellenségeit összezúzza, mielőtt maga is elpusztulna.” Mire a küldöttség tagjai egy *Hajdemo!* (Menjünk!) felkiáltással egyszerűen faképnél hagyták. Tisza mégis azzal nyugtatta magát, hogy a szlávoknak „muszáj hinniük, hogy nem állhatunk rosszul, ha én így merek beszélni”.²³ Tévedett. Nem volt muszáj többé Tiszának hinni, még kevésbé félni tőle. A bolgár front áttörésének híre hamarabb jutott el a szerb és horvát vezetőkhez, mint Tiszához.²⁴ Eszéken a horvát újságok arról írtak kárörvendően, hogy a magyar szupremácia vezető képvi-

selőjének autóját horvát zászló díszíti. Diszkrétebben, de egyértelműen jelezte Tisza növekvő politikai magányát, hogy már a leglojálisabb horvátországi arisztokrata családok, például az Erdődyek és a Pejachevichek is húzódoztak a vele való együttműködéstől. Bosznia-Hercegovina kormányzója, Stjepan Sarkotić tábornok is így mutatkozott be: „Az utolsó császárhű horvátot látja...”²⁵ A mondat maga is inzultus lehett a közjogi distinkciókra mindig kényes Tiszának, hiszen a magyar kormány felterjesztésére a *magyar apóstitoli királytól* bárói címet kapott Sarkotić az *osztrák császár* iránti lojalitását fejezte ki vele. Hiába bővölte el tehát Tiszát a dalmát és bosnyák tájak vad szépsége – Zára felett, a Sveti Roknál tíz percig nézte elvarázsolvá az Adria kék tükkrét –, politikai megértésre sehol, szíves fogadtatásra is csupán a szlavóniai magyar falvak szórványmagyarságában talált. Rétfaluban autóját – egy gyönyörű békebeli Dion-Boutont – őszirozskákkal díszítették fel, nem sejtve, hogy ez a virág alig egy hónap múlva a dualista monarchia bukásának lesz a jelképe, Zágrábban és Budapesten egyaránt.

Mire Tisza házaérkezett, az antantörök Franchet d'Espèrey tábornok vezette keleti hadserege már felmorzsolta a bolgár frontot. Szeptember 29-én Bulgária kapitulált. Bár a Boszniáról szóló törvényjavaslatot a kormány október 1-jén elfogadta, a magyar Bosznia-címer lömtárba került; Wekerle miniszterelnök pedig Erdély védelmét megerősítendő sietve Bécsbe utazott. Útjához nem sok reményt fűzött, sem Erdélyt, sem a háború sorsát illetően. Egy szűk körű sajtóbeszélgetésen azt is bevallotta, hogy sohasem hitt a végső győzelemben.²⁶ Pesszimizmusa helytállónak bizonyult: a badeni hadsereg-főparancsnokság szemében a balkáni front még most is másodrendű volt.²⁷ Wekerle eredménytelen bécsi útja után a kormány bizalmas utasítást adott az erdélyi székelv, határ-

vármegyék kiűritésének előkészítésére.²⁸ Ez utóbbi intézkedés – levelek, újsághírek révén – az olasz frontra is eljutott, s nagymértékben destabilizálta a 38-as gyaloghadosztály 22. ezrede székely katonáinak harci morálját.²⁹ A magárahagyottság otthon sem a hősiesség ellenállásra buzdított: A gyérgyói határszél falvainak többségében magyar lakossága, amelyet az 1916-os román betörés óta nem kárpótoltak lakható otthonokkal, munkalehetőséggel, kivándorlásra készült a legyőzött Romániába.³⁰ Nemi sejtették, hogy két hónap múlva Románia jön el értük: Az 1918 tavaszán megalázó békére kényszerített Románia ugyanis nem érezte magát legyőzöttnek. Hiába állomásozott az országban 170 000 fős német hadsereg, a katonai megszállás alatt lévő Bukarest utcáiról nem tűnt el a román tisztikár festői, csillogó egyenruhája, ahogy viselőik keleties önbizalma is megmaradt. „A [román] nemzet kiforratlan, fővárosa bévégzetlen, de van pezsgő életkedve és beolvászó ereje” – összegezte romániai benyomásait egy magyar újságíró 1918 szeptemberében.³¹ *Románia renascitur*: „Románia újjászületik”, ízzott fel a vereség hamuja alól a nagyromán irredentizmus páraza.

2.2 A HALÓTTAK FORRADALMA, PACIFIZMUS ÉS TERRORIZMUS A HÁBORÚ VÉGNAPJAIBAN.

A felgyorsult események közepette Tisza alakja egyszerre mindannak szimbólumává sűrűsödött, amit el kellett pusztítani. A dolog természetesen nem volt előzmények nélkül: A húszéves diáklány, Duczyńska Ilona Svájcból hazatérve, 1917 tavaszán határozta el magát egy vakmerő forradalmi

tette, amit Tisza István miniszterelnök meggyilkolásában látott leginkább beteljesíteni. Szeme előtt Dosztojevszkij regényhősei és mindenekelőtt Friedrich Adler példája lebegett, aki egy előkelő bécsi étteremben végzett Karl von Stürgkh osztrák miniszterelnökkel 1916 őszén. Adler nem végezték ki – egy liberális birodalomnak több stílusa volt –, de a dekadenciát semmi sem jelezte jobban, mint Andrassy Katinkának, a kiegyezést Deák Ferencsel létrehozó idősebb Andrassy Gyula gróf unokájának lelkendezése „a magányos férfi önfeláldozása iránt”.³² Leles szép leány: sokszor nincs mester nélkül. Andrassy Katinka majd húsz évvel idősebb férje, Károlyi Mihály gróf iránti szerelme nélkül aligha vált volna „vörös grófné”, a fiatal Duczyńska pedig a forradalmi szocializmus magyar apostola, Szabó Ervin rajongó tanítványaként cselekedett. Hosszú sétáikon a régi budai Farkasréti temető virágzó gesztenyefái alatt a civilben pedáns könyvtáros – a főváros által nagyvonalúan dotált Fővárosi Könyvtár szigorú és pontos főnöke – megértéssel hallgatta a fiatal lány gyilkos fantáziáit. Az életmódjában püritán polgár, a Ménesi út szolid úri környékének lakója nem csupán a legképzettebb hazai marxista volt, de gyűlölte a szociáldemokraták megaluvását, akik nézete szerint csupán a parlamentbe törekedtek. Tisza Istvánról pedig azt írta, hogy az egész szenvedő és vérző emberiség komoly veszedelme.³³ Szabó Ervin az egyéni akciókban, „a cselekvés szerelmeseiben” hitt, sőt talán maga is egy kicsit szerelmes lett e sétákon. Am a kitűzött napon, 1917. május 23-án IV. Károly lemondatta a makacs Tiszát, s a fiatal Duczyńska inkább visszatette a tett elkövetésére kiszemelt Browning pisztolyt Szabó barátja, Madzsar József íróasztalfiókjába, idegösszeomlást kapott, és elutazott dzsentri rokoni zsenyiei birtokára – mégiscsak egy Békassy-lány volt az édesanyja.³⁴ Tisza politikai bukása akkor megakadá-

lyozta volna a tett szimbolikus erejét, de egy évvel később, a közeledő összeomlás idején mégis egyre többen találták meg Tiszában a bűnbakot. Szabó Ervin 1918. szeptember 30-án halt meg, és két nappal később úgy temették, mint egy prófétát, aki nem érte meg eszméi közelgő diadalát. Sírjánál tiszteletét tette Bárczy István liberális főpolgármester és – elkésve, mint mindig – a függetlenségi ellenzék vezére, Károlyi Mihály is. Néhány hét múlva mindkettőn miniszterelnök-várományosok a király gödöllői tanácskozásain. De a hangnemet a közeli barát, Jászi Oszkár adta meg: „Ímé, a válás keserű ves perceiben üzenjük Neked: Ez az ország tovább ragadozó ritterek országa nem marad. Ez az ország tovább kegyetlen pénzváltók országa nem marad. Ez az ország tovább ateista papok országa nem marad.”³⁵ Még nagyobb jelentősége volt az egykori (meglehetősen hűtlen) tanítvány, Kunfi Zsigmond szavainak, mert ezekben a hetekben ő lett a szociáldemokrata párt legfontosabb vezetője. Annak a szociáldemokrata pártnak, amely most már az ország legerősebb politikai ereje volt. Kunfi azt mondta, hogy Szabó Ervin „romboló, destruktív elme volt. De nézzünk körül ebben a mai világban: megérdemli az ember nevet az, aki ezt a világot nem akarja lerombolni? Nem kell-e elpusztítani azt a börtönt, ahol gyilkossá és haramiává nevelik és kényszerítik az embert? Nem kell-e szétzúzni azt a kalodát, amely csak az alávaló, kártékony és gonosz művek élvezésére ad szabadságot? Nem kellene-e megsemmisíteni azt az álcivilizációt, amely az emberi elv és munka minden gyümölcsét a barbárság szolgálatába állítja, amely géppé aljasítja le az embert, és az ősvilág vad ösztöneit kelti életre a 20. század fiaiban? Szabó Ervin mindig éber, cselekvésre szomjas gyűlölettel nézte ezt a világot, s ennek a szervezett, öntudatos barbárságnak legfőbb intézményét,

a hadsereget”.³⁶ A még így-úgy működő háborús cenzúra csak részben közölte Kunfi lázító szavait, de az így is eljutott a budapesti gyárak szociáldemokrata ipari munkásainak tízezreihez; eljutott Csepelre a Weiss Manfréd Művek hadiüzemeibe, ahol tíz percre megállt a munka a halott könyvtáros emléke előtt tisztelegve. Furcsa egymásra találás volt: a szociáldemokrata párt halálában visszafogadta azt a kritikusat, aki a marxizmus megvalósulását csak a szociáldemokrata párt holttestén át tudta elképzelni.³⁷

Kunfi ekkor már egyre inkább háttérbe szorította Garami Ernő demokratikus, a választójogi kérdésre koncentráló irányvonalát a szociáldemokrata pártvezetésben – amelyet egyébként ő is támogatott egy évtizeden keresztül. A becületés és korán fekvő Garami a parlamentbe akart bejutni, mint tették ezt a szocdemek a boldog Ausztriában és a vilmosi Németországban. A morfinista Kunfi viszont a jövő próféta volt, ahogy Krúdy Gyula írta róla lelkesen – bizony, Krúdy! –, s az „égbe vitte” hallgatóit.³⁸ Kunfi művelt volt, írókkal és álmodozókkal együtt éjszakázó *schöngest*, a szociáldemokrata párt vezetőségének első diplomás tagja, irodalmárnak sem utolsó, politikai érzékét még Tisza István is elismerte. A koalíciós évek idején maga a kultuszminister, Apponyi Albert kínálta meg egyetemi katedrával, amit elutasított, és inkább a szociáldemokrata pártfegyelmet vállalta.³⁹ 1918 forró őszén azonban már nem tudott ellenállni a forradalmi gesztusok romantikájának.⁴⁰ Szabó Ervin temetésén elmondott szavait gyújtó hängű beszédben ismételte meg a párt 1918. október 13-i kongresszusán. Az eseményen ő volt a vezérszónok, és arról beszélt, hogy az uralkodó osztályok elvesztették uralmuk egyetlen igazoló jogcímét: a sikert. Kunfi szerint a társadalmat nemcsak az élők, hanem a halottak is kormányozzák. Hamlet szavait idézve hívta harcba a halottakat,

a harctereken elesett százezrek emlékét. „Mi azt akarjuk, hogy az a sok halott, aki elpusztult a harctereken, aki a Döberdó síkjain, Volhínia mocsarain, Flandria poklában elpusztult, velünk legyen e harcban, hogy mindezen halottaknak az emléke fölszítsa bennünk a bosszúnak, a haragnak, a dühnek minden erejét.”⁴¹ A háború mészárszéke bagatellizálta a halált, mégis a halott katonák váltója volt 1918–1919-ben bármilyen politikai álláspont végső fedezete.⁴² Krúdy, aki az egyik leglelkesebb szószólója lett Károlyi forradalmának, szintén a halott katonák szellemhadseregével temette a „régit” Magyarországot: „A szürke katonaköpenyeket a lámpátlan utcákon szinte hadsereggé növekednek [...] Mintha a másvilágról, távoli csatamezők sírdombjaiból, erdők avarja alól, négy esztendő történelméből, a teljes elfelejtésből jött volna még ez a szürke hadsereg, amely az eget beborítja. [...] A bakák, tüzerek, nyoma veszett legények hazajöttek tán a közelgő halottak napjára? Megjött a szellemhadsereg, hogy utolsó istenhöz-zádot mondjon a háborús Magyarországnak, és tisztelegjen a születendő új Magyarországnak.”⁴³

A „halottak élén” nem csak Krúdy és Ady (akinek ezen a címen jelent meg utolsó verseskötete 1918 nyarán) haladt. A képviselőház egyik utolsó ülésén a pacifista Hock János józsefvárosi plébános, Károlyi Mihály egyik legközelebbi híve Gottfried August Bürger romantikus rémballadája, a *Lenore* sorával figyelmeztette Wekerle miniszterelnököt, hogy vége mindennek: „*Die Todten reiten schnell.*” („A halottak gyorsan vágtatnak.” A híressé vált sor később Bram Stoker *Dra-kula* című regényében és Francis Ford Coppola a könyvből készült 1992-es filmjében is felbukkant.⁴⁴) Nagy György, a betiltott Országos Köztársasági Párt vezére szintén arról beszélt október végének lázas napjaiban, hogy „a nemzetnek fel kellett zárándokolnia leghűbb fiai holttestének hegyére,

hogy onnan láthassa meg a Kossuth Lajos országába vivő utat.⁴⁵ Lenin a „hegyekben álló holttestekre” hivatkozva tagadta meg a cári orosz történelmet – és az orosz államadóság kifizetését Franciaországnak. Az 1919. februári osztrák választásokon a szociáldemokraták a nőket elesett katonái fiaik emlékére keresztül mozgósították: „Anyák, gondoljatok halott fiaitokra, és szavazzatok a szociáldemokratákkal!”⁴⁶ Az sem véletlen, hogy a francia kormány csak a háború befejezése után két évvel engedélyezte a külföldön elesett katonái holttesteinek hazaszállítását; a végtelennek tűnő szörvelvényeken csak koporsók utaztak, olyan néma és vádló egyhangúsággal, amelyek még egy győztes ország kormányát is meg tudták volna buktatni.⁴⁷ Ritoók Emma író nő is a halálba vonuló katonák árnyékhadának végtelen vonulására emlékezett, a névtelen zajjal és egyforma zörgéssel vonuló katonákra; akiken keresztül a sors és a halál tartotta éjszakai menetét.⁴⁸ S hogy a magyar jobboldali emlékezet egy különösen negatív szereplőjét is idézzük a „halottak forradalmáról”: Linder Béla szerint ha a világháború nyolcmillió halottját gondolatban négyes sorokból álló oszlopba rendeznénk, amely rendes katonai lépéstepóban felvonul előttünk, ez a felvonulás, ha éjjel-nappal szakadatlan folyna, teljes három hétig tartana.⁴⁹ Linder tűzérezredez három év frontszolgálatból súlyos sebesüléssel és alkoholista emberroncsként tért vissza, a katonákat és saját ifjúságát melankolikusan eltemető negyvenéves Krúdy saját *midlife crisis*ának démonaival is küzdött; Höck János pedig nem csupán meggyőződéses pacifista, hanem az akkori idők legnépszerűbb egyházi szónoka volt, akinek a *Tolnai Világlapja* – a korszak legkedveltebb képes újságja – ugyanúgy reklámozta imakönyveit, mint manapság Pál Feri atya vagy Csaba testvér írásait saját kiadóik. De akármilyen motivációból is cselekedtek a halottak ébresztői, valóban a békevágy

volt a korszak legégyetemesebb érzése. A pacifista elhajlással nem vádolható Teleki Pál; a későbbi miniszterelnök – ekkor az Országos Hadigondozó Hivatal elnöke – 1918 nyarán már nem hősies buzdító versekre adott megrendelést, hanem Babits Mihálytól kért engedélyt, hogy a *Húsvét előtt* című háborúellenes versét felvehesse az intézménye által kiadott háborús almanachba.⁵⁰ Minden érzés egy irányba mutatott: „legyen béke már / Legyen vége már!”

2.3 EURÓPA LOVAGJAI. A BÉKEVÁGY WILSON ÉS LENIN KÖZÖTT

Az egyetemes békevágyat a kor legdivatosabb ideológiája; a Woodrow Wilson amerikai elnök nevéből képzett *wilsonizmus* testesítette meg. Mára már elhalványult az emléke, de a két világháború között a Monarchia szláv utódállamaiban, főképp Csehszlovákiában igen erős Wilson-kultusz épült ki. Pedig az amerikai elnök száz évvel ezelőtti színrelépése az európai politikában először nagyobb reményeket ébresztett a leendő vesztesek, mint a leendő győztesek táborában.⁵¹ Persze mindenki mást tartott fontosnak a híres „14 pontból”; Wilson 1918 januárjában meghirdetett programjából. A Monarchia szlávjai a nemzeti önrendelkezés jel-szavát skandálták (ami ebben a megfogalmazásban nem is volt része a nyilatkozatnak), a központi hatalmak német és magyar közvéleményét pedig azért hódította meg az amerikai elnök, mert a titkos diplomácia eltörlését, a Népek Szövetségét és főként győzelem nélküli békét látszott ígérni, még azután is, hogy a győzelem kilátástalanná lett számukra. (Ennek ellen-

kezője csak októberben derült ki, ugyanis „a béke apostolának” becézett Wilson is folytatott titkos diplomáciát. De a veszteseknek ekkor már csak ez az egy hit maradt, amihez ragaszkodni lehetett.⁵² A katolikus Babits Mihály Immanuel Kant örök békéről szóló értekezését fordította – Szabó Ervin és az akkor még neokantiánus Lukács György biztatására: Németországban Matthias Erzberger katolikus politikus *Der Völkerbund. Der Weg zum Weltfrieden* (Népszövetség: út a világbékéhez) című, 1918 októberében megjelent könyvének néhány hét alatt elfogyott mind az 50 000 példánya.

A wilsoni pacifizmus voltaképpen a liberalizmus kiteljesedése lett volna. „Egyedül a liberalizmus képes a civilizációt a káosztól megmenteni” – mondta Wilson elnök Európa felé hajózva 1918 decemberében.⁵³ Az elnök európai útja és frenetikus fogadtatása, bárhol is járt Európában, példa nélküli volt; ahogy példa nélküli volt az is, hogy hivatali ideje alatt egy amerikai elnök külföldre utazzon. Brestnél, ahol partra szállt, a szabadság apostolának nevezték, a németek által földig rombolt Soissons romjainál egy asszony térdelt elé, és azt kérdezte: „Mikor ad nekünk békét?” Wilson liberális *Pax Americanája* összhangban volt a magyar progresszívek reményeivel is – legalábbis ők így gondolták. Babits Mihály 1918 őszén úgy fogalmazott: „Támogatunk mindent, ami a nemzetközi érzületet; az emberiség testvériségének gondolatát erősíti, vagy a nemzetek közötti politikai, érzelmi vagy gazdasági válaszfalakat lerombolni alkalmas.”⁵⁴ Babits az előítélet fanatizmusával az igazság fanatizmusát akarta szembeszegezni, „Európa szellemi nemességéből” kívánt hadsereget létrehozni, amelynek feladata a kontinens szellemi egyesülésének előkészítése lett volna. „Európa lovagjai” – vagy ahogy az angolmán Babits írta: *The Knights of Europe* – utólag visszatekintve egy száz évvel ezelőtti társasjáték volt;

leginkább annak az igen érthető illúzióknak a kifejeződése; hogy a háború minden elképzelést felülmúló borzalmi után „az Ész uralma következik minden ösztönökön”.⁵⁵ (Egy „általános népölékezés”. – írta később gúnyosan Bánffy Miklós, a művészlelkű külpolitikus.⁵⁶) Babits kiáltványát csupán huszonötön írták alá a magyar értelmiség több tízezres seregéből, de ők valóban a „nemességet” képviselték: a kor sztárpublicistái, Karinthy, Kosztolányi mellett ott voltak köztük az olyan nagy öregek is, mint Gárdonyi Géza és Eötvös Loránd, de a nyilatkozatot szignózta az ekkor erőteljesen bal felé tájékozódó Szekfű Gyula is.

Jászi Oszkár – szintén „Lovag” – még ennél is tovább ment. Ő Európát továbbra is a feudalizmustól fertőzöttnek tartotta, ezért egyenesen panamerikanizmust hirdetett Wilson szellemében: „Minél szélesebb körű gazdasági forgalom és szellemi érintkezés, minél teljesebb kölcsönös megértés és érdekszolidaritás; annál inkább megéri Pán-Amerika eszméje” – ezekkel a gondolatokkal Jászi azt a fajta amerikai globális vezető szerepet reklámozta teljes szívvel, amelynek akkor még csak bontakoztak a körvonalai; s amelynek száz mozgalmas év után a 2016-os amerikai elnökválasztás lett a halotti búcsúztatója.⁵⁷ Wilson Népszövetsége mellé Jászi a Dunai Egyesült Államok gondolatát tette oda 1918 októberében. Számos cikket és egy egész könyvet szentelt neki, amelynek címe, *A Monarchia jövője – A dualizmus bukása* és a Dunai Egyesült Államok a régi és az új világ közötti optimista átmenetet hirdette. Jászi a dualizmus romjaira egy liberális demokrata ruhába öltözött szövetségi birodalom jövőképét rajzolta fel. Ebben a vízióban a megifjodott Monarchia természetes kerete az európai hatalmak Skandináviától Balkánig terjedő békés együttműködése és a korlátoktól megszabadított szabadkereskedelem érvényesülése lett volna: „A dunai

népek konföderációjában olyan óriási fejlődési lehetőségek tárulnának fel, melyek csakis az Egyesült Államokéi mellé állíthatók. [...] A tőke elhelyezésének, szervezésének, a szellemi irányításnak változatos és dús alkalmai fognak megnyílni. [...] Csak a gazdasági élet vérkeringésének az a teljes szabadsága, a katonai és a nemzetközi funkciónak az a teljes egysége, az állami öntudat szerveinek az a közössége, mely a szövetséges állam típusát jellemzi, létesíthet tartós, maradandó, minden emberi valószerűség szerint örök békét egy adott területen.”⁵⁸ Jászi és Babits – ahogy politikus példaképük, Wilson is – azt gondolta, hogy az általános békevággy ezt a fajta globális kereskedelmi harmóniát – vagyis a történelem végét – tárt karokkal fogadja majd.

Rövidesen mindannyian csalódtak. Ki így, ki úgy. Nem telt bele néhány hét, és Jászinak meg kellett változtatnia könyvének címét: a második kiadásban a „Monarchia” helyett már „Magyarország” szerepelt, amely már önmagában is súlyos engedmény volt a nemzeti partikularizmusnak. De Jászival és híres könyvével nem ez volt az elsődleges gond. Az igazság fanatizmusa nem győzte le az előítéletek fanatizmusát. 1918 őszén a tömegek békevággya mögött ott parázslott a bosszú érzése – és akik erre játszottak rá, azok lettek a történelem alakítói. Az antimilitarizmus harcba vagy éppen polgárháborúba szólította híveit. Lenint mindenki bolondnak hitte, amikor 1917 áprilisában arról szónokolt elképedt hallgatóságának, hogy nem az újjazdag demokraták és arisztokrata liberális barátaik dolgozószobáiban készül a jövő. „Tökfejek! – harsogta Lenin Trockij szerint. – A történelmet a lövészárkokban csinálják, ahol a háború rémképeitől gyötört katonák szuronyaikat tisztjeikbe döfik, majd tehervonatokat tetején hazaszökve első dolguk lesz, hogy tüzes csóvát dobjanak szülőfalujuk uralási kastélyára.”⁵⁹ Leninnek igaza lett.

Oroszország, amely a februári forradalom nyomán a cárizmus zsarnokságából hirtelen „a világ legdemokratikusabb országa” lett, alig fél évet élt. 1917 novemberében elsöpörte Lenin vakmerősége és a háborúval torkig lévő katonák lázadása, akiknek békét és földet ígért. „Mi, kommunisták szabadságon lévő halottak vagyunk” – később így vallott egy német–orosz kommunista statáriális tárgyalásán.⁶⁰ A párizsi békekonferencia diplomatai borzongva tárgyalták a Ritz szalonjaiban a cári család kegyetlen kivégzéséről szóló anekdotákat és a polgárháború forgatagában bolyongó orosz muzsikot, aki kését egy növendék fába is beleszúrja, mert nincs joga arra, hogy virágozzon.⁶¹ Kiábrándult (má divatos kifejezéssel szólva: traumatizált) katonák nélkül sehol sem lett volna erőszakos az összeomlás Közép-Európában. A „frontélmény” a hátszágba is elhozta a politikai erőszak kultuszát.

Amikor Kunfi az októberi kongresszuson Tiszát emlegette mint háborúért felelős „főgyilkost”, sűrűn hallatszotlak a bekiabálások: „Le vele!”. Nem kellett sokáig várni, hogy a szavakból tettek legyenek. A Galilei Kör tagjai már 1917 őszén olyan antimilitarista jelvényt választottak maguknak, amin két ököl egy fegyvert tör össze.⁶² A galileisták szinte tinédzser nemzedéke Korvin Ottó vezetésével dolgozott ki Tisza István ellen merényletet. Fiatal és kezdő bankhivatalnok volt a legtöbbje, Dösztöjevskij és orosz anarchistákat olvastak, és tudták, hogy nem gazdag ügyfelek számlái felett görnyedve akarnak megöregedni.⁶³ Inspirációt, anyai jótanácsokat ők is a haldokló Szabó Ervintől kaptak, anyagi támogatást pedig – titokban – Kunfi Zsigmondtól.⁶⁴ A kör egyik tagja, a fiatal és tüdőbeteg Lékai János 1918. október 16-án az Országház épületénél az autójába beszálló Tisza Istvánra fogta pisztolyát – életében először volt a kezében fegyver –, de az csütörtököt mondott, a sofőr pedig gyorsan

kiütötte a kezéből. Miután tette indítékairól röviden kikérdezte a kudarcától dacos merénylőt, Tisza hideg nyugalommal távozott. A közvéleményben azonban nyoma sem volt a felháborodásnak. A pisztolyt egyébként az ambiciózus gépgyáros, Friedrich István függetlenségi politikus, Károlyi Mihály híve és civilben válogatott labdarúgó személyesen adta oda a 17 éves Demény Pálnak mátyásföldi felvonógyárának irodájában. Friedrich cinkotai újságja 1918 nyarán-őszén szintén okádként tüzet Tiszára, és csak a mából visszanézve tűnik különös találkozásnak ez a későbbi ellenforradalmár miniszterelnök és a holnapi kommunista között.⁶⁵ A kalandor Friedrich a körnek nem kulcsszereplője, de mintegy megtestesítője volt. Nem rosszakaró toll, hanem ellenforradalmi méltató írta róla: „...az előretörőknek, az érvényesülési harc bajvivóinak nem volt választásuk: azokra a hullámokra eresztették hajójukat, amelyekhez hozzá tudtak férni. Az élet küldte, Pest, a romlott város nevelte. Nem volt idegen előtte a kávéház, az éjjeli mulató, a sportpályák sehogy se magyar levegője; a pesti kávéház és a pestvidéki kaszinó szókincsével fejezte ki magát a politikai terminológia híján”.⁶⁶ Forradalmi és ellenforradalmi életpálya tehát egyszerre bontakozhatott ki 1918 őszén egy fanatizált tizenéves és egy kalandor gépgyáros találkozásából. Az biztos, hogy mindketten megfizettek érte. Az előbbi a Grósz-per elítélteként pusztult el a váci börtönben 1951-ben, de az utóbbi is többet ült saját elvtársai börtönében, mint a Horthy-rendszer celláiban, s végül 1991-ben az első szabadon választott országgyűlés egyik szocialista képviselőjeként halt meg az ülésteremben.

2.4 AZ UTOLSÓ MAGYAR NEMESÍTÉS.

A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ LOBBANÁSAI

Október 16-án IV. Károly kihirdette a Monarchia osztrák felének föderalizációját, közkeletű német néven a *Völkermanifestet*. A sorsdöntő proklamáció a wilsoni önrendelkezési elvek hatására készült, és a birodalom osztrák tartományait „szabad népek szövetségévé” alakította át. Wekerle elérte ugyan, hogy az uralkodó rendelete ne terjedjen ki a „Magyar Szent Korona Országaira”, a dualizmus halotti levelé azonban mégis ez a kiáltvány lett. Magyarország szuverén hatalommá lépett elő, Ausztriával csupán perszónálunió kötötte össze. Leomlott a fal, amely az ún. ’67-es politikát a ’48-as követélésektől elválasztotta, megszűnt a létjogosultsága öt évtized terméketlen közjogi harcainak. Az ezt szabályozó törvényjavaslatot a kormány napokon belül előkészítette.⁶⁷ Elvileg megvalósult Kossuth álma, a független Magyarország. Debrecenben, a református nagytemplomban Baltázár Dézső hódolattal fogadta a mélyen katolikus utolsó Habsburgot: ott, ahol hetven évvel korábban a forradalmi magyar országgyűlés Kossuth Lajos indítványára detronizálta Ferenc Józsefet és az egész Habsburg–Lotharingiai-házat. Nemzet és dinasztia közötti évszázados szakadék egy pillanatra mintha teljesen feloldódott volna a debreceni „kálvinista pápa”, Baltázár szavaiban: „Haza és király iránti szeretet nálunk egy lélek szülötte, egy szív azonos oltára. A mi hódolatunkra, hűségünkre békében és háborúban mint dönthetetlen sziklára lehet építeni.”⁶⁸ Ő gondolt arra a legkevésbé: egy hónappal később már arra tesz ígéretet Hock Jánosnak, hogy minden befolyását latba veti a köztársaság megszilárdítása érdeké-

ben.⁶⁹ Hock János egyébként a parlamentben diadalmasan jelentette ki, hogy most már Deák Ferenc sem tudná tartani a helyét Kossuth Lajos győztes politikája előtt, s felszólította Deák örököseit, adják át a hatalmat.⁷⁰ (Károly király meghallotta Hockot: a haldokló birodalom egyik utolsó híre volt, hogy Mecsekaljai előnévvel magyar nemessé tette Hórvai Jánost; az alföldi városok Kossuth-szobrainak ünnepelt alkotóját, akinek budapesti Kossuth- emlékműve 2012 óta újra a Parlament előtt áll.)⁷¹ Hock ugyanakkor arra is figyelmeztetett mindenkit, hogy „torkunkon a kés”; az ország sebekből vérzik, Magyarország határai nincsenek biztosítva, és nyitva állnak egy esetleges betörés előtt.⁷² Az uralkodó radikális lépéséről elmondható a régi orvosi vicc: a műtét sikerült, csak a beteg halt meg. Vagy ahogy az osztrák újságok ironikusan írták: *Zu spät und halb* – későn érkezett; és csak félmegoldás volt. A *Völkermanifest* kedvezményezettjei, a cseh és délszláv nemzetiségek politikai vezetői ekkor már nem reflektáltak a birodalom föderális átszervezésére. Tevékeny és eredményes emigráns politikaik révén szorosán követték az antant fővárosainak a Monarchia jövőjével kapcsolatos hullámozó politikáját. Így azt is pontosan tudták, hogy 1918. június végén Wilson amerikai elnök beleegyezett a Monarchia háború utáni felosztásába; az önálló csehszlovák állam elismerésébe. Hosszú habozás után tett így; nem függetlenül a Szibériában lévő és a bolsevikok ellen fordult csehszlovák légio közel százezres haderejétől. A sors kegyetlen ironiája, hogy Wilson, amint azt szlávbarát külügyminiszterének 1918. június 27-én megírta, az amerikai magyar emigráció képviselőivel történt találkozása hatására győződött meg véglegesen arról, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia „mesterséges birodalom”, s nemcsak „az elnyomott nemzetek”; de a magyarok sem kívánják fenntartását.⁷³ Wilson,

a professzorból lett kálvinista államfő a magyarokról ambivalens módon gondolkozott. Kampánybeszédeiben lenézően szólt róluk, mint alacsony műveltségű, képzetlen bevándorlókról, ugyanakkor éltek benne a kossuthi reminiszcenciák a „republikánus, protestáns magyarokról”, távoli szabadság szerető hittestvéreiről.⁷⁴ Hiába fogadta egy utolsó alkalommal a magyar reformátusok küldöttségét 1918 nyarán, Wilson az amerikai magyarságtól már nem remélt semmit: sem önkéntes légiook szervezését, sem békepropagandát nem engedett meg Károlyi amerikai magyar barátainak.⁷⁵ A változást jól mutatta, hogy október 26-án a philadelphiai Függetlenségi Palotában, ahol annak idején az amerikai „alapító atyák” a Függetlenségi nyilatkozatot megfogalmazták, Tomáš Garrigue Masaryk emigráns cseh politikus órája jött el. Az amerikai függetlenség legendás bölcsőjénél a lelkesen ünneplő tömeg hangos üdvívgála közepette a nem kevésbé legendás Szabadság Harangjának – ez alkalomra készített – kicsinyített mását egy négyéves amerikai cseh kislány kondíthatta meg. A hatvannyolc éves Masaryk Georgé Washington szilfából készült egykori elnöki székéből hirdethette meg saját Közép-Európa-tervét; szláv és olasz emigránsok, valamint szlávbarát amerikai hazafiak egyesületek és néhány valódi multimilliomos támogató gyűrűjében. A ritka sikerű „PR-akció” legfontosabb üzenete az Osztrák–Magyar Monarchia lerombolása és Németország megalázása volt: „Egyesülésünk a központi hatalmakat szabad népek nemzeteivel fogja körbevenni, így ha a teuton [értsd: német; osztrák; magyar] szövetség helyet akar magának a nap alatt, csak a levegőben keresheti azt, mert Európában számukra hely nem lesz.”⁷⁶ Masaryk és a cseh ügy népszerűsége csúcspontjára érkezett. „Az új Európa istenei Prágában építik fel templomukat” – írta lelkesen Wilson svájci szócsöve, a kalandos

életű teológiai professzor, George Herron.⁷⁵ A *Völkermanifest* ennek a templomnak a kriptájába sem kerülhetett be. Október 21-én megérkezett a válasz Wilsontól, amely gyakorlatilag lenullázta a Monarchia megmentésének reményeit, mivel a csehek és a jugoszlávok önálló államhoz való jogának elismerését követelte. A magyar válasz nem lehetett ilyen diadalmas. Tisza és Andrássy – hiába voltak ellenfelek – egész politikájukat a dinasztia és magyar nemzet sorsközösségének Deák Ferenc-i gondolatára építették: Andrássy az uralkodó döntését a birodalom átalakításáról ahhoz az öngyilkoshoz hasonlította, aki azért öli meg magát, nehogy más tegye meg ezt vele.⁷⁶ A próklamáció okozta zavarodottságra jó példa, hogy a bécsi hadügy-minisztérium katonai szaklapja, a *Militarische Rundschau* a közös hadsereg szolgálati nyelvét fenntartandó az eszperantó bevezetésére tett javaslatot, amint azt derűsen pertraktálták a magyar képviselőházban. Ám a dualizmus megszüntetésével válójában az egész magyar politika légüres térbe került. Még a legmegrögzöttebb függetlenségek is nehezen váltották fel régi szavaikat újakra, és továbbra is hamisítatlán monarchikus tiszteletadással fogalmaztak. Károlyi Mihály október 16-án előterjesztett programja az önálló Magyarországról új kormány kinevezését és önálló magyar külügyminisztériumot sürgetett, de az uralkodóhoz „Felséges Császár és Apostoli Király! Legkegyelmesebb Urunk!” megszólítással fordult.⁷⁷ A deklarációt, amely a rendi országgyűlések hagyományához híven „felirati” javaslatként volt megszövegezve, az „arányszájú” Hock János olvasta fel Károlyi Mihály helyett. „Hódoló tisztelettel” kérte IV. Károlyt „a politikailag, katonailag és gazdaságilag teljesen önálló és minden más államtól független Magyarország” megalakítására, természetesen az uralkodó jogára alatt. Talán Hock János csodálko-

zott volna a leginkább, ha valamilyen varázsgömb megmondta volna neki a jövőndőt: nevezetesen azt, hogy napra pontosan egy hónapról rá a Parlament kupolacsarnokában ismét ő lesz a fő szónok, s ő kiáltja majd ki a Magyar Népköztársaságot a Magyar Nemzeti Tanács tagjai és a kint várakozó kétszáz-ezer ember előtt. Még nehezebb helyzetben voltak a dualizmus megritkult barátai: nekik a vereség bevállása máradt, s a végső lavinát éppen ez indította el. Október 17-én, a császári próklamáció kihirdetésének másnapján Tisza István elmondta végzetes beszédét a képviselőházban, amelyben beismerte, hogy „ézt a háborút elveszítettük”.⁷⁸ A beismerés azonnal nagyot ütött. A parlamenti politika akkoriban látványosság is volt, hasonló időtöltés, mint a pesti gyors érkezése a vidéki vasútállomások vendéglőiben. Tisza ellen hiába követtek el merényletet előző nap, az országgyűlési karzatokról a kíváncsi közönség akadálytalanul érvényesíthette jogait. Ott tolongtak a régi és új elit képviselői, piros barettes püspökök, karcsú grófkisasszonyok, szép fülbevalós zsidóasszonyok és persze az újságírók, mint Márai Sándor és mestere, Krúdy Gyula, no meg a korszak két vezető napilapjának *Az Estnek* és a *Pesti Naplónak* a mozikamerái.⁷⁹ Tisza halálsápadt volt, emlékezett később Márai, de nyugodt. Hosszú, s közbeszólásokkal gyakran megzavart felszólalásában világosan utalt arra, hogy a háború kitörését annak idején végsőig igyekezett megakadályozni, de erre akkor már senki sem figyelt; csupán óminózus első mondataira.

„Egy vezető politikus nem tévedhet, egy vezető politikus csak megbukhat” – mondta Metternich herceg Sándor cárnak a Szent Szövetség boldog éveiben. Ezt az anekdotát szintén Hock János emlegette fel Tiszának a következő napokban. Vereséget magyar politikus, még Tisza István sem vallhatott

be büntetlenül. Beismerése lavínát indított el, nem csupán a magyar közvéleményben, de a fronton harcoló hadseregben is. „Szavai mint mérég áradtak szét az ereken” – írta a magyarokkal szemben elfogult Edmund Glaise-Horstennau, a hadsereg-főparancsnokság sajtóirodájának vezetője (később Ausztria náci alkancellárja és a Wehrmacht tábornoka). Az olasz fronton harcoló hadseregek parancsnoka, Svetozar Borojevic tábornok is valóságos katasztrófaként aposztrofálta Tisza mondatának hatását.⁸⁰ Az, hogy a frontok felbomlása Tisza nyilatkozatára felgyorsult, nem a Tiszával és a magyarokkal ellenséges osztrák érzelmű katonák fikciója volt. A későbbi ellenforradalmi médiavezer, Kozma Miklós is azt írta naplójában, hogy a legénységet eltiltották az újságolvasástól, annyira rettegetek annak fegyelmet bomlasztó következményeitől.⁸¹ Tisza nyilatkozatát azonban nem lehetett eltitkolni. A kispazda Nagyatádi Szabó István szinte rögtön figyelmeztetett a beszédnek a katonákra gyakorolt szerencsétlen és demoralizáló hatására.⁸² Tisza életrajzírója, Hegedűs Loránt is azt írta, hogy a volt miniszterelnök szavát „robbanóanyagként” hintették ki a frontokon.⁸³

A beismerés persze nem önmagában adta meg a kegyelemdőfést. A háború négy év eldöntetlen küzdelmei után egyértelműen a gazdasági háború jellegét öltötte. Nem csupán az emberanyag hiányzott egyre jobban, 1918 közepén a Monarchia utolsó élőerő-tartalékát már csak az Oroszországból hazatérő hadifoglyok és a felgyógyuló sebesültek alkották.⁸⁴ A hadiipar elégtelenségét jelzi, hogy 1918-ban már csak feleannyi lőfegyver készült, mint az előző évben. Az 1918. júniusi piavei csatavesztéshez a hadvezetés hibáin túl döntő faktorként járult hozzá a logisztikai kifulladás: mozdonyok és teherkocsik hiányában a raktárakban rekedt kétféle töltény.⁸⁵ Leginkább azonban a katasztrófális élelmezési

helyzet volt az a gyúanyag, amelynek berobbanásához csupán a szikra kellett. A gabona hozama 1918-ban Ausztriában alig 50 százaléka, Magyarországon 60 százaléka volt a békebelinek.⁸⁶ Évezredek hadiszabály, hogy a katonák kölcsök teli gyomorra épülnek, az éhes has viszont lázadást szít. Az életveszélyt idővel megszokja a katona, a nélkülözést nem. 1918-ban már olyan gyérek voltak a vágómarha-szállítmányok, hogy a napi húsfejadag 70–100 grammra csökkent.⁸⁷ Mire a hús megfőtt, a katona a szó szoros értelmében egy harapás húshoz jutott.⁸⁸ A fegyelem bomlása már a hátszági katonaságot is elérte, hiszen ők is koplaltak. Az éhséget kétes, bár kétségtelenül találekony intézkedésekkel csillapították. Például a katonák mezőgazdasági munkaosztagokba lettek beosztva a munkaerőhiánytól szenvedő gazdáknál, s így pénzbeli fizetés helyett megemelt élelmiszeradagban részesültek. Ennek alapjául az a rendelet szolgált, amely minden parancsnoktól megkövetelte, hogy a legénység élelmezését friss főzelék stb. öntevékeny beszerzése által „a lehetőséghez képest aggodalmaskodás nélkül javítsa, és ezáltal a legénység megpróbáltatásait enyhítse”.⁸⁹ A dicsőséges honvédség „fűszított”. Így például a tízdekásra csökkentett fejadagokat a verpeléti szőlőkben dolgozó katonák napi egykilósra tudták emelni, sőt tejet és kolbászt is kaptak a parasztok elrejtett készleteiből.⁹⁰ A harcterek közelében persze efféle ügyeskedésekre nem volt mód. Az olasz fronton egyes hadosztályoknál a katonák átlagos testsúlya alig 50 kilogramm alá esett; sokszor magatehetetlenül fetrengtek vagy összezsugorodva ültek a nedves kavernák mélyén.⁹¹ A ruházat elképesztően hiányos volt, lábbeli-utánpótlás csak harmada állt rendelkezésre a szükségnek, az is papírszövetből. 1918 októberében egy vezérkari tiszt az egyik bunkerban egy olyan osztagra bukkant, amelynek öltözete csak alsóruhából állott: a felsőt azokra adták,

akik a heggyvidéken korán beköszöntő nagy hidegben posztot álltak odakinn. Egy vezérkari jelentés arról számolt be, hogy tábori őrségek köpenyben és rohamsisakkal állnak őrt, nadrág nélkül.⁹² Sréter István volt honvédelmi miniszter arra emlékezett, hogy az albán fronton a legénység mezítelen testét rongyos csalánszövet ruha fedte, s amikor leléptette a vele beszélő bakát, az feszesen tisztelgve azt mondta: „Ezredes uram, alázattal kérem, forduljon hátra, mert kilátszik a seggem!”⁹³ A krónikussá vált takarmányhiánytól lesóványodott lovak nekiestek a városi parkok növényzetének, s nemegyszer mérgező díszcserjéktől pusztultak el.⁹⁴ A felbomlás pszichológiája félelmetesen egyszerű volt: a legtöbb katona arra gondolt, hogy ha már elvesztettük a háborút, mentsük meg legalább az életünket.⁹⁵ Hol volt már 1914, amikor költők lelkesedtek a hősi halálért, s az esztéta Balázs Béla le is írta, hogy „nem lehet soha olyan szépen élni, mint amilyen szépen meghalni lehet”.⁹⁶ Vörös Péter szerint, aki maga is egyszerű bakaként menekült, 1918 őszén a katonák nem érezték a verés és a futás szégyenét.⁹⁷ Mindenki a legközvetlenebb életérzések, az éhség, a szomjúság, a fáradtság és félelem uralma alatt állt. A káoszt mi sem jellemzi jobban, hogy bár a legtöbben haza akartak jönni, még az is előfordult, hogy egy honvédszakasz egyszerűen elszökött a lövészárokból, mivel a fronton az élelmézés valamivel jobb volt, mint a hadtápterületen. A hadvezetés tisztában volt vele, hogy az összeomlás előbb-utóbb bekövetkezik. Az egyetlen reménysugár az volt, hátha ez az összeomlás az ellenségénél öt perccel hamarabb következik be, mint nálunk.⁹⁸ „Nálunk” következett be előbb: az olaszok korántsem álltak olyan közel az összeomláshoz, mint azt a hadvezetés feltételezte; katonáik amerikai búzából készült, hófehér kenyeret ettek, felszerelésük elsőrangú volt, lovaik kövérek voltak.⁹⁹ A Monarchia

magyar katonái – ahogyan egy korabeli röplap fogalmazott – hősök helyett hajótörötként jöttek vissza a frontokról, s haragjuk elsődörta a régi politikát.¹⁰⁰

2.5 „NEM SIKERÜLT EZERÉVES HÁZASSÁG.”

A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ HETEI

Tisza még ekkor is a régi politikát követte a régi emberekkel. Nem látta a bomló frontokat, azt hitte, a nemzetiségi tömegek lojalitása a magyar állameszméhez továbbra is sértetlen. Október 17-i beszédében külön kiemelte az amerikai „tót” emigrációt, amely nem szervezett csapatokat az antant oldalán, s önbizalommal jelentette ki, hogy egykori biharugrai választókerületének román választói 99 százalékban ma is őt támogatnák, s nem a román nemzeti párt vezéreit. Mégsem ez a dacos kiállás volt a legkatasztrofálisabb tévedése, hanem az a hit, hogy az ellenséges antanthatalmak meggyőzhetők arról, hogy azokat a „nagy emberi ideálokat” amelyek a nyugati hatalmak zászlajára fel vannak írva, a magyarok sikereiből szolgálgják „minden más népfajnál”.¹⁰¹ Ahogyan Sigmund Freud írta ezekben a napokban a közeli Bécsből: „A magyarok áldozatul esnek annak a csalóka képzetnek, hogy a fenyegető területi csökkenést elkerülhetik, mivel az emberek kiinn a világban különösen kedvelik őket. Röviden, hogy ők »kivételek« volnának.”¹⁰² Freud Tisza Istvánt tartotta a legokosabb magyar politikusnak (és Károlyit a legbutábbnak), de ez a tényekkel harcban álló kivételességérzés Tiszát is hatalmában tartotta haláláig.¹⁰³ Amikor október 18-án a Parlament

folyosóján bizalmasan megmutatták neki az 1916-os bukaresti titkos szerződést, amelyben az antant a hadba lépésért cserébe megígérte Romániának, hogy megkapja Erdélyt és a Partiumot, nem tulajdonított neki nagyobb jelentőséget, abszurdumnak tartotta. Csak azt nézte meg, hogy geszti birtokai Magyarországon maradnak-e.¹⁰⁴

Nemcsak Tisza, hanem a miniszterelnök Wekerle sem vette komolyan az antanthatalmak Magyarországot érintő felosztási terveit. Szeptember végén bizalmas tájékoztatást kapott egyik pozsonyi hívetől, hogy az antanthatalmak elismerték Csehszlovákiát, és a Magyarországtól elcsatolandó autonóm Szlovákia fővárosa Pozsony lesz. Válasza csupán egy lekicsinylő kézmozdulat volt.¹⁰⁵ Ahogy a parlamenti élet utolsó rángásait a karzatról figyelő Kunfi Zsigmond megjegyezte: a Tisza búvőlete alatt lévő országgyűlési többséget látva: „Meghaltak, de még nem tudják.”¹⁰⁶ Kunfinak igaza volt: Az agónia hetei voltak már csupán hátra. Tisza maga is sodródott az eseményekkel. Már október elején ejtette legfontosabb szövetségesét, Burián István közös külügyminisztert, és több évtizedes ellenfelének, Andrássy Gyulának adta át a kezdeményezést a bel- és külpolitikában egyaránt. Szótlannul tűrte, hogy a simulékony román nacionalista, Alexandru Vaida-Voevod (magyarosan: Vajda-Voevod Sándor) a magyar képviselőházban jelentse ki, hogy senki nagyobb szolgálatot nem tett a román irredenta törekvéseknek, mint ő a merev politikájával.¹⁰⁷ Vaida-Voevod, aki ekkor már szintén értesült az antant Romániának tett ígéreteiről, bejelentette, hogy a Román Nemzeti Tanács nem ismeri el a magyar parlament és kormány illetékességét a magyarországi románok ügyében.¹⁰⁸ Alkotmányba ütköző beszédét akadálytalanul fejezhette be, s még egy olyan tapasztalt, öreg politikus, mint Apponyi Albert sem fogta fel rögtön szavainak igazi jelentését: neve-

zetesen, hogy a magyarországi román politikusok Erdély elszakítását akarják. Még kevésbé gondolta bárki az ülésteremben, hogy a ravasz román politikus igazából már nem is nekik, hanem az antant döntéshozóinak szónokol. Elsősorban Wilsonnak, hogy az amerikai politika megfelelő ürügyet találjon az erdélyi románok támogatására, akik kinyilvánították az önrendelkezési vágyukat az oroszlán torkában – a magyar parlamentben.¹⁰⁹ Nem tudhatta, hogy üzenetének két hétre lesz szüksége, hogy eljusson Washingtonba, még kevésbé azt, hogy a román egységtörekvések hűvös amerikai megítélésében az ő magyar nyelvű felszólalása lesz a fordulópont. Wilson elnök és az amerikai diplomácia ugyanis egész a háború utolsó napjaiig elutasítóan kezelte a románok titkos szerződésben rögzített területi igényeit.¹¹⁰ Vaida mégis biztos volt abban, hogy a hatás nem fog elmaradni. Aznap éjszaka az erdélyi Dés felé robogva egy első osztályú MÁV-kocsi fülkéjében barátaival már Nagy-Romániára koccintott – igaz, még csak termoszból pezsgett elő az öröm bora.¹¹¹ Október 19-én Ferdiš Juriga (magyarosan Juriga Nándor) szlovák képviselő tette meg ugyanezt a nyilatkozatot a szlovákok önrendelkezése mellett. A katolikus pap Juriga beszédébe kedélyesen belefűzte, hogy a szlovákokra a magyaroknak igazából eddig is csak azért volt szükségük, mert „a magyar, úri természete lévén, dolgozni nemigen szeret”.¹¹² Tisza ezt már nem hagyta szó nélkül: „krajcáros komédiának” nevezte Juriga felszólalását. Október 22-én utoljára szólalt fel a képviselőházban, a hörvátokat óvta a jugoszláv eszméktől és a szerb elnyomástól. Az egész úgy hatott, mint a szakítás súlya alatt megtört férj panasza válni készülő feleségéhez.

A nemzetiségi vezetők amúgy is szívesen hasonlították egy tönkrement házassághoz a magyarokhoz való viszonyukat. „Elválunk, és elindulunk a magunk útján” – írta egy román lap,

egy kicsit Ibsen *Nórájának* befejező jelenetére hajazva.¹¹³ Andrej Hlinka, a Szlovák Néppárt vezére hasonlóan vélekedett: „Ki kell mondanunk: a magyarokkal való ezeréves házasságunk nem sikerült, külön kell válnunk.”¹¹⁴ Hlinka amúgy szintén katolikus pap volt, aki a szószekről a házasság felbonthatatlanságát hirdette. Am a nacionalizmus elsősorban érzelmi ügy, ezért tévedtek Kossuthtól kezdve Tiszáig és Jásziig a legkülönbözőbb árnyalatú magyar liberálisok, akik azt hitték, hogy a polgárosodás sikere és a Kárpát-medence népességének gazdasági egymásrautaltsága bármilyen konstrukcióban erősebb lehet a nemzetiségek kifelé tartó erejénél. Jásziék és a polgári radikálisok naivan azt gondolták, hogy „a tót felvidék fausztatói a nagy magyar Alföld felé fognak tutajozni, amíg csak a Vág, a Nyitra és az Ipoly meg nem fordítják folyásukat”.¹¹⁵ A valóságot az érzékeny pszichiáter, Ferenczi Sándor írta le mesterének, Sigmund Freudnak: „Ezekben a napokban búcsúzom szomorúsággal a korábbi Magyarországtól. Az érzés, amely eláraszt engem, a gyászhoz hasonlatos. Azt jelenti mégiscsak, hogy az ország egy részétől, amellyel azonosultam, el kell szakadnom.”¹¹⁶ Freud válaszában emlékeztette Ferenczit, hogy Magyarországot a háború folyamán két ízben is német csapatok mentették meg, Károlyiék tehát „némiképp méltatlan sietséggel” dolgoznak az Ausztriával és Németországgal való szövetség felbontásán.¹¹⁷

Károlyi aligha hallgatott volna Freudra: a hazafiás közvélemény nem jelentéktelen része neheztelt az arrogáns Mackensen-hadsereg katonáira és tisztjeire, akik Erdély 1916-os visszafoglalásakor raboltak, lovaikat elhagyott polgári lakások zongoráiból abrakoltatták, s a marosvásárhelyi úriasszonyok selyemruháit csizmakapcának tépkedték fel.¹¹⁸ Károlyi hívei a különbékét követelték kiabálva, a kellemetlen igazságot mégis az öreg Wekerle mondta ki csendesen: déli határaink,

különösen Erdély tekintetében a német seregek védelmére vagyunk utalva.¹¹⁹ Tisza október 22-én feloszlatta saját pártját. Herczeg Ferenc, az írófejedelem keresztnevéen szólítva búcsúzott tőle a Károly körüti pártklubban: „Köszönjük neked, István, hogy egy szürke, közömbös korban mint a [...] tündöklő kötelességérzet példája álltál előttünk!”¹²⁰ Az örök '67-es író belépett Wekerle 48-as Alkotmánypártjába, a Nemzeti Munkapárt zászlaja pedig a történelmi emlékezet félhomályos csarnokába került. A magyar országgyűlés 1918. október 23-án ülésezett utoljára, de amikor megjött a híre, hogy a felázadt horvát ezredek elfoglalták Fiumét (valójában ez ekkor még nem következett be), ráadásul a cseh katonák a magyar himnusz helyett a császári *Gotteslob*-al fogadták a királyt Debrecenben, összeomlott az addig is ingadozó parlamenti fegyelem. Wekerle lemondott.¹²¹ A pártok ezt követő értekezletén a távozó miniszterelnök kísérletet tett egy koncentrációs kormány létrehozására, de ez megbukott azon, hogy Károlyi csak saját vezetésével, Tisza pedig csak e nélkül egyezett volna bele a tervbe. Andrássy Gyula visszaemlékezései szerint Tisza nem kért részt magának a kormányban, sőt elfogadta az általános választójogot is, pedig azt még két héttel korábban is a legnagyobb nemzeti szerencsétlenségnek tartotta.¹²²

A Magyarországon végre több napot eltöltő uralkodó Andrássy és klikkje hatása alatt cselekedett.¹²³ A király úgy tervezte, hogy hat-nyolc hétig itt marad, egész népes családját is magával hozta, a gödöllői kastélypark a királyi csemétek vidám zsvijától volt hangos, de az idill gyorsan véget ért. Az általánossá lett politikai válság hatására IV. Károlynak hamarosan vissza kellett utaznia Bécsbe. Itt-tartózkodása utolsó napján, október 26-án már a csizmás-ünneplős parasztképviselőkkel, Nagyatádiékkal, valamint a szocialista pártvezérekkel, Garamival, Kunfival és a radikális párt veze-

tőjével, Jászi Oszkárral is tárgyalt. Az előbbieket megnyugtatták: a nép nem haragszik a királyra, tiszteli a tekintélyt, de olyan kormányt kívánnak, amely földhöz juttatja a földre éhes népet. A szocialistákkal való találkozó már nehezebben ment, és nem csak azért, mert Garaminak nem volt udvarképes öltönye. Végül a bankár Krausz Simon hozta össze, Miklós Andor, a legnagyobb példányszámú bulvárlap, *Az Est* tulajdonos-főszerkesztője segítségével.¹²⁴ A mozgótöke és a média értette meg leggyorsabban a tragikus közjogi pepecselés haszontalanságát a szocialisták növekvő befolyásával szemben. „Ófelsége megtalálta a magyarok szívéhez vezető utat” – harsogta a találkozó után *Az Est* félmillió példányban. Ez már nyílt nyomásgyakorlás volt. Tíz éve egykori bankára az idők fordulását érző sajtó segítségével Károlyiék akarta nyeregbe ültetni. Jásziék és Garamiék ugyan előző este a Károlyi-palotában formálisan is megalakították a Magyar Nemzeti Tanácsot Károlyi elnökletével (utolsóként a Monarchia nemzetei közül), de ekkor még mindegyikük kész volt menteni Károly magyar trónját. A Nemzeti Tanács hosszú vajúdas után megalkotott programja nem érintette az államformát, csupán az ország függetlenségét és demokratizálását követelte. Annak a logikának az érvényesítését, amelyre az uralkodó maga adott felhatalmazást birodalma osztrák részeiben. A trón megmentésének feltétele Károlyi miniszterelnöksége lett volna; a kormányban az apósághoz lojális Károlyi Andrássynak az önálló magyar külügyminiszteri posztot szánta. „Duci bácsi” (ahogy a család hívta) azonban ezt kereken elutasította. Andrássy – noha október közepén tett sikertelen svájci utazásán meggyőződött a Monarchia teljes elszigetelődéséről – még mindig a bécsi Ballplatzon, Metternich íróasztala mellől képzelte el a magyar diplomácia irányítását. Október 25-én az uralkodó ki is nevezte külügyminiszternek – egy egész

életén át hiába dédelgetett álom teljesült be ezzel –, de minden perc új összeomlás hírére hozta. Az egyik első akta, amellyel foglalkozott, József főherceg, a népszerű hadvezér tiroli frontról küldött jelentése volt: a magyar katonák nem akarnak többé harcolni, háza akarnak térni. A Monarchia hadereje valóban hihetetlen gyorsan, szinte órák alatt esett szét 1918 októberének utolsó napjaiban, ráadásul a milliós közös hadsereg összeomlása idegen földön következett be. Közben sem Ausztria, sem Magyarország földjén nem volt ellenség, a hadsereg az összes arcvonalon mindenütt ellenséges területen állott. A „tördöfés” elmélete ezért operált azzal, hogy a hátország és agitátorai terítették le orvul a hadsereget. Pedig éppen fordítva történt. Agitátorok voltak ugyan szép számmal (és nem is volt veszélytelen mesterség, hiszen azonnali hadbíróági eljárást kockáztatott az, aki erre vállalkozott), de az agitáció magától is úgy terjedt, akár a spanyoljárvány. A hátország által „hátra döfött” front tetszetős elmélete leginkább azért hibádzik, mert a harctereken létrejött frontközösség nem vágta el a katonát az otthon hagyott világtól. Lélekben semmiképp. A háborús levelezések mutatják, hogy az otthon iránti nösztalgia legalább annyira befolyásolta az egyszerű katona érzéseit és viselkedését, mint a lövészárkokban létrejött bajtársi közösség.¹²⁵ A gyakorlati ügyekre való odafigyelés éppúgy beletartozott ebbe, mint az álombeli tánc az otthon maradt kedvessel vagy az aggodás a védtelen határok miatt.¹²⁶ A katonák hazavágytak. Szurmay Sándor honvédelmi miniszter visszaemlékezése szerint a frontkatonaság értetlenül szemlélte, hogy miért nem lehet befejezni a háborút, ha ellenséges földön állunk, s „már oly fényesen megvertük a muszkát, szerbet, a románt és a taliánt is?”¹²⁷ Valóban, ha csak a térképre pillantunk, 1918 őszén a Monarchia minden lehetséges hadicélja teljesült: Szerbia,

Románia levérve és megszállva, Olaszország visszaszorítva, a bolsevik Oroszország pedig a békéért cserébe kontinensnyi területeteket adott át Breszt-Litovszkban a központi hatalmaknak. De milyen áron? A győzelem mértékét már az ókor óta a zsákmány nagysága fejezte ki. A mőhóság most sem hiányzott, de egyetlen adat elég arra, hogy lássuk, mennyire kevéset érték a látszólag kedvező hadászati pozíciók. A megszállt Ukrajna végtelen búzaföldjeiről a remélt élelmiszer alig 1 százalékát sikerült begyűjteni 1918 nyarán.¹²⁸ Az éhező hadsereget már nem ösztönözte győzelmi akarata – a legfőbb hadúr, a király beleőszült az 1918. júniusi, irtózatos embervesztésekkel járó piavei csatavesztés hírébe –, a katonaság maga üzent hadat a háborúnak.¹²⁹ Az olasz fronton korábban is előfordult, hogy a hávasra mászás közben a kimerült, fagyott lábú katonák hátrafelé tüzeltek a gyűlölt parancsot kiadó tisztjeikre.¹³⁰ De 1918 szeptemberében a morál már olyan bizonytalan volt, hogy a frontra indított csapatok jelentékeny részét töltény, esetleg fegyver nélkül vágonírozták be; hogy út közbeni randalírozásukat, fosztogatásaikat megakadályozzák.¹³¹ Egy Ungvárról elindított ménetszázadból, mire a vonat Sátoraljaújhelyre ért, csupán hárman maradtak, a többiek leugrottak, elszökdöstek.¹³²

Ilyen körülmények között Andrássy kétségbeesett diplomáciája nem volt több üresjáratnál. Egyetlen politikai sikere egy éjszakai vonatút lett, amivel néhány napra megakadályozta Károlyi miniszterelnöki megbízását. A király ugyanis Károlyi október 26-i esti kihallgatásán, miután meggyőződött arról, hogy utóbbi nem kívánja trónja vesztét, elhatározta, hogy megteszi kormányfőnek, s kérte, utazzon vele Bécsbe a kinevezés formásgait elintézendő. Károlyi egész eddigi politikai pályáján erre várt, s a király szavaitól meg hatódva, úgy, ahogyan volt, szalonkabátban, poggyász nél-

kül ugrott fel a király vonatára. Károlyi azt gondolta, hogy ő az egyetlen, aki a király trónját megmentheti, az uralkodó meg azt, hogy csak egy „ultranacionalista irányzat” viheti végbe Magyarország kivételét a háborúból.¹³³ Mint ezekben a sűrű hetekben annyiszor, az ellentétes fordulatra nem kellett sokat várni. IV. Károly – aki híres volt arról, hogy mindig a legutolsó beszélgetőtársa hatása alatt cselekszik – Andrássy intervenciójára mégis ejtette Károlyit. Egy évszázad múltán, amikor már az események története elfelejtődött, és meggyökeresedett emlékezetmítoszok állítják szembe egymással a „hazaáruló” Károlyit és a „reakciós” Tiszát, nehéz elképzelni, hogy 1918 forró őszén Károlyi számított magyar hazafinak Pesten és veszélyes magyar nacionalistának Bécsben, sőt Londonban és Párizsban is.¹³⁴ L. B. Namier, a későbbi neves angol történész 1918. nyár végén a brit külügyminisztérium befolyásos fiatal szakértője, informátora, Victor Adler bécsi szocdem vezér véleményére alapozva úgy értékelt: „A tények Károlyiról [...] azt bizonyítják, nincs nagy választék magyar politikusokban – mindannyian a magyar imperialista állam alapján állnak.”¹³⁵ Közvetlenül a háború kitörése előtt Károlyi tett ugyan egy bátortalan kísérletet arra, hogy a magyar függetlenségi politikát orosz-francia orientációval dinamizálja, de ennél többet alig.¹³⁶ 1914 őszén Masaryk az emigrációt választotta, Károlyi viszont hazajött inkább megházasodni a francia internálásból. Párizsi és londoni hónapos szobákban emigrációt szervezni ugyanolyan hálátlan feladat lehetett volna 1914-ben, mint lett az 1920–30-as években. Ezt Károlyi, aki emigrációs intrikák helyett fiatal feleségével inkább az isztambuli Arányszarv-öbölben táncolt önfeledten, nem sejtette. Itthon sem lett az ántant ügynöke – ez már nagyúri önértékével sem fért volna össze –, amit a német hírszerzés kudarcba fulladt kompromittálási kísérlete is bizonyított. Svájci útján

1917-ben szövetséget nem a brit követséggel – az alkalmat a találkozóra arisztokrata *nonchalance*-szal hagyta elfutni –, hanem Jászival kötött. Robert Lansing amerikai külügyminiszter 1917 végén nem neki, hanem Apponyi Albertnek adott egy utolsó esélyt az osztrák–magyar különbéke megteremtésére, amivel viszont Apponyi nem élt.¹³⁷ A több mint négyszáz fős magyar parlamentben alig kéttucatnyi képviselőt maga mögött tudó Károlyi politikai súlyát 1918-ig nem tartották olyan nagyra, hogy képviselje a magyarságot, 1918 tavaszától viszont, amikor befolyása ugrásszerűen megnőtt, intrazigénis nacionalizmusa lett akadálya annak, hogy az ország feldarabolására készülő antanthatalmak szorosabb viszonyba kerüljenek vele. A közhiedelemmel ellentétben egyébként Masarykéknek sem volt könnyű. Eleinte úgy fogadták a cseh és délszláv emigránsokat, mint partikuláris érdekek szószólóit, patrónusuk, Wickham Steed úgy emlékezett, hogy kevesen voltak, és sokakkal álltak szemben.¹³⁸ Mint arról már esett szó, Wilson elnök egészen az összeomlásig hallani sem akart a bukaresti szerződésbe foglalt román területi igényekről, Masarykot még 1918 májusában is hosszan előszobáztatta. A cseh emigráció másik vezéralakja, Edvard Beneš szerint „az elnyomott népek” 1918. áprilisi római kongresszusán még nem volt egyértelmű mindenki számára, hogy nemcsak Bécs, hanem Budapest ellen is szól a Monarchia-ellenes szövetség.¹³⁹ Az tehát, hogy az elkerülhetetlen vereség közeledtével az osztrák Victor Adler informálta az antanthatalmak hírszerzését a magyar ellenzékéről, és nem fordítva, nem eleve elrendelészerű volt, de rávilágít arra az elkeserítő tényre, hogy 1918 végén az Osztrák–Magyar Monarchiának nem volt olyan nációja, amelynek ne lett volna sokkal több kapcsolata a győztes antanttal, mint a magyarnak.¹⁴⁰ Miközben

a cseh emigráció vezérét, Masarykot a londoni King's College és a Chicagói Egyetem egyaránt meghívta professzorának, a horvát szobrász és disszidens patrióta, Ivan Meštrović életművét a londoni *Victoria and Albert Museum* válogatott közönsége már 1915-ben a „jugoszláv géniusz” alkotásaként csodálta, a nevezetesen római kongresszuson pedig a szocialistából fasiszta nacionalistává átvédő Benito Mussolini balkáni román politikusok kezét szorongatta a latin reneszánsz jegyében; addig a magyar kulturális diplomácia csak a halódó török birodalom fővárosáig, a konstantinápolyi magyar intézet megalapításáig jutott, ahol Kós Károly rajzolgatta az ókori Bizánc topográfiáját, miközben a magyar sajtóban azt találgatták, miért nem szeretnek bennünket Németországban (sém). Miután a frontokon kifulladt a *hardpower*, kiderült a kulturális vonzerő, a *softpower* kiáltó deficitje is.

Valódi kapcsolatok híján maradt az illúzió. Amikor Károlyi egyik híve, Lovász Márton a képviselőház utolsó ülésein egyiken azt ordította, hogy tessék tudomásul venni, hogy antantbarátok vagyunk, a kormánypárti többség lehazaarulózza, de Károlyi népes tábora azt gondolta, ez a kiabálás néhány vármegyét megtart nekünk.¹⁴¹ A magyar közvélemény egy jelentős részében a franciabarátság a világháború alatt végig fennmaradt. A Nemzeti Színházban *A kaméliás hölgy* a legsikeresebb külföldi darabként futott a háborús években is, a könyvesboltokban gyorsan elkeltek a francia sikerszerzők, a jobb társaság a Duna-korzón és a Váci utca üzleteiben francia társalgással tüntetett, s a francia nemzetiségű nyelvtanárokat szívesen látták a háborús gazdagok terített asztalainál. A Budapesten maradt francia állampolgárokat formálisan internálták ugyan, de semmit sem éltek meg abból a horrorisztikus idegengyűlöletből, amellyel a Franciaországban rekedt internált magyarok találkoztak, s amit Kuncz Aladár drá-

ges miniszteri kinevezésüket még a szocdem-tagok is többre tartották a forradalmi handabandánál.¹⁴⁸ Október 27-én formális megbízást is kaptak Károlyitól, s állandóan pumpolták pénzért őt és Hatvany Lajost.¹⁴⁹ A Katonatanácsban eleinte az exhibicionista Csérnyák Imre százados dominált (ő légügyi miniszterséget akart – ez akkoriban olyasfajta trendi dolgot jelentett, mint manapság a digitalizációs kormánybiztosság), de néhány nappal később a szociáldemokrata vezetés pártbeli és párton kívüli ellenzékének tagjai lettek a hángadók, Szántó Béla – ékkoriban tartalékos főhadnagy – vezetésével. Ők Kunfi hallgatolagos jóváhagyásával és fedezékében dolgoztak, összekapcsolva a szociáldemokrata ambíciókat a helyőrségi katonák fegyelmét sikeresen bomlasztó katonatiszti mozgalommal.¹⁵⁰ Ennek lett eredménye a Katonatanács és a szociáldemokrata gyári munkásság Garamival szemben álló vezetői között az egyesség megkötése a Magántisztviselők Szakszervezetének Erzsébet körúti székházában október 30-án este 7 órakor, azzal, hogy a hatalomátvételre november 4-én kerülhet sor.¹⁵¹ A találkozón ott volt Kéri Pál, Az Est újságírója, Károlyi talán legbizalmasabb embere, a konspirációk mestere. Érdekes és jellemző szociológája a forradalmi eseményeknek, amelyen keresztül látszik a szabad értelmiség törekvő útja a hatalomhoz. Mindeközben a Károlyi-párt Gizella téri pártköre előtt szinte állandósultak a kisebb-nagyobb csoportosulások, matrózok, katonák, diákok, szabadnapos cseléd lányok. Budapest házi ezredei, az i-es honvédek és a 32-es közös gyalogezerd legénységi állományának tagjai már megbízhatatlannak voltak. Ezeknek az ezredeknek a frontra vezénylését Budapest főváros vezetése szívós lobbimunkával akadályozta még a katonai parancsnokokkal szemben.¹⁵² Budapest évek óta a hadsereg és a háborús kereskedelem szürke és fekete zónája, hatalmas

átjáróháza volt, 1918 őszén pedig már tömve volt a főváros menekültekkel és a frontról hazatérő katonákkal. A háború alatt folyamatosan nőtt a budapesti lakosság, de nem a természetes szaporulat révén – a születések száma folyamatosan alulmúlta a halálozásokét –, hanem döntően a belső és külső migrációnak köszönhetően. Egyes becslések szerint a háború öt éve alatt 600 000-rel nőtt, és közel másfél millióra duzzadt a fővárosban tartósan vagy ideiglenesen tartózkodók száma.¹⁵³ Ez a hihetetlen nagyságú növekedés persze teljesen valószínűtlen, hiszen a korábbi harminc évben összesen nem gyarapodott ennyivel a város lakossága, de a háborús népmozgás valódi méreteit az utólagos statisztikai adatfelvételek sem tudták pontosan megállapítani (bár jóval alacsonyabbra tették), mivel 1920-tól az ideiglenesen Budapesten lakók jelentős része eltávozott.¹⁵⁴ „Váratlanul érkeznek az emberhullámok a messziségből a főváros házsorai közé, és eltűnnek nyomtalanul, hogy új sokadalom szorítson magának helyet” – írta Krúdy már 1916-ban.¹⁵⁵ A katonák nagy száma azért sem tűnt fel, mert a háború folyamán Magyarország katonakórház-ügyének is Budapest lett a központja. Természetesen nem új kórházak épültek, hanem iskolákat, bírósági és egyéb középületeket alakítottak át beteggondozó intézménnyé.¹⁵⁶ Sebesült és beteg katonáknak állandóan nagy tömegei voltak tehát Budapesten, s közülük egyre többen csak névlegesen voltak „betegek”, akik a reggeli vizitkor tartózkodtak csak az ágyakban, nappal a városban kószáltak. Volt, aki még munkát is vállalt.¹⁵⁷ A kórházakban ápoltakkal összefüggő nagy idegenforgalom növelte a háborús zsúfoltságot, és rontotta a milliós nagyváros egészségügyi helyzetét. Ijesztően megugrott a némi betegek száma, ahogy a tébécés megbetegedéseké is. A közlekedési statisztika szintén hű tükre volt a növekvő káosznak – még annak, is milyen mobillá lett

a budapesti társadalom a háború végére. Tömve jártak a villamoskocsik, és megcsúszott a villamoskocsik lépcsőin utazók száma. 1918 őszén volt olyan nap, amikor kétszáz-ezer híján másfél millió utast szállított a két budapesti közlekedési vállalat, s ezt a számot csak évtizedekkel később érte el újra.¹⁵⁸ A budapesti pályaudvarok átmenő forgalma 1918 októberében már 155 millió volt, szemben az 1917-es 134 millióval.¹⁵⁹ A felduzzadt város tele volt katonaszökevényekkel, ún. „lógósokkal” és rokkant katonákkal. A lógósok száma több tízezer volt, a szabadságról a frontlátott katonák egyre kisebb számban tértek vissza.¹⁶⁰ Nem is nagyon bujkáltak már; a Rudas fürdő medencéiből kiszorították a koldusokat; hamis igazolványokat szereztek a gyárakban, a cigarettát árusító rokkant bakák pedig pár fillérért mindenre kapható hírvivők voltak.¹⁶¹ Belőlük és a Városliget bandákba tömörült fiatal söpredékéből – akkori nevükön a „jasszok” és „linkék” társaságából – a Katonatanács „ellen-katonarendőrséget” szervezett.¹⁶² Nem volt nehéz dolguk, jelentkező bőven akadt. Ők nem sarókházra, hanem csak kiadósabb rablásokra számítottak az összeomlás utáni anarchiában. Októberben a budapesti rendőrség hetenként két-három rendőrt temetett el, akiket a szökött katonák lőttek le.¹⁶³

Tisza István nem ismerte fel a helyzetet, ezt írta haza Gesztrre: „forradalmi paródia”.¹⁶⁴ A Bécsből október 27-én este kinevezés nélkül, megszegyénítve és vérig sértetten hazatért Károlyi a Nyugati pályaudvaron több tízezres ünneplő tömeg várta: Nemzeti színű lobogókkal és Tisza István akasztófán lógó bábuival.¹⁶⁵ József főherceg, akit a király *homo regius*-szá nevezett ki a kormányválság rendezésére, s aki ugyanazzal a vonattal érkezett, mint Károlyi, a pályaudvar mellékkijáratán át távozott a Várba. Andrassy egyhetes külügyministersége teljes kudarcba fulladt; október 28-án nyilvánosságra hozott, Wil-

sön elnöknek címzett válaszjegyzékben a Monarchia elfogadta az amerikai elnök összes feltételét, így különösen a délszláv és a csehszlovák követelésekre vonatkozó álláspontját, pedig az utóbbi félreérthetetlenül utalt az önálló csehszlovák állam megteremtésére. Ezzel Andrassy, aki néhány nappal korábban megrökönyödötten fogadta, hogy Wekerle és Tisza vissza akarja vezényelni a magyar csapatokat a frontokról, az első felelős magyar politikus lett, aki az ország integritásának megcsónkításához, ha hallgatólagosan is, de hivatalosan hozzájárult.¹⁶⁶ Andrassy annak ellenére cselekedett így, hogy előzetesen Szürmay Sándor magyar honvédelmi miniszter világosan megmondta neki: a jegyzékben a cseh-szlovák kifejezés használata jogfeladást jelent.¹⁶⁷ Békét kötni és a birodalmat megmenteni 1918 októberében a magyar diplomácia legfelkészültebb képviselőjének is csak azt jelenthette: feladni Magyarországot területi integritását. (Andrassy elődje, Burián István báró még csak kérdésként tette fel a júniusi piavei csatavesztés után, hogy „lehet-e még *politikát* csinálni, vagy csak elszenvedni?”¹⁶⁸ Ez már nem volt kérdés többet. Csak hibázni lehetett.) Andrassy nyilatkozatának hatására Prágában rögtön kitört a forradalom, s az ott állomásozó magyar csapatok vérontás nélkül adták át a hatalmat és fegyvereiket a Csehszlovák Nemzeti Tanácsnak. Haza akartak menni, és már nem szalutáltak saját tisztjeiknek sem, a prágai utca népétől viszont bort, virágot, cigarettát és cigányzenét kaptak.¹⁶⁹ Bécsben sem volt jobb a helyzet. „Már a pikolók sem engedelmeskednek, rövidesen a főpincérek sem fognak” – mondta a bécsi Sacher tulajdonosnője arisztokrata vendégeinek, pedig ott az összeomlás napjaiban is együtt vacsorázott mindenki, aki a Monarchiában számított.¹⁷⁰ (Igaz; Bécsben a forradalom is bécsiesen kedélyesre sikerült: a forradalmi tömegek este bementek az előkelő lokálokba, és kiitták a pezsgőt a vendégek poharaiból.¹⁷¹)

Október 29-én a Piavénál gyakorlatilag összeomlott a délnyugati front, ötven hadosztály közül huszónhátnál tagadták meg az engedelmességét.¹⁷² Háromszázezren kerültek az olaszok fogságába ekkor és a következő napokban, és százezrek indultak haza a frontról. Az alakulatok többsége csak azért nem bomlott fel, mert Karintiában, szlovén és osztrák területen csak így volt nagyobb esély arra, hogy ne fosszák ki mindénéből a katonát. Különbéke-ajánlatával Andrássy vállalta fel a németekkel való szakítás ódiumát is. „Mit érhet egy fulladozónak, hogy a másik fulladozó belé kapaszkodik?” – indokolta később egész életpályájának külpolitikai meggyőződését leromboló döntését.¹⁷³ „Kezdetben volt a tett” – írta Goethe a *Faust*-ban, s a történelem szédületében nem gondolkodásunk alakítja cselékedeteinket, hanem fordítva, a tetteink determinálják gondolkodásunkat. Talán ezért sem lehet megnyugtató, racionális magyarázatot találni arra, hogy miért különbözött oly gyökeresen az október 25-i Andrássy (aki azzal beszélte le uralkodóját veje kinevezéséről, hogy azzal a német szövetség kétséget kizáróan elvesz, anélkül, hogy megnyernék az antántot) az október 27-i Andrássytól (aki királya nevében felmondta a német szövetséget).¹⁷⁴ A németeket ugyan váratlanul érte Andrássy lépése, de a hosszabb távú német–magyar együttműködés szempontjából nem tulajdonították döntő jelentőséget sem a magyarok háborúból való kilépésének, sem a szlovákok lakta északi ország rész hovatartozásának: „Magyarország, Szlovákiával vagy anélkül, Balkán-állam lesz, akár csak a többi, amely gazdaságilag a jövőben sem nélkülözheti Németországot.”¹⁷⁵ A békeajánlatnak Bécsben, Budapesten és Zágrábban is katalizáló hatása volt. A Monarchiát szétfeszítő nacionalista lelkesedés általános volt az utolsó napokban, amely elsősorban a dualizmus vezető nemzetei ellen pozicionálta magát – a cseh vasútvonalakon például

a német kérdésre reagáltak ingerülten az addig készségesen kétnyelvű cseh kalauzok, a horvát vonatokon pedig magyarul megszólalni lett olykor életveszélyes. De a végső dezintegrációt október 21-én azok német–osztrák parlamenti képviselők indították meg, akik az osztrák–magyar kiegyezéssel eltemetett nagynémet egység hívei voltak. Bécsben október 30-án a Reichsrat képviselői már Német–Ausztia címerét és alkotmányát is megszavazták. A magyar összeomlás így az utolsó volt a sorban: Bécs, Prága, Zágráb és Ljubljana forradalma után következett. „Minek áltassuk magunkat? Ez már nem külpolitikai akció, ez sikoltás: legyen már vége, mi már nem szólunk semmit. Ennél többet már nem tehetünk, mert ez már a tehetetlenségnek a mindenre képessége” – jellemezte *Az Ujság* vezércikkírója Andrássy álmokfutását.¹⁷⁶ Tisza maga október 28-án keserűen írta egy hívének, hogy „az országot Andrássyék [...] a felelősségérzet teljes hiányával beledobták a káoszba”.¹⁷⁷ Ugyanezen a napon József főhercegnek Tisza nemet mondott arra, hogy átvegye a kormányzást: „ma már égő gyújtó volnék a puskaporós hordóban”. Károlyit javasolta, „lássa ő, hogy mit tud”.¹⁷⁸ Október 29-én Fiume végleg a horvát felkelő ezredek kezére került – az utolsó napokban összesen 150 székely katona jelentette a magyar uralmat.¹⁷⁹

2.7 „LE AZ ELYNOMÓKKAL! ÉLJENEK A SZERB HŐSÖK!” HORVÁTORSZÁG ELSZAKADÁSA MAGYARORSZÁGTÓL 1918. OKTÓBER VÉGÉN

A soknemzetiségű Fiume jól példázta, mit is jelentett a háború vég és a felszabadulás anarchiája. Már csak azért is, mert Fiume – a mai Rijeka – volt a magyar birodalmi álmódózás csúcsa: a tenger és a kikötő. Sőt a Kikötő, ahol magas póznakon piros-fehér-zöld zászlókat csattogtatott a szél, diadalmasan hirdette a tengerig terjeszkedő magyar szuverenitást. Rengeteg nagyra törő képzet csatlakozott ehhez a helyhez – elég csak Kosztolányi *Esti Kornéljának* híres novelláját felidézni. Mindennek napok alatt vége lett. Az utcákon lelkesült, újjongó tömeg hullámozott. Mindenki kokárdát viselt; fiumei, horvát és olasz színű, sőt horvát és olasz színekből összeállított kokárdákat is lehetett látni, csak magyart nem. Az orosz, szerb és olasz hadifoglyok csoportosan vonultak végig az utcákon. A hazavonuló magyar katonákat viszont leültették az utcán a járda kövezetére, s a bakancsot is lehúzták a lábukról.¹⁸⁰ A néhány nap múlva egymás ellen forduló olasz és horvát nacionalisták ekkor még közösen rugdalták a döglött oroszánt: a magyar címet és lobogót, sőt ez utóbbit el is égették.¹⁸¹ A pánikba esett Jekelfalussy Zoltán, a város magyar kormányzója palotája hátsó ajtaján távozott. A sajtónak és saját beosztottjainak azt mondta, Wekerle szólította fel a távozásra, de csak magát és családját evakuálta egy szalonkocsiban. A magyar kormány tehát, amelynek védelmeznie kellett volna az ország tulajdonát, utasította kormányzóját, hogy adja át, amit meg kellene védenie. Ez normális állapot? – kérdezte kétségbeesetten az *akkori* budapesti közvélemény

az *akkori* kormánytól, s nem az azóta hatalmas bűnbakká növesztett Károlyi Mihálytól.¹⁸² A fiumei magyar rendőrség tagjai hasonlóan jártak el főnökükhöz: összegöngyölték irataikat, polgári ruhát öltöttek, és a déli gyorssal Budapestre siettek. A többiek a helyükön maradtak. (Jekelfalussy cserbenhagyásnak minősített eljárásán felháborodva a Fiumei Magyar Kaszinó a volt kormányzó nevét később törölte az elnöki tisztségéből és a ténykedését megörökítő emléktábláról is; a Nemzeti Kaszinóban viszont 1920-ban már ő a közgyűlést vezető igazgató).¹⁸³ Ugyanaznap Zágrábban a horvát országgyűlés, a *szábor* egyhangúlag kinyilvánította elszakadását Szent István koronájától. A karzaton viharosan zúgott: „Le az elnyomókkal! Éljen Szerbia, éljenek a szerb hősök! Éljen a szerb hadsereg!” Amikor estefelé a zágrábi Corso Kávéházban a zenekar rázendített a szerb himnuszra, a horvát katonák tapsoltak és tisztelegtek, az ülve maradt magyar tiszteket pedig elverték a kávéházi márványasztaloktól.¹⁸⁴ A 1990-es véres délszláv háborúk óta nehéz elképzelni, hogy a horvát parlamentben 1918 őszén a szerbeket éltették a horvát függetlenség zálogaként, s a szerb himnuszot játszották a horvát vendéglőkben. Pedig így volt. Zágráb mámorban úszott a magyar uralomtól nyert friss szabadságtól. Az utcákon és a nyilvános helyiségekben a tiszteket felszólították, hogy vegyék le sapkájukról a király kezdetűjével ellátott rozettát, s helyére horvát kokárdát tűztek. Aki nem engedelmeskedett, azon erőszakkal hajtották végre a változást. A tömeg minden magyar és közös címet eltávolított az épületekről, a könyvesboltokból kiszórták a magyar újságokat és könyveket, s elégették őket.¹⁸⁵ (A magyar betűkből rakott kicsiny zágrábi könyvmáglya keserű pernyéje aligha tűnt fel bárkinek is a horvát-szerb barátság magasba csapó lángjai mellett. Száz évvel később

csékély vigasz, hogy a nyolcszáz éves horvát–magyar államközösség utolsó fejezeté összehasonlíthatatlanul kevesebb szenvedéssel ért véget, mint a nyolcvan évet megélt közös délszláv állam viharos története.)¹⁸⁷ Eközben Szlavónia nagyobb részén már hamisítatlan vadnyugati rablóvilág uralkodott: a Budapest–Fiume gyorsot például a horvát fővárostól tíz kilométerre egy nap alatt kétszer rabolták ki a szökött katonákból és a falusi szegénységből verbuválódott rablócsapatok, az ún. „zöld káder” tagjai. Róluk ma sem tudunk sokat, bár sok tízezren voltak; s ha némelyikük alakja köré Rózsa Sándor szerű legendákat szőtt is a délszláv paraszti folklór, legtöbbször mégis névtelenek maradtak.¹⁸⁸ Erre jó okuk volt, hiszen hős és bándita között nehéz volt meghúzni a határt. Mintha századokat fordult volna vissza az idő, s az egykori parasztlázadások emléke jött volna vissza ebben a formátlan, szerveszetlen, politikailag teljesen zavaros, mégis elementáris társadalmi dühöt kifejező mozgalomban, amely széles körű lakossági támogatást élvezett. A katonákból lett modern kori betyárok segítettek a rékvirálások miatt elkeseredett parasztnaknak a mezei munkában, és megosztották a rablott zsákmányt rejtegetőikkel, a hadiözvegyekkel és a férjeiket, fiaikat hazaváró asszonyokkal. A „zöld káder” szedett-vedett ruházata elárulta tagjainak törvényenkívüliségét, szedett-vedett ideológiájuk pedig arról tanúskodott, hogy az egyenlőséget harsogó bolsevik jelszavak jól megfértek a fellángoló szláv nacionalizmussal és az osztrák–magyar hadseregben elsajátított német katonai zsargonnal, az *Armeedeutsch* csal. Egyvalami azonban egyértelmű volt. Minden, ami az úri világhoz tartozott, egyszerűben ellenség lett. Elsősorban a magyar birtokosok és zsidó birtokosok javainak esték neki: „A magyartól és zsidótól mindent el kell venni, legyen úgy, mint Oroszországban” – hangzott

a jelszó, amelyben antiszemitizmus és bolsevizmus minden dialektikától mentes egyvelege szolgált a felgyülemlett indulatok és a rablási kedv kiélését.¹⁸⁷ Újsághírek szerint az október végi, november eleji napokban kétezer magyar család menekült a Dráván túlra Somogyba, Baranyába: tisztviselők, hivatalnokok, vasutasok, magyar földbirtokosok, zsidó kereskedők.¹⁸⁸ A Dráva-parti Barcsra október 31-én ezer ember érkezett, Pécsen két iskolát nyitottak meg a menekült vasutasok számára. Egy bátor szentlőrinci mozdonyvezető a Verőce megyei Nasiczról (középkori magyar nevén Nekcse) nemcsak az ott szolgáló magyar vasúti családokat mentette ki, hanem 13 vagon kézigrájátot is.¹⁸⁹ A szlavóniai zsidó kereskedőket kettősen sújtotta a népharag: mint zsidókat és mint magyarokat. Legtöbbjük otthonában magyarul beszélt, s lojalitásuk Szent István koronájához kötötte őket. Volt, ahol a zsidó temetőket is meggyalázták.¹⁹⁰ De a gyorsan elharapózó anarchia a horvátokat sem kímélte, ha az úri rendhez, a „kabátos néphez” tartoztak. A fosztogatás orgiái úgy nézhetek ki, mint a verőcei Fericsánciban (Feričanci). Itt először rálőttek a polgármesterre, a borát megitták. Azután a csöcselék a falu plébánosára revolvért fogott, és kényszerítette, hogy pénzt előadja, majd a templomot rabolták ki. A fosztogatásban részt vevő részeg asszonyok a miseruhákat magukra húzva örjögtek a templomban.¹⁹¹ Máshol a jegyzőt kényszerítették arra, hogy nyárson süssön nekik kecskéket, s közben zsidóellenes káromkodásokat skandáltak részegen.¹⁹² Évszázada elfeledett mintákat idézett, hogy a parasztnak 1918 őszén Szlavónia szerte felhagytak a termés betakarításával: „Nekünk elégünk van, az urak meg dögljenek éhen!”¹⁹³ Örült őszi farsang volt, feltört magtárak, lerabolt vadaskertek, kifosztott vagonok díszletei között, sok rablott alkohollal és világvége-hangulattal, amelyben rossz

pálinkától fűtött fejfel álltak bosszút a hazatérő vagy előme-
részkedő katonaszökevények és asszonyaik a jegyzők kiski-
rálykodásain és a hadigazdagok pezsgős vacsoráin – mindez
kevés affinitást mutatott a zágrábi magasi értelmiség betelje-
sülni látszó jugoszláv álmaival. A barányai Dályán szerb és
horvát parasztok együttesen támadták meg a szerb pátriárka
klasszicista kastélyát, példát adva, hogy mit értenek ők dél-
szláv testvériségen. „A nép, félreértve a szabadságot, letárolja
az állami erdőket” – hangozott fel a panasz az alsóbb fokú köz-
igazgatás részéről, kérve a rend helyreállítását.¹⁹⁴ Kevés foga-
náttal. Hiába rendelt el az újdonsült Horvát Nemzeti Tanács
általános mozgósítást, a horvát katonaság is oldott kéveként
bomlott. Ném egyszerű a rendteremtésre kirendelt egységek
csatlakoztak a rablókhoz. A hetekig-hónapokig tartó káosz
után végül a behívott szerb reguláris alakulatok tettek rendet
Horvátországban, s ezzel el is döntötték, kié lesz valójában
a születő délszláv állam vezetése.¹⁹⁵ Magyar csapatok szóba
sem jöttek, hogy Horvátországban a magyar szuverenitást és
a magyar állampolgárok élet- és jogbiztonságát helyreállít-
sák. Ném csupán Szlavónia, a drávai magyar határ is védtelen
volt. A somogyi alispán október 25-e óta sürgette a csapa-
tok küldését, de a honvédelmi minisztériumban a referens
azt írta az áktára: „Jelen pillanatban a legjobb akarat mellett
sem tudunk megerősítést küldeni.”¹⁹⁶
A magyar politikusok közül Károlyi ismerte el először
a kész helyzetet: a Magyar Nemzeti Tanács nevében „test-
véri szeretettel” köszöntötte Horvátország, Szlavónia és Dal-
mácia szabad népét. Egyben kérő szóval fordult a délszláv
nemzeti tanácshoz, hogy védje meg „egy szerencsétlen poli-
tikának délszláv területen rekedt ártatlan magyar áldozat-
ait”. Két héttel korábban még ő is úgy gondolta, hogy Fiumé
magyar közigazgatás alatt maradhat, ekkor pedig már úgy

vélte, gesztusa révén szövetségesként szerezheti meg Horvát-
országot a Magyar Nemzeti Tanácsnak. Néhány nap múlva,
amikor hatalomra jutott, egyik közeli hívét, Balla Aladárt
küldte Zágrábba ennek megvalósítására. Katonai attaséként
egy horvátul jól tudó magyar vezérkari tiszt, Gömbös Gyula
került melléje, aki ezekben a hetekben tisztársai túlnyomó
többségéhez hasonlóan Károlyiban látta a nemzet megmen-
tőjét, s utálta a Habsburgokat. Pár hét múlva kikoszorúzva,
üres kézzel jöttek vissza; Horvátország a szerb hegemoniájú
délszláv állam része lett. Vigasztal aligha szolgálhatott, hogy
egyes helyeken a horvát parasztok a zsidók mellett a szer-
bek javára is rátörték.

2.8 „HÁT JÖJJÖN KÁROLYI...”

A FORRADALOM VÁRATLAN GYŐZELME

1918. OKTÓBER 30–31-ÉN

Október utolsó hetétől – aggódo híveinek javaslatára – detek-
tívek figyelték Tisza István környezetét, s egy kisebb csendőr-
egység is berendezkedett Tisza bérelt lakásának alagsorában,
a Városliget szélén található Hermina úti Róheim-villában.
Innen a kihalt Ligeten és a Király utcán át gyalog ment októ-
ber 29-én és 30-án este is a belvárosi pártkörbe. Útközben
plakátokat tépkedett, a megfigyelésére kirendelt rendőrnyo-
mozók későbbi vallomása szerint különösen Várnai Zseni
Katonafiamnak című, falragaszokon terjesztett versét próbálta
eltávolítani az esőverte budapesti házfalokról.¹⁹⁷ Az 1912-es
nagy sztrájkok idején írt vers refrénje így szólt: „Né lőj,
fiam, mert én is ott leszek!” – s ezekben a napokban arra

utalt, hogy október 25-én éjjel a keménykezű Lukachich Géza báró altábornagyot nevezték ki a budapesti helyőrség parancsnokának, akitől a rend minden eszközzel való helyreállítását remélték.¹⁹⁸ Lukachichnak elvileg elegendő számú csapata volt: 81 karhatalmi század és 37 géppuskás szakasz, sőt segítségül hívhatta az államrendőrséget és a vidéki karhatalmi alakulatokat is.¹⁹⁹ A lőszerraktárak tele voltak, és komoly mozgójármű-állomány is az altábornagy rendelkezésére állt. Mégsem segített a jelentős katonai készültség, amiképpen Lukachich korábban sokszor bizonyított érélye sem. A megbízhatatlan menetszázadok elszállítást és a friss, vidéki karhatalom felhozatalát megghiúsította az akadozva működő hadi bürokrácia és a gyorsan cselekvő Landler Jenő, a vasúti szakszervezet szocialista vezére, akinek hatékonyságát jelzi, hogy október 30-án éjjel leállította a Budapestre érkező teljes vasúti forgalmat.²⁰⁰ A soroksári munkások felfegyverkeztek, gyakorlatilag kirabolva a fegyvergyárat október 29-én.²⁰¹ A karhatalmi erők elhelyezkedése is a szervezetlenség és a lusta, nemtörődöm bürokrácia jeleit mutatta. A fáradt legénységi állomány az akkor külvárosinak számító Hungária körúti laktanyákban volt elszállásolva, s naponta kellett bevonulniuk a városba, míg a katonai hivatalnokok és az altisztek tágas belvárosi irodákban terpeszkedtek. A mohamedán bosnyák katonáknak disznózsírral főztek (ők inkább éheztek), a többiek – a legénység magyar nyelvű többsége – romlott káposztát kaptak (ők meg zúgolódtak). Az egységek demoralizálódására jellemző, hogy a Lukachich kinevezésével egy időben alakult Katonatanács a parancsnoki rendelkezéseket megszerezte az altábornagy gépiró tisztjétől.²⁰² A budapesti katonai rendőrséggel Lukachich semmire sem ment. Mint arról már esett szó, elkényelmésedett tiszt-

jeik és altisztjeik többségükben üzletemberek voltak, akiknek sokszor kenőpénzen szerzett beosztásai a harctérről és a frontszolgálatról való távolmaradást, s nem mellesleg a zavartalan kartellezést és lánckereskedelmet szolgálta. A kapkodás világos jele volt, hogy Lukachichtól elvárták, hogy rendet teremtsen, de azt is, hogy meggondolatlan akcióval ne akadályozza a lassan komédiába fulladó politikai kibontakozást. Fellépését emiatt az ellentmondás miatt nem kísérte – mert nem is kísérhette – szerencse. Az egyedüli összezapás, a spontán tüntetésnek indult október 28-i ún. „láncbídi csata” három halottja nem megfélemlítette a budapesti tüntetőket és a még mindig nem túl szervezett vezetőit, sokkal inkább felbátorította őket, míg a fegyveres erőket demoralizálta. Egybehangzó visszaemlékezések szerint a tömeget Friedrich István tüzelte fel. A felvonuló tömeg azt kiabálta a katonaságnak, hogy „ti is magyarok vagytok, ne bántsatok!”²⁰² A katonák már nem is lőttek, csak a rendőrök – de már az ő soraik is bomlottak. Éjjel küldöttségük kereste fel Károlyit, és felajánlották neki szolgálataikat.²⁰³ „Számot vetettem politikai meggyőződésemmel, s rájöttem arra, hogy én voltaképpen szocialista vagyok” – nyilatkozta néhány héttel később a rendőri küldöttség egyik vezetője, akit érdemeiért főkapitány-helyettessé léptettek elő.²⁰⁴ (Vajon hányszor hangzott el az elmúlt száz évben ez a típusú mondat köztisztviselő szájából az éppen esedékes rendszerváltozásokkor?) A budapesti rendőrség pálfordulása döntő jelentőségű volt, mivel ezzel az állami erőszakszervezetek utolsó eszébe esett ki a hatalom kezéből. Az erős kéz hívei egyébként is teljesen megbénultak. A cenzúrának napok óta fittyet hányó sajtó már szabadon cikkezett a „Wekerle-Tisza-maffiáról” és „a rend orgyilkos bestiáiról”. Ez persze nem volt igaz. A törvénytisztelő Wekerle ügyvezető kormányának

október 29-i utolsó ülésén elutasította a statárium kihirdetését. Az első „magyar október” úgy győzött, hogy a kormányhivatalok nagy része észre sem vette, nemhogy tenni tudott volna ellene. A Károlyi-palota szalonjaiból október 28-án az Astoria Szállóba költöző Nemzeti Tanácshoz pártolt a rendőrség nagy része, október 30-án este a főposta is: A postáskisasszonyokat Hock János eskette fel a Nemzeti Tanácsra – az eskütételről Krúdy írt később lírai riportot –, a telefonközpontokban szintén a nők vették kezükbe a dolgokat. Hatvány Lajos – aki a *Pesti Napló* tulajdonosaként és a Nemzeti Tanács tagjaként maga is az események közelébe került – úgy emlékezett, hogy a férfiak forradalmát a nők nyerték meg, akik a lekapcsolt telefonokkal tették lehetetlenné Lukachich intézkedéseit.²⁰⁵ (Nincs mit csodálkozni rajta: a háború éveiben nemcsak a szántóföldeken és a gépsorok mellett, de a pesti hivatalokban és a villamoskalauzok között is egyre több lett a nő, „Szakász Zsuzsának” és „Átszálló Marcsinak” hívta őket a pesti nép.²⁰⁶)

Október 29-én történt egy elvetélt ellenforradalmi kísérlet: megalakult a Nemzetvédelmi Szövetség, amelyet a merész jezsuita, Bangha páter kalapált össze nagy sietségben, fröcsögő antiszemitizmussal. De semmire sem ment, hiába csatlakozott hozzá az Országos Erdésszövetség „kétezer magyar erdész imponáló magyar erejével” – ahogy a *Budapesti Hírlap* tudósítója írta komikussá torzult frázisokkal.²⁰⁷ A pesti aszfalt forradalmával szemben a becsületes erdészek semmire sem mentek – ha egyáltalán tudtak az egész kezdeményezésről. A helyzet politikai megoldása is kudarcot szenvedett. Hiába nevezte ki október 29-én a király Hadik Jánost miniszterelnökké, aki magyar függetlenséget, békét, birtokreformot, sajtószabadságot, általános, titkos és egyenlő választójogot hirdetett, azaz magáévá

tette a Károlyi-féle Nemzeti Tanács programját, az új kormányfő tehetetlen volt. „Minden politika meddőségre van kárhoztatva, túl erősek a tények” – jegyezte fel a pártvonalról figyelő Burián István aznap este naplójába.²⁰⁸ Már a konzervatív újságvezér, Rákosi Jenő, az örök optimista, a „harmincmillió Magyarország” egykori megálmódója is azt írta október 30-án este a mindig lojális *Budapesti Hírlap* címlapjára: „Hát jöjjön Károlyi...”²⁰⁹

A tömegek azonban nem az újra vártak elsősorban, hanem a régi felszámolására. Bár akadtak, akik utólag azt hányták Lukachich szemére, hogy kardja helyett a telefonkagylóhoz nyúlt, ez a kibicek igaztalan szemrehányása volt.²⁰⁹ A katonai diktatúra Budápesten Prága, Zágráb és Bécs forradalma után egyszerűen nem volt reális opció. Lukachich azért nem lövetett, mert nem volt kivel.²¹⁰ Utolsó reményei, a megbízhatónak tartott bosnyák századok az október 31-ére virradó hajnal szemerkélő esőjében oszlottak el, miközben Jászi és Kunfi még azon töprengtek az Astoria Szálló félmeleti szobáinak szőnyegén álmatlanul forgolódva, hogy holnapra felkötik vagy főbe lövik-e őket.²¹¹ Hosszú várakozás volt az utolsó nap és éjszaka, Károlyi Mihály pedig jórészt passzív szemlélője az eseményeknek. Ő akár még egy Hadik-kormányba is beleegyezett volna, ha az a Nemzeti Tanács programját követi, de a budapesti hangulat már neki is diktált. Kidolgozott forradalmi forgatókönyve a Nemzeti Tanács többi tagjának sem volt, inkább vissza akarták tartani azokat, akik különböző terrorakciókat terveztek. Például Friedrich Istvánt, aki a Várat akarta lövetni a dunai flottilla lázadó matrőzaival.²¹² Károlyi zsigereiben viszont még mindig a Nemzeti Kaszinóban tanult reflexek működtek, s a Várban morfondírozó főherceg hívására várt. Az okosabbak, amikor megúnták a várakozást, hazamentek

– így tett Garami Ernő, a legkevésbé forradalmár szocialista is: (Egyikük sem akart az aradi tizenhármak sorsára jutni; Károlyi pedig tisztában volt azzal, hogy palotája íróasztalánál írta alá Haynau hetven évvel korábban az 1848-as szabadságharc mártír miniszterelnökének halálos ítéletét...²¹³) Velük szemben a várakozás izgalmát szinte az egész magyar irodalmi elit végigasszisztálta. A Múzeum körútról jövő utolsó kőszöke lövések hangjára – éjjel fél kettő körül – versenyt futva inalt el a fiatal Korda Sándor, filmrendező (a későbbi Sir Alexandér Korda), s két sikerszerző, Kosztolányi Dezső és Harsányi Zsolt: „Nincs az a díjnyertes agár, amely utólérte volna őket” – írta kajánul a jól tájékozott *Színházi Élet*.²¹⁴ Az Astoria szűk díványai között Karinthy Frigyes hasalt a drámaíró Lengyel Menyhérttel; és amikor a puskaropogás hallatára ez utóbbi ijedten felkiáltott: „Mi ez?” – Karinthy dühösen torkolta le: „Történelem!”²¹⁵ Különös volt ez a történelem, a kivételesnek érzett pillanatokba természetesen fonódott bele az élet hétköznapiiséga. Az Astoria Szálló környéke feldúlt méhkas volt, de a Nagykörúton túl csendes volt minden. Éjfél felé házaspárok sétáltak haza a forradalomból karonfogva. „Tudod, kérlek szépen, mégiscsak megvettem azt a csokrot Ilusnak születésnapjára” – csípett el egy hitvesi párbeszédet Hatvany Lajos az Országos Kaszinó kirakatai előtt.²¹⁶ A forradalom szereplői ki-be járkáltak az Astoria forgóajtaján – a feleségét kétszer is meglátogató Károlyi Mihály az éjjel egy pár percre bent is ragadt az üvegszárnyak fogságában. A szálloda díszes éttermében még egy ideig a régi élet ment tovább. Halk vendégek vacsoráltak; készséges pincérek szolgáltak fel, csak Berkés primás húzta hangosan, amíg Hatvany Lajos rá nem szólt, hogy hagyja abba. Kívülről olyasfőrmá volt az egész, mint egy nagy méretű, szokásos magyar kép-

viselő-választás.²¹⁷ Nem voltak barikádok; nem folyt vér, az utca sárában állott a tömeg, késő éjjel is; a katonákon kívül bábész és kíváncsi lányok, önkéntes járőrök, villamoskalauzok lézengtek puskával a kezükben. Október 31-én hajnali két órától a Terez-központ egyetlen ébren lévő telefonkezelője, egy bizonyos Mehringer Rezsőné nevezetű fiatalasszony jelentette a vidéki katonai hadtestparancsnokságok és Budapest között az egyetlen információforrást. Semmi sem jellemzi jobban az összeomlás tragikomikumát annál, mint hogy a vidéki hadtestparancsnokságokat egy hosszú szoknyás, kisgyermekes édesanya szólította fel a Nemzeti Tanácshoz való csatlakozásra.²¹⁸ Reggel öt-re már az összes vidéki alakulat csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz. Hajnaltól kezdve vonultak fel a különböző ezredek csatlakozó katonáinak rendetlen csoportjai a nemzeti zászlók alatt. Az Astoria előtt hat géppuska állt, amelyből négy használhatatlan volt, s a százasával odaverődött; fáradtságtól és parancsmegtagadástól mámoros katonák kardjaikat az ég felé hajítva tettek esküt a Nemzeti Tanácsnak. Néhány sarokkal odébb, Veres Pálné utcai ablakából az álmatlan Ady Endre figyelte, amint a térparancsnokságot hatalmukba kerítik a Nemzeti Tanácsra felesküdt katonák. Vezetőjük egy szélhámos matróz, Heltai Viktor volt. „Vállas, okos szemű zsidó” – írta róla Hatvany báró festelenül 1918 decemberében; nem sejtve, hogy a megnyerő modorú Heltai majd Prónay Pál fehérterrorista bandájában is megtalálja számítását.²¹⁹ A kokaincsempészetben is jártas Heltai nem sokkal később ideiglenes városparancsnokká avanzsált az Astoria első emeleti szobáiban, s bandáival rögtön elkezdte saját zsebének hasznára fordítani a forradalmat.²²⁰ A Nemzeti Tanács ekkor nem jelentett többet néhány újságírónál, akik a hatalom szétesésével a helyzet

urai lettek: az éjjel közepén a zsebében egy darab szalonnával és egy deci kenyérrel betoppanó Fényes László, Balázs Béla, Magyar Lajos, Pogány József, Szántó Béla, Kéri Pál, s a mára elfeledett, sikamlós küplék ünnevelt szerzője, Gábor Andor.²²¹ Balázs érkezett a legkorábban: október 29-én egy mámlasz diákot dobott ki az asztal mellől, hogy 72 órára forradalmárrá váljon.²²² A forradalom házárdjátékát az egyenlőség pátoaszával játszó forradalmárok nem adtak katonai védelmet a bankvezér Lánicz Leó fiának, lehallgatták József főherceget, és megtagadták Báltazár Dezső püspöktől, hogy a túlterhelt távirati vonalakon értesítse családját hollétéről. De egy sebésült katonafiúnak autót biztosítottak, hogy beteg anyját meglátogathassa, és öt mázsa szén kiutalásáról ugyanolyan határozottsággal intézkédtek, mint a pályaudvarok raktárkészleteinek védelmét biztosító karhatalomról. Kaszárnnyákat instruáltak, szállítmányokat foglaltak le, röpiratokat szerkesztettek és nyomtattak ki hitelbe tízezer számra a közeli Újságüzem nyomdájában. A kor divatos színműrója, Lakatos László úgy érezte, a pesti humor győzött, a sajtó és a kávéház friss szelleme és tiszteletlen önbizalma: „Mégmondjuk: itt a pesti vicc győzött, az ötletesség, a szatíra, az a tiszteletlen és senki és semmi által meg nem főzhető, tiszta racionálista észjárás, amely már tíz-húsz éve dolgozik itt sajtóban, kávéházban, kabaréban, színházban, és felszabadította és forradalmasította az emberek gondolkozását.”²²³ A néhány napra főszeplővé előlépett Magyar Lajos pedig a rögtönzöttséget emelte ki: „Ez a forradalom annyira pesti és magyar dolog volt, hogy megszervezve nem volt, nem készültünk fel rá, s azzal a vakmerő és könnyelmű lelkesedéssel fogadtuk érkezését, ami egész életünket, minden cselekvésünket lendületesé, tempóssá teszi.”²²⁴ (Magyar aztán a komimünben is ott volt

vakmerő és könnyelmű lelkesedésével, majd Szovjet-Oroszországba kikerülve is pestiesen feltalálta magát: a moszkovita-messianizmus egyik első hírvivője lett az 1920-as évek zavaros Kínájában, végül élete megannyi könnyelműségéért saját életével fizetett 1938-ban egy moszkvai kivégzőosztag előtt, amikor Sztálin végleg leszámolt a lenini világforradalom első nemzedékével.)²²⁵ Majdnem véletlenül robbant ki és találta meg saját medrét a forradalom, írta Kassák Lajos önéletírásában, és Babits Mihály is hasonlóan fogalmazott: „Egymásnak ellentmondó egyes akaratok pillanatnyi véletlen találkozásából állt elő egy nagy véletlenség volt a mi forradalmunk.”²²⁶ A kortársak tényleg úgy érezhették, hogy a dolgok szinte véletlenül dőltek el október 31-ére virradóra. Várbeli palotájában József főherceg virrasztott, óráról órára értekezve Lukachichcsal és a királlyal, aki elutasított minden vérontást. József főherceg kora hajnalban felkeltette a jámbor Hadikot, aki megkönnyebbülten adta vissza egy napos megbízatását. A történelmi Magyarország papucsban és hálóköntösben búcsúzott, Hadik gróf ugyanis éjszakai ruhájában ballagott át a főherceghez, hogy átadja a törvényes hatalmát. Károlyi reggel nyolc órakor már törvényes miniszterelnök volt, királyi jóváhagyással. Mire a polgári társadalom megbotorválkozva az utcára lépett, teljes pompájában kivirágzott a forradalom. Károlyi élete legboldogabb reggelén gyalog jött le Várból a forradalom számára megnyílt Városházára. A Várkert lépcsőin még a nap is kisütött – idézte fel később az emlékirataiban, de ezt csak a megszépítő emlékezet mondatta vele: a hatalmas történelmi drámához nem szolgált fényhatásokkal a természet. „Az eső szitált egész napon át, vékonyan, egyformán, minden temperamentum nélkül, reménytelen eltökéltséggel.”²²⁶ (Tormay Cécile *Bujdosó*

Ő volt az alföldi városok '48-as népgyűléseinek ideáltipikus alakja, az örök március 15-i szónok, bodor, fekete üstökkel, feketén villogó szemekkel, de a kemény külső bizonytalan akaratot leplezett, és hamar kiderült, hogy Lovászy a politikai arénában igazából tehetetlen.¹ Gyorsan kidolgozott katolikus autonómia-tervezetét szintén a „progresszív” miniszterek buktatták el, akik semmiképpen nem akartak vagyont és befolyást hagyni az egyháznál, akkor sem, ha az demokratikusan választott, korporatív struktúrába öltözik. (A Csernoch Jánossal együtt kidolgozott katolikus önkormányzatba a nők is választhatók lettek volna; a kitűnő emberismerő hírében álló bíboros valószínűleg úgy gondolta: az asszonyok jobban hallgatnak papjaikra, mint férjeikre.) Lovászy néhány héttel bírta tovább, mint Batthyány, karácsonykor dobta be a törölközőt. Velük ellentétben az előző kormányból egyetlenként átvett korábbi államtitkár, Nagy Ferenc, volt miskolci polgármester, az Országos Közélelmezési Hivatal vezetője, nem törekedett politikai szerepre. Közélelmezési miniszteri kinevezése azt is jelentette, hogy a Károlyi-kormány a központosított háborús élelmiszer-politika intézményrendszerét is átvette; igaz, az ellátás területén erőteljes liberálisizációs intézkedéseket hajtott végre. Nagy Ferenc bukását januárban; bár ártatlan volt benne, előző hivatali főnökének, Windischgrätz Lajos hercegnek a tudtával történt szállítási visszaélés, az ún. „krumplibotrány” okozta. A januári kormányátalakításkor Balogh Ernő menekült bácskai főispán kinevezése Nagy posztjára nem okozott fennakadást, már csak azért sem, mert a főváros élelmiszer-ellátását a szociáldemokraták maguknak tartották fenn. Erdélyi Mór kormánybiztosként; majd államtitkárként arra törekedett, hogy minél több élelmiszert halmozzon fel a fővárosi raktárakban. Károlyi másik hűségese fegyverhordozója, Buza Barna ügyvéd, újság-

író és tokaji szőlőbirtokos a földművelésügyi tárcát kapta. Bár nem számított agrárszakembernek, Buza egészen a bukásig meg tudta őrizni tárcáját. Igaz, januártól már a kisgazda vezér, Nagyatádi Szabó István előbb tárca nélküli, majd „népgazdasági” miniszterként szintén belépett a kormányba, sőt egy időre a Károlyi-párthoz is csatlakozott. (Nagyatádi Szabót azért várakoztatták meg, mert elkövette azt a hibát, hogy tárcát vállalt Hadik egynapos kormányában. Ez alatt a két és fél hónap alatt azonban a kisgazda társadalom bizalma megrendült Károlyiban.) A földművelésügyi tárca szükség-szerűen a földreform megvalósítását jelentette, amely égető szükségként robbant be magyar politika központi problémájaként a forradalom másnapján. De Buzának – Jászi mellett – voltak jóval kevésbé ismert, távlati céljai is, mégpedig a senkitől sem függő Magyarország gazdasági önellátásának elérése.² Ez utóbbitól azt remélte: olyan eredményes lesz, hogy az egész világon átgázoló ipari és mezőgazdasági válságok is megtörnek rajta. Búza helyesen látta, hogy a háború Európa öngyilkossága volt, s azt is, hogy a legyengült európai országoktól az Egyesült Államok fogja átvenni a világ gazdasági vezetését, s nyomukban ott lesz Japán, sőt egy idő múlva Kína is.³ (Csak azt nem látta, s ezt igazán nem hányhatjuk a szemére, hogy addig még egy további világháború hátravan.) Ugyanakkor a nagy gazdasági átrendeződésre válaszként az „öngazdaság” nacionalizmusa a magyar glóbuszon közgazdasági nonszensz volt. A trianoni kényszerből megvalósult, nyomorúságos kisállami protekcionizmus pedig a harmincas évektől Hitler karjába kergette az egész régiót, győzteseket és veszteseket egyaránt.

Batthyány, Lovászy és Buza korábban is Károlyi párttársai voltak, a kormányfő mégsem rájuk és párt híveire támaszkodott, sőt, egyre inkább úgy tekintett rájuk, mint az 1990-es

évek elején az MDF egyes vezetői a „borzalmas tagságra”: Károlyi legfőbb szocdem bizalmasa, Kunfi Zsigmond tárcánélküli miniszterként a népjóléti ügyek megszervezését kapta feladatul, míg másik belső embere, a polgári radikális Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter lett. Jászi már az Astoriában, a diadal napján is azt mondta feleségének: „Légfeljebb két hónapot adok az egésznek.”⁴ Pesszimizmusa indokolt volt! Hiába sikerült szinte maradéktalanul törvénybe foglalni nagyívű elképzeléseit az ország föderális átalakítására – a folyton fogyatkozó Magyarország 1919. márciusára; legalábbis papíron, jobban hasonlított egy szövetségi államra, mint egy központosított nemzetállamra –, a kiszemelt partnerek kíméletlen nyersséggel nyilvánították ki, hogy nem akarnak a „keleti Svájcban” élni, hanem olyan nemzetállamban, ahol ők és csak ők az urak. Jászi többször lemondott – januárban véglegesen –, de tárcánélkül is mindvégig Károlyi mellett maradt: Ott volt a legutolsó kormányülésen is, ekkor már pártja sem volt. Kunfi tárcájá, a Népjóléti Minisztérium felállítása régi szocialista követelés volt, Kunfit azonban a szervezőmunka aprólékos részletei helyett jobban érdekelték a politika boszorkánykonyhájának sűrűjébe vágó feladatok. Első dolga a Nemzeti Tanács és a Katonatanács kapcsolatainak „rendezése” lett. Ezt párt- és páholytársa, Pogány József segítségével néhány nap alatt sikeresen oldotta meg, kiszorítva onnan az alapítók szedett-vedett gárdáját, s biztosítva a szocialista kontrollt a bomló hadseregben.⁵ A kormány, a Nemzeti Tanács, sőt maga Károlyi is meglepve tapasztalta, hogy november első hetének végére a Katonatanács a szocdemek radikális balszárnyának engedelmes harci szerve lett.⁶ Kunfi az őszirózsás forradalom politikai istállójának igazi sötét lova volt, aki állítólag 1919. februári berni útján kapcsolatot keresett a német és orosz bolsevik erőkkkel, s nem okozott gon-

dot neki az sem, hogy hivatalban lévő miniszterként a saját kormánya által börtönbe juttatott Kun Bélával tárgyaljon, miközben kísérletet tett arra is, hogy a szocdemek mellé sorakoztassa fel a keresztényszocialistákat.⁷ Ahogy Jászit, úgy Kunfit is hol a kétségbeesés, hol a forradalmi romantika kerítette hatalmába. Jászival ellentétben Kunfi nem mondott le, hanem tárcát váltott januárban, hogy a közoktatás élén teljes pályás letámadást indítson a tudományegyetem konzervativizmusával és az iskolai vallásoktatással szemben, s mindezeket megkoronázva 1919. március 21-én cserben hagyja Károlyit a kommunisták kedvéért.

Teljesen más utat járt be ez alatt a szűk öt hónap alatt elvtársa, Garami Ernő, aki kereskedelmi miniszterként az ipari, kereskedelmi és közlekedési ügyek felelőse lett. Károlyi és Garami nemigen szívelte egymást, utóbbi habozott is, hogy elfogadja a kormányzati szerepet, mert úgy vélte, hogy a magyar szociáldemokrácia nem elég érett arra, hogy képviselői az utcáról rögtön a miniszteri bársonyszékekbe ugorjanak. Marxista volt és demokrata; meggyőződése azt sugallta, hogy előbb a polgári társadalom megeremtése van soron, a nemzeti függetlenséget pedig a polgárságnak kellene kivívnia. Mivel ez utóbbit mégis a munkásság utcai tüntetései tették meg, azt érezte, hogy az őszirózsás forradalom születési hibában szenved.⁸ Bár a miniszteri tárcát elvállalta, sajnálta, hogy nem a pesti kispolgárság népszerű vezetőjével, Vázsonyival, hanem a polgárság által nem kedvelt Jászival kell együttműködnie. Az aktív politizálástól igyekezett tartózkodni, az pedig öngyilkos lépésnek bizonyult, hogy politikai hátországát, a lassan milliós példányszám felé közelítő *Népszava* szerkesztését is otthagytá. Kiváló szakminiszterként és egyre magányosabb politikusként asszisztálta végig folyamatos utóvédharcokban a magyar szociáldemokrácia üstökösként

felívelő és kihunyó történelmi konjunktúrájának következő hónapjait. A népjóléti tárca élén az utolsó két hónapot 1919. január és március között Peidl Gyula szenvedte végig, aki Garami Ernő mellett a másik szocdem vezér volt, aki egy pillanatra sem tántorított meg a bolsevizmus gőzhengere. A külügyek vezetését Károlyi magára szignálta – miután az új kormány első ülésén tett még egy legutolsó halvány kísérletet az Andrássyval való együttműködésre, amit minisztertársai könnyedén visszavertek. Bukásáig nem is nevezett ki külügyminisztert, így a következő hónapok külpolitikai vesszőfutásáért végső soron Károlyi vette magára a felelősséget. (1919. januárjában már Hatvány Lajos lapja, a *Pesti Napló* is vezércikkben figyelmeztette Károlyit a diplomácia operett-dilettantizmusára, s arra, hogy egyetlen tárca miatt olyan helyzetbe juthat, hogy esetleg „mint államfő is kénytelen lesz a konzekvenciákat levonni”.⁸ Profétai hang volt, amely nem ellenségtől, hanem baráttól érkezett.) Károlyi külügyi államtitkárként először Diner-Dénés Józsefet vette maga mellé; egy külön szocialistát, Jászi és Kunfi páholytársát a Martinovics szabadkőműves páholyban. Diner-Dénés évek óta Károlyinak magának is bizalmas tanácsadója volt, összekötője a Ferenc Ferdinánd egykori trónörökös híveit tömörítő osztrák *Deutsches Haus*-csoporttal, s az egyedüli a kormányban, aki kezdettől szakítani kívánt a területi integritás védelmével, s csupán a gazdasági kapcsolatok megőrzésére koncentrált.⁹ „Diner bácsinak”, a külön utakon járó szabad szocialistának élete végéig meggyőződése maradt, hogy a magyar demokratikus mozgalmak igazi meg alapozója a „nagyosztrák” Ferenc Ferdinánd volt, a kiegyezés rendszer nyílt bírálója.¹⁰ Rövid államtitkári működése azonban még abban a relatív értelemben sem volt szerencsés, amelyben a Károlyi-kormány embereinek „sikereiről” egyáltalán

beszélni lehet. Sokkal bohémebb hírlapíró és szenvedélyesebb társalkodó volt (ifjúkorában az elefántcsont-faragásról és Leonardóról írt élvezetes monográfiákat), semhogy az akták között rendet és hivatalnokai között fegyelmet tudott volna tartani, így hamar el is távozott helyéről. Egy csomó kedves, de az aktív államférfiú szempontjából gyilkos anekdota keringett a zsebében megrekedt hivatalos iratokról – írta róla Jászi Oszkár nem kevés ironiával.¹² Utódja Jászi egy másik barátja, Harrer Ferenc budapesti alpolgármester lett, „a sohasem volt magyar polgár” ideális alakja, mára sajnálatosan elfelejtett kiváló várospolitikus. Harrer a dilettáns Dinerrel szemben tapasztalt szakembernek bizonyult, aki 1918. decemberében és 1919. márciusa között megszervezte az önálló magyar külügyminisztériumot, s nem melléleg – mint a független Magyarország első követe Bécsben – ügyes diplomáciával hárította el a nyugat-magyarországi területekre vonatkozó osztrák ambíciókat.¹³ Pénzügyminiszteri államtitkárrá Szende Pált, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE) főtítkárá, Jászinak szintén közeli hívét és páholytársát nevezték ki, de ő csak néhány hét múlva lehetett miniszter, mivel úgymond túl sok zsidó lett volna vele együtt a kormányban.¹⁴ (Addig Károlyi volt névlegesen a pénzügyminiszter is, de Szende rögtön a miniszteri szobában rendezkedett be.) Károlyi október végi kormányalakításának erősen improvizatív jellegét mutatta az a tény, hogy igazságügyi minisztert az eskütételre menet – a Budavári Siklóra várakozva – szerezték maguknak Szladits Károly kiváló jogtudós személyében. Csakhogy Szladits „ijedtében kámforra vált”, amikor várakozás közben megérkezett Tisza István meggyilkolásának híre.¹⁵ A megfutamodott Szladits napokkal később egy erősebb idegzetű minisztériumi kollégáját szerezte be maga helyett: Berinkei Dénés nem-

zetközi jogászt, akinek szintén az lehetett az érzése, hogy úgy került a forradalomba, mint Pilátus a krédóba.¹⁵ Berinkei kitartott Károlyi mellett, sőt január közepétől, amikor Károlyi köztársasági elnök lett, névlégesen ő lett a kormány feje. („Stróman” – mondta róla később igazságtalan megvetéssel az emigrációs bétegség összes stációját kijárt Kunfi Zsigmond.¹⁶) A Berinkei-kormány igazságügy-minisztere Juhász Nagy Sándor, Lovász korábbi államtitkára lett, debreceni képviselő, a kálvinista Debrecen és általában véve a prótáns érdekek letéteményese a kormányban. A sietségre és a tudatos személyzeti stratégia teljes hiányára vállalt a független Magyarország első hadügyminiszterének kiválasztása is, amelyről ma sem tudjuk megállapítani pontosan, hogyan történt, kinek a kezdeményezésére. Batthyány Tivadar szerint a tüzérségi törzsiszt, Linder Béla Kunfi és a szociáldemokraták ötlete volt; de az ő jóváhagyásával lett miniszter, mert korábban ismerte a frontok poklából három év után sebesülten és pacifistaként hazatért derék katonát.¹⁷ Magyar Lajos ezzel szemben úgy emlékezett, hogy a Katonatanács ajánlotta miniszternek. Mások szerint feljárt a *Népszava* szerkesztőségébe.¹⁸ Akárhogy is volt, Linder Bélával Károlyi csak a kinevezésekor ismerkedett meg, a jövődő hadügyminiszter pedig ezt megelőzően néhány perccel, a Lánchíd kellős közepén a *Nap* című esti lap különkiadásából értesült arról, hogy milyen feladat vár rá.¹⁹ Eközben az izgága és rejtélyes mozgású Friedrich István beült a honvédelmi minisztériumba államtitkárnak – állítólag Károlyi felkérésére. A viszonyok küszágára jellemző, hogy Lindert mint kipróbált katonát a leköszönő hadügyminiszter, Szurmay Sándor, „az uzsoki hős” is becsülte. Úgy tűnt tehát, hogy ha rögtönzött volt is Linder kiválasztása, mégis konszenzus övezte megbízását. Nem telt bele két nap, hogy kiderüljön, Linderrel mit művelt

a háború: a hős parancsnokból erélyét elvesztett alkoholista lett. Hiába volt a Károlyi-kormány első intézkedése az alkoholtilalom bevezetése, a hivatali napjait konyakos pohárral indító hadügyminiszter november 2-án elmondta az Országház előtt összegyűlt, a kormányra felesküdő tisztikarnak hírhedt beszédét: „A régi, hamis ideálok összeomlottak. [...] Nem kell hadsereg többé! Soha többé katonát nem akarok látni! Fegyvert többé szolgálaton kívül nem viselünk...”²⁰ Nem akad olyan miniszteri nyilatkozat a magyar történelemben, amely ennyire végzetesen ivódott volna be a magyar politikai folklórbba, mint Linder szerencsétlen kijelentése. Már a kortársak is benne keresték az összeomlás egyetlen okát: „Linder ezredes egyetlen, de örökké emlékezetes tette az volt, hogy a fegyelmezett magyar hadsereget huszonnégy óra alatt egyetlen szavával megsemmisítette” – írta a nagyszebeni hadapródiskola zászlósa már 1919 januárjában, titokban, lehúzott redőnyök mögött, a román megszállás első heteiben.²¹ Valóban olyan volt, mintha a pénzügyminiszter azt mondaná, hogy „nem akar többé pénzt látni”, vagy a kereskedelmi miniszter azt, hogy „nem akar kereskedőt látni”. Linder – parancsörtszjtje vallomása szerint – rögtönözte a beszédét, s azt is hozzá kell tenni, hogy alkoholtilalom ide vagy oda, hallgatósága nagy része szintén ittas és felhevült lehetett. Nem érezték sem a miniszter alkalmatlanságát, sem a kijelentés abszurditását, s az is valószínű, hogy elsősorban a tisztai fizetések 100 százalékos megemelésére tett ígéretet hallották meg. Ott és akkor mindenesetre alaposan megéljeneztek a tisztársukból miniszterré avanszált Lindert.²² Nekik is elégük volt a háború mészárszékéből, s még nem gondoltak a jövővel. A kormány ezt nem tehette meg. Bő egy hét után Lindert parkolópályára tették, elsősorban Kunfi Zsigmond sürgetésére.²³ (Akinék leginkább mégis az szúrta a szemét, hogy Linder nem szere-

tett volna „mellékkormányokat” a hadügyben.) De az utána jövő hadügyminiszterek sem jártak jobban. A fegyelmet helyreállítani akaró profi katonát, Bartha Albert vezérkari alezredest, akit szintén a szocialisták bizalmia emelt a hadügy élére, és Károlyi sógorát, az ügyetlen arisztokrata Festetics Sándort ugyanaz a hangulat buktatta meg, amelynek Linder Béla meg akart felelni: 1918 őszén a leszerelő katonák ellen nem lehetett politizálni.²⁴ Jászi Oszkár helyesen látta, hogy a katonai kérdés az októberi rendszer Achilles-sarkává lett. Az összeomlás utáni napok és hetek lélektanát szemléletesen jelenítik meg Móricz Zsigmond szavai, amelyeket a tősgyökeres hajdúsági magyar földműves-katonák között járva jegyzett fel 1918 decemberében: „A magyar embernek az utolsó sarja is kihalt, aki háborúra vágyott.”²⁵ A cinikus Pogány József, Bartha és Festetics megbuktatója felismerte ezt, s bár a miniszeri székre hiába áhitozott, a Katonatanács kormánybiztosaként mindent megtett annak érdekében, hogy a forradalmi haderő alig legyen több, mint egy sokat politizáló, viszonylagos jólétben és kényelemben élő pratorianus csapat, amelytől néhány teljhatalmú bándavezér irányít.²⁶

3.2 „MAGYAR SZABADKÖMŰVES IMÁDATTAL CSAK A MAGYAROK ISTENÉNEK TARTOZIK.”

SZABADKÖMŰVESEK ÉS AZ ŐSZIRÓZSÁS

FORRADALOM

A Károlyi-forradalmat és Károlyi Mihály kormányát akkor is, később is gyakran jellemezték úgy, mint a szabadkőművesek hatalomátvételét. A kormány befolyásos és Károlyira befolyást gyakorolni képes tagjai közül valóban feltűnően sokan tartoztak a szabadkőművességhez. A Martinovics páholyhoz tartozó Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond, Szende Pál, Diner-Dénes József, Bíró Lajos (rövid ideig szintén külügyi államtitkár) és Pogány József mellett szabadkőműves volt Berinkei Dénes igazságügy-miniszter, majd miniszterelnök, Fényes László, a Nemzetőrség kormánybiztosa, valamint Friedrich István hadügyi államtitkár is. (Sőt a keresztény kurzust elindító későbbi ellenforradalmár miniszterelnök 1918-ban a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy egyik főtisztviselője, I. főfelügyelője volt.) Hajdani szabadkőműves volt a Nemzeti Tanács elnökségét a kormány megalakításával átvevő Hock János is, és a sor természetesen tovább bővíthető a főispáni karban. A szabadkőművességhez való viszony a közhit szerint jobb- és baloldal szembenállását, kifinomultabb megfogalmazásban a konzervatív-progresszív törésvonalat jeleníti meg. A szabadkőműves identitás a haladás és az emberi tökéletesedés eszményeit hordozza képviselői szerint, míg ellenfelei és ellenségei úgy vélik, a szabadkőművesség nem egyéb, mint a hagyomány és a vallás intézményeinek lerombolására szervezett titkos társaság. A „szabadkőműves destrukcióról” szóló mítosz már száz évvel ezelőtt is széles körben elterjedt volt. Bangha páter gyakran és szívesen rohant ki a haza- és

keresztényellenes „szabadkőműves veszedelem” ellen, sőt, katolikus sajtóakciójának egyik célja a vélelmezett szabadkőműves „túlhatalom” csökkentése volt. Egy 1918-as keresztényszocialista röpirat arról igyekezett a vasutasokat meggyőzni, hogy „minden nyomórának az oka a szabadkőműves zsidóság és a vele egy húron pendülő szociáldemokrácia. A nagytőke kiszipolyozza az országot, és céljai elérésére kiárendálta a szociáldemokrata pártvezéreket”.²⁷ A vádak ebben a formában természetesen alaptalanok voltak. A magyar szabadkőművesség többsége kétségekívül azonosult a Károlyi-rendszerrel, de nem jobban, mint az előzővel. A dualizmusnak nem csupán az első magyar miniszterelnöke, idősebb Andrássy Gyula tartozott a szabadkőművességhöz élete jelentős szakaszában, de az utolsó, Wekerle Sándor is. A magyar szabadkőművesség tagjai szinte mind lojális alattvalói voltak a dinasztiának; tisztességgel és őszintén siratták el Ferenc Józsefet, akinek uralkodása alatt a szabadkőművesség virágzásnak indult, és koronázási díszmunkát rendeltek IV. Károly tiszteletére, akiben elsősorban „az élettel teli fiatalságot ünnepelték”, s csak másodsorban azt az uralkodót, akinek trónra léptekor az első szava a béke hirdetése volt.²⁸

A szabadkőműves nemzetköziséget elhamvasztotta a nagyvilágégés. „A háború darabokra tépte a testvéri láncot” – fogalmazott sajnálkozva Bókay Árpád orvosprofesszor, a Nagypáholy nagymestere, de hazaárulásnak érezte volna fenntartani a kapcsolatot az olasz szabadkőművességgel azután, hogy 1915-ben Olaszország megtámadta az Osztrák–Magyar Monarchiát.²⁹ És valóban: a szabadkőművesség a háború megakadályozására gyenge és erőtlén volt. Egész Európában. A Nagypáholy hivatalos közlönyének, a *Keletnek* szerkesztői utópiának tartották, hogy a világ összes szabadkőművese egyesüljön az örök béke érdekében.³⁰ Még 1917-ben is. Már csak

azért is, mert a magyar szabadkőművesek, ameddig lehetett, bíztak a központi hatalmak győzelmében. A Nemzeti páholy öntudatosan hirdette, hogy ősi programjához a háború alatt is hű maradt, ez pedig nem volt más, mint Magyarországnak egységes nemzeti államként való megerősítése, s a nemzeti vagyonosodás irányának megjelölése.³¹ A kolozsvári Unió páholy főmesterei, a magyar természettudomány jelesei pedig annak örültek – kissé elsietetten –, hogy a háború közelebb vitt minket a magyar hegemoniához.³² Nem csoda. Minden békeóhaja és pacifizmusa mellett a szabadkőművesség nemzetközisége éppen úgy nemzeti alapon volt megosztott, mint a szocialista internacionálé munkáspártjai, a hadi zászlókat az ellenséges frontvonalak mindkét oldalán megáldó protestáns és katolikus egyházak vagy éppen a zsidóság, amelynek azzal kellett szembesülnie, hogy még sohasem fordult elő a történelemben, hogy zsidók egymás ellen ilyen nagy számban harcoljanak. „Magyar szabadkőműves hűséggel és odaadással csupán Magyarországnak, imádattal csak a magyarok Istenének tartozik” – írta főmesteri beköszöntőjében Apáthy István természettudós 1918-ban.³³ (Apáthy lobogó hitvallását olvasva nem is kell csodálkoznunk, hogy a korabeli román propaganda meggyőződéssel hirdette, hogy a szabadkőművesség által irányított magyarországi forradalmak célja igazából az osztrák–magyar uralom fenntartása új formában.³⁴)

A szívósan továbbélő mítoszok mellett ugyanakkor kevésbé hangsúlyozott tény, hogy a szabadkőművesség háborúban megerősödött politikai aktivitása baloldalon belüli feszültségeket is kifejezett. A *Vas- és Fémunkások Lapja* 1917-ben azt panászolta, hogy a szocialista pártvezetés tagjai elhanyagolják a szervezetlen munkásokat, és ehelyett a szabadkőművesek szponzorálta Galilei Kör „úri elvtársaival” osztják meg tudásukat.³⁵ A szociáldemokrata párt 1918 februárjában

arra kötelezte tagjait, hogy lépjenek ki a szabadkőművességből; mert annak polgári befolyása nem szolgálja a munkáosztály érdekeit. A határozat arról szólt, hogy a párt tagjai nem lehetnek szabadkőműves páholyok vagy testületnek tagjai; sem pedig bármely olyan egyesületnek vagy alakulatnak, amely politikával foglalkozik. A javaslattevő Bárdos Ferenc vasmunkás szerint, aki a Szociáldemokrata Párt kötelékébe akar tartozni, annak fel kell égetnie maga mögött minden hidat.³⁶ A határozatnak az elsődleges címzetje Kunfi Zsigmond volt, akinek Jászi Oszkárval való együttműködését a Garami Ernő körül csoportosuló pártvezetés így próbálta megakasztani. Kunfi alávetette magát a döntésnek, bár elmondta, hogy hasznos segédcapatoknak tekintette a szabadkőműveseket a választójogi küzdelemben. (A szocialista szimpátiákkal igazán nem vádolható Bókay Árpád nagymester látható megkönnyebbüléssel számolt be az esetről; és azt mondta, hogy a szociáldemokraták a harc, míg a szabadkőművesek a béke emberei; „mi” nemzeti alapon állunk, „ők” pedig nemzetköziesek.)³⁷ A szabadkőművesség politikai instrumentalizációja tehát jelentős mértékben a szabadelvűség és a szocializmuson belüli konfliktus is volt. (Szocialista párttagság és szabadkőművesség összeférhetetlenségét ekkor már Európa több más országában is kimondták.)³⁸

Akinek ez igen fájhatott, az Jászi Oszkár volt, aki bár szocialistának vallotta magát, pályája kezdetétől fogva ambivalensen viszonyult a magyar szociáldemokráciához és annak politikai képviseletéhez. Valóságos „kultúrpofoznak” érezte szoba állni a szociáldemokrata vezérekkel, mert úgy vélte, velük nem lehet nagy történelmi mozgalmat csinálni.³⁹ A szociáldemokrata pártlapról is megvolt az érdes véleménye: „A *Népszavát* nemcsak a polgári gyomor nem vészi be; de az énnyem sem, mert durván és undorítóan paraszt és

szitkozódó.”⁴⁰ A szakszervezetek helyett inkább a szabadkőművességet igyekezett felhasználni politikai céljaira. Franciaország példája meggyőzte a szabadkőművesség politikai hasznáról, és 1906-ban, párizsi tartózkodása után szociológus barátaival együtt belépett a Demokrácia páholyba. Alig két év múlva azonban már szűknek érezte a legradikálisabb magyar páholyt is. Jászi kifejezetten szocialista páholyt akart csinálni, ezért zajosan szakítva a Demokráciával, megalapította saját fórumát, a Martinovics páholyt. A Martinovics programja Jászi értelmiségi álma volt: egyesíteni „a testi és szellemi munkások szolidaritását a dolgozó polgárság demokratikus hagyományaival”. A korszak szellemi elitjének jelentős alakjai léptek be a páholyba, szocialisták és szociológusok is. A legnagyobb „fogás” kétségkívül az 1912-ben csatlakozott Ady Endre volt, aki ugyan alig látogatta a páholy összejöveteleit, de nevének páratlan presztízsét és egy-két jelentős versét adta Jászi programjához. Főmesternek Jászi a nagytőke reprezentánsát, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés alapító elnökét, Kodály Zoltán későbbi sógorát, Sándor Pált nyerte meg. (Ő ugyan 1910 után Tiszta Istvánhoz csatlakozott, 1911 januárjában „fedezését” kérte, de jóindulatát az 1918–1919-es forradalmak bukása után is megőrizte hajdani testvérei iránt.)⁴¹ Jászi a szabadkőművesség anyagi és szellemi forrásaira támaszkodva hozta létre a Társadalomtudományok Szabad Iskoláját, és jelentős része volt a Galilei Kör felfuttatásában is.

A jelentős anyagi támogatás ellenére mégsem a magyar szabadkőművesség használta Jászit a maga céljaira, hanem Jászi és radikális társai robbantották fel a nyugodt tempójú és a liberális nacionalizmus mezsgyéin túl addig nemigen merészkedő magyar szabadkőművességet. „Félre a romantikával” – nyilatkozta Jászi a szabadkőművesség filantróp

gyakorlatáról, páholytársa, Bíró Lajos pedig leszögezte, hogy a szabadkőművesség célja nem a tatarozás és a pepe-cselés, hanem „a néptömegek szellemi, anyagi és erkölcsi újjászületése”.⁴² Más páholyokból gyakran panáskodtak a Martinovicsban tömörült szociológusok szocializmusa miatt, felröva nekik türelmetlenségüket és modórtalanságukat. Ők meg azt tapasztalták, hogy a konzervatív szabadkőművesek a nyílánosság ténén keresztül törekvéseiket. Már 1909-ben szóvá tették, hogy a Galilei Körrel szembeni „klerikális” egyetemi ifjúság mozgalmában egyes szabadkőművesek is vezérszerépet játszottak, „s nem egy testvérünk antiklerikális tevékenységét gáncsolták”.⁴³ A Hungária páholy 1911-ben hosszú bűnlajstrommal fordult a Nagypáholyhoz: „Nem vagyunk meggyőződve sem az általános választójognak, sem a szekularizációnak világboldogító erejéről, mint ahogy teljesen elhibázottnak véljük a Galilei Kör és a Szabad Iskola agresszív működését, a tudományosság cégére alatt a nemzeti iránnyal ellenkező, vallásellenes, keresztényellenes izgatását.”⁴⁴ Ez a szabadkőművességen belüli konzervatív–radikális összecsapás a szabadkőműves mozgalom ellentmondásos sokszínűségét tárta fel. A mintegy 7500 főt számláló hazai szabadkőművesség patriarchális szellemű többsége ugyanakkor valószínűleg a konzervatív kritikusokhoz hasonlóan gondolkozott; keveseknek jut eszébe manapság, hogy a Karinthy Frigyes által kifigurázott konzervatív, hazafias költő; Szabolcska („Költőcske”) Mihály szintén szabadkőműves volt, akárcsak Ady és Karinthy maga is.

A régi vágású szabadkőműveseknek idegen volt az „érdes, népgyűlési hang”, egy részük mégis megpróbálta Jásziék intellektuális merészességét és a „fontolva haladó” szabadkőműves hagyományt összeegyeztetni.⁴⁵ Illusztris képviselőjük, a már említett Apáthy István, a nemzetközi hírű orvos és zooló-

gus, a kolozsvári egyetem professzora is szocialistának vallotta magát, de igen egyéni értelmezésben. Jászi Oszkárt és Teleki Pált ugyanúgy barátai közé sorolta, sőt a turánizmus és a magyar eugenetika (fajegészségtan) első hívei is maguk között tudhatták. A jeles tudós előadott a Galilei Körben, de élesen kritizálta is azt: „Ránk nézve a haza nem a *mindenkori*, hanem *egyszer s mindenkor*i haza” – dörögte Apáthy. „Reakciós szabadgondolkodó” – válaszoltak a galileisták. Apáthy érzelmies és elfogult nacionalista volt, aki ha egy hozzá intézett levélen Kolozsvárt német néven, Klausenburgként látta feltüntetni, visszaküldte azzal, hogy a címzett ismeretlen.⁴⁶ Emellett megtiltotta a román beszédet a kolozsvári egyetem falain belül. 1905-ben elvállalta a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete elnökségét, de rövidesen le is mondott, mert tiltakozott a „szabad gondolat” és a „nemzeti gondolat” szembeállítás ellen. Politikai választásaiban is szélsőségesnek mutatkozott, útja Bánffy Dezsőtől vitte Károlyi Mihályhoz, Tisza István legelszántabb politikai ellenfeléhez. Apáthy cikcakkos pályája jól jelezte a számbelileg többséget alkotó konzervatív szabadkőművesek závarát Jásziék offenzív és újszerű politizálásával szemben. A szabadkőművesség korántsem volt tehát az a „nemzetellenes összeesküvés”, amelynek manapság sokan hiszik, inkább az elhúzóódó világba került magyar liberalizmus egymás ellen fordult frakcióinak sokszor kiismerhetetlen küzdőterepe.

A sikeresen „networkölő” Jászinak azonban nem volt meg minden oka az öröme. A Martinovics páholy kinevelt egy új politizáló réteget és mentalitást – amelynek öröksége máig meghatározóan befolyásolja a magyar szellemi életet –, de jelentős tömegtámogatást nem tudott elérni. A csalódott Jászi az első világháború előestéjén a pártpolitika útjára lépett.⁴⁷ Csakhogy itt sem váltak be a számításai. A háború előestéjén gründolt

Országos Radikális Párt Jászi-reményei szerint tízmilliós bázisra építette volna a radikális eszme jövőjét, a magyar és nemzetiségi agrártömegekre, bal felé tolya az egész magyar politikát.⁴⁸ A szociáldemokrata páholytestvérek azonban nem helyeselték az erők megosztását, sem Jászi nagyra törő és mégis naív kalkulációit. Kunfi Zsigmond ki is mondta: ha a szociáldemokraták nem jutottak el a falura, a polgári radikálisok még kevésbé fognak.⁴⁹ A felszín alatti feszültségeket jelezte, hogy Jászi és Szabó Ervin az első világháború alatt támogatták a közép- és kelet-európai vámuniót tartalmazó német *Mitteuropa*-tervet, amelyet viszont a magyar szociáldemokraták jó része elutasított. (Ahogy Tisza István is.) 1918 tavaszán viszont a Jászi és barátai befolyása alatt álló *Huszdik Század* és a *Világ* közölte Szabó Ervinnek a Szociáldemokrata Pártot balról bíráló írásait. A polgári radikálisok szocializmus és szabadkereskedelem házításából származó – erős antiklerikalizmussal fűszerezett – elegye azonban a polgárságnak túl sok volt, a munkásságnak pedig túl kevés, ezért meglehetősen magukra maradtak.⁵⁰ 1918 őszén mégis elérkezett számukra a kivételes pillanat, mert Károlyi Mihály fantáziát látott bennük. 1917-es svájci útján Jászival megegyezést és életre szóló barátságot kötött. Kunfit már korábban, 1914-ben elvitte magával Amerikába. Kormányában ők voltak a legfőbb bizalmi emberei. Befolyásuk tehát nem egy titkos összeesküvés része volt, legalább annyira közrejátszott benne Károlyi személyisége is.

„Fűszerkereskedésre kifestett fekete medve” – nyilatkozta Károlyi Mihályról cseppet sem hízelgően Ágoston Péter, akit a Károlyi-kormány előbb Bihar vármegye főispánjává nevezett ki, később pedig belügyi államtitkár lett. A magyar szociáldemokrata mozgalom tragikus sorsú fenegyereke azt mondta a Károlyi-perben, hogy nem Károlyi mozgatta a szálakat, de

miután Magyarországon még forradalmat is csak egy gróf nevével lehetett megvalósítani, mindent az ő nevében csináltak.⁵¹ Egy budapesti angol üzletember pedig azt írta Károlyiról a *Foreign Office* tisztviselőinek, hogy a kormányfő a Budapestet kezükbe kaparintó „héber-szocialista” körök bábja.⁵² Ágoston megállapítása nyilván erős túlzás, az utóbb idézett dokumentum lekezelő hangvétele pedig legalább annyira szól a század eleji angol birodalmi mentalitás fesztelen antiszemitizmusáról, mint Károlyiról magáról. Annyi azonban bizonyos, hogy Károlyi nem volt forradalmi karakterű ember. Irtózott az erőszaktól, s fontos pillanatokban hiányzott belőle a tetterre kész határozottság. A politikában sikerre az jut, akit az angol úgy nevez: *political animal*, aki mindent és mindenkit alárendel a hatalmi politikának. Károlyi szórakozott volt, a minisztertanácsokról gyakran ki-be járkált, lábát arisztokrata hanyagsággal az asztalon tartotta, és kedvenc kutyája is gyakran ott volt mellette.⁵³ Szívesen járt színházba, és szenvedélyesen sakkozott az Otthon Körben lebzselő újságírókkal; büszke öröm töltötte el, amikor Karinthy Frigyeset egyszer alaposan bematolta.⁵⁴ 1918 novemberének első két hetében a legnépszerűbb ember volt Magyarországon, akit a polgárság, a munkásság, a parasztság és a hazatérő katonaság egyaránt elfogadott, sőt népdalok is szóltak róla. Szinte minden pesti kirakatban ott volt a fényképe. Gondterhelt, melankolikus arc. A közvélemény egy „istenpolitikust” várt, és az Astoria erkélyéről szónokló Károlyit legalábbis félistennek tartották a tapsoló tömegek. (Jellemző adalék, hogy 1919 őszén, amikor a forradalmak és a kommun bukása után Horthy Miklós csillaga felemelkedben volt, úgy beszéltek a későbbi kormányzóról, mint az „új” Károlyiról vagy a „jobbra húzó” Károlyiról.)

Károlyi már a győzelem óráiban – amiképpen az előző napokban és hónapokban is – az elkésetttség érzetével dolgo-

zott. Már az utolsó parlamenti ülésnapon kijelentette, hogy az az ember, aki ma vállalkozik a kibontakozásra, holnap a legnépszerűtlenebb ember lesz Magyarországon, és csak rossz békét tud szerezni.⁵⁵ Mindkét állítása beigazolódott. Annak, akitől azt várták, hogy 24 óra alatt orvosolja négy háborús év minden kínját, visszaadja az aszályos évek elmaradt aratásait és a jég által elvert termésait, hazabocsássa a négy éve otthontukat nem látott katonákat nélkülöző szeretteikhez, s közben megvédje az ellenségtől a fenyegetett hazát, és felépítse a demokratikus új világot – nos, annak egyértelmű programja nem lehetett. Károlyi megkísérelte egy dekomponált államban az államhatalom megszervezését.⁵⁶ Már az első hetekben úgy nyilatkozott, hogy szívesebben ülne egy ólomkamrában, mint a miniszterelnöki székben.⁵⁷ Decemberben már azt jegyezte fel róla egy brit informátor, hogy se enni, se aludni nem tud a gondtól, s helyzetét nevetségesnek érzi.⁵⁸ A kimerültség érthető volt: a kormány szinte állandóan ülésezett, s békés demokrata módjára akarta a forradalmat levezényelni és a nemzet egyszerre előtorlódott sorskérdéseit megoldani. Csakhogy a kormány törekvései maguk sem mutattak erős komponáltságot és előkészítettséget. A kormányfőnek tüzet és vizet kellett volna összebékítenie: a polgári radikálisok kultúrharcos ateizmusát Lovászy katolicizmusával, Buza Barna gazdasági autarkiaról szóló elképzeléseit Jászi szabadpiacos liberalizmusával, Kunfi osztályharcos internacionalizmusát Batthyány veretes nemesi nacionalizmusával. Amikor 1917 nyarán, a Tisza bukása utáni hetekben Hatvany Lajos egy megújult politika lehetőségeiről faggatta napilapjában, Károlyi még óvatos volt, és azt mondta: „A világ ma már a fiataloké, csak az a kérdés, hogy vajon jobban fogják-e csinálni.”⁵⁹ 1918 őszén viszont dilemmáit félredobva felszállt „a történelem gyorsvonatára” (ezt maga fogalmazta így), ahová régi hívei közül

kevesen követték, így kormánya gyakorlatilag hetenként változott. Amikor decemberben a régi vágású Batthyány Tivadar lemondott, a helyébe lépő és habozó Nagy Vincét azonnal biztatta Szendé Pál: „Csak lépj elő, és tedd le az esküt, szénvedj te is mivelünk.”⁶⁰ „A régi irány túl későn végzi, az új irány túl korán kezdi” – írta Burián István ezekben a napokban.⁶¹ Garami hűséges munkatársának, a Svájcban tárgyaló Buchinger Manónak pedig azt írta a felesége: „Ne siess! Csúnya itt minden.”⁶² Így kezdődött a diadalmas forradalom.

3.3 A „VÉRTŐL ÉS SÁRTÓL BOLDOGSÁGOS”

PESTI UTCA. A FORRADALMI MÁMOR

SZÍNE ÉS VISSZÁJA

1918. október 31-én a „vértől és sártól boldogságos” pesti utcát egyszerre kerítette hatalmába a mánor és a felfordulás.⁶³ De csak Pestet. Az úri Buda nyugalmas volt; a Várhegy tövéénél csendesen gubbasztottak a házikók, lakóik csak a másnap reggeli kávénál olvasták el az újságban, hogy mi történt a hidakon túl.⁶⁴ Kassák Lajos, aki Budakeszről, szanatóriumi betegágyából felkelve sietett a városba, úgy emlékezett, hogy a sváb parasztok csak közömbösen hümmögtek az eseményekre, az országút csendes volt, csak bent a városban változott meg a hangulat. „Az emberek, akárha hirtelen pénzhez jutottak volna, jókedvvel vásároltak, a katonák kiszabadultak a vásfegyelem alól, a munkásság kicsit hősnek és kicsit új honfoglalónak érezte magát.”⁶⁵ A hideg esőben együtt várakozott a jól öltözött belvárosi kereskedő a lábadozó munkásköltővel, „mert jó volt a tömegben együtt lenni.”⁶⁶ Reggel

kilenczzer katoná kapott meleg ételt az agilis Pogány József intézkedéseinek köszönhetően, az Astoria Szálló diványairól bankok nyitvatartását intézték, szesztilalmat rendeltek el, fellobogóztatták a köztereket nemzeti színekkel, kinyitatták a spanyoljárvány dühöngése miatt hetek óta zárva tartó mozikat és színházakat.

Az apokalipszis lovasaként érkező járvány 1918 második felében hozzávetőleg 120 000 embert pusztított el Magyarországon; csak 1918 novemberében 51 000-et.⁶⁷ Gyászközösségben élt az ország, a spanyolnátha nem kímélt sem kicsit, sem nagyot, bár leginkább a derékhadat, a húszas-negyvenes korosztályt tizedelte, nem pedig a „normál” influenza szokásos áldozatait, az idősebbeket.⁶⁸ A járvány ereje teljében pusztította el a tudós pannonhalmi bencés főapátot, Hajdu Tibort, és élete virágjában vitte el a sajtómágnás Vészi József orvos fiát és menyét, éppen október 31-én hajnalban. Karinthy Frigyes imádott első feleségét október 27-én veszítette el, talán felejteni is ment az Astoria forradalmi kohójába a következő napokban. A családi boldogságot és az írói elismerést végre megtalálta Kaffka Margitot és kamasz fiát november végén egy hét alatt terítette le a betegség. Ifjabb Tisza István a geszti kastélyban végezte be magányos életét, néhány nappal azután, hogy megölték apját, aki őt sosem szerette. A lista sajnos hosszan bővíthető. A „spanyolnak” persze nem csak illusztris áldozatai voltak, számtalan névtelen családapa, katoná, földműves, cseléd, ígéretes művész és dolgoz munkásfeleség életét szakította félbe a háborús veszteségekhez mérhető halálozási számot produkáló influenza. A demokratikus forradalom nem is érkezhett volna demokratikusabb betegséggel; a modern magyar epidemiológia története azóta sem látott hasonlót, a „spanyol” ugyanúgy gyilkolt a harctéren, mint a falvakban vagy a zsúfolt Budapesten, a mezőgazda-

sági munkások és a felső középosztály soraiban. „A harangok mindig szóltak, és a temetési menetek napjában többször végigénekelték a falut a feneketlen sárban” – emlékezett Veres Péter.⁶⁹ A somogyi kistelepülésen, Látványban a halálokok közel harmadát tette ki 1918-ban a spanyolnátha, 106-ból 32-t. Illetve pontosabb ügy fogalmazni, hogy a járvány az átlagos halálozási számot növelte egyik évről a másikra a másfélszeresére, mert ebben a községben a megelőző évben, 1917-ben 68, a következő évben, 1919-ben pedig 67 halotti anyakönyvi bejegyzést állítottak ki.⁷⁰ A forradalom „lázás napjai” a szó szoros értelmében értendőek tehát, ráadásul a kormány tagjai is szinte mind átestek a betegségen. Batthyány Tivadar már az első napokban megkapta, Károlynak a karácsonyi pihenését vette el. Nem sokat törődött vele. Fatalista volt, talán ezért sem hitt a korábbi kormányzat által elrendelt egészségügyi óvintézkedésekben, amelyeket hatalomra jutásakor fel is oldott. Igaz, azok valóban teljesen hatástalanok voltak, csak élelmes kuruzslók és szemfüles kereskedők nyertek rajta, no meg a lapok hirdetési rovatai. A járvány, ahogy jött, úgy is csendesült el 1919 januárjában.

A háborús gyászt betetőző spanyolnátha kiszámíthatatlan haláltáncangulatot teremtetett. Kellett az ünnep. Nem botránkozott meg tehát senki, hogy „a diadalmas forradalom” – már másnap szárnyra kapott ez az elnevezés – zajosan ünnepelte a vesztett háború befejezését, a magyar függetlenséget, de elsősorban önmagát. „A nép győzelmének öröme”, amely „örökre kiirtotta a háborút”, a színházaknak díszelőadással kellett szolgálniuk. A sajtóban is megjelent parancson gróf Károlyi Mihály neve után Pogány József és Magyar Lajos neve szerepelt.⁷¹ A Nemzeti Színház a *Bánk bánt* tűzte műsorára – mi mást? –, és az előadás előtt az örök díva, Jászai Mari szavalt Petőfit és Adyt. Az Opera viszont

időt kért. Október 31-én délelőtt a Kossuth Lajos utcát és a Rákóczi utat közel egy kilométernyi hosszúságban hatalmas, örvénylő, éljenző tömeg zárta el. Az emberek a magyar himnusz és a Kossuth-nótát, illetve ez utóbbinak Károlyira átírt változatát énekelték. A 14 éves Arthur Koestler – illetve ekkor még Köszler Artúr – apja irodája előtt figyelte az eseményeket, és ujjongva érezte magát magyar hazafinak.⁷² Persze nem mindenkit a forradalmi öntudat vitt ki az utcára. A Károlyi Mihály győzelmi beszámolóját hallgató tömegben magánregények szövődtek, akár egy mai Sziget Fesztiválon. A *Pesti Napló* tudósítójaként Kosztolányi Dezső feljegyezte: „Mellettem egy rokonszenves úrilány szorongatja egy forradalmi magyar hadnagy kezét. »Mondja, Gyula – így a lány –, lehet magának hinni?»⁷³ „Szabad a csók!” – hangzott végig az Andrássy úton a csinos nők jelszava a katonatisztek felé, kezükben viszont olló volt, mert kegyeikért cserébe a tiszti csillagok levágását kérték.⁷⁴ A külföldi író, Füst Milán is a forradalom erotikus oldalára figyelt fel, az „elfojtott, poshadt életerők” fellángolására, ahogy az utcákon mindenki csókolózott, s az úrilányok kacéran vetették magukat az ismerkedésbe: „Sok egzaltált önfeledkezés lesz itt az éjjel” – írta naplójába.⁷⁵ Ahogy a polgári erkölcs tilalmait, úgy a büntető törvénykönyv rendelkezéseit is felfüggesztette a forradalom. A forradalmak évszázados koreográfiájának megfelelően a börtönökből kiszabadították a foglyokat. Politikaiakat, mint a galileistákat, köztük Tisza István október közepi sikertelen merénylőjét, Lékai Jánost, de köztörvényes bűnözőket is. Budapesten 233 elítéltet engedtek szabadon az első nap tanács-talan zavarában, a köztörvényeseket alig lehetett később összefogdosni.⁷⁶ Lékait, mint Táncsics Mihályt egykoron, a vállán hozta ki Markó utcai börtönéből a nép, s ő rövid szónoklatban arról beszélt, hogy miért kellett Tisza István, „a háború

fölidézőjének bűnöse” ellen merényletet elkövetni, és miért áll fönn még most is ennek szükségessége. Az erőszakra nem kellett különösen buzdítani, mindenfelé katonák és matrózok száguldoztak elrekvirált autókon, hiszen ez volt az első magyar forradalom, ahol nem lovak és lovasok játszották a főszerepet. Egy fennmaradt számla szerint a forradalom napján például a Magyar Fiat Művek Rt. 11 teherautót bocsátott a Nemzeti Tanács rendelkezésére, ebből 8-at törött állapotban hoztak vissza rendeltetési helyére.⁷⁷ Ennek oka, miként az egykori tudósítás írta, az volt, hogy az első órákban a Nemzeti Tanácsra felesküdt katonaság kerítette hatalmába az autókat, és „cél nélkül nyargalásztak az utcákon, csak azért, hogy az idegeikben fölgyűlt cselekvő energiát levezessék, csak azért, hogy ünnepeljék a fiatalt, alig kivívott szabadságot, és hogy magukat ünnepeltessék az utcán tolongó elragadtatott és mámoros tömeg által”.⁷⁸ (Ma talán úgy szólna ez a híradás: „A forradalom diadalát a tömegek éjszakai illegális gyorsulási verseny-nel ünnepelték”.)

A száguldozó katonák letépték sapkáikról az uralkodó monogramjával kivarrt sapkarózsát, s helyére őszirózsát tettek, pontosan ugyanúgy, ahogy ez Bécsben, Zágrábban vagy Prágában is történt az előző napokban. Október 31-én őszirózsák öntötték el a várost – hirdették az újságok forradalmi lírával. A *Pesti Hírlap* publicistája már a következő nap azt írta, hogy a forradalom a temetői virágban megtalálta a maga szimbólumát: „Azt hisszük, hogy ha valamikor nemzeti ünnep lesz ez a nap, október 31-ike, és emlékezni fognak azokra az órákra, amikor Magyarország ledobta a bilincseit, mindig újra és újra meg fog jelenni a magyar forradalom virága, a gyöngéd és finom paszttellszínekben mosolygó őszirózsza.”⁷⁹ Nem mindenki látta azonban ilyen gyöngédnek a forradalmi ünneplést. „A katonák mindenkit megállítanak

az utcán, és megkérdezik, hogy békepárti-e, és ha nem felel, azonnal agyonlövik!” – hangzott a számos rémhír egyike, ami, ha nem is volt igaz, mégis hű képet ad a katonaság és az utca hangulatáról. A béke fegyverrel és puskaropogással érkezett. Nemcsak a katonák, de a munkások és diákok vállán is ott volt a Mannlicher puská, „öklömnyi kis utcakölykök” futottak versenyt az autókkal, és a földön húzták maguk után a kaszárnyák őrizet nélkül maradt raktáraiból zsákmányolt nehéz fegyvereiket.⁸⁰ Ha a korabeli napisajtót fellapozzuk, szembeszökik a tény, hogy a forradalmi ujjongásba vegyülően ott feszült a lincshangulat is. És a hangulatból egy-egy esetben valódi lincselés fejlődött ki. Az egyik bulvárlap naturalisztikus részletekkel örökítette meg azt, ahogy a Nagymező utcában egy katoná megszólított egy fiatal huszárfőhadnagyot, hogy vegye le a sapkarózsáját. A huszárfőhadnagy meglepve tiltakozott a felszólítás ellen: „Nem veszem le. Én felelős katonája vagyok Ófelségének.” A katoná revolvért rántott, s a következő pillanatban a huszárfőhadnagy élettelenül roskadt az utca aszfaltjára. A holttest körül izgatott csoport verődött össze: a köztársaságot éltette. A hullát végül a mentők vitték el.⁸¹ A rend anarchikus felbomlásának, a fosztogatásnak hasonló orgiái következtek, mint néhány nappal korábban Zágrábban és szerte Horvátországban: „Este hat óra tájban nagy tömeg támadott meg két helyőrségi kórházat, a tömeg behatolt a kórtermekbe, a lábadozókat kieresztették, akik szétszéledtek a szélrőzsa minden irányában. A tömeg behatolt a kórházak elmebetegosztályaira is, kiszabadította az elmebajosokat, s azok boldogan mentek szerteszéjjel. Ezután a raktárakat törik fel, és elviszik főként az ágyneműket, fehérneműket és ruhákat.” A fosztogatás különösen a perifériákon volt gyakori, a Rákos mentén, Újpesten, a rákosi, kelenföldi és ferencvárosi pályaudvarokon. Az elkövetők

részek katonák voltak, és hozzájuk csatlakozott a város éhező vagy sóvárgó csöcseléke. A katonák általában csak romboltak, az élvitelről az asszonyok gondoskodtak.

Az, hogy Budapest minden külső csillogása ellenére a szegények nagyvárosa volt, csak ekkor, az összeomlás pillanataiban derült ki. Ahol a lakosság kevesebb mint 1 százaléka volt lakásának tulajdonosa, ott a magántulajdon tisztelete nem állt erős lábakon.⁸² A külvárosok nyomorgói a katonai fegyelem felbomlásán felbuzdulva vittek mindent, amit lehetett: a Teleki tér feltört bódéiból cipőket, ruhát, a pályaudvari vagonokból lisztet, cukrot, petróleumot, a pesterzsébeti tűzijátéküzemből petárdát, a közvágóhídról félig feldolgozott sertéseket és így tovább. A harmincezer négyzetméternyi területű Mária Terézia laktanya Üllői úti labirintusaiban a bakancs után kutató mezítlábas fiatakorúak százai között ott loholt a tizenhárom éves József Attila is.⁸³ (Ki gondolta volna ekkor, hogy a Hild József tervezte kaszárnya később az 1956-os forradalom egyik tűzfészke lesz Kilián laktanya néven, Maléter Pál parancsnokságával?) A ferencvárosi rendező pályaudvar széntolvajairól pedig nem sokkal később a tizennyolc éves Márai Sándor írt kommunista meggyőződésű riportot.⁸⁴ Az új kormány ekkor még csak szerveződött, helyettük néhány napig a Nemzeti Tanács szocialista és radikális újságírói intézkedtek, s igyekeztek a megvadult katonákat laktanyáikba visszaterelni, a megtámadott közvagyon védelmére pedig karhatalmát szervezni. Ahol lehetett, ott szép szóval oszlattak, mint Újpesten, ahol pedig más-hogy nem ment, ott szabályos ütközetben, sortűzzel. A hatalmas forradalom egyik első plakátja azt hirdette: „Akinek nincs dolga, ne járjon az utcán. Győztünk!”⁸⁵ Október 3-i-én a fővárosban a mentők 129 alkalommal vonultak ki, negyven esetben vittek sebesültet kórházba, s tizennégy halott volt.

Budapesten viszonylag hamar helyreállt a rend. A Gyáriparosok Országos Szövetsége megegyezett a szakszervezetekkel, és a gyárosok gyorsan összedobtak egy majd félmillió koronás alapot; ebből alakult meg a Népőrség. A Népőrség vörös karszalagos egyenruhásaival védte a gyárakat és a bankokat a fosztogatók ellen – többek között azzal is, hogy a potenciális fosztogatók egy részét a soraiba fogadta; biztos zsoldot ajánlva a bizonytalan zsákmány helyett.⁸⁶ Bár a szervezetet a rendőrség alá rendelték, a budapesti Népőrség lényegében nem volt más, mint egy védelmi pénzt szedő magánhadsereg. Az elnevezés fennköltisége alig palástolta, hogy itt tulajdonképpen az állami rendőri szervekkel hol együttműködő, hol rivalizáló, őrző-védő szolgálatról volt szó; a hatalomnélküliség tipikus válságtünetéről.⁸⁷ A budapesti rendőrkapitány kémeket is küldött a Népőrségbe, amire minden oka megvolt, hiszen annak első parancsnoka leváltott elődje, Sándor László lett.⁸⁸ A polgárság és munkásság kezdeti együttműködése az anarchia megfékezésére abban is megnyilvánult, hogy a Népőrséget a munkaadók és munkavállalók képviselői paritásos alapon felügyelték; de nem telt bele néhány hét, s az irányítás teljesen átcsúszott a szociáldemokrata vezetők kezébe, már csak azért is, mert a középosztály nem akart a fagyos téli estéken gyárkapukban posztolni, inkább fizetett. Ugyanez történt az első napok ijedtségében szerveződött éjszakai házőrségekkel is, amely a katonaviselt lakók kezdeményezése volt. Amíg tartott az ijedtség, működött, aztán pedig feloszlott. Semmit sem ért a rendőrfőkapitány határozott figyelmeztetése, hogy minden budapesti lakosnak erkölcsi kötelessége a házörzés munkájában részt venni. Az említettek mellett alakultak egyéb paramilitáris alakulatok is. A leszerelt tisztekből és altisztekből verbuválódott Budapesti Védőrség

tagjai november 7-én Batthyány és Linder bel- és hadügyminiszterek jelenlétében esküdtek fel, karjukon zöld szalaggal, de alakult Bankőrség a nagybankok kistisztviselőiből, és a rendcsináló szerveket gyarapította a Sportszövetségek Népőrsége is, a hadügyminiszter jóváhagyásával.⁸⁹ A félkatonai különítményekhez hamar hozzászokott a főváros, a pesti polgár legendás élni akarása pedig túllépett az inga-tag közbiztonság kényelmetlenségein.

Bár a háború éveiben felére csökkent a színházi előadások száma, a színházjegyekért már novembertől újra nagy sorok kígyóztak. Molnár Ferenc *Andorja*, Herczeg Ferenc *Tillája* mellett a sikamlósabb belvárosi színpadokon arra is választ kerestek, hogy a szabad szerelem vagy a házasság-e a nő és férfi viszonyának adekvát formája az új, reménybeli szociális mintaállamban.⁹⁰ A mozik megnyitása szintén hozzájárult az utcák lecsendesítéséhez.⁹¹ Kertész Mihály, a *Casablanca* későbbi világhírű rendezője hetente készített új filmeket. Novemberben már kész volt *A víg özvegy* filmváltozata, hogy felvidítsa a szomorú publikumot, decemberben pedig Molnár Ferenc *Az ördög* című drámáját varázsolta filmvászonra, az író legnagyobb meglepetésére.⁹² Krúdy kételkedően kérdezte egyik tárcájában, vajon lesznek-e a köztársaságban báلكirálynők, s a magába szállás idejét jövendölte.⁹³ Ez egyszer alaposan tévedett. Pesten nemsokára táncőrület tombolt. A következő hónapokban tánciskolák nyíltak szerte a városban. Amelyik háznál lány, asszony és zongora volt, ott már délután négykor felcsavarták a szőnyeget; hódított a *one-step* és a *foxtrott*. Volt, aki gyászruhában táncolt, akadt, aki vörös császárcsukátban a szobalányok, a front poklából hazatévelygett katonatisztek és az elhízott hadimilliomosok rögtönzött, demokratikus kavalkádjában. „Az életben maradtak részeg kalamajkjára ez, elveszett életünknek halálos sikolya,

hoggy csak azért is, sohase halunk meg – mikor mindnyájan meghalunk” – írta az egész télen át kitartó táncos kedvről a korabeli sajtó.⁹⁴

3.4 „LESZÁMOLUNK MINDENKIVEL.”

A MAGYAR VIDÉK ELFELEDETT PARASZTFORRADALMA 1918 NOVEMBERÉBEN

A forradalom nem állt meg Budapesten. Másnapról sorra alá-
kultak vidéken is a helyi nemzeti tanácsok, s ezzel párhuzá-
mosan a régi közigazgatás is mindenütt hűségnyilatkozatban
állt Károlyiék mellé. Ünnepe és ujjongás a 400 év után vissza-
nyert függetlenség felett, magyar zászló és felvonulás, zeneszó-
val, dobpergéssel. „Mintha villanyütés érte volna városunkat”
– írta a *Félegyházi Hírlap* tudósítója arról, miként fogad-
ták a pesti híreket a Kiskunságban. Ugyanakkor Kiskunfé-
legyháza forradalmi krónikása a forradalommal kezdődő új
világ Janus-arcú kettősségét ugyanúgy kiemelte, mint a pesti
lapok.⁹⁵ Az áhítatos tömeg, amely nappal megilletődve éne-
kelte a magyar himnusz, és lelkes éljenzéssel fogadta a fegyve-
lemre, nyugalomra és a magántulajdon védelmére felszólító
csillapító szavakat, az est beálltával fosztogató csőcselékké
„alacsonyult”, a helyi takarékpénztárt fosztogatta, s mivel
a páncélszekrényt feltörni nem tudta, dühében a bank már-
ványasztalait törte szét. S ez így ment napokon keresztül:
délben ünneplés, fogadkozás, nemzeti színű boldogság, este
fosztogatás, a vasúti raktárak boroshordóinak csapra üte-
szatőcsboltok redőnyeinek felfeszítése. A tömeg erkölcsi szí-
neváltozása a napszakokhoz igazodott. Ahogy a román filó-

zófusz és költő Lucian Blaga írta szászvárosi tapasztalatairól:
az éji sötétség uralma alatt a jóra való emberek úgy fosztó-
gattak, mint valami álomban, amit reggel szégyellünk elmon-
dani.⁹⁶ Félegyháza és Szászváros között az volt a különbség,
hogy az utóbbi helyen másnap reggel a kirabolt üzletek
felett a szél nem a magyar, hanem a román lobogót lengette.
Városokban és falun nagyjából hasonló volt a forradalom
haragos szimfóniájának partitúrája, bár a nagyobb ipartelegeken
a szervezett munkások nem lázadtak, hanem munkásőrséget
szerveztek a gyárak védelmére. (Nem sejtették, hogy Kádár
János 1956 után hasonló néven fogja felállítani hírhedt pufaj-
kásainak félkatonai alakulatait.)

1918 novemberének első két hetében a 20. század legna-
gyobb méretű spontán paraszti forradalma bontakozott ki
Magyarországon. Az egész országra kiterjedő mozgalmak
a töredékesen fennmaradt ügyészi jelentések szerint félezer-
nél több települést érintettek, és óvatos becslések szerint is
százezren felüli résztvevőt mozgathattak meg.⁹⁷ A különböző
hatósági személyek – főispánoktól a jegyzőkhöz és a csendőrör-
sőkig – több mint kétezer segélykérő táviratot küldtek a bel-
és hadügyminisztériumba, mivel az élet- és vagyonbiztonság
veszélybe került, és nem rendelkeztek elegendő karhatalom-
mal.⁹⁸ A nép forradalma semmiképpen sem volt „magyar for-
radalom”, s nem csupán azért, mert a hirtelen támadt hatalmi
úr Kelet- és Közép-Európa számos vidékén okozott hasonló
felfordulást – helyenként polgárháborús konfliktusokat is –
a háború utórezgéseként, hanem mert sajátos, meghatározat-
lan keverékét alkottak benne a társadalmi igazságot követelő
demokratikus, valamint a nemzeti ségi követelések. S főként
mert mindezek a jelszavak legtöbbször csak kísérőjelensé-
gek voltak az elitek nyelvén végeredményben értelmezhe-
tetlen, formátlan dühkitörésnek, amely viszont nem tudott

vagy nem akart mit kezdeni a politikailag iskolázott fülnek ismerős frázisokkal: 1918 őszén a magyar függetlenség jel-szavát ritkán lehetett magyar paraszti szájból hallani – noha 1848 öröksége a kisgazdapártnak még a nevében is ott szerepelt (Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapárt): „Hiába vártuk őket meleg étellel, kávéval; hiába kötöttük lelkükre a haza védelmét; mindenki sietett tűzhelyéhez haza” – idézte fel a frontról hazatérő székely parasztkatonák közömbösségét Apáthy István néhány évvel később, amikor Erdély elvesztésének okait boncolgatta, hozzáfűzve, hogy a legtöbbjüket csak a leszerelési illeték érdekelté.⁹⁹ Az első napokban nem a szeparatista törekvések vezették a nemzetiségi vidékek megmozdulásait sem. Erdély belső vidékein a román parasztok csóvát vetettek az udvarházakra. Ezek többségének valóban magyar volt a tulajdonosa; mégsem a „nagy egyesülés” vagy a dákoromán reneszánsz perspektívája vezette a gyűjtogatókat, hanem az úrgyűlölet. Tisztán román községekben ugyanúgy voltak fosztogatások és zendülések, mint a vegyes lakosságokban. Bethlen István mezőszámsondi kastélyát ugyanúgy megtámadták – a későbbi miniszterelnök a nádason keresztül menekült családjával éjnek idején –, mint a román nacionalista vezér, Mihályi Tivadar (Theodor Mihali) nagyilondai birtokát, amikor az a közelgő román hadsereg intézkedéseiről akarta őket tájékoztatni. A nemzeti felszabadulás evangéliumát közáporral fogadó több ezer román paraszt sortűzet kapott viszonzásként a román nemzeti párt vezérétől.¹⁰⁰ 1918. december 1-jén éjjel, a Kolozsvár felé haladó különvonaton egy magyar vasutas és egy román parasztkatona beszélgetett. Ez utóbbi a nevezetes gyulafehérvári gyűlésről jött haza, ahol a román nemzetiségi vezérek százezer ember előtt deklarálták Erdély egyesülését Romániával: „Mit határoztak Gyulafehérváron?” – kérdezte a magyar, mire a román katona azt

felelte: „Ezentúl nem lesznek urak, csak szegény emberek, és minden szegény ember egyenlő lesz.” „Hát ez bizony jó lesz” – hagyta rá a magyar.¹⁰¹ Nagy-Románia létrejöttének ez volt a népi percepciója 1918 kavargó őszén. A vegyes lakosságú vidékeken a szociális feszültségek levezetése véletlenszerűen hozta össze vagy állította szembe a nemzetiségeket. Az erdélyi Nagyszeben főutcájának zász és zsidó üzleteit kirabló székely katonák – a 82. székely ezred karhatalmi zászlóalja – a rablott árút a környező falvak román parasztságának kótyavetyélte el.¹⁰² A nemzetiségi ellentétek sem eszmék kibékíthetetlenségéből támadtak: verekedés szlovákok és magyar parasztok közt Zemplén elmaradott északi falvaiban hol egy barázdá, hol egy menyecske, hol egy malac miatt tört ki.¹⁰³ A demokratikus átalakulás programjának is sajátos volt a paraszti recepciója. Károlyi Mihálynak keserű iróniával kellett tudomásul vennie, hogy parádi kastélyát a heves megyei szegényparasztság már a legelső napokban kifosztotta, éppúgy, mint reakciós apósának, Andrassy Gyulának tiszadobi kastélyát, és ugyanezt tették a liberális iparbáró, Hatvany Lajos báró hatvani kastélyával és cukorgyárával is. Ady Endre, a forradalom költője is szomorúan értesült felesége, Csinszka csúcsai kastélyának kirablásáról. Az úrgyűlölet váratlanul lobbant fel. Korábban rejtettebb volt: az írástudatlan máramarosi vidékeken például a templomok falára, a purgatórium lángjai közé pingálták az alispánt, a szolgabíró és a nép által nem kedvelt többi tisztviselőt.¹⁰⁴ Most azonban az apolitikus paraszti ellenállás, amelynek a háború utolsó éveiben a terményelrejtés, a katonaszökevények rejtegetése, az adók alól való kibújás volt a fegyverzete, szemmel láthatóan lázas szakaszába lépett.¹⁰⁵ Ősi, de legalábbis évszázados mintákat idézett a gyűjtogatás, a rablás, a talált pénz széjjel-szórása vagy az úri kúriák értékes bútorainak vandál összetö-

rése. Ha nem akadt kastély vagy árukkal rakott vasútállomás a környéken, akkor az urak és az állam helyett a szomszéd lett az ellenség. Sok helyütt a forradalom abból állt, hogy a házatért katonák és/vagy a helyi szegénység lerohanta a szomszéd falu vagyonosabb gazdáit. Mindebben vajmi kevés volt a tudatosság. „A forrongás fő okául a háború okozta anyagi nyomorúságot állította oda a nép. Nincs árpa, bab, burgonya és tengeri” – írta a kalocsai főszolgabíró, akiben – ritka eset – megbízott a nép, mert a háborúból rokkantként tért haza.¹⁰⁶ Alkalom szülte tolvajok is akadtak bőven, akik lovas szekérrel mentek fosztogatni, s olyan népmesei helyzet is előfordult, hogy egy-egy gazdag parasztgazda visszatérve a fosztogatásból saját házát és gazdaságát szintén kifosztva találta. „A has vészjósoló forradalma” több esetben „a mindenki háborúja mindenki ellen” őszállapotába vetette vissza a vidéket, amiképpen ezt számos fennmaradt dokumentum igazolja: „Alulírottak, a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Szalavány község gazdálkodói jelentik, hogy a közbiztonság nagyon veszélyeztetve van, a szomszéd Csépa községi lakosok különösen átjönnek rabolni; noha ilyen kirándulásuk alkalmából Szalavány községben már kettőt agyonütöttek. Folyton garázdálkodnak, dohányt, birkát, sertéseket és búzát visznek. Kérjük, szíveskedjenek intézkedni, hogy ott a közbiztonság helyreálljon.”¹⁰⁷ A felfordulás a paraszti mikro társadalmon belül is alkalmat adott a konfliktusok erőszakkal való lerendezéséhez. Szótlan béresgyerekek, cigányok, a faluba befajzott napszámosok, hallgatag kocsmátöltelék, akiket a kikapós feleségük haragított össze az élettel, most egyszerre fellázadtak a nagygazdák ellen, és meglincselték a tanító fiából lett őrmestert, aki a fronton kínoztatta őket, ahogy ezt Németh László első regénye, az *Akasztfavirág* megörökítette. A Kolozs megyei Milványban a tagosi-

tásra érkezett földmérőket üldözték el a szegényebb falusiak, irataikat és műszereiket elpusztítva, de a rőmből kédv igazából a földmérőket behívó módos gazdáknak üzent.¹⁰⁸ Még inkább kiélesedett a város és falu, termelő és fogyasztó, földművelő és munkás háborúban kifejlődött ellentéte. Nem volt egyedi eset, hogy a Szeged melletti Nagyszénás lefoglalta az uradalom Szegedre szállított tejtermelését, „mert másként a rendet a községben fenntartani nem tudná”.¹⁰⁹ Város és vidék háborújának csúcspontja volt Kaposvár kifosztása 1918. december 11-én éjjel. Somogy megye székhelyére egy olyan banda támadt, amelyben a többséget a közelebbi és távolabbi környék fiatal parasztkatonái alkották, de az éj folyamán hozzájuk csapódott a város félvilágának társadalma is a Vár utcai bordélyház kéjhölgyein át a külvárosok cigányságáig, sőt a módosabb környékbeli gazdák sem akarták elmulasztani a kínálkozó alkalmat. Körülbelül ötszáz fő részvételével egész éjjel tartott a szabad rablás. A városi rendőrkapitány és a megyei alispán kétségbeesetten lapultak, amíg a felgyújtott üzletek fényénél a cselédkorzon vidáman hullámoztak a hetesével nyolcasával egymásba karoló, daloló lányok. Legalábbis így írta le a szemtanú jelmezét magára öltött Illyés Gyula a Boccaccio *Dekameronjába* illő véres forgatagot.¹¹⁰ Regényes leírása nagyjából-egészében helytállóan adja vissza az atmoszférát. A rablott holmival megrakott lovas szánok csilingelése egybefolyt a puskák ropogásával és a kurjongatással. Reggelre a füstös, korom- és lőporszagú belváros valóságos háborús csataterképét mutatta. A kifosztott és megfélemlített kaposvári polgárság – mintegy fél tucat halott maradt az adventi véres farsang nyomán – a Baranyát ekkor már megszálló szerb hadsereg behívásáért könyörgött. Ők jöttek is volna szíves-örömet, de rendet végül a Budapestről leküldött géppuskás tengerészkülönítmény tett.

Ennek a jórészt ismeretlen paraszt- és katonaforradalomnak széles földrajzi kiterjedése ellenére sem volt semmilyen szervezett, még kevésbé intézményesült jellege. Nem voltak vezérei, legfeljebb helyi hangadói, s nem volt ideológiája; ha csak nem a „leszámolunk mindenkivel” jelszava. S mivel nem hierarchikusan épült föl, nem volt, és nem lehetett „élcsapata” sem: a helyi paraszti megmozdulások csupán egymástól elszigetelt, forrongó enklávékat alkothattak, amelyek szó szerint „magukban füstölögtek”.¹¹¹ A győzelem minden reménye nélkül. Talán ezért sem akadt később sem krónikása, hiába próbálták többen is vörösre festeni a paraszti anarchia sokszínű és ellentmondásos jelenségvilágát az 1950–60-as évek kommunista diktatúrájában. Az orosz bolsevizmus hatása kétségtelen volt ugyan; ám mindaz, ami történt, nem a kommunista elkötelezettség s egyáltalán nem valamiféle proletáröntudat megnyilvánulása volt, csupán az „ezután már az urak főgnak dolgozni és köszönni nekünk” dühkitörése.¹¹² A bázisdemokrácia és a törvényszegés sajátos ötvözetét képezték az ország-szerte létrejött nemzeti és katonatanácsok is. Létrejöttük spontán volt, és rendszerint a helyi község lakosságának jelentős részvételével alakultak meg – volt, ahol százfős testületek jöttek létre –, bár szinte sohasem egyesítették a helyi társadalom teljességét. A tömeg, a tömegesség tapasztalata olyan legitimációt adott, amely könnyen túllépett az addigi írott normákon és íratlan szokásokon. A helyi nemzeti tanácsok minden további nélkül adót vetettek ki a gazdagokra (hogya ki számított gazdagnak, az természetesen faluról falura változott), árut foglaltak le önkényesen (főként ott, ahol volt vasútállomás, raktár, gyártelep), vagy egyszerűen elrekvirálták a nagyobb gazdaságok vetőmagkészleteit, a hizlalt disznókat, marhát stb., és szétosztották a faluvég szegénysége között. Szamosfalván a hazatért katonák felosztották a határt a mun-

kaképes családok arányában; de az uraságnak meghagyták a kastélyt.¹¹³ Több helyütt egyszerűen elmozdították a néppel szemben tanúsított durva és goromba bánásmódjuk miatt mindazokat; akiket méltatlannak ítélték a hivatalviselésre: Demokratikus mámor és díszkrimináció kéz a kézben járt. Az abaúj-törnai Jósivafőn úgy határoztak a hazatért katonák, hogy csak hadviseltek lehetnek tanácstagok, ugyanakkor az egyenlőség névében egy katonaságtól leszerelt cigányt is beválasztottak a helyi nemzeti tanácsba.¹¹⁴ Volt olyan település, ahol az „összes urakat” megöléssel fenyegették, persze az orvos és a gyógyszerész kivételével, mert rájuk akkor is szükség van, ha nincs többé király és alkotmány. De ha megértették az idők szavát, akkor megbecsülést kaptak akár a „fekete kabátosok”, azaz a papok is. A cseszneki plébános azt indítványozta, hogy az új kormány a legsürgősebben foglalja le a világítási anyaggyárakat, valamint a közszükségleti cikkeket (cukor, bőr, szövet, vászon) előállító üzemek egész készletét, és azt azonnal, rövid úton juttassa el a fogyasztók, a szegények, gyermekek, öregek részére.¹¹⁵ A kommunizálni akaró katolikus lelkészt be is választották a Veszprém Vármegyei Nemzeti Tanácsba. Csepelen a Nemzeti Tanács a hitoktató káplánnak heti 60 korona fizetéskiegészítést szavazott meg a hittanórák után.¹¹⁶ „Vörös Csepel” így gondoskodott a papi proletariátusról. Másutt is előfordult, hogy egy lelkész vagy akár egy „magát jól viselő” jegyző lett a nemzeti tanács elnöke, ahol viszont a tekintélyek teljesen lejárátódtak, ott vadörzök és kétes egzisztenciák lettek egy időre a falvak vezetői. A népharag általában a tanítókat is békén hagyta; bár Szigetújfalun kéthetes ultimátumot adtak a gyerekekkel rosszul bánó falusi tanítónőnek: fusson, ha kedves az élete; a Tolna megyei Bölcskén pedig a református iskolaigazgatót fenyegették agyonveréssel, ha nem távozik azonnal.¹¹⁷ A Somogy

megyei Istvándiban a Nemzeti Tanács elnöke rögtön kijelentette, hogy „a törvények mind semmisék, a főispán, alispán, csendőőrök nem léteznek többet”, s a népuralom jogcímén néhány falubeli hangadó társával kezébe kerítette a hatalmat, maga számára szedte be az adókat, és értékesítette a községi vagyontárgyakat. Az anyakönyvvezetés és a közigazgatás írásbeli tevékenysége hónapokra megszűnt a faluban.¹¹⁸

A nemzetiségi vidékeken az urak elleni lázadáshoz könnyen társult magyargyűlölet, hiszen a falubeli birtokosok, a kastélyok lakói többnyire magyarok voltak, de ez is csak kísérőszólam volt a béke féktelen *feszta*-val való megünnepléséhez. A vegyes nemzetiségű verseci járás egyik községében, Varadián az egész román nép fellázadt. Az uraságot elzavarták, állatállományát lelőtték, a nem román ajkú kereskedőket pedig kifosztották és elverték. A jegyzőnek, aki negyvenfokos lázzal spányolbetegségben feküdt, megkegyelmezték, de ráparancsolták, hogy mihelyst felgyógyul, azonnal hagyja el a községet. A központi szeszfőzdét feltörték, és a 27 hektoliter pálinkát a béke örömeire kiitták.¹¹⁹ Országszerte a jegyzői kar legkevesebb egyharmadát elzavarták szolgálati helyéről, Erdély egyes román vidékein akár 90 százaléka is elmenekült a népharag elől. A menekült jegyzők elhelyezésére később külön kormánybiztosságot szerveztek.¹²⁰ (Ez azt jelentette, hogy ha valakit elűldöztek egy helyről, az más megyében kaphatott jegyzői állást. A düh legtöbbször személyes jellegű volt.) Tucatnyi jegyző viszont áldozatul esett a népharagnak, amiért korábban a szabadságolások, felmentések, hadiségélyek kieszközléséért anyagi javakat és/vagy szerelmet zsaroltak a katonák hozzátartozóitól. Alsójárán a hazatérő román katonák érkezésük első órájában felkoncolták a jegyzőt.¹²¹ Volt, ahol földbe ásták a gyűlölt élőljárót, s úgy verték agyon, máshol kikötözték a közlegelőre, mert a háború alatt

az éhező asszonyokat azzal utasította el, ha nincs kenyerük, menjenek ki a mezőre füvet legelni.¹²² Sok helyütt a papok és lelkészek sem jártak jobban. Ők is „hosszúnadrágos” embereknek számítottak: vagy anyagi visszaéléseket róttak a terükre (miért eskettek és temettek olyan drágán), vagy csupán azt, hogy a rendszer kedvezményezettjei voltak. November lázas napjaiban ölték zsidó kántort a békési Tótkömlősen katolikus papot az udvarhelyszéki Zetelakán, román pópát a szilágysági Ballaházán.¹²³ A Tolna megyei Kakasdon a hazatért katonák berontottak a plébániára, és fegyverrel követelték vissza a háborús évek alatt a hadbavonultak után is szedett párbért, amelynek visszaszolgáltatásáról a pap kénytelen volt írásos nyilatkozatot tenni.¹²⁴ A Somogy megyei Igal papja „fegyveres szerenád” kapott, csak hogy tudja: „más világ van, mint a háború előtt”.¹²⁵ A háromszéki Kézdiszentléleken viszont már egyenesen így beszéltek: „Most megvan a béke, nincs szükség az Istenre, le kell rombolni a templomot.”¹²⁶ De csak a toronyra eresztettek néhány lövést, aztán lehiggadtak. Máshol viszont nagyon is sürgősen szükség lett az Istenre: Pest megye több településén a hazatért katonák fegyverrel kényszerítették a plébánost, hogy adja őket össze a menyasszonyukkal. A pisztolycsővel kikényszerített egyházi áldásra azért volt szükség, mert a lelkész a polgári házasság megkötése nélkül nem akarta az egyházi szertartást elvégezni, különben súlyos börtönbüntetést kockáztatott volna. A polgári anyakönyvezetésre viszont azért nem kerülhetett sor, mert a jegyzőt ugyanezek a katonák már elűldözték a községből.¹²⁷

Mások bűneiért fizetett a falvak zsidó kispolgársága is. „Megint a zsidók voltak azok, akik a régi idők porát kiporolták” – írták keserű humorral az érintettek.¹²⁸ A számos esetben előforduló brutális antiszemita és egyházellenes kilengéseknek

hasznos volt az indítékuk: a nép a zsidókat is a falvak úri társadalmának tagjaiként tartotta számon. Ürgyűlölet és a háborús nélkülözésekért való elégtétel volt tehát 1918. őszén a népi antiszemitizmus fő motivációja. Ahogy a jegyző és a pap, úgy a falusi boltos is e címeiken lett a háború felelőse. Dunapatajról azt írta egy csendőr őrmester, hogy a hangulat az intelligencia és az izraeliták ellen irányul.¹²⁹ Kalocsán a leszerelt katonák a „papokkal, zsidókkal szemben” tanúsítottak fenyegető magatartást.¹³⁰ Máshol a zsidók a jegyzőkkel kerültek egy sorba. „A jegyzőket és a felmentett zsidókat nem védjük meg, mert megérdemlik a sorsukat” – üzenték meg Debrécenből az újlétai jegyző segélykérésére a helyi Nemzeti Tanácsból.¹³¹ Budapestre, a kormánynak ugyanakkor azt táviratozták: „A vidék népe félreértve a forradalmat, pogromot rendez urak és zsidók ellen.”¹³² Volt falu, ahol a jegyző, hogy a maga bőrét mentse, a hozzá forduló, kétségbeesett szatócsnak azt mondta: zsidókat nem védünk meg. Máshol viszont a jegyző befogadta a lincshangulat elől menekülő zsidó családokat, amiért aztán neki is menekülnie kellett.¹³³ A Zemplén megyei Füzerén a plébános állítólag azt hirdette a híveknek: „Ökölled üsd a zsidót!” Ugyanennek a megyének egyik-másik falujában viszont zsidó bírót választottak, mert ő jobban értett az ügyvitélhez. Ugyanez történt a somogyi Balatonbogláron is. Egyes Pest megyei falvakban a sváb gazdák egy-szerre üldözték ki a zsidó boltost és a magyar jegyzőt.

A nemzetiségi vidékeken viszont azért kellett a zsidóknak felelniük, mert magyarnak tartották magukat, és magyarnak tartotta őket környezetük is. A Kolozs megyei Apahidán a román nemzeti gárda parancsnoka, egy főhadnagy és a görög katolikus lelkész az összegyűlt nép előtt kijelentették, hogy nincs már magyar törvény, csak román törvény, és az összes magyart és zsidót el kell pusztítani.¹³⁴ „A román-

ság megjelenése mindenütt barbárságot, fosztogatást és politikai statáriumot jelent” – írta riadtan az *Egyenlőség*; a neológ zsidóság legtekintélyesebb lapja, s arra emlékeztetett, hogy a magyar uralom alatti Erdélyben ismeretlen volt a mestérségesen felizzított zsidókérdés; a vármegyei és községi alkalmazásokban is nagy számmal voltak zsidók, akiket a nép bizalmába fogadott.¹³⁵ (Kun Béla, a kommunista vezér édesapja is falusi jegyző volt a Szilágyságban.) Tömeggyilkosságokra ugyan nem került sor, de a Tölgyesi-szoroson keresztül Erdély földjére november 12-én „testvéri szeretettel” és „a nemzeti és emberi szent jogok nevében” benyomuló román királyi csapatok legelső intézkedése az volt, hogy Gyergyóhollón a zsidó vallású községi bírót önkényesen elcsapták, s helyette román bíró választását kényszerítették ki.¹³⁶ A wilsoni önrendelkezési elvek nagyobb dicsőségére... Kárpátalján a felszabaduló ruszin öntudat a „le a kazárokkal” jelszót hirdette a nemzeti politika főelveként. „A magyarok rablók, tolvajok, zsidók, szociáldemokraták, szabadkőművesek. Kivétel nélkül olyan emberek, akik nem érdemlik meg, hogy a világon legyenek; az ember legszívesebben egy hordóba zárna őket, majd leeresztené a Murán és a Rábán, vigye őket a víz oda, ahonnan jöttek, Ázsiába” – biztatta egy „jugoszláv” röpirat a katolikus magyarországi szlovénokat, hozzátéve, hogy „mi már akkor urak voltunk ezen a földön, amikor a magyarok még azt sem tudták, mi az az Európa”.¹³⁷ A szerb megszállás alá került délvidéki Óbecsén a szerbék kidoboltatták, hogy magyar zsidók a község területére többé nem léphetnek. A szepesi Ólublón az terjedt el, hogy a határon három ezer lengyel katona várja az alkalmat arra, hogy a zsidókkal elbánjon. (A helyi közösségek számára nem volt ismeretlen, hogy a szerveződő lengyel állam szabadcsapatai 1918 novemberé-

ben a galíciai Lembergben és a litvániai Vilnában is tömegével lőttek agyon zsidó polgári lakosokat.¹³⁸ A polgárháború poklába süllyedt Oroszországban és határvidékein pedig százezer zsidó vált gyilkosságok áldozatává.) Ólublón szerencsére elmaradt a pogrom. Az mindenesetre kétségtelen, hogy a felvidéki kisvárosokban zsidó és magyar 1918 őszén ugyanazt jelentette. A betörő cseh–morva szabadcsapatok számos helyen zsidó túszoikat szedték, hogy így zsarolják a városok polgárságából szerveződött magyar nemzetőrsegeket, akik között már csak azért is jelentős számban voltak zsidók, mert rajtuk kívül sok településen más magyar mutatóban sem akadt. Az *Egyenlőség* a magyar kultúrfőlény védelmére szólított fel: „A zsidóság léteérdeke, hogy a kulturálisan túlerőben lévő réteggel, a magyarsággal tartson; és a mérlegben ezt a kulturális főlényt erősítse.” Önkéntes karhatalmi századokat – közkeletű néven „cionista gárdákat” – szervezték, amelyek katonaviselt zsidó szabadcsapatokkal próbálták a magyar uralmat és a felvidéki zsidók személyi és vagyónbiztonságát megvédeni.¹³⁹ Velük szemben a wilsonista szólamokkal bevonuló cseh különítmények viszont tudatosan szították az antiszemitizmust. „Ez a nép kellő és rokonszenves ellenhatás nélkül azonnal ölébe hull minden olyan agitációnak, mely szabadulást és bősztűt ígér neki a közigazgatási nyűg régi képviselői ellen, s amely bigott zsidógyűlöletüket a polgári és társadalmi rend felbomlasztására használja fel” – hangzott el a figyelmeztetés a szlovákok lakta északnyugati Trencsén megyéből.¹⁴⁰ A megszálló cseh adminisztráció antiszemitizmusa tehát nem alkalmi eltévelyedés vagy álcasonyarángú katonatisztek kilengése volt, hanem a magyar „uralom” ellen könnyen mozgósítható, széles körben használt politikai fegyver. Nemcsak a nép, de a cseh és csehbarát szeparatizmus vezé-

rei is megvetően vették egy kalap alá a magyarokat és a zsidókat. Az első csehszlovák miniszterelnök, a pánszláv és oroszbarát Karel Kramář 1914-ben készített koncepciójában a hatalmas Szláv Birodalom árnyékában csak Budapest „félzsidó” s a pusztá „félbarbár” világát hagyta meg a magyaroknak. A csehszlovák mítosz angol és skót megteremtői, Wickham Steed és Robert Seton-Watson a magyarok és németek mellett a zsidókat is a kettős Monarchia „elnyomó” nemzetei között tartották számon Ausztria–Magyarország elleni propagandájukban. (A notórius zsidógyűlölő Wickham Steed már a háború kitörésekor is a „piszkos német–zsidó nemzetközi üzleti körök machinációiról” beszélt.¹⁴¹) Nem csoda tehát, ha Steed és Seton-Watson cseh és szlovák védenecsei is megengedték maguknak az antiszemita kártya kijátszását. Másaryk ugyan nem volt antiszemita, de tanítványa, Vavro Šrobár, az első csehszlovák kormány szlovák ügyekért felelős teljhatalmú megbízottja leplezetlen megvetéssel írt 1918 nyarának „zsidó Budapestjéről” és a zsidók „mindenütt jelen levő” befolyásáról.¹⁴² Az antiszemitizmus a cseh baloldalon sem nélkülözte követőit. A cseh szociáldemokraták vezetője, František Soukup már 1915-ben kijelentette, hogy Bécsben és Budapesten a szocialista vezetők többsége zsidó, akiknek nincs érzékük a nemzetiségi kérdés iránt. „A csehszlovákok szélsőséges antiszemiták, mert a zsidókban a régi magyarság erős híveit látják” – írta keserűen, de a tényeknek megfelelően Jászi Oszkárnak egy lipótszentmiklósi híve 1918 novemberében, s azt javasolta a népkormány nemzetiségi miniszterének, hogy a szlovák katolikus papság magyarok iránti lojalitását Prohászka Ottokár mozgósításával kíséreljék meg helyreállítani.¹⁴³ Kutyaharapást szőrével... Naplójából tudjuk: a német kultúrában nevelkedett, morva származású Prohászka a magyarok „faji” tulajdonságairól sem volt sokkal jobb véleménynel, mint a zsidókéről. Pozsonyban

a keresztényszocialista egyesület vezetője viszont azt írta, hogy minden becsületes keresztény fegyverrel a kezében fogja megvédeni zsidó honfitársait, ha kell, „a »keresztény« vandalizmus» ellen is.¹⁴⁴ Bár így lett volna.

3.5 „SOHA TÖBBÉ KATONÁT NEM AKAROK LÁTNI!” A KATONÁK HAZATÉRÉSE ÉS A LESZERELÉS ANARCHIÁJA

A rend összeomlásához, a vidék forradalmához három dolog kellett. Az összeomlás váratlan és minden várakozást messze meghaladó mértéke, az új hatalom kapkodásai és mindenekelőtt a hazatérő katonák, akik a háború brutális mintáit elsajátítva érkeztek vissza otthonaikba. A forradalom október 31-ei győzelmének hírére a hadsereg országban állomásozó pótkeretei felbomlottak, s november 1-jén és 2-án a tisztek arra ébredtek, hogy nincs kinék parancsolniuk, egyedül maradtak a laktanyákban.¹⁴⁵ A légénységi állomány október 29. és november 6. között, tehát egy hét alatt 50-90 százalékkal csökkent.¹⁴⁶ Volt, ahol még ennél is jobban. Trencsénben a 15. honvéd pótzászlóalj légénysége november 1-jén dél előtt minden bejelentés nélkül önhatalmúlag az otthonába távozott – jelentette lakonikus tömörséggel a pótzászlóalj parancsnoka.¹⁴⁷ A nagyszebeni helyőrségi kórházból nemcsak az összes ott ápolt – jórészt nemi beteg – katona szökött meg, hanem a teljes ápoló személyzet is. Csak a halottak maradtak. A halottas kocsi bakján a kórház főorvos-parancsnoka ült, a koporsóvivők a különböző felekezetek lelkészei voltak.¹⁴⁸ Ugyanaznap este Kolozsváron az erdélyi magyar

fegyveres erők főparancsnokának nem volt tíz embere sem, akivel rendelkezhetett volna.¹⁴⁹ Kolozsvár még mindig jobban állt, mint Budapest. November 1-jén a fővárosi kaszárnyákat végiglátogató Linder Béla összesen hat közlegényt talált.¹⁵⁰ Batthyány Tivadar belügyminiszter november 2-án a csendőri egységeknek már csak a kész helyzet tudomásvételét tudta javasolni: „Katonák nagyobb számban hagyják el a helyőrséget, és lakóhelyeikre önként távoznak. Felhívom alosztályait, hogy a hazaözönlő katonasággal szemben semmiféle megtorló intézkedést ne tegyen.”¹⁵¹ Sőt, Batthyány maga szólította fel a kárhatalmi erőket a hatalmukat szimbolizáló distinkciók – sapkarózsa, tiszti rendjelek stb. – eltávolítására. Azaz a szimbolikus fegyverletételre. A csendőrség, ha nem is oszlott fel teljesen, a következő hónapokban bénán vegetált, s a korábban rettegett kakastollasok tétlenül húzódtak meg egyik-másik uradalomban. A „népkormányt” úgyis lehetett érteni: az állam eltűnt, a hatalmát megjelenítő hierarchiával és szimbólumokkal egyetemben. A monarchikus rendszer összerokadásáról szóló hírek úgy csapódtak le, hogy „ha nincs király, nincs törvény és nincs adó”. A hazatérő katonasággal a paraszti társadalom megszokott tereinek egy jelentős része ideiglenesen mintegy levált az államról; kikerült annak erőszak-monopóliuma és hatalmi ellenőrzése alól.¹⁵² Az állam- és katonai hatalmat jelképező szimbólumok érvénytelenné válásával a társadalmi feszültségeket kontroll alatt tartó fékek is elengedtek. A trencsényi kaszárnyából eltávozott honvédek másnap már a környező szlovák parasztsággal együtt fosztogattak a környéken. „A vidék elvadult. Elvadult vagy felszabadult? Egy hét alatt ezer esztendő fejlődését érzékeltette, játszotta el visszafelé, ahogy a szervezett állam kötelékeiből kibújt s visszavedlett – ördög tudja, mivé is vedlett vissza” – kereste a szavakat a jellemzésre Illyés Gyula.¹⁵³

Természetesen lehet vitatkozni azon, hogy az atavisztikus erőszak vagy az ölni tudás háborúban elsajátított rutinja vezett-e az állam időleges összezsugorodásához. Mielőtt azonban az egész felfordulást a Károlyi-kormány nyakába varrnánk; érdemes felidézni, hogy a harcterekről megindult katonaság első hullámai már november 1-jét megelőzően Magyarországon voltak. Rendetlenül és rabolva. A rendőrség a legtöbb helyen évek óta gyenge volt, még békebeli feladatait sem tudta ellátni. A több mint tízezer lakosú Sepsiszentgyörgyön 1918 tavaszán a rendőrség legénységi állománya összesen három főből állt. Somogy megyében a főispán egy fűtetlen kunyhóban nyomorgó csendőrőrs sorsának javításáért instanciázott a Belügyminisztériumban.¹⁵⁴ A gyeplőt nem Batthyány és társai dobta a lovak közé. A Wekerle-kormány nem tett érdemi intézkedéseket a milliós hadsereg fogadására, hanem mintegy megdermedve várta az elkerülhetetlent. A Honvédelmi Minisztériumban volt ugyan néhány futólagos egyeztetés 1918 nyarán a leszerelésről – jobb híján a szociáldemokrata szakszervezetekkel –, de azt senki sem gondolta végig, hogy a vert seregek rendezetlen hazaözönlését hogyan kellene mederbe terelni.¹⁵⁵ Így amikor a front megindult hazafelé, csak a rettegés maradt. A tehetetlenséget fejezték ki az olyan pótcselekvések, mint az Erdély keleti szélén lévő Beszterce-Naszód vármegye törvényhatósági bizottságának 1918. október 30-án – vagyis a forradalom kitörése előtt! – hozott határozata, amelyben szigorú antialkoholista szellemű törvény meghozatalát kívánták a kormánytól. A körülményeskedő indoklás szerint: „A vármegye közönsége aggódva gondol a közeledő leszerelés alkalmával hazatérő katonáink és családtagjaik az alkoholnak minden bizónnyal bekövetkező túlságos élvezete következtében fenyegető egészségi, anyagi és erkölcsi romlására, amitől végeredményben még a közrend,

béke és közbiztonság megromlását is félti.”¹⁵⁶ (A félelem már csak azért sem volt alaptalan, mert az 1918-as szüret újbóran kívül legalább kétmillió hektoliter óbor hevert szárazságtól az országban, amelyet a termelők vagy a kereskedők spekulációs céllal őriztek hordóikban.¹⁵⁷) Mindenesetre sok helyen nem diadálkapuval várták a visszatérőket, még ha a kormány első intézkedései között rendelkezett is a katonák ünnepélyes fogadásáról. És persze az alkoholtalomról: „Ne igyunk alkoholt!” – hirdették öles betűkkel vidéken és városban egyaránt a plakátok, a pálinkaméréseket bezárták, a vendéglőkben megtiltották az alkohol felszolgálását. Az otthon maradtok részéről félelem, idegenkedés és szájalom keveredett a hősök viszontlátásában: „Az olasz frontról özönlének haza a katonák; mikor a villamoson Pestre jövök, minden alkalommal látom, hogy a vasúti átjárónál egy végtelen hosszú vonat nyúlik lassan tovább, vándorog Pest felé, hozva a testi és lelki betegségeket. Vonatok, kitört ablakokkal, rongyos üléseikkel, melyekről lehúzták a bőrt és a posztót, telve-telve, a lépcsőkön állnak, lógnak, kapaszkodnak, az ütközőkön lovagolnak, a tetőn ülnek, az ablakok telve fejjel, szinte lógnak ki a fejek, mintha nem tartoznék hozzájuk test sem. Döcögő, fekete füstöt okádó vonatok. Hová megy ez az irtóztató sok nép? Állati ez, ahogy innén kívülről látszik, de nem hangyákra vagy méhekre emlékeztet, hanem az embereknek valami állati eltorzult irányítására Pest felé és onnan tovább. Hová?” – fejezte ki Ritóók Emma az itthoniak ambivalens érzéseit és az elbizonytalanodott polgári társadalom tanács-talan passzivitását.¹⁵⁸ A felbolydult Keleti pályaudvart felkereső fiatal Márai Sándor viszont meggyőződéses pacifistaként tudósított a háború fináljáról: „A keramit-padlón vastagon áll a sár. Egy baka bejön, tépett ruhában, födetlen fejjel. Lát a padlón egy embernyi helyet. Lefekszik: bele a sárba, csap-

zott hajú fejét belefekteti, már alszik. Ez a tökéletes elfáradás, ez a minden mindegy, ez a végső odaengedés: ez az utolsó gesztusa a háborúnak, ez a csöndes, elbékülő, elégedő fináléja a szenvedéseknek.¹⁵⁹

A fegyverletételi parancsot november 1-jén, az azonnali leszerelésről szóló rendeletet néhány nappal később Linder Béla hadügyminiszter adta ki, de a pánikban született végzetes hadparancs nem elindította, legfeljebb felgyorsította az elke-rülhetlent: a megvert és kifáradt, hazafelé tartó hadsereg felbomlását. A magyar katonai irodalom egyik legneuralgikusabb, sokszor tárgyalt pontjáról van szó. A közvéleményben az a népmesei alaphelyzet gyökerezett meg, miszerint a fron-ton lévő, lerongyolt és éhező magyar osztagok néhány nap alatt az ellenségtől megszállt területen átvonulva a magyar határ sikeres védelmére siethettek volna, ha Linder Bélának rontással teli varázsszavai ebben még nem akadályoz-zák.¹⁶⁰ Természetesen nem tudhatjuk, mi lett volna, ha Linder nem adja ki a leszerelési parancsot, ahogy azt sem, hogy milyen esélyei lettek volna a milliós közös hadsereg foszla-dozó maradványaiból újjászervezett magyar katonaságnak egy meginduló véres gerillaháborúban. A magyar katonák többsége ugyanis nem kompakt magyar, hanem vegyes nem-zetiségi kötelékben harcolt. Az ország területéről kiegészült 47 közös gyalogezredből csak hétben, a 16 huszárezredből csupán kilencben, a 32 honvéd gyalogezredből tizenegy-ben, a 10 honvéd huszárezredből háromban szolgált szín-magyar legénység.¹⁶¹ Bizonyosan más lenne a kérdésfeltevés, ha a Károlyi-kormány politikája nem lett volna következe-tesen, sőt *mereven* pacifista, s ha nem négyszer cserélődik a honvédelmi tárca vezetése a Károlyi-korszak első három hónapja alatt. Tény, hogy a Hadügyminisztérium Kárpáthy Kamilló ezredes vezette I. osztálya november 1-jén hevesen

ellenezte a fegyverletételi azonnali kimondását, többek között azért, mert az előkészületlen parancs szinte kiprovokálta, hogy a hazatérő és éhező katonák erőszakkal gondoskodjanak élelmezésükről, vagyis végigrabolják az országot.¹⁶² Tény az is, hogy az olasz hadszíntéren lévő husz magyar hadosztályból az utolsó támadáskor mindössze három került hadifogságba, ellentétben az osztrákok mintegy tizenhárom hadosztályával; ami azért lehetett így, mert Linder és a Károlyi-kormány vállalta a felelősséget a háború befejezésért, míg az új osztrák kormány nem: ők azt mondták, fejezze be a háborút az, aki elkezdte, és sorsukra hagyták az osztrák hadosztályokat.¹⁶³ A balkáni helyzet sem volt sokkal különb. Franchet d'Espèrey francia tábornok 1918. november 1-jén Belgrádba bevonuló szö-vetséges keleti hadserege fáradt volt, kimerült katonáinak zöme két éve nem kapott felváltást, a spanyolnátha október utolsó hetére két teljes hadosztályt vert le a lábáról.¹⁶⁴ Fran-chet d'Espèrey soknemzetiségű hadseregén kívül, amelynek keretei között harcolt az 1912 óta szinte folyamatosan mőz-gósítás alatt lévő szerb hadsereg is, november első napjaiban nem volt a történelmi határokon szervezett ellenséges haderő. A Dunát, a történelmi országhatárt a szerb hadsereg is csak azután lépte át, hogy november 4-én a padovai fegyverszüne-tet következtében nyilvánvalóvá lett, hogy a Monarchia had-viselő félként már nem létezik többé. A legyőzött Románia is csak lassan tudta mobilizálni hadseregét, meg kellett várnia a német Mackensen-hadsereg kivonulását. Ferdinánd román király ugyan már október 28-án kiadta a parancsot Erdély megtámadására – de csak titokban.¹⁶⁵ Amikor november 10-én végül hadüzenettel felérő ultimátumot intézett az országát megszálló német csapatokhoz – egy nappal a háború befeje-zése előtt! –, arra a román katonai vezetők gondosan ügyeltek, hogy lehetőleg ne kerüljenek összeütközésbe az eleinte szer-

vezetten visszavonuló 170 000 fős német expedíciós haderővel. Az óvatosság indokolt volt. A németek egy döglött lovat sem hagytak Romániában, amit tudtak, leszereltek, amit nem, azt felgyújtották.¹⁶⁶ Az természetesen csupán legenda, hogy hajlandók lettek volna Erdélyt ismét megvédeni a románoktól – a magyarok számára. A német katonák is égték a vágytól, hogy újra otthon lehessenek.¹⁶⁷ S hiába izzott Románia a reváns lázában, az első hetekben a pacifizmus az erdélyi románság körében is olyan erős volt, hogy például Krassó-Szörény megye központjában, Lugoson a román nemzeti színű lobogó alatt megalakított, fegyverrel, egyenruhával és lábbelivel ellátott román karhatalmi zászlóalj legénysége másnapra egyszerűen szétszéledt és hazament.¹⁶⁸ A friss államiság mámorában élő cseh kormány a francia és olaszországi cseh légiók december közepi megérkezéséig szintén csupán embrionális állapotban lévő katonai erővel rendelkezett. Ezek a katonák pedig eleinte jobban hasonlítottak a *Rumcájsz kalándjai* című televíziós rajzfilmsorozatból ismert jičíni erdő szedett-vedett, kétkelkezes banditáira, mint rendezett hadseregre. A csehszlovák kormányhoz szóló egyik katonai memorandum arról írt 1918. november 17-én, hogy „a hadsereg jelenlegi állapota teljesen kizárja az a lehetőséget, hogy hádműveleteket lehessen vele indítani”.¹⁶⁹

Ugyanakkor az is tény, hogy támadási helyzet volt mind a négy égtáj felől. A történelmi Magyarország területére a Károlyi-korszak időszakában a szerb, román és cseh intervenciós seregeken kívül betörték és pusztítottak lengyel és ukrán szabadcsapatok is, sőt a Szepességben lengyel–cseh fegyveres konfliktus, Máramarosban pedig román–ukrán összetűzések voltak.¹⁷⁰ Mindenki hadsereget szervezett mindenki ellen, hogy a békekonferencián kész helyzetet teremtsen, követve a közkeletű igazságot, miszerint könnyebben tárgyal az, aki

birtokon belül van.¹⁷¹ Paradox módon (hiszen a dualizmus-kori magyar politika fő mumusa Ausztria volt) az újdonsült Német-Ausztria – amely Magyarország német ajkú nyugati vármegyéire aspirált – jelentette a legkisebb veszedelmet, de csak azért, mert ők is legyőzöttek voltak, s nem tudtak sereget gyűjteni. (A patinás Westbanhof rozsdás vágányai közt száradt kórót lengetett a szél, a kiéhezett Bécs passzivitását Károlyi kormánya élelmiszerral vásárolta meg, Otto Bauer szociáldemokratái pedig könnyedén leintették saját nagy hangú és kevés puskaporú nacionalistáikat.¹⁷²) Az sem mellékes tény, hogy az összeomló Monarchia közös hadseregének főparancsnoksága csupán abban volt sikeres, hogy az összeomlás ódiomát egyoldalúan a magyar kormányra hárítsa. Sem akarata, sem képessége nem volt arra, hogy a magyar területi integritás védelméhez katonai szempontból a legkisebb mértékig is hozzájáruljon. Ha lett volna, akkor Wekerle többszöri kérésének megfelelően már októberben hazatértek volna az erdélyi határ védelméhez szükséges magyar hadosztályok, de legkésőbb József főherceggel hazajöttek volna hűséges székelyei. (A délkeleti frontra az utolsó napokban átirányított, zömmel nem magyar legénységű hadosztályok úgy érkeztek meg a Duna–Száva-vonalra, hogy nem érkeztek meg: felbomlott keretekkel, harcra képtelenül, egymást fosztogatva; a 41. gyalogezred egyik hadnagya például a 30. hadosztály élmezőnyét szolgáló 400 tehenét egész egyszerűen elseftelte a környék szerb lakosai között.¹⁷³) A Goldbach altábornagy hadteste által védett Erdélyben a haderő mindössze 13 662 puskával és 82 ágyúval rendelkezett – s ezek a fegyverek sem magyar katonák kezében voltak. A hadtest katonái a fegyverszünet hírére azonnal szétszéledtek. A Károlyi-kormány védtelen határokat örökölt, működőképes határőrizet lényegében egyetlen határszakaszon sem létezett. November

i-jén a legilletékesebb, Alfred von Waldstätten báró, a vezérkari főnök helyettese mondta meg világosan Károlyi küldöttjeinek a badeni főhadiszálláson, hogy a magyar csapatoknak lényegében minden arcvonalról ellenséges területeken kell átvergődniük, hogy hazatérhessenek, Dél-Tirolból pedig legfeljebb napi egy ezred tud a Brénner-hágón áthaladni, élelmezni a hadsereg már egyáltalán nem képes.¹⁷⁴ Lindernek minden bumfördi ügyetlensége mellett abban igaza volt, hogy *ettől* a hadsereg-főparancsnokságtól a legkevésbé sem lehetett várni a veszélyben lévő haza védelmét, amely nem mellésleg a fegyverletételt is csak úgy tudta – vagy akarta? – megszervezni, hogy több százezer katona kerüljön az utolsó napokban ellenséges fogságba.¹⁷⁵ A többfrontos ellenállás esélyét mindenképpen csökkentette, hogy a közös hadsereg nehézfegyverzetének nagy része szállítási lehetőségek híján a frontvonalon maradt, s az antanterők kezére jutott már november első napjaiban. A magyarországi helyőrségekben alig volt használható nehézfegyverzet.¹⁷⁶ A mai fotelhúszárok elfelejtik, hogy a háború nem egy steril terepasztal volt kicsi, szabadon mozgatható zászlócskákkal és ólomkatonákkal, sem pedig virtuális stratégiai játék, ahol a játékos úra annak, ami történik, s ha eltéveszt egy-egy lépést, az elemzőprogrammal addig lépkedhet vissza, ameddig ki nem alakítja a helyes kombinációt. Ha az lett volna, a központi hatalmaknak már 1914-ben meg kellett volna nyerniük a háborút. Az emlékezet ugyanakkor ilyesformán működik: játékos és felelőtlen módon, túllépve az emberi esendőség mindent átszövő hálóján, felrúgva a kronológia vastörvényeit. Kövess Hermann altábornagy, a balkáni arcvonalon harcoló Kövess-hadsereg-csoport parancsnoka 1918. november 2-án keltezett jelentésében arról számolt be, hogy a Duna-Száva-határ tartása csak a szerbek magatartásától függ; ő ténylegesen két és fél

hadosztálynyi erővel és alig tízezer puskával rendelkezik, komoly ellenállásra gondolni sem lehet, a horvát katonák mind hazaszöktek, a többiek kimerültek, a németek pedig kivonták egységeiket a hadművelleti területről.¹⁷⁷ (A szemben álló, Franchet d'Espèrey-féle szövetséges antanthadsereg megfogyatkozva is több mint 180 000 embert jelentett.) Amikor ezt írta, Kövess már elhagyta Belgrádot, s Újvidéken volt. Ideiglenes főhadiszállásáról még a törzsszakács is elszökött, ablakai alatt vígan ropogtak a háború nyomása alól felszabadult katonák puskái.¹⁷⁸ Ennek ellenére Kövess néhány héttel később már úgy nyilatkozott, hogy meg tudta volna védeni a Duna-vonalat. Ott és akkor, hadseregparancsnokként úgy cselekedett, ahogy az első jelentésében leírta: nem támadott, nem védekezett, hanem felbomló egységeit hátrahagyva az uralkodóhoz indult, hogy a már nem létező közös hadsereg élére szóló főparancsnoki kinevezését átvegye. Néhány héttel később viszont – amikor már nem volt hadserege, nem volt már Monarchia sem, s a finálé egy utolsó, groteszk gesztusaként a Bécsbe költözött hadvezetőség is átalakult a Hadilevéltár igazgatóságává¹⁷⁹ – úgy állította be az eseményeket, ahogy mindannyian szeretnénk látni egy feldolgozatlan kudarc után: a történelem kerekét ide-oda forgatva. Az összeomlás és benne a leszerelés konkrét megvalósulása ugyanis jóval összetettebb jelenség volt annál, hogy pusztán hadászati szémszögből elemezhesük. A nemzeti védelemre felhívó orosz Kerenszkij bukása 1917-ben világos példával szolgált arra, hogy egy vesztés háború másnapján lehet-e a siker reményével a katonai erőben keresni a kormányzás eszközét.

A fegyelem ugyanis többé nem parancs kérdése, a legénység pedig nem „puskalétszám”, hanem önállóságra ébredt, érző és vérző valóság volt. „Nem kell, komám, többé az Atyaúr-istennek sem tisztelni” – mondták a bakák egymásnak

és az elképedt tiszteknek mindenütt.¹⁸⁰ A kaszárnnyak nem parancsra ürültek ki az egész országban Trencséntől Kolozsvárig és Soprontól Nyíregyházáig; hanem azért, mert a szolgálati hierarchia összeomlott, a nyilvánosság fégyelmezett terei pedig a kontroll alól kicsúszott erőszak labirintusává változtak. A Csanád megyei Medgyesegyházán a fegyverekkel hazatérő katonák már október 29-én – tehát három nappal Lindner fegyverletételi hadi parancsa előtt – a zsidó üzleteket teljesen kirabolták.¹⁸¹ (A közeli főhercegi uradalmat csak azért nem, mert annak cselédsége ekkor még csak a másébol lopott, de urai birtokát megvédte.) Eperjesén falhoz állították az október 30-án hajnalban fellázadt 67-es közös gyalogsági ezred pótkeretének több tucat szlovák katonáját, akik agyonlőtték a helyi csendőrség parancsnokát, mert már nagyon hazakartak menni. Ilyen és hasonló esetek szerte az országban sűrűn előfordultak november 1-je előtt is. A háború utolsó évében a hadsereg több mint fele már nem a frontokon harcolt, mivel egyre nagyobb létszámú kárhatalomra volt szükség a háterszámban a lakosság és a többi katonák, illetve főként a rohamosan növekvő számú katonaszökevények féken tartására.¹⁸² Lindert tehát kétségteleni pacifizmusán kívül az is vezette, hogy a katonák lehetőleg fegyver nélkül érkezzenek haza, nehogy itthon még nagyobb gondot okozzanak. „Csak a béke és a pacifizmus hangsúlyozásával tudjuk a rendet fenntartani” – mondta emelt hangon Arz Artúr vezérezredesnek, a közös hadsereg vezérkari főnökének a telefonba, amikor a fegyverletételi parancs azonnali kiadását sürgette.¹⁸³ Franz Egon von Fürstenberg-Stammheim grófnak, a pesti német főkonzulnak pedig a következőképpen magyarázta a német szövetségessel való szakítást: „Mi még konzervatív kormány vagyunk, utánunk csak a csöcselék jöhet.”¹⁸⁴ A német arisztokrata elképedve hallgatta; Németországban még csak ez-

után következtek a forradalmi napok, hasonló brutalitással! A bűnbakkereső emlékezet elfeledteti, hogy Linder – következményei felől nézve katasztrofális – parancsa az *akkori* úri és polgári közvéleményt fejezte ki. Mindazokét, akiknek még volt yeszteni valójuk, s akik nem is titkolták csalódásukat, hogy a kedves paraszttakák micsoda rossz fiúkként jöttek haza. „Akiket öléllő karokkal vártunk, akiktől a békességünket és biztonságunkat reményeltünk, azok üzik el szemeinkről az álmod, a lelkünkbeli a bátorságot, és a jövődőhöz való jó reménységünket is megszégyenítik. Soha nem hallott vakmerőséggel tombolnak végig a védtelen helyeken, és rabolnak, fosztogatnak, mint a legádázabb ellenség, s kigúnyolnak minden apai, anyai kérés, jótanácsot, törvényt, szabályt, és gázolnak keresztül-kasul mindenben, amit eddig szentnek, tiszteletre méltónak tartottunk s tartottak talán ők maguk is.”¹⁸⁵ A „soha többé katonát nem akarok látni” kijelentése részben erre a félelemre adott válaszkísérlet is volt, legalább annyira, mint pacifista meggyőződés.¹⁸⁶ Akinék volt még valamije 1918 őszén, az riadtan és dermedve nézte a katonák hazajövetelét, s mindent megadott volna azért, hogy a katonák mielőbb fegyver nélkül legyenek. A leszerelést Linderék egyébként a korábban részlegesen kidolgozott tervek alapján próbálták végrehajtani. Tíz-ezrével osztogatták a hazatérő katonáknak az egészségügyi felvilágosításról szóló tájékoztató füzeteket, többek között arról, hogy hogyan kerülhetik el a tüdőbajt, vagy hogy hol és miként kezelhetik a harcterek bordélyaiban összeszedett nemi betegségeiket, hogy ne fertőzzék meg otthoni szeretteiket. A frissen felállt „népkormány” ingyenes orvosi kezelést és három hónapi ingyenes étkezést ígért, de adni csupán tíznapi zsoldot és legfeljebb egy tál forró levest adtak a hazaözoñlőknek a zsúfolt pályaudvarokon.¹⁸⁷ A hadiség-

lyeket 1919. február végéig folyósították. Propagandából viszont jutott bőven: már november első hetében megkezdte működését az Országos Propaganda Bizottság, több száz embert állítva ki a pályaudvarokra, hogy a hazatérőknek a forradalom és a rend egymásnak ellentmondó evangéliumát hirdessék. A köztársasági és pacifista ideológiát a területvédő nacionalizmussal párosító bizottság fizetési listáján a szocdem szerzők mellett ott volt a keresztényszocialista Haller István – a zsidóellenes *numerus clausus* későbbi betérjesztője –, s mezei agitátorként a húszéves Sinkó Ervin is, aki húsz év múlva a korszak nagyregényét írta meg *Optimisták* címmel, Kun Béla előszavával.

Szükség is volt az iránymutatásra és az optimizmusra. A zsúfolt vonatokon és országutakon érkező magyar alakulatok legfeljebb kisebb kötelékek méretéig őrizték meg szervezettségüket; a régi szigorú fegyelem nem volt már sehol; a tisztek már nem parancsoltak, legfeljebb kéreletek.¹⁸⁸ „Mire reggel felkeltünk, csak a legmegbízhatóbb embereket találtuk – mint azok, akik Rákóczi a számkivetésbe elkísérték. Este a lovakat eladták, úgyszintén a kocsikat, és az első éjjeli vonattal elutaztak” – írta a 44-es közös gyalogezred egyik főhadnagya a tömegesen dezertáló legénységről.¹⁸⁹ A front mögötti helyzet a vesztes csata képét is megcsúfolta – ismerte el Szurmay Sándor honvédelmi miniszter is emlékirataiban: „Jóleső érzés fogta el a szemlélőt, ha ebben a nagy kavardásban egy-egy kisebb-nagyobb magyar csoportot vagy csapatot látott teljes rendben és fegyelmezetten; tisztek vezetése alatt elvonulni a csataterőről.”¹⁹⁰ Szurmay éppen az ellenkezőjét akarta bizonyítani állításának: azt, hogy valós esély volt a mindenünnen fenyegetett Magyarország megvédésére. De még a rendezetten hazatérő csapatokat is csupán egy dologgal lehetett motiválni: azzal, hogy így hamarabb jutnak haza

a házi tűzhelyeikhez. „Mindenki haladéktalanul hazájába szállítatik, de mindenekelőtt ama kötelékek, melyek rendezetten állanak itt készen, tehát annál hamarabb érünk haza; minél nagyobb rendet tartunk” – hangzott Nagy Pál altábornagy parancsa hadosztályához 1918. november 3-án.¹⁹¹ A 19-es honvédek rendben haza is érkeztek Kaposvárra, hasonlóan a magyar hadosztályok mintegy harmadrészéhez. Nem ez volt azonban a jellemző. A harcterekről százezrek iparkodtak a legközelebbi vasútállomásra, máskor az útjukba kerülő kocsikat és teherautókat megállították, ledobálták róluk a rakományt vagy az értékes felszerelést, s egyszerűen felültek rá. Az állomásokra érve a katonák fegyelmезetlen tömegként rohanták meg az induló szállítmányokat, vad lövöldözés közepette próbált mindenki helyet és igazságot keresni magának. Útközben, osztrák és szlovén vidékeken előfordult, hogy fosztogatták a vasúti élelmiszerraktárakat, hogy enni tudjanak, de gyakoribb volt, hogy őket rabolták ki a „zöld káder” fegyveresei vagy éppen saját addigi csapattársaik. „Szövetségeseink az utolsó órákban gyönyörűen viselkednek. Minden emberi érzést félretéve fosztják ki ezeket a szegény embereket az utolsó zubbonyukból is” – mondta Márainak a Keleti pályaudvar katonai parancsnoka 1918. november 9-én. Ezek nem rémhírek voltak. Bécs szociáldemokrata milíciája a bécsi Ostbahnhofon lefegyverzési akció címén a hazatérő katonákon verte le a bécsi munkások háborús nyomorát: „Kutya magyar, disznó gazemberek, egész háború alatt éhezettetek bennünket, most majd megfizetünk nektek!” – hangzott a felkiáltás, és az akció 6 halottat, 24 sebesültet eredményezett.¹⁹²

Ha nem vették el tőlük az egykori bajtársak, a katonák maguk adogatták el felszerelésüket. A hazatérők legalább egynegyede nem adta le a fegyverét a leszerelési bizottságoknak. Somogy megyében 1918 fordulóján például mint-

egy 7-8 ezer puská és pisztoly volt „magánkézből”, de olcsón lehetett fegyvert vásárolni az átutazóktól is. Főleg borért, pálinkáért és szalonáért lehetett bárminemű felszerelést cserélni. A lovaktól viszont már sokszor a harctereken megszabadultak, vagy megszabadították „a lovas nemzet” katonáit: Újvidéken egy ködös november eleji reggelen arra ébredtek a Nemzeti Tanács mesteremberekből és iparosokból lett botcsinálta politikusai, hogy egy visszavonuló tábori csendőrcsapat egyszerűen a városháza előtt lévő park vasrácsához kötözte a lovait, iparosokra, asztalosokra hagyva több száz állat ellátásának a gondját.¹⁹³ A szerbiai frontról a lovakat legalább még áthozták a határon, az olasz fronton viszont nem ez volt a helyzet. „Az egész olasz területen állott hadsereg loállománya ma Karintiában, Jugoszláviában, s Stájerországban van, részben az élelmezés nehézségei, a továbbjutás reménytelensége, s nem utolsósorban a lelkiismeretlenség következtében, önkéntes eladás, kisebb részben pedig erőszakos elvétel eredményeképpen. A hadsereg loállománya nagyrészből Magyarországról származott” – jelentették a Nemzeti Tanácsnak a hazatérők.¹⁹⁴ Egy magyar huszártiszt 1918. október 31-én indult haza oszlopával és 21 lóval az olasz frontról, mindenütt a rend teljes felbomlásának jeleivel találkozva. Graz környékén géppuskás osztrák katonák tartóztatták fel és fosztották ki, s ez történt az utánuk jövőikkel is. A polgárháborús ukrán vidékeken keresztül hazajövő katonák nagy részét nemcsak teljesen kifosztották, de sokakat meg is ölték. „Nincs már tiszt, nincs feljebbvaló” – ordibálták a marhavagonok túlsúfolt kupéiban egymás ölében kuporgó, megfélemlített és fegyvertelen tisztekre a megvadult közkatonák.¹⁹⁵ A hadsereg felbomlásának mértékét jól jelzi az az adat, hogy november 7. és 30. között zárt csapatszállítmányban 360 000 katona érkezett vissza a harcterekekről,

miközben ugyanebben az időszakban a budapesti pályaudvarokon több mint egymillió hazatérő katona ment keresztül.¹⁹⁶ Amint a túlsúfolt vonatok meghozták a katonákat, az anarchia lassan eluralkodott az országban.¹⁹⁷ „Meghóztátok az áhító emberiség legszebb álmát, a világbékét” – írta Linder Béla hadparancsa, de maga tudta a legjobban, hogy fennkölt szavai köszönőviszonyban sincsenek a valósággal. Szinte látni lehetett, ahogy a vonatok óráról órára egyre több haragot, dühöt és fosztogatási kedvet hoznak az országba. A nagyenyedi csendőr-szárnyparancsnokság jelentése leírta, hogyan történt a hazatérés Erdélybe: „A tövisi állomásra Aradról 1000 főnyi katonaszállítmány érkezett, melynek legénysége a köcsikből kiszállva az állomáson lévő két dohánytartalmú köcsit és a lőszertartalmú köcsit feltörte, és a muníciót magához vette. Az állomáson lévő csendőrrájórt bántalmazás nélkül lefegyverezte, és szabadon bocsátotta. A rendfokozati jelvényeket, valamint a sapkarózsát, úgy a legénységét, mint a tisztekét, leszakították, és ugyanúgy jártak el a vasúti személyzettel. A lövöldözés állandóan folyamatban van. A pályaudvart teljesen a hatalmukba kerítették. A pályaudvari őrség és a csendőr-őr teljesen tehetetlen velük szemben. A szállítmány tisztei egy tiszti kocsiban tartózkodnak, és nem élegyednek a dolgok folyamába. Gépfegyver is van velük. A tövisi szolgabíró értesítése szerint, ha készség lépne fel, akkor a gépfegyvert használni fogják. A szállítmány ezredei meg nem állapíthatóak, de a legénység magyar és székely. A szállítmány garázdálkodásának megakadályozására a főbíró Gyulafehérvárról egy század katonaságot kért karhatalomként. A szállítmány Kolozsvárra van irányítva. Egyben jelentem, hogy a garázdálkodások meggátlása végett – miután e célra kellő erő pillanatnyilag rendelkezésre nem áll, és mert az erőhatalommal való fellépés különben sem látszik ez idő szerint célszerű-

nek – a helyi honvéd kerületi parancsnökságot megkerestem.¹⁹⁸ A távirati stílus tömörségeiellenére a fenti jelentés a katonai összeomlás tragédiájának minden lényeges elemét tartalmazza. Mintha valami erdélyi díszletek között forgatott westernfilmet látnánk: magyar és székely katonák randalíroznak, dohányt és fegyvert rabolnak, a fásult, saját legénységüktől rettegő és megalázott tisztek elkülönülten üldögnének a tiszti vagonban, a tehetetlen csendőrök pedig kétségbeesetten reménykednek, hogy „felülről” ezt az egészet még valahogy orvosolni lehet. Nem lehetett.

Az éhesen hazatérő katonákat éhező asszonyok várták. Dühösen, szegénységük szégyenében. A fegyverrel érkező katonák segítségével sokszor ezek a „hadiasszonyok” álltak a fosztogatások és rablások élére.¹⁹⁹ Az átmenet gyakran túlszínezett brutalitása korántsem csak férfiak ügye volt, vagy a „férfiasság” háborúban megrendült válsága. Az alkohol persze a legtöbbször megkönnyítette a törvények áthágását, forrt a must, és forrtak az indulatok, ön- és közveszélyes módon. Az erdélyi Csucsán a zendülés azzal kezdődött, hogy asszonyok és gyermekek agyonverték az iparvállalat zsidó kantinását, borát, pálinkáját kicsi és nagy egyaránt itta. A megtámadott jobb módú lakosság az átvonuló katonavonatokról kért segítséget, ám nem sok eredménnyel. Volt olyan vonat is, amelynek ablakaiból a katonák sortűzet adtak a falura! A délvidéki Tiszakálmánfalva állomásán egy hosszú, petróleum- és benzintartályokkal megrakott vonat vesztégett. A környéken fosztogató csőcselék megtámadta az állomást, kiütötte a tartályok oldalát, és vödörrel mérte ki a petróleumot és a benzint. Az egyik fosztogató cigarettára gyújtott, és az eldobott égő gyufa egy benzinnel teli vödörbe esett, amely azonnal fölrobbant. A tűz áterjedt a vonatra, és a tartályok is sorban felrobbantak. A robbanás ereje a levegőbe

röpítette a fosztogatókat, akik összeégett, szétzúzott testtel zuhantak vissza a földre. A tűzeső lángba borította a rablásban részt vevő asszonyok és leányok ruháját is. A katasztrófának hatvan halottja és több száz sebesültje lett. Nem csoda, ha az utazásról nemcsak Budapesten, de vidéken is igyekeztek lebeszélni a polgárokat. Miskolcon a frissen megalakult Nemzeti Tanács azt hirdette öles betűkkel, hogy „ne utazunk”, azaz ameddig a katonaság hazatérése be nem fejeződik, a polgári utazóközönség a saját érdekében inkább tartózkodjon a vonatra szállástól.²⁰⁰ Ugyanaznap a városban élő szülőket is figyelmeztette, hogy 14 éven aluli gyermekeiket tartsák otthon – no, nem a gyerekek biztonságáért aggódva, hanem azért, mert a gyerekek által okozott rendzavarásért és rablásokért a szülőket fogják felelősségre vonni. (A háború alatt a fiataalkorú bűnelkövetők száma megháromszorozódott.)

„A népben meggyőződésé vált, hogy nincs törvény” – állapították meg a forradalom jogászai a közönséges bűncselekményekkel kapcsolatban, s azon vitatkoztak, hogy az amnesztia törvény inkább árt vagy használ az indulatok leszerelésére.²⁰¹ A forradalmi törvénykezés bizonytalanságát jelzi, hogy egyszerre folyt intenzív jogalkotási munka az esküdtbíróságokról és a gyorsított bünvádi eljárás bevezetéséről. A szocialista ígéket hintő *Néptanítók Lapja* nevelő szándékkal igyekezett hatni. Czabán Samu „tanítótestvéreit” kérte: legyenek az árván maradt falvak vezérei, s magyarázzák el a népnek, hogy a legforradalmibb cselekedet az, ha a molnár örül, a gazda szánt-vet, s ki-ki a maga mesterségét szorgalmasan folytatja, viszont a forradalomnak az a leggonoszabb ellensége, aki lármázik, zavarog és fölfordulást csinál. De mintha maga sem hitt volna teljesen abban, amit mondott, fenyegetően azt is hozzáfűzte: „Ha a forradalmi kormány nem tudja fenntartani a rendet, akkor újból elő kell rángatni a régi

uralom bagolyvárából a csendőrszuronyokat meg a gépfegyvereket. Hát ugyan ki akarja ezt?”²⁰² Ugyanez az emberjavító pedagógia hatotta át Hock Jánost, a Nemzeti Tanács elnökét, amikor a fosztogató zsámbékiakat arra igyekezett szelíd szóval írt levelével rávenni, hogy adják vissza kifosztott falubeli polgártársaiknak elrabolt vagyontárgyaikat, és térítsék meg az okozott kárt. „A szabad magyar háza és saját községeték becsületes nevének megmentése érdekében becsületbeli kötelességévé teszem a község minden egyes polgárának, hogy a mulasztásából és cselekvéséből előállott kár megtérítéséhez hozzájáruljon.”²⁰³ Az események azonban folytatódtak, így több helyütt mégis elő kellett rángatni a gépfegyvereket és a szuronyokat, s a korábbi korszakból örökölt statáriummal kellett megfékezni az indulatokat. A Krassó-Szörény megyei Facsádon még a sortűz sem használt, és a temesvári katonai körzet parancsnokának rendeletére felszállt géppuskás repülőgép teremtetett rendet. Harminc méter magásból leadott lövéseinek nyomán 104 halott maradt a földön.²⁰⁴ Temesvárról más helységekbe is küldtek katonai alakulatokat, amelyek részvételével több lázadó faluban „községenként 12–20 főt végeztek ki”. Többre már csak azért sem maradt idő, mert november közepére a szerbek elfoglalták a Bánátot, a tűzparancsot elrendelő Bartha Albertet pedig Károlyi Mihály hadügyminiszterre nevezte ki Linder utódjául. A Zala megyei főispán, Bosnyák Géza a horvát lakosságú Muraközben hirdetett ostromállapotot. A belügyminiszter, Batthyány Tivadar engedélyével, amely persze egy szakadozott telefonbeszélgetésnél aligha jelenthetett többet. Itt is város és falu háborújáról volt szó: a horvát falvak kiéhezett népe fenyegette a kisvárosok magyar és zsidó polgárságának vagyonát. „A falvakban házkutatásokat tartanak, a gyanús holmikat összehordják a község közepére, odahívják az egész falu népét, magya-

rul és horvátul kihirdetik a statáriumot. Eleinte nem nagyon hatott a fenyegetés, de mikor egy-két rablót a községháza előtt felkötöttek, hűrcölködő hangyarajjá változott a legtöbb muraközi falu. Az elrabolt holmikat, még a pénzt is; májdnem mindenült hiánytalanul visszaadták a tulajdonosoknak.”²⁰⁵ Nem tudjuk pontosan, hány ember esett áldozatul a sömös eljárásnak; a december 6-ai kormányülésen Kunfi Zsigmond 134 kivégzésről beszélt.²⁰⁶ Az eljárás valóban nem illett egy demokratikus népkormányhoz, és végső soron hatástalan is volt. Bár a rablott holmik nagy része megkerült, Bosnyáknak sem sikerült megvédenie a magyar uralmat Muraközben. A fenyegetett délszláv lakosság védelmének jelszavával a szerbek decemberben Csáktornyára és Muraszombatba is bevonultak. A véres rendcsinálás Erdélyben is alkalmat adott a nemzetiségi sérelmek világáá kürtölésének. Különösen a jósikafalvi esetnek támadt erős visszhangja, ahol Urmánczy Nándor földbirtokos, Károlyi egykori híve egy Budapesten toborzott alkalmi zsoldössereg segítségével torolta meg bátyja birtokának kirablását. Itt is több tucat fosztogatót végeztek ki – akik történetesen románok és cigányok voltak –, holttesteiket pedig elégették. A falubeli rossz fiúk félig élszenesedett tetemeiről szóló híradások nemcsak az érzékeny Jászi idegeit tépázták meg („Az egész dzsentribandát ki kellene irtani!” – kiabálta Károlynak a telefonba), de a román nemzetiségi vezetőknek is kiváló alkalmat adott arra, hogy az ügyet nemzetiségi sérelemként, „románirtásként” továbbítsák a párizsi antantszalonokba.²⁰⁷

Az élhárapódzó erőszakoskodások itthon is a légközből több politikai diskurzusoknak biztosítottak termékeny táptalajt. A Szentgáli-különítmény kegyetlen megtorlása a szabolcsi Tiszadobon a szerveződő kommunistáknak szolgáltatott ürügyet a népnézű ellenforradalom látványos sza-

pulására; a „cionista gárdának” nevezett karhatalmi egységek részvételével elkövetett, tucatnyi halálos áldozatot eredményező dorogi és alsónémedi önbíráskodás pedig az ellenforradalmi korszak antiszemitizmusának nyújtott mohó kézzel megrágadott ideológiai muníciót.²⁰⁸ Károlyi ez utóbbit előre sejtette: Amikor tudomást szerzett a zsidó karhatalmi századok szervezéséről, s arról, hogy az egész Friedrich István támogatásával zajlik, azt mondta minisztereinek, hogy „ez örülség”, és a sajtóban igyekezett elhatárolódni tőle, attól tartva, hogy az eset lángra lobbantja a parázsló antiszemitizmust. Igaza is lett: Ugyanakkor, ami ma hihetetlennek látszik, az akkor megtörtént: a hazatérő parasztkatonák és asszonyaik ámokfutása 1918 őszén egy rövid pillanatra összehozta a fehér különítményesek tisztjeit a zsidóság önvédelméért fegyvert fogó cionista gárda tagjaival. A különben liberális hajlamú miniszterek pánikban fogant statáriális intézkedéseit pedig nagyrészt szocialista munkásosztagok hajtották végre. A korszak „nagy félelmének” tárgya a parasztság ismeretlen, mélységben morajló valósága volt, ami kirajzolta a magyar jövő következő félévszázadát, a parasztság elkerülhetetlen bevonását a nagypolitikába és belépését a kulturális kánonba: a népi mozgalom megszületését. Illyés *Kora tavaszát*, Németh László *Kocsik szeptemberbenjét* és Kodolányi János sötét tónusú ormánsági novelláit. A Károlyi-kormányban ezt Jászi Oszkár ismerte fel a leginkább, a földreform azonban nemcsak a jussukhoz foggal-körömmel ragaszkodó nagybirtokosok, hanem a parasztságot bizalmatlanul kezelő szociáldemokraták miatt is hónapokat késett. A vidék bolsevizálódásától való félelemnek egyébként nagyobb volt a füstje, mint a lángja: a paraszti erőszak „úri” áldozatainak száma országosan talán a félszáz főt sem érte el, miközben legalább ezer névtelen ember vesztette életét a statáriális kivégzések és meg-

torlások nyomán.²⁰⁹ Többen, mint az 1919-es vörös-, és közel annyian, mint a fehérterror idején, csak míg ez utóbbiakról azóta is tart az ideológiai számháború, addig a vidék 1918. őszi parasztforradalmának bűnös és ártatlan halottai kihullottak az emlékezetből. Az erőszak történelmé egyaránt igazságtalan tettessel és áldozattal. **3.6. „DEBRECENBEN HETENKÉNT HETVEN PÁR ESKÜSZIK.” A VIDÉK PACIFIKÁLÁSA**

A vidék – viszonylagos – pacifikálását nem a megtorlások, hanem a leszerelés hatékony lebonyolítása, valamint az állami karhatalom részleges újjászervezése, a polgár- és nemzetőrseggek megalakítása tette lehetővé. A leszerelés valóban gyorsan, két hónap alatt végbement, a szén- és vagonhiánnyal küzdő országban kisebb logisztikai csodának bizonyult, hogy november végéig közel 700 000 katona szerelt le, december közepén már 1,2 millió volt a leszerelték száma, december végén pedig a személyi leszerelés teljesen befejeződött.²¹⁰ Irányítója a szociáldemokraták egyik szürke eminenciása, Böhm Vilmos volt, akit a kormány november 4-én bízott meg a leszerelési ügyek vezetésével államtitkári rangban, s tőle tudjuk a fent idézett adatokat is. Nem szokás hangsúlyozni, de a leszerelés tömeges és azonnali végrehajtása egyértelmű összefüggést mutat a házasságkötések 1918 novemberétől hirtelen meredeken növekedésbe forduló számával. Rácáfolva az előzetes várakozásokra, 1918 utolsó és 1919 első négy hónapjában a békeidők kétszeresére emelkedett a házasságkötések száma, s még 1919 végén is jóval magasabb volt a békebeli átlag-

nál.²¹¹ „Minden hadból visszatért férfi a hősiesség szépítőszereével volt álcázva, és a lányok bolondabbul szerelmesek, mint régen. Az a nagy erotikus hulláma az életnek, mely a háborút követő években mindig magasabbra hágott, talán ebből az első romantikából indult ki, de más oldalról nagy változás állt be amiatt, hogy a férfi megritkult, a házasság lehetősége megnehezedett a háborús viszonyok nyomában, és a nők rémülten látták közeledni magukhoz az elhagyott vénlányságot. Nem akartak többé kereső, önálló asszonyok lenni, mindenáron férjhez mentek.”²¹² Ritoók Emma írta ezt a kortárs szemével, talán kicsit sarkosabban a kelleténél – s elhallgatva azt, hogy a visszatérő férfiak sokszor kiszorították a munkahelyeikről a háború alatt keresőfoglalkozást vállaló nőket. De az is igaz, hogy a magyar társadalom 1918–1920 között, a felülte elzúgó forradalmak és ellenforradalmak árnyékában leginkább családi boldogságával törődött. Senki sem szeret sokáig morajló vulkán tetején ülni.

Az 1920-as évek elejének erkölcséről a dzsesszkorszak, a *Kabaré* című film által közvetített „minden mindegy” hedonizmusa ugrik be sokunknak, ám a kép ennél jóval árnyaltabb: a nagy háborút követő évtizedben Európa-szerte megfigyelhető a család és a családi értékek reneszánsza is, amely a leszerelés egyik fontos mentalitásformáló következménye volt. A születések száma 1919 augusztusában ugrásszerűen kezdett emelkedni – pontosan kilenc hónappal a katonák hazatérése után. A növekedés egészen 1921-ig kitartott, s csak lassan, fokozatosan csökkent.²¹³ A Trianont gyászoló történelmi emlékezet nehezen tud mit kezdeni a véreségben fogant „baby boommal”, azzal, hogy 1918 őszén a hazatért katonák nem a zsugorodó hazát akarták védeni, hanem báloztak, nőültek, és gyereket csináltak – családjuknak és a nemzetnek. A bálozás eleinte, a szesztilalom és zárórák idején titokban

ment, a helyi hatóságok sokszor cinkos elnézésével. A különben csendes apátsági székhelyen, a bakonyi Zircen például reggeltől estig húzta a cigány a zárt ajtók mögött a vendégeknek, akik azzal árulták el magukat, hogy jókedvvel, dúdolvag hagyták el a helyet. A sikeren felbátorodva Katalin-bált is tartottak. A budapesti Nemzeti Tanácsot értesítő K. J. (teljes nevét természetesen nem írta ki) szerint a helyi vendéglős mindezt a főbíró „fedezékében” tette, ráadásul még tánciskolát is nyitott oklevél és iparendély nélkül. Mire kitavaszkodott, lakodalom volt szinte minden faluban, szinte minden utcában. A magyar politikai kabaré egykori, mára elfeledett megteremtője, Nagy Endre 1919. március közepén arról számolt be a konzervatív *Pesti Hírlap* éhező olvasóinak, hogy Nyíregyházán, egy „tírpák” nagygazda lakodalmán szakadatlanul hordják a csirkepörköltet, a sült pulykát, a mákos és diós kalácsot.²¹⁴ A harctérről hazaszabadultak boldogságát, a táncra és esküvőre négy-öt hosszú év óta váró fiatal-ság háború utáni első mulatságát Debrecenben a saját otthoni boldogtalansága elől menekülő Móricz Zsigmond örököltette meg. „Az óriási teremben 600-700 pár járja a csárdást, a kőrtáncok, a valcerek eltűntek, ahelyett a táncospárok jó része a csárdás közben egyszerre csak minden átmenet nélkül tangózni kezd. [...] Ugyanazok a párok táncolnak órákig, mindig együtt. Debrecenben azt mondják, most hetenként hetven pár esküszik. Most a fiatal emberek táncoltatják a lányokat, s boldog beletörődéssel várják, hogy egy életen át azok táncoltassák őket.”²¹⁵

Persze a megnyugváshoz más is kellett. Bár a csendőrség és a rendőrség – meggyengülve ugyan – továbbra is létezett, sőt a bűnügyi nyomozásokat szinte kizárólag ez utóbbi végezte el, 1918 őszén széles körű állampolgári részvétel nélkül nem lehetett volna helyreállítani a megbomlott

közbiztonságot. A világháború elején már felállított polgárőrség felélesztése volt az egyik eleme ennek. A polgárőrseg szervezése eleinte könnyen ment, hiszen saját otthonát mindenki szívesebben védte, mint egy beásott lövészárkot a kietlen doberdói fennsíkon, később azonban a polgárság visszayonult a hóban-fagyban való ácsorgástól. A polgárőrség önkéntes alakulat volt; zsolddal nem járt, fegyvert is csak korlátozottan kaptak. Nagyobb eredménye volt a fizetéssel járó fegyveres erők szervezésének. A kormány már november 1-jén elhatározta a Nemzetőrség haladéktalan felállítását. Bár az erről szóló rendelet csak szűk egy héttel később született meg, már november első napjaiban gombamód nőtték ki az ország falvaiban, városaiban a nemzetőrseg vagy „népőrseg” alakulatai. Létrehozásukról a helyi hatóságok – leginkább a nemzeti tanácsok – táviratok százaival adták hírt, egyben fegyvert, felszerelést és pénzt követelve, amit a kormány meg is ígért, ám ígétét csak felemás módon váltotta be.²¹⁶ Elsősorban azért, mert a megszervezendő fegyveres erő igazi rendeltetése nem volt tisztázott. A Függetlenségi Párt tagjai számára jól csengő név volt a Nemzetőrség, 1848 lelkesedését hallották ki belőle. Mások egyenesen az új korszak szociáldemokrata hadseregét képzelték felépíteni a Nemzetőrség alakulataira. A kormányulések fennmaradt jegyzőkönyvei alapján úgy tűnik, Linder hadügyminiszter az új önkéntes haderő alapjának tekintette, amelyet alkalmasnak gondolt a tekintélyét veszített régi hadsereg pótlására. Ám a veretes tervekkel és szép reményekkel szemben a nemzetőrseg feladata a „terepen” elsősorban a tűzoltás lett – néha a szó szoros értelmében is, amikor a gyújtogató düh megfékezése mellett az égő kastélyt vagy a községházat is oltani kellett. Az első napok zűrzavara után a Nemzetőrség országos koordinációjával kormánybiztosként Fényes Lászlót bízták

meg, nyilván azért is, nehogy a fürge Friedrich István tegye rá a kezét a jelentős számú fegyveres erőre. A helyi nemzetőrsegok összlétszáma november végén már csaknem elérte a százezer főt, tízezrekkel meghaladva a bőmlő sorkatonaságét.²¹⁷ Egerben például a nemzetőrök sorába a kispapok is beálltak; az éjszakai őrszolgálat közben meg-még villantak a szuronyok az imádságos papi reverendákon.²¹⁸ A toborzás sikeréhez az is hozzájárult, hogy eleinte nagyon magas zsolddal csábították a hadra fogható férfiakat. Így fordulhatott elő, hogy a munkások a gyárakból, a katonák meg a kaszárnyákból tömegesen léptek át a helyi nemzetőri egységekbe.²¹⁹ Természetesen azok is fölös számmal csatlakoztak, akik ingadoztak, hogy rablók vagy pandúrok legyenek-e a zavaros időkben. Volt olyan, hogy zsoldkifizetésekor álrúhás detektívek egyszerre tizenhárom, régen körözött zsebtolvajt füleltek le.²²⁰ Hiába nőtt tehát gyorsan nagyra, a Nemzetőrség hadra fogható sereg helyett tarkabarká egyveleg maradt; s városról városra, településről településre változott karhatalmi eredményessége és megbízhatósága. Felállítása összességében mégis hozzájárult a rend legalább részleges helyreállításához. Igaz, tömegével fordultak elő olyan esetek, amikor nemzetőri egységek maguk is fosztogatni kezdtek, vagy éppen vasúti szállítmányokat foglaltak le önkényesen, esetleg „önkéntes” adókat állapítottak meg és hajtottak be jómódú magánzókon vagy hatósági védelem nélkül maradt ipari-kereskedelmi üzeme-ken.²²¹ Ez már csak azért sem volt ritka, mert a Nemzetőrség tagjait gyakran ugyanazok az indulatok fűtötték, mint amelyeket meg kellett volna fékezniük. Éppen ezért a magyar nemzetőrsegok a háza védelmére aligha voltak hajlandók vagy alkalmasak. A román királyi hadsereg már átkelt a Kárpátok hágóin, de a határszéli Csíkszentsimon nemzetőreit inkább

az állomáson veszteglő 50-60 vagon, milliós értéket képviselő kincstári felszerelés megszerzése izgatta, mintsem a románok elleni önvédelmi harc.²²² Kolozsváron a románok bevételét megelőző napokban a szedett-vedett székely nemzetőrök feltrótkáltak a vendéglők és kocsmák pincéit, és belelőttek a csapólatlan hordókba, hogy ne maradjon bőr a román katonáknak! Amikor távoztak, még a magyar lakosság is megkönnyebbült.²²³ A visszaélések, önbíráskodások, fosztogatások leg-
hírhedtebb esetét mégis a Nemzetőrség budapesti tengerész osztaga produkálta, amelynek nevével ellentétben semmi köze nem volt a tengerhez. Amikor a pesti forradalom hevében nagyra nőtt bandavezér, Heltai Viktor és osztagának tolvajlásai már elviselhetetlen mértékűvé váltak, Fényes László eltávolíttatta őket a fővárosból, és november második hetétől a cseh bandáktól szorongatott Pozsony védelmére küldte őket egy páncélvonattal. A vörös lobogóval felszerelkezett Heltai és matrózai (többnyire a ligeti mulatók vizet és hajót sosem látott kidobófiúi és alvilági erőemberei) eleinte sikereket értek el Nagyszombatban és környékén; utóbb azonban csak raboltak, zsaroltak és örömlányokkal mulattak a pozsonyi Carlton Hotelben. Gyilkolni is tervezték, ami kiszemelt célpontjuk, Juriga szlovák nemzetiségi vezér kicsúszott a kezeik közül, végül a kormány kénytelen volt eltávolítani a több kárt, mint hasznot hozó egységet.²²⁴ Heltait és különítményét házarendelték, őt és néhány társát le is tartóztatták, de kezesen kellett konstatálniuk, hogy a Felvidék nyugati kisvárosaiban most már azok is a csehek visszatérését várták, akik eddig lojálisak voltak a magyar hatalomhoz. Velük ellentétben Fényes László nem élt vissza a pozíciójával, és nem is gyűjtött vagyont a Nemzetőrség céljaira kiutalt 30 millió koronából.²²⁵ Vezetésével a Nemzetőrség kaotikus sokféleségét racionalizálták, és a meglévő katonai

kerületek szerint, alájuk rendelten szervezték újjá. Fényes leszállította az irreálisan magas zsoldot (Marosvásárhelyen például az első napokban az árvák pénzét vették igénybe; hogy a járandóságokat ki tudják fizetni²²⁶), és maxímálta a létszámot is. Egyszóval egy használható fegyveres milícia körvonalazódott volna ki, ha időközben az egész vállalkozás nem indul sorvadásnak. Ehhez nem csekély mértékben járult hozzá, hogy az impulzív szónok és bohém újságíró Fényes képességeit jelentősen meghaladták a miliciák megszervezésével járó problémák; a hozzá tanácsért, eligazításért forduló vidéki küldöttségeket sokszor görömbán utasította el, oldják meg maguk a problémáikat. Egy másik, nem szándékolt, de következményeiben súlyosabb hatása volt a nemzetőrök szervezésének, hogy központilag ellenőrizetlen fegyveres karhatalmat adott a széparatista nemzetiségi mozgalmak kezébe. Kolozsváron, Nagyszebenben és más erdélyi városokban is külön román és magyar (és szász) nemzetőröket állítottak fel, amelyek az első hetekben még jól tudtak együttműködni az élet- és vagyonbiztonság védelmében. A helyi katonai vezetés – hogy az etnikai ellentéteknek elejét vegye – igyekezett mindig azonos nyelven beszélő nemzetőröket felhasználni a rendbontók ellen. Eleinte ez rendben is ment. Még az Erdélyben megalakult román nemzeti gárdák tagjai is arra esküdtek fel, hogy megvédik „falusfeleik” életét és javait, tartozzanak bármely nemzetiséghez.²²⁷ Nem sokára kiderült azonban, hogy a jó szándékú, idealista magyar népkormány által felfegyverzett és a magyar állami költségvetésből fizetett román nemzetőrök egyértelműen az elszakadási törekvések „ötödik hadoszlopává” lettek, olyannyira, hogy decembertől sokszor tagjaikból és fegyvereikből töltötték fel a bevonuló román reguláris erők a hiányos kereteiket. Ez kétségtelen politikai ostobaság volt, de mielőtt beleme-

rülnénk a pacifista kormányzat termékétlen szidalmazásába, ki kell mondani azt is: a peremvidékek magyar polgársága rettegett ugyan a történelmi ország széthullásától, de ellene nem védekeztek, csak védelmet vártak. A helyi magyar elit passzivitását láttató erővel mutatja be a harminc-harmincötéztres lakosságú Nagyszeben példája. A dél-erdélyi város Erdély katonai központja volt az első világháború alatt, ahol állandóan nyolc-tízezer főnyi katonaság állomásozott; jelentékeny magyar tiszti kontingenssel. Ráadásul a lakosság abszolút többsége szász, negyede román, ötöde magyar volt. Az összeomlás után spontán módon szerveződő nemzetőr-ségek létszáma viszont nem tükrözte az etnikai viszonyokat. Még sehol sem volt a román királyi haderő, Bukarestben még a német csapatok diktáltak, de Nagyszebenben napokon belül felállt egy 500 fős román gárda, miközben a szászok nemzetőr-sége 150 főt, a magyaroké alig 60 főt számolt. Ez utóbbiak is inkább a raktári készletek módszeres széthordásával foglalkoztak a zavaros interregnumban. Nem csoda tehát, hogy az ország területére néhány héttel később benyomuló szerb, román és cseh haderő az elfoglalt területeken a magyar fegyveres és politikai öngazgatás biztositékait napokon, legkésőbb heteken belül akadálytalanul fel tudta számolni. Magyar katonai válasz csak néhány helyen érkezett, így például Arad megyében, ahol Soós Károly tábornok ostromlatta fel 1919 márciusában a román nemzeti gárdákat.

3.7 FELEMÁS GYÁSZ: TISZA ISTVÁN MEGGYILKOLÁSA

A mi szerencsétlenségünkhöz tartozik az, hogy a legkiválóbb elméink aránylag mindig csak igen rövid ideig éltek. Berzeviczy Albert A „vértelen forradalom” – mert hívei akkor is, később is gyakran hivatkoztak az első magyar október békés jellegére – tehát korántsem volt vértelen, de a falvak és külvárosok névtelen áldozataival szemben *akkor és most* is igazából egyetlenegy haláleset foglalkoztatta és foglalkoztatja ma is a közvéleményt: Tisza István megyilkolása. Máig kibogozhatatlan rejtély Tisza megölése. A nagy német államférfi, Bismarck a politikai merényleteket a királyok „üzemi baleseteinek” nevezte. Ám Oroszországgal és a fiatal balkáni államokkal szemben Magyarországon a gyilkosságok nem váltak a politika üzemszerű működésének részeivé, ha csak nem gondolunk a törvényes kivégzésekre, hiszen fél tucat magyar miniszterelnök végezte életét bírói vagy statáriális eljárás következtében a bitófán vagy a kivégzőosztag előtt. Igaz, van egy sajátos magyar műfaja is a politikai kriminalisztikának: az öngyilkosság, amely szintén mártíriummal övezi elkövetőjének nevét – gondoljunk itt Széchenyi Istvánra, Teleki Lászlóra, Teleki Pálra. Esetükben a korabeli vizsgálat és a későbbi történészi oknyomozás egyértelműen az öngyilkosságot jelölte meg a halál okaként, mégis a kortárs közvélemény, s az utókor is élt és él a gyanúperrel: idegen kéz volt a haláluk mögött. Tisza István 1918. október 31-i megyilkolásának háttere viszont fordítva áll: bár a Tisza-per (illetve perek) aktái több ezer oldalt tesznek ki, és

számos könyv és cikk eredt a tettesek nyomába, az elkövetők és felbujtók kilétét sem a bírának, sem a történészeknek nem sikerült megnyugtatóan tisztázniuk. A gyilkosság kortárs fogadtatásának, a felemás gyásznak a dokumentumai viszont kevesebb figyelmet kaptak, pedig ez utóbbiak is tekintélyes korpuszt tesznek ki. Mégis elfeledetten hevernek a Tisza-kultusz, illetve a Tisza-gyűlölet kettős terhe alatt. Az életmű glorifikálása a Horthy-korszakban, majd 1945-től kezdődően teljes számkivetése a magyar politikai emlékezetből, megnehezítette és megnehezíti ma is, hogy Tisza István egyszerre ellentmondásos és nagyszabású politikai-szellemi öröksége megértő kritika tárgyává legyen. Hozzájárult mindehhez, hogy Tisza kiterített holtteste mellől szinte mindenki menekült 1918 őszén. „A pesti népköztársaságnak ő volt az egyetlen tagja, aki méltó volt a szó római értelmében vett köztársasági polgár névre” – írta Tisza haláláról Herczeg Ferenc. Az még csak hagyján, hogy Tisza meggyilkolása órájában Károlyi éppen a királyra esküdött fel. De az ünnepelt konzervatív írófejedelem ezeket a mondatokat csak 1920-ban nyomtatta ki; 1918 telén még annak örült, hogy Károlyi Mihály és felesége az ő színdarabját nézte és dicsérte meg egy estébe nyúló decemberi kormányülés után, s nem a vetélytársaiét.²²⁸ Mint annyiszor, az igazság most is kéziratban maradt: A kíméletlenül őszinte és jobboldali Ritoók Emma kiadatlan önéletrajzában úgy fogalmazott: „Csak utólag tesz mindenki úgy, mintha akkor is azt hitte volna, hogy Tisza megmenthetett volna mindent.”²²⁹ A Tisza-kultusz csak azt követően bontakozott ki, hogy a Tanácsköztársaságot összeröszkaszító román seregek negyedszázadra újra utat nyitottak a magyar történelmi osztályok politikai érvényesüléséhez. A görög sorstragédiába illő „nagyszerű halálhoz” 1918 őszén a gyász nem tudott felnőni, az esemény nem váltott ki katarzist.

Az egykori miniszterelnök 1918. október 31-én délután 5 és fél 6 között a Városligetben, a Hermina úti Róheim-villában, ahol lakást bérelt magának, bajtársak híján, magányosan nézett szembe a gyilkos fegyverekkel, amelyek földre terítették.²³⁰ Tiszának, aki mindvégig ellenezte a nők választójogát, utolsó pillanataiban a remegő cselédeken kívül csupán két bátor nő volt a társasága: felesége és unokahúga, Almásy Denise grófnő. A gyilkosság részletei szinte másnap ismertté lettek. A beszámolók mutattak ugyan némi variációt, de közös forrásból merítve információikat, a lényegben megegyeztek. A közös forrás Szentkirályi Béla volt, az aznap kinevezett új budapesti főkapitány-helyettes, aki elég későn, este háromnegyed 8 körül érkezett a helyszínre.²³¹ Szentkirályi annak reményében, hogy a gyilkosság részleteinek megszelőltetése nyomra vezethet, a hozzátartozók első vallomásait megosztotta az odasiető riporterekkel, s ezeket a sajtó, bő részletekkel tárgyalva, másnap az egész országgal megismertette. Ezek szerint már délelőtt gyanús katonaruhás alakok jártak a villában, majd közvetlenül sötétedés után, öt és fél hat között két vászonponyvás katonai teherautó állt meg a Róheim-villa közelében. A villába, a kaput kinyitó kertészfiút félrelökve, nyolc katona hatolt be, és gyorsan lefegyvertették az alagsorban tétlenül és rettegve üldögélő csendőröket, akik semmilyen ellenállást nem tanúsítottak. Most már nem volt akadály. (Mint később kiderült, a személyzet gyávasága és Tisza veszélyt lekiécsinylő hidegvére egyaránt a gyilkosok kezére játszott. Tisza sofőrje – aki két héttel korábban még kiverte a tüdőbajos Lécai kezéből a fegyvert – most a kerítésen ugrott ki gyáván, s családját már korábban kimenekítette.²³² Villaszomszédja, Balázs Béla egykori zalai főispán sem tett sokkal többet a függöny mögüli leskelődésnél, és megelégedett azzal, hogy délelőtt egy levélkében figyelmeztet

tette Tiszát a veszélyre, a villa körül csoportosulók fenyegetőzéseire. A háztulajdonos fia, Róheim Géza, a későbbi világhírű etnológus pedig a városba ment segítséget kérni – mire visszaért, Tisza már halott volt. Ebédre betérő sógorát, Sándor Jánost és kísérijét viszont Tisza maga küldte el.) A csendőrök lefegyverzése után három katonaruhába öltözött egyén rövid szóváltás után az eléjük fegyverrel a kézben bátran kiálló Tiszát agyonlőtte, majd elmenekültek – ez idő alatt a többiek a területet biztosították.

Az akció kivitelezése minden kétséget kizáróan arra vallott, hogy a merényletet előre megtervezték. A gyilkosok és Tisza közötti szóváltás újságokban leközölt tartalma érezhetően stilizált volt, szinte fennkölt eszme csere a háborús felelősségről, de valamennyi beszámoló szerint Tisza utolsó szavai a következők voltak: „Ennek így kellett történnie.” (A sajtóhírek nyomán a Tisza-gyilkosság bizonyos mértékig a mesék birodalmába is belépett. Gábor Pál 1971-es tévéjátékában Hubay Miklós a történetbe beledolgozta egy kitalált geszti kisinas történetét is, aki szerint Tisza maga vezényelt tüzet gyilkosainak.²³³) A patetikus tudósításokkal szemben Dömötör László, Tisza komornyikja azt vallotta egy évvel később a rendőrségi kihallgatásán, hogy a katonák és Tisza közötti rövid párbeszéd is durva és erőszakos volt: „Most leszámolunk! Te vagy az oka ennek a rettenetes háborúnak, öt gyerekem rongyos és éhezik, a feleségem pedig kurva lett” – hangzott el a támadók részéről, majd amikor Tisza tiltakozott, letorkollták: „De, te vagy az oka, disznó gazember” – s már durrant is a fegyver négyszer-ötször.²³⁴ (Ez a nyers megfogalmazás a hadbírószági tárgyaláson már nem került elő.) A lövések életfontosságú szerveket találtak, Tisza perceként belül elvérzett, a közeli Bethesda Kórházból érkezett ügyeletes orvos már csak a halál beálltát tudta megállapí-

tani. Az *Est* című bulvárhírlap a törvényszéki orvost idézte, aki harmincesztendő praxisában „még soha olyan hatalmas mellkast és olyan izmos karokat nem látott, mint amilyen a Tisza Istváné volt.”²³⁵ A boncolást a család kérésére mellőzték, a rettegett politikus még halálában is kivételes elbánásban részesült. Tisza holttestét a családi szokás szerint maguk a családtagok mosdatták meg és öltöztették fel halottas ruhába. A villában, ahonnan egész nap nem lehetett telefon-összeköttetést kapni, most megszólalt a telefon, s a frissen kinevezett honvédelmi miniszter megbízásából érdeklődtek, hogy Tisza valóban meghalt-e. Majd a miniszter szárnysegéde személyesen is megtekintette a holttestet, s tolmácsolta a kormány részvétnyilvánítását. Még az este megérkezett Károlyi Mihály koszorúja is: „Emberi megilletődéssel fejezem ki részvéteimet legnagyobb politikai ellenfelem tragédiája fölött.” A közvetlenül a gyilkosság után megérkező rokon, báró Radvánszky Béla rángatózó árcal fogadta a kondoleálást és a koszorút: „Hát kérem, ezt nem köszönjük meg.”²³⁶

Valószínűtlen, hogy a Tisza-gyilkosságban valaha is tisztán lássunk. 1918 őszéről nem maradtak fenn nyomozati akták, a helyszíni szemlét végző rendőrtiszt későbbi vallomása szerint azokat Korvin Ottó a Tanácsköztársaság kikiáltása után magához vette, s megsemmisítette. Zilahy Lajos – aki ekkor még nem a *Halálos tavasz* című regény ünnepelt szerzője volt, hanem kiábrándult frontkatona és fúrge újságíró – szintén felkeresté a halottasházat, s azt írta másnapi nekrológiájában, hogy az elkövetők egy közös gyalogezred katonái voltak, akik menetöltözetet viseltek, és ahhoz a századhoz tartoztak, amelyet a forradalom éjszakáján a tömeg a Keleti pályaudvaron kiszabadított.²³⁷ (Azaz a 32-es közös gyalogezred, a főváros háziezredének az állományából kerültek ki.) Zilahy az udvaron Mannlicher puskából kilőtt töltényhüvelyeket

talált.²³⁸ 1918 őszén senki sem beszélt a gyilkosok személyéről, egyetlen tanú sem jelentkezett – vallotta később Szentkirályi, azt is hozzátéve, hogy a csapszékekben sok részeg katona dicsekedett a tett elkövetésével, de kijózanodásuk után kiderült, hogy mindegyiknek alibije van, s csak kocsmái *hártyánosok*nak bizonyultak. A korszak hangulatát mégis jól jellemzi, hogy egy leszerelő katona számára 1918 zavaros forradalmi hónapjaiban „menő” dolog volt azzal heccelni, hogy köze volt a Tisza-gyilkossághoz. (A korabeli katonai szleng nyelvén: „egy nagyvad lestoppolásához.”) Hiába volt Tisza ideálja a magyar katona; mindenki tudta, hogy amikor a legtöbb honvédvér ömlött ki a Kárpátok havas gerincein, akkor is elutasította, hogy választójogot adjon a parasztbáknak. „Mert nem a hívebbek és a bátrabbak vannak a harc terein; hanem a fizikailag erősebbek” – mondta még 1915-ben a képviselőházban, s szavaival végleg elidegenítette magától a frontok poklán átménteket.²³⁹ Szentkirályi bírósági tanúvallomása szerint a nyomozás eredménytelenségéhez hozzájárult az is, hogy Károlyi Mihály félt attól: zendülést okozna a gyilkosok kézre kerítése.²⁴⁰ Korábban, még a hadbíróági eljárás során azt is elismerte, állásával játszott volna, ha a nyomozást teljes erőbedobással végzi.²⁴¹ Károlyi félelme nem volt alaptalan. A süttőgő propagandát, miszerint a Katonatanács tagjai közelebről még nem határozott „érdemeikért” nagy összegeket vettek fel, nem csupán a Horthy-korszak bírósági eljárása során értelmezték úgy, mint a bérgyilkosoknak járó pénzt. Garami Ernő is „a forradalom parazitáiról” beszélt emlékirataiban, bár a vádakról nem nyilatkozott.²⁴²

A Tisza-gyűlölet korabeli mértékét jól jellemzi, hogy koporsószerzésre a gyilkosság éjszakáján jobb híján Zilahy Lajos vállalkozott néhány újságíró kollégájával, mivel a volt miniszterelnök családja ravatalozó munkást sem kapott

a halott személye miatt. A ház körül még másnap reggel is szórványos lövöldözés folyt. Amikor az esti lapok szerkesztőségi kirakataiban megjelent a hír a gyilkosságról, a bármész-kodó katonák üdvölvést eresztettek a levegőbe, és a lészálló este feketeségében lányok vihogták: „Mégölték Tisza Istvánt!”²⁴² A Tisza koporsóját szállító vonat különkocsijának ablakait belőtték a Keleti pályaudvaron, s a frontról hazatérő katonák azt ordibálták az italtól és gyűlölettől mámorosan, hogy: „Tisza! holttestét a vonat után kell kötni!”²⁴³ Gesztén a családi kriptá körül gyülekező gyászoló gyülekezetet Tisza saját belső cselédjei zavarták meg, s szeretett falujának népe mogorva részvétlenséggel fordult el koporsójától.²⁴⁴ Bihar vármegye koszorúját a vármegyei hajdúk nem merték Gesztre vinni, a temetésről Nagyváradra visszatérő főispán kocsiját pedig lövöldöző katonák futamították meg, amikor megtudták, honnan jön.²⁴⁵ „Meghalt a cselszövő, nem dűl a rút viszály” – fogadta a halálhírt a Károlyi-párti Vass János képviselő a Gizella téri Károlyi-pártkörben; míg a párt pénztárosa, Laehne Hugó vasi földbirtokos cinikusan csak annyit jegyzett meg a halálhír hallatán, hogy „megürült az aradi mandátum”.²⁴⁶ Zilahy Lajos azt írta: „Meg kellett hálnia, mert a láncát tépett forradalmi tömeg benne látta és benne kereste négyesztendő pokoli szenvedésének okozóját; millió halott katona kísérteties sírásóját.”²⁴⁷ Krúdy Gyula is a háború bérét látta a Tisza-gyilkosságban: „A háború, ez a vénhedt kocasértés, felfalja saját kölykeit.”²⁴⁸ De Tisza saját tábora is sorsszerű beteljesülést látott a dicső halálban. Ritoók Emma szerint 1918 őszén a polgári közvélemény mérhetetlen közönnyel tért napirendre a gyilkosság felett, s az volt az általánosan elfogadott vélemény, hogy a politikus halála megérdemelt és természetes büntetés volt.²⁴⁹ Prónay Pál, a fehérterror későbbi rettegett különítményese Bécsben vette a hírt, arisztokrata

katonatisztek társaságában, akik kárörvendően kommentálták a Tisza-gyilkosságot.²⁵⁰ A Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert azt jegyezte fel naplójában: „Olyan ez, mint egy görög végzetdráma, mert Tisza nem akarta és nem kerülhette el ezt a sorsot.”²⁵¹ Az általa vezetett Akadémia kitűzte a székházára a fekete lobogót, de a konzervatív lapok furcsán szűkszavúak voltak: Az *Ujság* és a *Budapesti Hírlap* szenvtelenül tárgyilagosan számolt be a gyilkosság részleteiről, a *Budapesti Szemle* pedig csak nyúlfarknyi nekrológot szentelt Tisza emlékének. Bár a református egyházi sajtó igyekezett tisztességgel megemlékezni Tisza Istvánról, aki a dunántúli egyházkerület főgondnoka és a legtekintélyesebb református politikus volt, de a fiatalabb lelkészek közül sokakat nyomasztott Tisza szelleme: ők nem kértek a gyászból. Enyedy Andor, a későbbi tiszáninneni református püspök még is leckéztette egyháza vezetőit: „Ideje lenne már, hogy a múltban ránk nyomódott temetésrendező, halottsirató, részvétel árasztó beteges jelleget az ekészarvát tartó munkások éléslásával, alkalmazkodó, érvényesülő képességével, egészséges életérzékekkel cseréljük fel.”²⁵² Ezt az „egészséges életérzék” a későbbi keresztény kurzus katolikus nagyágyúi is osztották: Zadravecz István szegedi ferences szerzetes, aki egy év múlva Horthy fehér különítményeseinek zászlóit áldja majd meg, most azt írta: „1918. október 31. megmozdított mindent, ami el volt nyomva. A csörömpölve lehullott bilincsek, a csillogó szemű s kipirult arcú milliók a garancia arra, hogy az igazság számára a szabadság hajnalá van.”²⁵³ A későbbi páp-miniszter, Vass József pedig még egyértelműbben fogalmazta meg a Tisza-gyilkosság üzenetét: „Geszten temetés volt, s nemcsak Tisza Istvánt temették, hanem a régi rendszert minden csatlósával együtt” – írta a katolikus *Életbe*. Vass Józseffel együtt a keresztényszocialista politikusok és újságírók mohón

merültek el az új demokratikus egyházpolitika bugyraiban, hogy főispánokként, kanoňokként, esetleg püspökként kerüljenek ki belőle.²⁵⁴ Igaz, ez utóbbira már nem maradt idő, de Vass József még Horthy Miklós kormányzói beiktatására is abban a reverendában ment el, amelynek minőségi posztóját a Károlyi-kormány alsópapság részére nyújtott adománya fedezte...

3.8. „A KÖZTÁRSASÁG A NEMZET ÉRDEKE.” HOGYAN LETT MAGYARORSZÁG NÉPKÖZTÁRSASÁG 1918 NOVEMBERÉBEN?

A Tisza-gyilkosságban szimbolikus piedesztálra emelt forradalmi erőszak spontán módon ideológiát talált a köztársaság ősi eszméjében. Ez a momentum pedig rávilágít arra, hogy a köztársaságnak szinte a semmiből feltörő jelszava mennyire más volt a politikai elit elképzeléseiben és az elszabaduló tömeghangulat használatában. A köztársaság követelése, amiképpen a vidék lázadása is, mindenekelőtt a megszűnt lojalitást fejezte ki. IV. Károly az olasz front felbomlásának pillanataiban szerencsétlen módon elrendelte a frontcsapatok megszavaztatását a Monarchia mellett, de a többség – még a 3. tiroli császárvadász ezred is! – a Monarchia ellen szavazott, tiszték, légénység egyaránt.²⁵⁵ A köztársasági eszme váratlan felbukkanása tehát nem egy új politikai szervezőelv elfogadását jelentette, hanem a mindent elöntő és eldöntő elégedetlenség kifejezése volt. Abban képződött pillanatnyi egyetértés a bukás anarchikus forgatagában, hogy a korábbi politikai rend meghalt, vagy meg kell halnia. A republikanizmus az 1917-es februári

orosz forradalom óta az elégedetlenség *egyetemes* szimbólumává nőtte ki magát a dinasztikus Kelet- és Közép-Európában. Ezt az érintettek eleinte maguk sem vették észre: Az 1917-es februári orosz forradalmat, az új orosz demokráciát a magyar képviselőház pártjai – ritka alkalom – még egyhangúlag üdvözölték. A politikai elit természetesen nem a trón, hanem az orosz nagyhatalom összeomlását üdvözölte kárörvendően a demokratikus forradalom köztársasági törekvéseiben: „Torz szélsőségre hajlik az orosz köztársaság, a cári zsarnokság után a tömegek zsarnoksága. Ez nekünk még kíváncsabb, mert egy zsarnok még tudhatja, hogy mit akar, de a zsarnokok milliói aligha egyesülhetnek közös akaratban” – örvendezett Tisza bulvárlapjának, *Az Újságnak* a vezércikkírója 1917. március 27-én.²⁵⁶ Alacsonyrendű politikai gyávaság – gondolta erről Ritoók Emma, a Vasárnapi Kör konzervatívva lett írója, aki számára az orosz forradalom nem a háború közelgő végét jelentette, hanem az emberi művelődés egységének helyreállítását: „Újra szerethetjük majd Tolsztoj és Dosztojevszkij népét!”²⁵⁷ Az orosz forradalom Közép-Európában szinte mindenütt rokonszenvre talált, s oroszbarátságot hozott. A kormányzatokban és a hadvezetőségekben a breszt-litovszki béke aláírásakor senki nem gondolta, hogy a Romanovok bukása után a Habsburgok és a Hohenzollernek következhetnek, pedig Berlin, Bécs és Budapest utcáin is félmilliók tömeg hullámozott az oroszokat sújtó annexiós béke elleni tiltakozásul. A pétervári és moszkvai eseményekről érkező tudósítások 1917 tavaszán-nyarán már nemcsak a politikai és irodalmi elit, de a szélesebb tömegek politikai mentalitására is formáló erővel hatottak. A mindenható cár elűzése és a szinte korlátlan sajtószabadság, a politikai pártok és pártprogramok kivirágzása az addig despotikus Oroszországban a monarchikus rend erőzóját hozták egész Európában. (Még

a száműzöttek hagyományosan liberális menedéke, Nagy-Britannia sem fogadta be a cári családot, pedig az angol királyi család közeli rokonságban állt II. Miklóssal.) Ugyanakkor az orosz példa mozgósító ereje igen egyoldalúan működött: A trón ledöntése, a cár elkergetése tabudöntő és felszabadító hatású volt, mert a háború bejezésének perspektíváját elérhető közelségbe hozta, sőt a háború befejezésének szimbólumává lett. Hamar bebizonyosodott azonban, hogy a köztársaság gondolata nem válhat cselekvőképes politika bázisává, mert nem tud társadalmi kohéziót teremteni: A pillanatnyi azonosulásból nem született azonosságtudat. Az 1918–1919-es közép- és kelet-európai forradalmi korszak máig élő mítosza a demokratikus köztársaság eszménye. Ám valóságos történelemformáló erővé Európa keleti felén csak ott vált, s ott is csak részlegesen, ahol győzelmes nacionalizmust szolgált, mint a frissen létrejött Csehszlovákiában, Lengyelországban, a balti államokban vagy Finnországban. Máshol már magzati korban elhalt, vagy végzetesen deformálódott. Amikor Kerenszkij, az orosz ideiglenes kormány miniszterelnöke 1917. szeptember 14-én proklamálta az Orosz Köztársaságot, a demokráciának már csak hetei voltak hátra Oroszországban. Jött Lenin, aki nem vésződött republikanizmussal és a hozzá tartozó demokratikus formalitásokkal: proletárdiktatúrát és világforradalmat ígért.

A republikanizmus Magyarországon hosszú, a 18. század végi magyar jakobinus mozgalomig érő hagyományra tekinthetett vissza, de elsőprő támogatottsága sohasem volt a magyar közvéleményben. Még Kossuth Lajos sem merte proklamálni a köztársaságot az 1849-es debreceni trónfosztás után, bár kormányát „respublikai irányúnak” hívta.²⁵⁸ A magányos értelmiségiek és marginális politikai csoportok által időről időre felvetett köztársasági gondolat tartalma jórészt kimerült

a hagyományos Habsburg-ellenességben, valamint a '49-es függetlenségi hagyományok és a radikális Kossuth-kultusz ápolásában. A kiegyezés Magyarországon azonban „Ferenc-jóska” tisztelete békésen megfert „Kossuth apánk” kultuszával. Nagy György fiatal székely ügyvéd és függetlenségi országgyűlési képviselő 1910-es évek elején kibontott köztársasági mozgalma sem volt több egy látványos *one man show*-nál. Egyszemélyes színháza, amely szinte csak a Viharsarok és a Székelyföld protestáns gazdarétegei között konspiráló ügyvédekre szorítkozott, nem mozgatótt meg számottevő választói csoportokat.²⁵⁹ A Nagy által alapított Magyar Köztársasági Párt és vöröses fedelű folyóirata, a már 1911-ben megindított *Magyar Köztársaság* nem az eredeti politikai gondolatoknak, inkább az eredetieskedésnek volt a terepe. Lapjain „thurzó szittyák” és „székely szittyák” küzdöttek a finnugorság halaszgú gondolata ellen, s minden skrupulus nélkül, plebejusán voltak sovíniszták és kurucok.²⁶⁰ Nagy György az 1868-as Eötvös-József-féle nemzeti törvényt például szerencsétlen, okatlan nagylelkűségnek tartotta, amelyet rég el kellett volna törölni, s úgy gondolta, a magyar jövő útja az „imperiális uralmon nyugvó köztársaság” lehet.²⁶¹ 1913-ban pártját betiltották, de ez sem vert különösebb hullámokat. A királyságot Magyarországon azok is az egyedüli lehetséges államformának tekintették, akik elméletben a köztársasági uralom hívei voltak.²⁶² Így a szociáldemokraták sem voltak Nagy György szövetségesei. Amikor a Függetlenségi Párt vezére, Justh Gyula meghalt, temetésén Nagy György csak azért szólalhatott fel Küfi Zsigmond után, hogy ne csak nemzetközieskedő szocialista pártvezérek parentálják el Kossuth küzdelmeinek utolsó mohikánját. Hasonló ellenérzés kísérte a köztársasági mozgalmat a magyar progresszívek részéről is. Bár Ady kiállt mellette, Jászi Oszkár Nagy Györgyöt és a Köztársasági

Pártot lenézően „kis csomó lateiner” mozgalmanak titulálta, az államforma kérdését pedig másodrendű közjogi kérdésnek tekintette.²⁶³ Sőt, amikor 1913-ban a polgári radikálisok pártta szerveződését vitatták meg a Martinovics páholyban, Jászi ki is mondta: attól tart, hogy a nacionalizmus „a réginél veszedelmesebb közjogi ideológiába, a köztársaságiba csap át”.²⁶⁴ A háború sem tette Jászit republikánussá. A Dunai Egyesült Államok garanciáját „az államközösség örökletes dinasztikus szerkezetében látta”; amelynek sorsa évszázadok óta összeforrt az állam fejlődésével, és a köztársasági berendezkedésben lévő veszélyekre figyelmeztetett: „A polgári köztársaság még nemzetileg homogén államokban is [...] nemegyszer olyan cézarisztikus tendenciákra vezet, aminek példái az angol monarchia nem ismer.”²⁶⁵ 1918 novemberét megelőzően a köztársaság nem volt olyan vonzó ideológiai gondolat, hogy azzal akár a függetlenségi-nacionalista ellenzék vagy a magyar progresszívek „szabad szocializmusa” komolyan számolt volna. A köztársaság forгатókönyvét így 1918 őszén is inkább a történelem szédüléte diktálta, mint régóta készülődő szereplők vagy kidolgozott programok. 1918. október 31-én délelőtt még sokak számára úgy tűnhetett: az egész forradalmi folyamat kimenetelére egy parlamentáris nemzeti királyság lehet, megifjodott és megmagyarosodott Habsburgokkal. És természetesen Szent István érintetlen birodalmával, a történelmi Magyarország sértetlen határai között. A győztes forradalom pillanatában Ottó királyi és testvérei Gödöllőn, a királyi kastélyban aludtak, álmukat senki sem zavarta. A király azt tervezte, visszatér Budapestre. (Mint néhány év múlva a két elvetelt királypüccs megmutatta, az utolsó király is az ösztöneiben hordta a kozmopolita dinasztia évszázados iránymutatását: a Habsburgoknak uralkodni

kell; de hogy hol, hogyan és kiken, az mindig másodlagos kérdés, amit rá lehet bízni a körülményekre.²⁶⁶ Egy vidéki újság azt írta mentegetőzve, hogy az ifjú király a bécsi koston megvénhedt politikusainak rossz tanácsaiért nem felelhet.²⁶⁷ A Nemzeti Tanács elnöke, Hock János Vörösmartyt idézte a Károlyi-palota erkélyéről, amikor azt mondta, hogy a legelső magyar ember a király.²⁶⁸ A konzervatív *Pesti Hírlap* vezércikkírójának is Vörösmarty jutott eszébe, amikor abban reménykedett, hogy a Habsburg dinasztia magyar nemzeti királlyá alakul, s miután mindenét elvesztette, megérti és megfogadja, hogy „a nagyvilágban e kívül nincsen számára hely”.²⁶⁹ Ám a századelőn született magyar birodalmi gondolatból, amely Budapesten képzelte el a jövő birodalmi fővárosát, a háború végével csak Vörösmarty pesszimista dacossága maradt. Az újságok az első napokban ázzal biztattak, hogy az antant ejtette Erdély elszakításának tervét. De a félelem már kézzelfogható volt. Nyitra város közgyűlése arról határozott, hogy nem akar cseh uralmat, de már cseh katonák törtek be Malackára „rendet csinálni” a Pozsony feletti erdőségekben bujkáló szlovák és cseh katonaszökevényekkel szemben. Nem maradt idő arra, hogy „az ideális népkirályság” eszméje írja meg a Szentkorona-tan újabb fejezetét, ahogy arra sem, hogy Szent István palástja óvón takarja be a fenyegetett Magyarország testét.²⁷⁰

Előbb a királyság intézménye omlott össze. Méghozzá villámgyorsan. Károlyi és kormánya 1918. október 31-én még felesküdt a királynak, de a Várból már úgy tértek vissza, hogy az utca a köztársasági követelésektől hársogott. Ez a fordulat váratlanul érte a Nemzeti Tanács vezetését. Sem Jászi, sem Garami, sem Károlyi nem tudott republikánus hangulatról, Kunfi is csak igen óvatosan említette az október közepi szocdem kongresszuson az államforma kérdését.

Október 31-én este Károlyi kijelentette, hogy a „túlzigatott” hangulatra tekintettel a perszónaluniót már nem lehet a kormányprogramba foglalni, de „Ófelsége nekünk királyunk, s kijelentjük, hogy nincs kifogásunk az ellen, hogy rájtunk kívül más országoknak is uralkodója legyen, de Magyarország teljes függetlenségének sérelme nélkül”.²⁷⁰ November 1-jén egész nap ülésezett a kormány, s tagjai arról tanakodtak, hogy megbízatásukat visszaadják. Végül a király, első sorban arisztokrata minisztereinek, gróf Károlyinak és gróf Batthyánnak a könyörgésére felmentette minisztereit a neki tett hűségesküjük alól, miután délután a Tisza Kálmán térre (ez lesz majd a szocializmusban a Köztársaság tér), majd onnan a Conti (ma: Tolnai Lajos) utcába, a *Népszava* szerkesztősége elé vonuló csepeli és újpesti munkástömegek már a Nemzeti Tanács felborításával fenyegetőztek. Amiről úgy tűnik, Kunfi Zsigmond nem is tudott, ő ugyanis nem látta elementáris erejűnek a közvéleményt, s azt mondta, csupán a Nemzeti Tanács „hisztériás rohamáról” van szó.²⁷¹ Kunfi akár igaza is lehetett volna. Az elementáris erejű közvélemény Pestén valójában néhány ezer ember hangja volt: Négyezer munkás – akik szó szerint leördítették a *Népszava* szerkesztőségi ablakából őket lecsendesíteni kívánó Garbai Sándort – elegendőnek bizonyult arra, hogy az államforma kérdése eldőljön a kormányülésen.²⁷²

Eközben már Nagyváradon és máshol is köztársasági megmozdulások voltak.²⁷³ Ráadásul megérkeztek a hírek arról, hogy Temesváron a helyőrség parancsnoka, Bartha Albert alezredes a temesvári munkássággal karöltve kikiáltotta az autonóm Bánátot. A Bánáti Köztársaság körül bábáskodó szociáldemokrata városi politikusok és a hozzájuk csatlakozó magyar tisztikar nemcsak hatalmi „örösváltást” akartak a jelentős munkássággal rendelkező

városban, hanem az egymással is konfliktusban álló román és szerb élszakadási követeléseket igyekeztek az autonóm köztársasággal sémlegesíteni.²⁷⁴ Hiábavalóan. A „köztársaságosdi” példája viszont ragadós lett. A dél-erdélyi Zsil-völgy szénben gazdag bányavidékén két-három hónapig működött egy *de facto* szociális bányászköztársaság. Mintha Petrozsényen kívül nem is lett volna más hatalom az országban, úgy rendezkedett be a lakosság a teljes autonómiára: a hegyektől elzárt völgyek bányatelepén. A helyi román és magyar nemzeti tanács együttesen mondta ki: csak olyan országhoz csatlakoznak, amely a teljes szociális berendezkedést hozza, ha pedig ilyen állam nem létesül, úgy Petrozsény önálló köztársasággá alakul. Mivel szénük volt, mindenük volt. Saját maguk bíráskodtak, még válóperekben is hoztak ítéletet és házassági akadályok alól felmentéseket.²⁷⁵ A december közepén bevonuló román királyi csapatok csak hónapok múlva, a „munkásköztársaság” sztrájkmozgalmait fegyveresen elfojtva tudták pacifikálni a különben román többségű iparvidékét. A következő másfél évben a helyi autonómiák változatos motivációval jelentkező mozgalmai szinte mind köztársaságként definiálták magukat az erőviszonyok változékonyságából fakadó nemzetközi vákuumhelyzetben. A Károlyi-kormány így-úgy támogatta is őket, elsősorban azért, mert másként nem tudott segítséget nyújtani az impériumváltás miatt összetört magyar szüverénitási tükcserépeinek megmentéséhez.

Az érintettek is ezt képviselték: „Magyarországnak a világbéke tárgyalásaiba bele kell dobnia a sémleges székely állam igénylését. Ezzel új nemzetközi alanyt és egyéniséget állít harcba a magyar területek megtartása érdekében.” – írta Pál Árpád memorandumában 1919 februárjában.²⁷⁶ A leginkább ismertté az általa kidolgozott Székely Köztársaság-tervei váltak, s rajta kívül az ún. Kelet-Tót Köztársaságé. Ezekkel

a kormány többször is foglalkozott, s bár egyiket sem szerette igazán, az előbbinek pénzt adott, az utóbbinak „vendégjogot” Kassa városának közgyűlési termeiben. Ezeken kívül volt a kalotaszegi és a vendvidéki köztársaság kikiáltására is elképzelés, sőt palóc köztársaság szervezésére is gondoltak a hatalmi átmenet idején a magyar uralmat követő nógrádi és hont megyei helyi élitek csoportjai. Mindezeknek a kísérleteknek közös nevezője volt a merész koncepció és a kérés-életű létezés – esetenként a fogantatásnál se jutottak tovább. A kalotaszegi köztársaság Kós Károly által papírra vetett tervei például papíron maradtak, de a Nagymartonban (ma: Mattersburg, Ausztria) 1918. december 6-án kikiáltott Heanzenland Köztársaság sem vitte sokkal többre: alig huszonnégy óráig létezett, aztán a soproni állomásparancsnokság páncélvonattal megérkező különítménye egyetlen puskalövés nélkül leszerelte az osztrák érzelmű helyi nemzetőrök szeparatista álmódosását.²⁷⁷ (Ez a „köztársaságot” kivételesen a magyar állam ellen szervezték.) A készmárki városházán kikiáltott Szepesi Német Köztársaság 8. teljes napjával szinte már rekordszámba ment – itt viszont a cséhek vetettek véget a komikus kísérletnek. Emiatt a köztársaság egyre inkább paródiába hajló hívószó lett, mielőtt teljesen elhalt volna. Természetesen a friss keletű republikanizmus is gyorsan megteremtette saját megélhetési politikusait. Moldován E. Vazul, a kalandor erdélyi román ügyvéd például bizonyosan csak a saját zsebét akarta kitömní a köztársaság ropogós valutájával, amikor a jó szándékú Jászi Oszkár révén másfél millió koronát kért a magyar népkormánytól arra, hogy lapot indíthasson a független erdélyi köztársaság propagandájára. Elutasították.²⁷⁸

IV. Károly király tehát november 1-jén este telefonon felmentette esküjűk alól minisztereit, lemondani azonban

nem volt hajlandó. Az alkalmazkodás bajnoka, József főherceg – alig néhány napja még Wekerle nádorjelöltje – viszont Károlyit sürgette, vajon nem lesz-e baj és bolsevizmus abból, ha nem sietnek a köztársaság kikiáltásával. A főherceg forró hazafiassággal ajánlotta magát a nemzet szolgálatába. Ennek egyik, szinte komikus megnyilvánulása volt, hogy szabadulni kívánt a hirtelen rossz hangzásúvá lett Habsburg családnév-től, és arra gondolt, birtokai után Alcsúti néven folytatja pályáját.²⁷⁹ A Habsburg-ellenesség a következő napokban és hetekben konjunktúráját élte, a királyi gyermekeket sietve elszállították Gödöllőről, a királyt pedig lebeszélték arról, hogy Pozsonyba költözzön a forradalmasodott Bécsből. Magyar forradalomból nem hiányozhat Petőfi: ezúttal az *Akasszátok föl a királyokat!* című versének plakátjai voltak, aktuálisak szerte a városban, magát a verset pedig a máskülönben szelíd és zárkózott Babits Mihály szavalta végig a pesti Nagykörút kávéházainak márványasztalaira felugorva – tőle korábban és később is szokatlan hevesseggel.²⁸⁰ Rendszerváltás Magyarországon nincs szobordöntés nélkül. Buda vára 1849-es osztrák parancsnokának, Hentzi tábornagnak a szobra régóta szálka volt az ellenzéki ifjúság szemében. Most vaskalapácsokkal verték szét a hírhedt generális emlékművét, s a hírt a pesti színházak aznap esti előadásain is bejelentették.²⁸¹ A színházak egyébként is érzékenyen reagáltak a gyors változásokra. A Nemzeti Színház kicsit túlbuzgón igazodó direktora, Ambrus Zoltán levette Szomory Dezső sikerdarabját a műsorról, mert az II. Józsefről – egy Habsburgról – szólt.²⁸² A sajtó hangja is kiélesedett. A *Népszava* publicistája Svájc alpesi völgyeibe küldte a dinasztíát, mondván, menjenek vissza oda, ahonnan jöttek. A többi újság sem akart lemaradni. IV. Károlyról, aki addig „Ófelsége, a király” volt, úgy írtak ezentúl, mint „szegény, szerencsétlen fiatalemberről” vagy mint „átlag alatti

lényről”.²⁸³ A csúfolódó bécsi köznyelv csak úgy emlegette a bukott uralkodót: „Utolsó Károly.”²⁸⁴ Hamarosan elkészültek a Habsburg-ház bűneit bemutató pamfletek is! Az egyik ilyen propagandakiadvány, az „osztrák Karinthynak”, Karl Krausnak sietve magyarra fordított műve úgy fogalmazott, hogy a Monarchiát a sátán gondolta ki, s az állam csupán egy otthont tartott, temetetlen hulla volt.²⁸⁵ (A függetlenlé lett Ausztriában a nagynémet nacionalisták és a szocialisták a Habsburg-ellenesség platformján találkoztak, s paradox módon csak Ignaz Seipel prelátus keresztényszocialistái reménykedtek – titokban – abban, hogy a régi Ausztria nem halott, s egy dunai konföderációval fog megfiatalodni.²⁸⁶)

A tomboló forradalmi mámor közepette már november 2-án anakronisztikusan hatott, hogy a református egyházfők Baltazár Dezső tiszántúli püspök kezdeményezésére és megfogalmazásában hosszú körlevélben álltak ki a királyság fenntartása mellett: „A nép az erő, a korona a fék. A féktelen erő sírja önmagának.”²⁸⁷ Hasonlóan vélekedett az erdélyi egyházkerület emelkedő csillaga, Ravasz László is, aki azt írta: „Rossz királyok helyett rossz tribunok uralma jöhet.”²⁸⁸ (A katolikusok jobban felmérték a helyzetet: Csernoch János hercegprímás november 11-jei körlevelében a Nemzeti Tanács támogatására szólított fel, s *Te Deum*-ot tartott az ország visszanyert függetlenségért, miközben ő maga is Tiszának köszönhette magas hivatalát.²⁸⁹) De nemcsak azért hatott anakronisztikusan a kálvinista vezetők királypártisága, mert azokban a napokban senki más nem vállalta ezt nyilvánosan, hanem azért is, mert a Habsburg-ellenességnek a református többségű Alföldön volt a hagyományos bázisa. A Jászkun Szövetség például az uralkodócsalád birtokainak zár alá vételével akarta visszaperelni azt a félmillió rajnai forintot, amellyel a jászkunok szabadságukat Mária Teréziától megváltották

a XVIII. században.²⁹⁰ De a Habsburg-ellenesség erős visszhangra talált a nagybirtok dominálta Fejér és Tolna megye magyar falvaiban és pusztáin is. Esterházy Miklós gróf szerint (az író Esterházy Péter dédapja) a köztársaság gondolata már az első 48 órában valóságos rohammal ragadta meg Magyarország egész népességét.²⁹¹ A köztársaság a rend elleni lázadás volt; nem pedig „huszonöt zsidó” összeesküvése – amint azt már ezekben a napokban is terjesztette a suttogó antiszemita propaganda. (Menekülnie a zsidó vallását öntudatosan vállaló Vázsonyi Vilmosnak és a kikeresztelkedett rabbifőnöknek, báró Sztérynyi Józsefnek kellett október 31-én; amiért hűek voltak a királyhoz és a királysághoz. Mindketten szabadkőművesek is voltak egykor, de „nem nyitottak nagykereskedést az esküikből”.²⁹²) A lázadást és a felfordulást az addig lojális magyar parasztság csinálta, sőt, a hűséges öreg cselédség. Csákváron a rendbontókban Esterházy gróf a szolgálatában megöszült cselédeinek harcterről visszatért fiait ismerte fel, akik nemcsak a vadállományát lőtték ki, hanem köztársasági tanácsokat is alakítottak a katolikus legényegyleti épületekben. A gróf úgy emlékezett, hogy aligha képzelhető el nagyobb öröm, „mint amit a magyarok éreztek ezeréves országuk és kultúrájuk összeomlásán”, még a leglojálisabb hadirokkantak is letépték tiszti rendfokozataikat és kitüntetéseiket.²⁹³ És ez a republikánus láz nem csak a férfiak ügye volt. A debreceni köztársaságpárti gyűlésen ugyanannyi nő vett részt, mint férfi. Ők kevesebbet kértek, mint a jászok: csupán a korábbi királylátogatás felesleges „célcójának” félmillió költségeit akarták behajtani az utolsó koronás napok kárrieristáitól.²⁹⁴ A nők és a frontkatonák könnyebben, Károlyi Mihály azonban nehezebben szabadult öröklött monarchikus ösztöneitől. Nem volt hajlandó azonnal – s főleg nem puccsszerűen – proklamálni a köztársaságot. A kormány abban

állapodott meg a Nemzeti Tanáccsal (amely előtt november 1-jén este a miniszterek letették új esküjüket), hogy hat héten belül az általános, titkos, egyenlő és nőkre is kiterjedő alkotmányozó gyűlés fog dönteni az állam- és kormányforma kérdéseiről. Károlyi később úgy nyilatkozott, hogy az októberi kormány a 400 éves házasságot, amely igazán nem volt szerelmi házasság, illő formák közt akarta felbontani.²⁹⁵ A következő hetekben azonban felgyorsultak az események. Németország november 9-én, Ausztria november 12-én, az új csehszlovák állam pedig november 13-án proklamálta a köztársaságot. 1918 novemberében a köztársasági láz még a spanyolnáthánál is halálösbb volt a koronás fők számára. Közép-Európában két császári méltóságot – a németet és az osztrákot – szüntetett meg, és hét királyt, a magyart, a bajort, a szászt, a badenit, a württembergit, a vesztfálieit és a hannoverit küldött nyugalomba. Mindegyiket azonnali hatállyal. A szász király, III. Frigyes Ágost lemondó nyilatkozata szállóigévé vált Németországban. A drézdai uralkodó ugyanis trágár tájszólásban küldte melegebb éghajlatra egykori alattvalóit: „*Macht doch eiem Drägg alleene!*” (Magyarul hozzávetőlegesen: „Sz...jatok magatokban!”) – s távozott.²⁹⁶ Rá se hederítettek. Senki sem áldozta fel életét a császárért és a birodalomért, s nem akadt olyan hivatalnok vagy katonasém, aki uralkodója és a Monarchia védelmében harcba szállt volna. IV. Károlyt például a Schönbrunnban töltött utolsó napokban fényes nemesi testőrsége is otthagya, a hatalmas kastély parkjában tinédzser hadapródok vigyázták a magányos uralkodót és népes családját.²⁹⁷ A háborús vereség mindenütt diszkreditálta az uralkodót, a szigorúan katolikus és császárhű Tirolban ugyanúgy, mint a mindig kedélyes Bécsben, ahol az utca embere egy vállrándítással intézte el a Habsburgok hatszáz éves trónjának leomlását: „Csak legyen mit enni.”

A forradalmás Berlinben a spartakista vezér, Karl Liebknecht befeküdt az elmenekült Vilmos császár ágyába, s ott aludta át a győztes forradalom első éjszakáját. Álmat a fellázadt matrózok vigyáztak.²⁹⁸ A berlini polgárokat sem zavarta a forradalom; másnap vasárnap volt; a Grunewaldban sétáltak; mint minden hétvégén; s az arcukra az volt írva, hogy a fizetéseket továbbra is folyósítják.²⁹⁹ Az antanthatalmak között, amelyeknek elismerését Károlyi kereste, ott volt a republikánus Franciaország és a republikánus Egyesült Államok, a november 13-án aláírt belgrádi katonai konvenciót pedig Károlyi, Jászi és kormányának többi tagja igyekezett úgy értelmezni, mint kormányuk *de facto* elismerését. (Erről szó sem volt.) Károlyi Mihály később – saját perében – úgy nyilatkozott, hogy főleg a külpolitikai érdekekre figyelemmel járult hozzá a köztársasági államformához.³⁰⁰ A november 9-ei minisztertanács (ezen a napon bukott meg a császár Berlinben) Jászi éles hangon követelte a királyhoz és a parlamenthez való viszony tisztázását, s javasolta, hogy egy 500 főre kibővített Nemzeti Tanács proklamálja azt. Károlyi kérésére – más elbeszélések szerint saját kezdeményezésükre – magyar arisztokraták utaztak a királyhoz Eckartsauba, hogy rábeszéljék őt a lemondásra. Az uralkodó hosszas ellenkezés után saját kezűleg írt egy rövid nyilatkozatot, miszerint visszavonul uralkodói jogai gyakorlásától, s eleve elismeri azt a döntést, amely Magyarország jövődő államformáját meghatározza. Ezzel a homályos megfogalmazású lemondással elkerülte a trónfosztás megalázó aktusát, s egy kiskáput is hagyott magának a jövőre nézve. November 13-án a kormány végre elhatározta a köztársaság kikiáltását. A minisztertanács határozata „függetlenül a király elhatározásától” megállapította, hogy „Habsburg Károly nem uralkodója az országnak”.³⁰¹ Igaz, ezekben

a napokban nem kellett attól tartani, hogy a királykérdésből ellenzéki téma lesz. „Jelen pillanatban nagyon népszerű nálunk a köztársaság gondolata. Sőt gyanúsán népszerű” – írta a filozófus Lukács György, aki ekkor még nem volt kommunista.³⁰² Budapesten nem csupán a kispolgárság, de a nagypolgárság is a köztársasági államformában látta a jövőt. Jászi szerint a Lipótváros pénzemberei azon gúnyolódtak, hogyan volt képes Károlyi a forradalmi hatalomra jutása ellenére a királynak felésküdni.³⁰³ De a régi rendszer bírái és politikusai is „átálltak” – vagy legalábbis úgy tettek: Rendszerint a bírák szoktak utoljára a forradalom szeke-rebe fogódzkodni; mégis a legfelsőbb bírói testület, a Kúria elnöke, Günther Antal már november 3-án azt indítványozta az igazságügy-miniszternek, hogy ne öfelsége, a király nevében, hanem csupán a törvény nevében hirdessék ki a bíróság ítéleteit, különben zavargások lesznek.³⁰⁴ A lépés forradalmiságát jelzi, hogy a hatályos jogszabályok szerint semmiségi ok volt, ha a bíró nem a király nevében hirdet ítéletet. Később, 1919 után a bírói kar vezetői nem hiába tagadták vehemensen, hogy ilyen javaslat egyáltalán szóba kerülhetett közöttük. De még az olyan meggyőződéses legitimista politikus, mint Pallavicini György őrgróf is úgy nyilatkozott: „Tényleges köztársaság vagyunk, a királyság megszűnt. A köztársaság a nemzet érdeke.”³⁰⁵ A későbbi nyilasvezér, Festetics Sándor gróf, Károlyi sógora, aki rövid időre maga is hadügy-miniszter lett, a Nemzeti Kaszinó mánásait terrorizálta köztársasági nézeteivel. „Pökedelem, hogy mennyire udvarolnak Mihálynak a Kaszinóban” – írta Károlyi anyósa, gróf Andrássy Gyuláné, Zichy Ella féltékeny keserűséggel.³⁰⁶ A keresztényszocialista Huszár Károly, aki másfél hónappal korábban *A mi királyi családunk* címmel írt hódolatteljes könyvet a királyról és a királynéről, igyekezett a díszes album összes

fellelhető példányát eltüntetni a könyvkereskedésekből. De a konzervatív értelmiség fiatalabb nemzedékeit is magával sodorta a hirtelen jött republikánus áradat. Hóman Bálint; a Horthy-korszak későbbi emblematikus kultúrpolitikusa – ekkor ambiciózus fiatal történész – forradalmi szakszervezetet alapított munkahelyén, az Egyetemi Könyvtárban, s egy rövid brosúrában az „elmúlt történelemhez” sorolta a régi dinasztikus rendszert. (1919 után aztán sikeresen, szinte nyom nélkül vonta ki a forgalomból mind szakszervezeti múltját; mind e fiatalkori botlásának össze nyomtatott példányát.³⁰⁷) Kollégája, későbbi szerzőtársa, Szekfű Gyula szintén lehetőséget látott a trónok hullásában – akár egy „szocialista köztársaságba” is szívesen hazajött volna, ha az európai és nem „Balkánország” lesz.³⁰⁸ November 14-én a budapesti tudományegyetem jogi karának küldöttsége Károlyi Mihálynál járt. Írásban is elkészített véleményük egyértelműen fogalmazott: a trón üresnek tekintendő, és a trónöröklés feltételei sem állnak fent, mivel megszűnt a *Pragmatica sanctio*ban foglalt alkotmányos előfeltételek mindegyike, nevezetesen a társországok elszakadtak; s egyikben sem uralkodó már a király, így a kölcsönös védelmi kötelezettség sem teljesíthető.

Ez a szinte egyik napról a másikra fellobbanó és az egész társadalmat átjáró köztársasági láz visszaigazolta a kormány tagjainak előremenekülő politikáját. Mert előremenekülés volt ez inkább, mint tudatos politikai stratégia. Jászi barátja; az államtitkári funkciót vállaló Bíró Lajos ki is mondta: ha IV. Károly okosabban kezelte volna a forradalom előtti válságos heteket, „akkor ma Magyarországon sokkal több érvet lehetne a Monarchia mellett, és egy nagy és talán döntő érvet nem lehetne a köztársaság mellett felhozni”.³⁰⁹ Amikor Babits ezekben a napokban azt írta, hogy „amíg király lesz, mindig lesz háború”, világosan kifejezte, hogy a monarchiaelle-

nesség a háborúban megfáradtak dühének projekciója volt. Lukács György pedig arra figyelmeztetett, hogy a köztársaság önmagában semmit sem jelent, ha nem kapcsolódnak hozzá a radikális szociális és gazdasági reformok. A Nemzeti Tanács körtáviratban fordult a megyei közigazgatás szerveihez, a főispánokhoz és törvényhatóságokhoz, valamint a vidéken ekkor már százasaival létrejött helyi nemzeti tanácsokhoz, kérve őket, hogy nyilatkozzanak a köztársaság mellett. Ezek a válaszok szinte egyöntetűen támogatók voltak. Fehér holló volt az olyan távirat, mint Késmárk Nemzeti Tanácsáé, amely nem tartotta magát jogosultnak arra, hogy e kérdésben az összes lakosság véleményét képviselje, hanem azt kívánta, hogy az általános, egyenlő és titkos választójog alapján az összpolgárság döntsön az államforma kérdésében, vagy Kismartóné, amely egyszerűen hallgatott az államforma kérdéséről.³¹⁰ Inkább az volt a jellemző, ami Aradon történt. Itt a törvényhatósági bizottság tagjai az indítvány elhangzása után egy emberként emelkedtek fel helyeikről, hogy élénk taps és éljenzés között, tüntető formában adjanak kifejezést támogató állásfoglalásuknak. Ezután a közgyűlés ugyanazon lendülettel a Tisza István utat Köztársasági útnak nevezte el.³¹¹ Két héttel korábban még Tisza volt a város képviselője...

A köztársaság ezekben a napokban egyfajta csodafegyvernek tűnt. Mintha a múlttal való leszámolás, a lázongó katonaság megnyugtatója; a vidék lecsendesítése, a nemzetiségek elvesztett lojalitásának visszaszerzése és a történelmi Magyarország területi integritásának megtartása mind a köztársaság kikiáltásától függött volna. Ahogy Esztergom szociáldemokrata Nemzeti Tanácsának vezetője írta: „Nemzeti tanácsaink azzal a házafias indítvánnyal állnak elő, hogy a köztársaság haladéktalanul kikiáltassék, mert ezzel ez a bűnben fogant parlament kiengesztelné bűneit, és elkerülhetővé válnék egy

csonka alkotmányozó gyűlés, ha az elszakadni kívánó nemzetünk passzív rezisztenciát tanúsítanának. Más államforma el sem képzelhető, mert a katonaság volt itt az első, mely a köztársaságot követelte, és a mi meggyőződésünk az, hogy ez az egyedüli módja lenne ezeknek a nemzeteknek egy népköztársaság keretében való megtartásának. A köztársaság kikiáltása hatalmasan szolgálhatná az ország területi integritásának égető vágyát, mert befejezett ténnyel jelentene, mely az elszakadni akarók lelkében megerősítené a tényleges megújulásba vetett reményeket; és felmentené őket a külön kis államszervezetek megalakításának majdnem megoldhatatlan problémájától. És még ha ezeket meg is oldhatnák, adva lenne azon gyűpont, mely köré tömörülhetnének anélkül, hogy kifelé kellene gravitálniuk és a bizonytalanság rémével küzdeniük.”³¹² A megfogalmazás a wilsonista illúzió elsőprerejét mutatja, ami ekkor több volt mint politika: szinte eszkatológikus reménység. Még a Monarchia sokat látott egykori külügyminisztere, Burián István is azt írta naplójába Wilson Európába érkezésekor: „Jön-e már most a megváltás?”³¹³ A nemzetiségi vidékekre szánt magyar propagandakiadványok a köztársaságot egyfajta Eldorádóhoz hasonlították. Egy sok tízezres példányszámban kinyomtatott, kétnyelvű röpirat például a magyar Alföld fehér kenyerét ígerte a felvidéki szlovákoknak, ha a republikánus Magyarországot választják a csehekkel szemben.³¹⁴ Kunfi Zsigmond azt hitte, egy hatóságos propagandakampány rá fogja bírni az erdélyi románokat, hogy a földosztó magyar köztársaságot válasszák a bojár uralmát jelentő román királyság helyett.³¹⁵ Csakhogy a köztársaság gondolata semmilyen pozitív hatást nem váltott ki a nemzetiségi vezetőkben. Hiába fogott össze szemüveges galileista diák és antiszemita főszolgabíró az Országos Propaganda Bizottság jóvoltából, hiába készül-

tek milliós példányszámban röplapok (az előbbiek írták, az utóbbiak osztogatták), azok a címzettekhez el sem jutottak. A nemzetiségi vidékeken életveszélyes dolog volt a magyar uralom mellett érvelő röplapokat terjeszteni. A köztársasági propaganda egyet jelentett a magyar uralom fenntartásával a nemzetiségi tömegek szemében, akik eddig is a koronához, s nem a magyar állameszméhez voltak hűségesek. Az al-dunai Orsova kisvárosának német–magyar–román nemzeti tanácsa azt jelezte: sajnálják, hogy egy ilyen fontos kérdés megoldása nem a népre bízott, kinyilvánítva, hogy a román nemzeti tanács sem a tanácskozásban, sem a határozathozatalban nem vett részt. A veszélyeztetett végek magyarsága viszont kétségbeesetten kapaszkodott a republikanizmus rongyos lobogójába. „A Magyar Köztársaság túrlmadara előtt mi is meghajtuk a zászlónkat, kik a keleti határ vérvataraikat magyarként álljuk” – írta Gyergyószentmiklósról Vákár P. Artúr, a gyergyói Magyar Nemzeti Tanács elnöke, de a veszélyeztetett székely végeken a magyar nemzeti öntudat köztársasági formában sem lett vállalható identitás. Vákár táviratának idején a román csapatok már átkeltek a Kárpátok hágóin, s december elején egyik első dolguk volt a gyergyói Magyar Nemzeti Tanács felszámolása és vezetőjének letartóztatása. A demokrata köztársaság melletti kiállás volt a gyulafehérvári magyar nemzeti tanács utolsó üzenete is, mielőtt a helyi románság teljesen átvette volna a városban az ellenőrzést, hogy két héttel később itt mondják ki Erdély elszakadását Magyarországtól.³¹⁶ Voltak, akik sejtették, hogy így lesz. De eltette őket a remény: ha a Magyar Köztársaság elbukik, akkor majd az egyesült Európa fogja a fájó sebeinket orvosolni: „Nemzeti Tanácsaink természetesen a területi integritás elvén állnak, ezt mindenképpen kívánják, azonban ha ez nem sikerülne, nem esnek két-

ségbe, mert az európai egyesült köztársaságok gondolatában rejlő vigasztaló eszme az eddigi országhatárok megszűnésének félelmes tervét esetleg elviselhetővé tehetné.”³¹⁷ A magyar intelligencia már az első világháború éveiben is érzékenyen reagált minden európai föderalista eszmére. A Friedrich Naumann-féle *Mitteléuropa* terve, s vele a vám- és egyéb akadályok nélküli közös gazdasági tér felvillanyozta Jászi Oszkárt és Szabó Ervint is, annak ellenére, hogy a gondolat a porosz junkerek hazájából, a vilmosi Németországból érkezett – Kúnfi Zsigmond meg is róttá őket ezért. (A szocialista Szabó Ervin és Jászi Oszkár ugyanúgy nagyobb kereskedelmi szabadságot követelt és szorosabb gazdasági kapcsolatokat a tőkegazdag Németországgal, mint Lánčzy Leó valószínűs belső titkos tanácsos, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara dúsgazdag elnöke, Szabó Ervin egykori munkaadója.³¹⁸) 1918 őszén már mindenki eltemette ezt az elképzelést, ám az egységes Európa eszméjét még koránt sem. Az összeomlaskor a magyar értelmiség krémje egy rövid ideig a Monarchia népeinek „morális alapokon nyugvó államszövetségében” bízott, ahol „egyik nemzet sem akar ura lenni a másiknak”, és ahol történeti határok nem lesznek többé gátjai a gazdasági és kulturális érintkezés korlátlan szabadságának. „Mért szént a haza, de még szentebb az emberiség!” – írta *A magyar intelligenciához* című kiáltvány szerkesztője, a katolikus Babits félreérthetetlen messianizmussal.³¹⁹ A vallásos és hagyománytisztelő Babits ebben egy hullámhosszon volt a vallásos és hagyománytisztelő Martin Buberrel, a világhírű német-zsidó filozófussal, aki szintén úgy gondolta, hogy „az emberiség nagyobb, mint az állam, s ennek kimondása ma sokkal inkább feladata minden Istenben élő embernek, mint valaha is volt”.³²⁰ 1918 „nemzetellenes”, pacifista messianizmusa zsidó és keresztény gyökerekből egyaránt

táplálkozott. A szabadkőműves *Világban* közzétett kiáltvány aláírói között Ady Endrétől Harsányi Zsoltig, Csók Istvántól Rippl-Rónai József, Lukács Györgytől Fogarasi Béláig, Bartók Bélától Kodály Zoltánig ott voltak a magyar művészet, zene, irodalom és filozófia legfontosabb kortárs alkotói, későbbi kommunisták és katolikusok, szabadgondolkodók és reformátusok egyaránt. Ha a végeredmény felől nézzük – a 20. század megannyi véres konfliktusának szemhatára, a kisnemzeti nacionalizmusok újra és újra konjunktúráját élő reneszánszai felől –, megdöbbenhetünk a Babits szerkesztette proklamáció naivitásán. A történész azonban nem kérheti számon az előrelátás hiányát, ha más tapasztalati horizont felől nézve elcsodálkozik azon, miféle eufória kísérte a dualizmus és a dinasztikus rend összeomlását. Gyakorlatilag nem voltak siratói Ausztriában sem. A később támadt, máig erő Monarchia-nosztalgia, amely Bécszet a világ első számú turistacélpontjai közé emelte, az akkor el nem sírt könnyeket pótolja császárkultuszával és a bécsi filharmonikusok újévi *Kék Duna keringőjével*. Az illúziók könnyörtelen ellensége, Sigmund Freud *akkor* azt írta Ferenczinek, hogy „az öreg Ausztria hanyatlásánál nagy elégtételt éreztem”, s hogy „a Habsburgok nem hagytak mást hátra, csak szemétdombot”.³²¹ Karl Kraus még hetykébben fogalmazott: „Melyik ember, ki szereti a bécsi erdőt, [...] né hallaná a pacsirták ujjongását arra a hírre, hogy Ausztriának befellegzett?”³²²

3.9 „ÖRÖK IDŐKRE SZÓLÓ NEMZETI ÜNNEP.”

A KÖZTÁRSASÁG KIKIÁLTÁSA

1918. NOVEMBER 16-ÁN

Ilyen kontextusban került sor tehát 1918. november 16-án a Magyar Népköztársaság proklamálására az Országház kupolacsarnokában. Az eseményt megelőzte a régi képviselőház utolsó, alig negyedórás ülése, ahol a képviselők egyhangúlag megszavazták a képviselőház felosztását, majd rövidesen a főrendiház is deklarálta, hogy „berekeszti” üléseit. (A királyt lemondató küldöttséget vezető Wlassics Gyula báró, a főrendiház elnöke bölcsen úgy gondolta: az arisztokrata világot legfeljebb „berekeszteni” lehet, felosztani nem.) Ezután következett a Parlament kupolacsarnokában a Nemzeti Tanács 1000 fős, kibővített ülése, ahol ott voltak a kormány tagjai, az egyházi méltóságok többsége, sőt a még néhány élő negyvennyolcas honvéd is. Először Hock János tartott szónoki hírnévéhez méltó, nagy hatású beszédet. „Ha nemzetünk történelmét felnyitjuk, egy évezredes temetőnek kapuján lépünk be” – kezdte szónoklatát, s beszédében a függetlenségéért és Európa védelméért vérét öntő magyar nép áldozatos történelme bontakozott ki; egy kossuthianus martirológium a világháború barbárságába vezetett, bécsületesen harcoló, de „félrevezetett nemzetről”. Hock a tömegsírokban nyugvó vagy Volhínia mocsaraiban „kihűlt mellél” fekvő halott katonák hősi áldozatára hivatkozott, majd a patetikusan az emelvényhez vezetett ’48-as honvédagastyánnak azt mondta: nem lett rokkant és elnyomott vértanú hiába, mert a köztársaság új életet ad majd a jövődő magyarság millióinak. Ennek zálogául Hock javaslatának értelmében rögtön két új nemzeti ünnepet kreáltak a jelenlévők: október 31-ét,

a diadalmas forradalom napját, és november 16-át, amelynek akkor még alig a fele telt csak el. Kevés történelmi jelentőségű napról mondható el, hogy még be sem fejeződött, de már „örök időkre szóló nemzeti ünnepként” proklamálták az Országház kupolacsarnokában. Április 11-ét (az 1848-as „áprilisi törvények” ünnepé emelt emléknapiját) és a „királycafrangos” ünnepeket a lomtárba küldte Hock szónoki hevületé. (Azt, hogy a köztársaság első évfordulóján, 1919. november 16-án Horthy Miklós fog bevonulni Budapestre, hogy tetemre hívja „a bűnös várost”, sem Hock, sem Horthy nem sejtette. Utóbbi ekkoriban polgári ruhában a Hadügyminisztérium folyosóit járta állásért kopogtatva – amikor pedig kikosarazták, kenderesi birtokára húzódott vissza, „hallgatni a fű növeését”.³²³) Hock ezután bejelentette a király lemondását, a képviselőház és a főrendiház feloszlását, hozzáfűzve, hogy ha ezen lemondások és feloszlások még nem történtek volna, „a forradalom erejével ezeket mi megszüntettük volna”.³²⁴ Ezután következett Magyarország önálló és független népköztársaságként való államiségének kimondása, illetve annak elfogadása, hogy Magyarország alkotmányát az új választójog alapján összehívandó alkotmányozó gyűlés határozza meg. A hivatalos elnevezés tehát Magyar Népköztársaság lett; de a szónokok ezzel egyenértékűként használták a Magyar Köztársaság fogalmát is, ami jól mutatta, mennyire kialakulatlan volt az államförmaváltás ideológiai tartalma. A határozatokat Nagy György, az újjáalakult Köztársasági Párt vezére olvasta fel; s a jelenlévők alkotta Nagy Nemzeti Tanács vagy Nemzetgyűlés ún. néphatározatban rögzítette. (A jegyzőkönyv Nagy Nemzeti Tanácsról szólt, de a szónokok „Tisztelt Nemzetgyűlés!” megszólítással fordultak a jelenlévőkhöz.) Természetesen minden közfelkiáltással ment, amiképpen az a határozat is; hogy a választásokig az állami

főhatalmat a Károlyi Mihály elnöklete alatt álló népkormány gyakorolja, a Magyar Nemzeti Tanács intézőbizottságának támogatásával. A néphatározat kimondta, hogy a népkormány alkosson sürgősen néptörvényeket az általános, titkos, egyenlő, közvetlen és a nőkre is kiterjedő nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról, a sajtószabadságról, a nép esküdtbíráskodásáról, az egyesülés és gyülekezés szabadságáról, a földműves népnek földhöz juttatásáról. E célból a Nemzetgyűlés az összes államhatalmat a kormányra ruházta át, a Nemzeti Tanács intézőbizottságának támogatásával és azzal a korlátozással, hogy a határozati javaslatban felsorolt törvényeket azonnal böcsássák ki, és azok végrehajtásáról mielőbb gondoskodjanak.

Ez a fajta forradalmi törvényhozás példátlan volt addig a magyar történelemben, mivel a Nagy Nemzeti Tanács nem választott testület volt, de kétségtelenül nagy támogatottsággal bírt. Ez a támogatottság kifejeződött a csatlakozások és hűségnyilatkozatok százaiban, amelyet nem csupán az egyházak és az egyházi szervezetek szinte teljes köre tett meg, sokszor ünnepélyes formában (a Katolikus Püspöki Kartól a baptistákon át az újonnan szerveződött Országos Rabbitanácsig), hanem a magyar gazdasági élet egész vezérkara, a nagybirtokosokat tömörítő Országos Magyar Gazdasági Egyesület ugyanúgy, mint a nagyipar és banktőke szervezetei, a Magyar Kereskedelmi Kamara vagy a Gyáriparosok Országos Egyesülete. A nagybirtokosok közlönye, a *Köztelek* egyenesen a magyarság harmadik korszakáról beszélt: „A pogány fejedelemség, a keresztény királyság után Magyarország állami életének harmadik korszakába lépett, s ez a szociális köztársaság korszaka. Amit máskor véres forradalmak hosszú küzdelmei idéznek fel, egy nap békés tüntetése varázsolta elő.”³²⁵ A szociális köztársaság emlégetése kicsit fur-

csán hangzott a tízezer holdas grófokkal zsúfolt egyesület részéről, de elhangzott. A pénzpiacok bizalmát ezzel szemben nem nagy szavak fejezték ki, hanem kölcsönajánlataik; s az, hogy a korona árfolyama emelkedésnek indult. A tőzsdé óvatos optimizmusa mögött az a remény húzódott meg, hogy a hadműveletek lezárulásával együtt megszűnnek az állami korlátozó intézkedések, ismét visszaáll a szabadpiac, s megnyílnak a külkereskedelmi forgalom lehetőségei.³²⁶ Az egyházak és a gazdasági szervezetek mellett a társadalmi élet legkülönbébb testületei is siettek hűségüket kinyilvánítani. A Rákospalotai Leányjavító Intézet ugyanúgy támogatásáról biztosította a Nemzeti Tanácsot, mint az Ebtényésztek Egyesülete vagy – ma már komikusan hathat – a Tátra Szanatóriumában üdülő nagyurak nevében Eszterházy Károly gróf.³²⁷ A Magyarországi Kapucinusok Rendházának támogató nyilatkozata egy időben érkezett a szabadkőműves „parlament”, a Magyar Symbolikus Nagypáholy csatlakozásával. Sőt, az „ellen-Nemzeti Tanácsnak” indult Nemzetvédelmi Szövetség is beszüntette tevékenységét, és behódolt. Vezetője, a jezsuita Bangha Béla vezércikkben jelentette ki, hogy a régi rend a maga bűneivel és mulasztásaival nemcsak a demokráciának állt útjában, hanem legalább ugyanolyan mértékben a keresztény etika érvényesülésének és a hitélet szabad fejlődésének is.³²⁸ Prohászka Ottokár pedig személyesen vállalt tisztséget a Fejér megyei Nemzeti Tanácsban.³²⁹ Néhány nap múlva a Katolikus Nagygyűlésen azt fejtegette, hogy a katolikus egyháznak nem lesz nehéz a szociális és demokratikus eszmék útján járnia, mert az evangélium tele van demokratikus ideálokkal.³³⁰ A korábban bizalmatlan Ravasz László most azt írta: „Most csak egy párt lehet Magyarországon: *köztársasági*, mert az ezzel ellenkező véleménynek vagy oktalanság, vagy nemzetellenes bűn most megnyilvánulni.”³³¹ Ez

utóbbi nyilatkozat jelzi, hogy nem csak Budapesten történt meg viharos gyorsasággal az elitek „átállása.” Kolozsváron is pirosló arccal és örömteli izgalommal ajánlották felületüket és szolgálataikat a történelmi felekezetek főpapjai, a megyei és városi főhivatalnokok, a szép erdélyi mágnásasszonyok vagy éppen a bankigazgatók. (Ez utóbbiak rögtön le is tettek 100.000 koronát készpénzben a forradalom helyi asztalára – nyugtát nem kértek! Amit ma „alkotmányos költségnek” nevez a politikai félvilág zsargonja, azt akkor „a forradalmi költségei” kifejezés írta le...) ³³²

Mindezen csatlakozások tarka kavalkádján túlmenően a legfontosabb mégiscsak az volt, hogy a vidéken alig két hét alatt létrejött helyi nemzeti tanácsok százai a közvetlen demokrácia letéteményeseiként lojalitásukról biztosították a forrásokban hol „magyar”, hol „budapesti”, esetleg „tekintetes” vagy éppen „méltóságos”, de legtöbbször egyszerűen „országosnak” aposztrofált központi Nemzeti Tanácsot és a köztársasági államformát. A helyi nemzeti tanácsok a helyi lakosság többé-kévesbé spontán egybegyülekezései nyomán jöttek létre, és szívesen nevezték magukat „népgyűlésnek”. A fővárosban meghozott „néphatározat” így alkotmányosság és forradalmiság között lebegett, de az ambivalenciát elfedte az Országház előtti tömegek euforikus hangulata: Kétszáz-ezer ember várta kintről a proklamációt, budapesti polgárok, illetve az elővárosok és külvárosok nagyüzemeinek szervezett munkásai. Kamerák kereszttüzeiben, hasonlóan ahhoz, ahogy az a két évvel korábbi utolsó magyar királykoronázáson, 1916 decemberében történt. A kosztüm és a díszlet azonban teljesen más volt. Nem Bánffy Miklós tervezte, historizáló színpadiassággal, hanem a modern magyar festészet vezető alakja, Kernstok Károly, puritán módon. Díszmagyarok sorfala és udvari bandériumok helyett az ünnepség

koreográfiája erősen 1848-ra hajazott, a kápolnai csata utolsó életben lévő hőseivel, Budapest cigányzenekarainak felvonulásával, nemzeti zászlókkal és a szüntelenül felsíró kúruc és '48-as dalokkal. A Kossuth-nóta strófáit átköltötték, és Kossuth nevét Károlyiéval helyettesítették. Transzparensék tömkelege jelezte, hogy a köztársaság elnöke Károlyi Mihály. A népkormány arisztokrata vezetője népszerűsége csúcán volt, de grófi rokonai már nem bíztak benne: Andrassy Ilona azt írta fivérének, Andrassy Gyulának Dénesfára: „Károlyi Mihály köztársasági elnök. Megválasztja őt Budapest és népe. Szép!” ³³³ Az igaz, hogy az ünnepség impozáns tömegeit jelentős mértékben a fegyelmezett budapesti munkások tették ki, s a nemzeti színű zászlók mellett már ott feszültek a vörös lobogók is. (Ezekben a hetekben a szakszervezetek tagsága hetenként több tízezer fővel emelkedett.) Károlyi mégsem volt olyan hiú, mint azt az Andrassy-rokonság képzelte: elutasította, hogy közfelkiáltással köztársasági elnökké válasszák. Erősebb legitimációt akart, amelyet demokratikus választáson szerez meg. Rosszul számított. Az őszirózsás forradalom demokráciájának leginkább feloldhatatlan ellentmondása az lett, hogy a választásokat egyre halogatták, s végül nem is tudták megtartani, így a „népkormány” a hatalmát végeredményben bukásáig önkényesen gyakorolta. ³³⁴ A korlátozott demokráciát jelezte az is, hogy a Nemzeti Tanács 1919. február 5-ei ülésén kimondta, hogy csak azok a pártok vehetnek részt a Nemzeti Tanácsban, amelyek keresztülvitték a forradalmat, és vállalják a történelemért a felelősséget. ³³⁵ Azaz a forradalmi szakítást a múlttal és a Monarchiával. (A szakítás ugyanakkor nem vonatkozott a halott Monarchia örökségéből Magyarországra eső adósságokra, sőt Károlyiék vállalták az Osztrák–Magyar Bank fenntartásával járó pénzügyi kényszerközösséget is,

amiképpen jótálltak a hadikölcsönökért; és jórészt hatályban tartották a korábbi adótörvényeket is.)³³⁵ Az alkotmányos felhatalmazás nélküli, felemás köztársaság jelentős kodifikációs teljesítményt nyújtott: 43 néptörvény és 381 rendelet jelent meg fennállása 144 napja alatt, de a Károlyi-korszak jogalkotó teljesítménye kevésbé állt ellentétben a dualizmus szabadelvű törvényhozásával, mint a Tanácsköztársaság brutális *tabula rasa*-ja és az ellenforradalom jogi reakciója.³³⁶ Aligha volt a magyar történelemben kevesebb hatalommal rendelkező diktatúra, mint amilyen Károlyi Mihály népköztársasága volt. Hatalmát és igazolását elérte a közvetlen demokrácia példátlan méretű megnyilatkozására, a helyi nemzeti tanácsok százainak önkéntes és lelkes munkájára alapozhatta. A novemberi lázas napok után viszont a kormány a helyi nemzeti tanácsok jogköreit fokozatosan leépítette. Ezzel legsajátabb legitimációs bázisától, a közvetlen demokrácia „népi postafiókjától” fosztotta meg önmagát.³³⁷ Helyette a büntetőjoghöz folyamodott. A népköztársasági államforma védelméről szóló 1919. XI. néptörvény szinte szó szerint vette át a királyság védelméről szóló 1913. XXXIV. törvénycikk egyes fogalommeghatározásait. Az államforma törvényes védelme válságos időkben mindig azt bizonyítja, hogy a kormányzat nem bízik saját hatalmában. Károlyi Mihály ezt maga is felmérte, amikor 1919. januárjában mégis elfogadta a köztársasági elnökséget, hogy megmentsse törekény rendszerének demokráciáját. „Egy államfőnek akkor is nehéz a helyzete, ha mögötte áll egy parlament mint a nemzeti akarat letéteményese, de hasonlíthatatlanul nehezebb, ha nincs semmilyen szerv, amelyre támaszkodhatnék.” – mondta államfői beiktatásakor 1919. január 11-én.³³⁸ Ő maga láthatóan egyre inkább a szociáldemokrata baloldalra támaszkodott, saját pártját gyakorlatilag szélnek eresztette. Odaadó

híve, a megszállott republikánus Nagy György meg is mondta neki, hogy „a nemzet újabb megkérdése nélkül senkinek sem áll jogában azt mondani, hogy Magyarország szociáldemokrata köztársaság”.³³⁹ De térjünk vissza a november 16-i ünnepség forgatókönyvéhez. Az államforma proklamálása után Károlyi szónoklata következett. Arról beszélt, hogy széjjel kell tépni a múltat. Később mindezt a szemére hányták, de *akkor* mindenki egyetértett vele. Pröhászka Ottokártól Gömbös Gyuláig. Beszédének fontosabb része viszont annak az utópiának a hosszas kifejtése volt, amely szerint a pacifizmus a jövő politikája Európában. Károlyi meg volt róla győződve, hogy a lövészárkok tapasztalata nem szétválasztotta, hanem összehozta az embereket, s a háború végi frontbarátkozásokhoz hasonlóan „a pacifista program a jövőben össze fogja foglalni az összes népeket, [...] a jövőben biztosítani fogja minden népnek a függetlenségét, biztosítani fogja minden nemzetnek önállóságát, és biztosítani fogja minden polgárnak szabad fejlődését, mert ez a pacifista program ma [...] világprogram”.³⁴⁰ Károlyi, aki 1916. augusztusában „tigrisként” akarta védeni Erdélyt a románoktól, akit a király még egy hónappal korábban is „ultranacionalistának” tartott, akit a nemzeti színekkel lobogó forradalom juttatott hatalomra október 31-én, most, bő két héttel később azt gondolta, hogy a nacionalizmusnak végleg leáldozott, a nemzeti eszme mint lelkesítő és egységesítő erő kiélte magát, és a négy és fél éves világégésben maga is elégett. Az osztrákokat ostromozó, régi függetlenségi politikát valóban nem lehetett tovább folytatni; annak tartalma egyszerűben kiüresedett; Magyarország most már semmilyen tekintetben nem volt Ausztria része, a dinasztia a köztársaság kikiáltásával a múzeumba tették. Új üzenet kellett. Elődeivel szemben Károlyi megértette a háborús

kimerültség pszichológiáját, azzal azonban nem számolt, hogy a lövészárkok pacifizmusa egy hullámzó és eldöntetlen küzdelem rövid szavatosságú terméke volt. Az összeomlás után egyszerre kirajzolódott, hogy győztesek és vesztesek állnak szemközt egymással, és a „frontbarátkozás” testvériségelménye a frontokkal együtt bomlott fel. Ezt viszont már nem ismerték fel! A köztársaság proklamációjakor végleg szakított azokkal, akik az „önző és mély nacionalitás kultuszában” látták a sikert és a boldogulást, s akiknek jelentős része eddig az ő táborában gyülekezett.³⁴¹ Nem az volt a gond, hogy nem hordozta körbe azonnal a véres kardot a kimerült országban. Az viszont, hogy ünnepi beszédében a köztársaság nemzeti jellegének már néhány frázissal sem adózott, később végzetes tévedésnek bizonyult. Károlyi és Jászi azt gondolták, hogy az imperialista kormányok ideig-óráig zsarnokoskodhatnak még egy-egy nemzetnek idegen uralom alatt élő tagjain, de a népek többé nem nyomják el egymást, és a népuralom, amelynek előbb-utóbb mindenütt el kell következnie, minden jelentőségétől meg fogja fosztani a politikai és földrajzi határokat.³⁴² Elhitték, mert el akarták hinni, hogy a nemzet a határait addig tudja kiterjeszteni, ameddig nyelve és kultúrája erőszak nélkül eljut. A pacifizmus lett tehát a népköztársaság leginkább körülhatárolható ideológiai tartalma, s a népköztársaság hitele addig tartott, ameddig a pacifizmusban hinni lehetett. Nem sokáig. Ha a pacifizmus elbukik, vége Magyarországnak – nyilatkozta Károlyi 1919. január 1-jén –, ám valójában annak a nemzeti egységnek és ok nélkül felfokozott bizalomnak volt vége, amit az ő alakja szimbolizált a forradalom első napjaiban.³⁴³ Deficitje ugyanis csak a *vesztesek* nacionalizmusának volt. A nacionalista újságíró, Milotay István – Károlynak ekkor már ellenfele – jól látta, hogy a nagyra törő új állami alaku-

lások kedvezményezettjei, a cseh, román, délszláv és lengyel függetlenségi vagy egyesülési mozgalmak vezetői nem pacifizmusról és világbékéről beszélnek, hanem a kisnemzetek megváltásáról. A bukás után hatalomra került osztrák szociáldemokraták első jelszava az volt: „Csatlakozás Németországhoz, csatlakozás a szocializmushoz!” Ami azt jelentette: a szociáldemokrata Ausztria is csak a nagynemzet nacionalizmusban tudta legitimálni pacifista érzéseit. Amikor Karl Renner, az új osztrák kancellár a köztársaság proklamálásakor azt adta a világ tudtára, hogy Ausztria „egy testnek érzi magát a Német Birodalommal”, a kisállamiság nyomasztó perspektívája lebegett szemei előtt. A magyar nacionalisták kicsiny csoportja – nemsokára „ébredő magyaroknak” nevezték magukat – a nemzetek kíméletlen versenyéről szónokolt: „Isten is azért teremtett egymástól különböző nemzeteket, hogy ezek egymással versenyezve, a verseny útján haladjanak. Nem-e istenkísértés tehát, hogy a természet e nagy alkotásával szemben gyarló emberek az Internacionálé jelszavával kívánják a harcot felvenni?” – kérdezte kortesbeszédében hallgatóságától Gömbös Gyula 1919. januárjában, a Gólyavárban.³⁴⁴ Az összegyűlt, frusztrált katonatiszteknek tetszett ez a primitív darwinizmus, s Gömböst megválasztották a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) vezetőjének. Károlynak mégsem az volt a hibája, hogy nem tartott velük és ellenforradalmukkal, hanem hogy nem akarta észrevenni: a győztesek nacionalizmusa a demokratikus és föderalista magyar politikát a magyar imperializmus tetszetős álruhájának vélte.

Pedig erről már az első napokban meggyőződhetett volna. Buchinger Manó, a szociáldemokrata párt jól tájékozott külügyese 1918. októberének legutolsó napjaiban Svájcban járva megdöbbenően tapasztalta, mennyire hatalmába kerí-

tette a nacionalista mámor a magukat győztesnek érző cseh, román és délszláv munkásmozgalmi vezetőket is. Beszámolójában Shakespeare *A velencei kalmárjához* hasonlította az emigrációs nemzetiségi politikusok követeléseit: „Shylock nem követeli nagyobb rátartisággal a velencei nemes testéből neki kijáró font húst, mint ahogy ezek a nemzetek bíróságától mindazt, amire állítólag az antanthatalmaktól már ígéretet is kaptak.”³⁴⁵ Varga Jenőt Prágába küldte ugyanézekben a napokban a szociáldemokrata pártvezetőség, s ő is elutasítással tért vissza: csak akkor ismerik el a Magyar Nemzeti Tanácsot, ha az kifejezetten elismeri Magyarország szlovák lakosságú területeinek Csehszlovákiához való csatolását, népszavazás nélkül – azaz homlokegyenest ellenkezőleg a wilsoni önrendelkezés elveivel.³⁴⁶ Hasonló tapasztalatokról számolt be a polgári radikális Supka Géza, aki már a Károlyi-kormány hivatalos kiküldöttje volt Prágában: a csehek be foglagnak vonulni a Felvidékre, Prágában a győzelmes antant láza viharzik.³⁴⁷ A magyarországi szociáldemokrácia is a nemzetiségi törésvonalak mentén hasadt: a hazai szlovák, román és szerb munkásvezérek már az 1918. októberi 13-ai szociáldemokrata kongresszuson érzékeltették, hogy az alakuló nemzeti utódállamokkal fognak tartani; sem Károlyi, sem Jászi „keleti Svájc” iránt nem mutattak fogékonyságot. Károlyi még hatalomra kerülése előtt találkozott a Román Nemzeti Párt vezetőivel, akiket arra akart rávenni, hogy maradjanak meg Magyarország keretei között, mert a románlakta területek gazdasági érdekei jobban vannak biztosítva Magyarországon, mint Romániában. Arról is hosszasan győzködté őket, hogy az erdélyi románoknak nem érdemes a Kelet és a Balkán felé orientálódniuk, ahol „még primitívebb a világ”, s ahol „barbár intézmények” uralkodnak.³⁴⁸ Ezek az érvek – amelyek Jászi Oszkár jelenlétében és helyeslésével talál-

kozával hangzottak el – a „magyarfalónak” tartott Ferenc Ferdinánd egykori „műhelyében” alapos képzettséget szerzett politikusokat, Vaida-Voevodot, Ioan Erdélyit és Aurél Vladot nem hatották meg. Magyar tárgyalópartnereik figyelmét pedig elkerülte, hogy a román politikusok nem csupán „ezer év” elszenvedett sérelmeire hivatkoztak visszaütésítő válaszukban, hanem „a nemzeti eszme elemi erejére” is; ami miatt az erdélyi – és magyarországi – románok a Romániával való egyesülés mellett döntenének egy népszavazáson.³⁴⁹ A szlovákok talán jobban ingadoztak, mint a románok. Nemzeti identitásuk tagoltabb volt, földrajzilag, kulturálisan is szakadozottabb, amit jelzett a szlovákok lakta észak-magyarországi területek világos kelet–nyugati megosztottsága, határozott nyelvi-kulturális különbsége és Észak-Magyarország keleti megyéinek a szlovák nemzeti követelések iránti politikai passzivitása is. A Szepességben csak egy nagyon vékony, Lőcse és Igló közti etnikai híd biztosította a szlovák lakosságú területek egybefüggő jellegét. A szlovákok dualizmus-kori asszimilációs veszteségei is jóval nagyobbak voltak, mint a románoké, s különösen sok volt az értelmiségi „renégát”, az olyan elmagyarosodott szlovák, aki sikeresen használta ki a dualizmus társadalmi mobilitási pályáit, feladva ezzel szlovák identitását. A jelenség különösen a katolikus egyházban volt látványos. A történelmi Magyarország utolsó hercegprímásának az anyanyelve szlovák volt, Csernoch János jellegzetes „tót” akcentusát élete végéig megőrizte. Bár a feltétlenül magyarbarát szlovákok arányát még a legbátrabb becslések sem tették 25 százaléknál magasabbra, a Prágából importált csehszlovák törekvésekkel szemben sokkal ambivalensebb volt a szlovák értelmiség magatartása, mint az erdélyi románoknak a Kárpátokon túli Romániához való viszonya.³⁵⁰ A „cseh–szlovákizmus” mindig is inkább cseh, mint szlovák gondolat

volt, és sokat elmond a magyarországi szlovák vezetők első világháború előtti dilemmáiról a budapesti kiadású szlovák újság bibliai parafrázisba csomagolt jelszava: „Magyar Heródes elől – a cseh Egyiptomba”.³⁵¹ A világháború, s különösen annak utolsó esztendője azonban felgyorsította a szlovákok elidegenedését a magyar államtól. 1918 kora őszen a szlovák vezetők ugyan tárgyaltak még Károlyival és Jászival, de instrukciókat egyre inkább Prágából fogadtak el. A szlovák szociáldemokrata Emanuel Lehocký szerint a Károlyi és Jászi által felkínált nemzeti autonómia olyan volt, mint a háborús pótkávé, csak halvány mása az igazi nemzeti szabadságnak és önrendelkezésnek. A Szlovák Nemzeti Párt vezetőit 1918 őszen már nem lehetett lekenyerezni, sem jövőbeli főispánságok, sem miniszteri állások nem izgatták őket, s a felkínált „tót impériumot”, azaz a történelmi Magyarország szlováklakta területeinek területi autonómiáját is válasz nélkül hagyták. Az a dialógus és tárgyalókészség, amelyet Jászi és Károlyi később emlékirataikban öngazoló módon megörökítettek, 1918 szeptemberében-októberében egyértelműen időhúzás volt a hazai szlovák politikusok részéről. Azt a célt szolgálta, hogy Károlyiék révén a magyar államhatalom köreiben minél nagyobb zavart okozzanak. Mintha azt mondták volna: „Engedjük, hogy egy kis ideig örüljenek, azután végérvényesen tegyük lehetetlenné őket.” Sem Károlyi, sem Jászi nem gondolta, hogy átverik őket a kivárára játszó szlovák politikusok. Amikor aztán az utóbbiak már biztosak voltak abban, hogy az antant győzelmével együtt „a kisebb nemzetek megváltása” is megérkezik, megírták Jászinak: „Most vagy soha.”³⁵² A kedélyes kis Túrócszentmártonban, a Tátra Bánk szűk helyiségeiben október 30-án formálisan is megalakult a Szlovák Nemzeti Tanács, és tagjai kis szótöbbséggel kimondták

csatlakozásukat a nélkülük letárgyalt Csehszlovákiához! Igaz, a küldöttek csak a nyugati szlovákok lakta vármegyékből gyűltek össze, sőt többségük a kicsiny Túróc megye környező településeiről szekerezett be a nagy jelentőségű tanácskozásra, de minden jelentősebb szlovák politikai szereplő képviselve volt. Az evangélikus küldöttek persze így is nyomasztó túlsúlyban voltak, miközben a szlovák népesség háromnegyedét katolikusok alkották.³⁵³ Jövőő sérelmek magját vetette el, hogy a tanácskozásnak csak a második napjára megérkező Milan Hodža, a Szlovák Nemzeti Párt jól tájékozott és okosan helyezkedő – korábban szintén Ferenc Ferdinánd körül forgolódó – politikusa gyakorlatilag meghamisította a határozatot. Kimaradt belőle a szlovákok önálló nemzetközi képviselésére való utalás, bekerült viszont a csehek és szlovákok nyelvi és kulturális egységről szóló mondat. Hiába volt tisztában a magyar politikai elit a csehszlovák konfliktusokkal, kihasználni vagy a maga javára fordítani nem tudta őket. 1918 őszen a csehszlovák gondolat a zenitjén volt; a franciák júniusban, az angolok augusztusban, az amerikaiak szeptemberben szövetséges hadviselő félként ismerték el a még országgal sem rendelkező Csehszlovák Nemzeti Tanácsot. (Ez utóbbinak egyébként sokáig csupán egy szlovák tagja volt.) Október 28-án meglelt az ország is; több szerencsével, mint bátorsággal, egyelőre csupán Prágában, ahol a helyőrség magyar katonái lábhoz tett fegyverekkel asszisztáltak az igencsak óvatos prágai forradalom győzelméhez. Így Túrócszentmártonban az elégedetlenkedők legfeljebb dohogtak, s Andrej Hlinka, a legtekintélyesebb szlovák katolikus vezető – bár nem bízott sokkal jobban a prágai szabadkőműves urakban, mint a pestiekben – leintette őket. A szlovákok nemzetállamból mentek át nemzetállamba. Károlyi Mihály ennek ellenére úgy tett, mintha Csehszlovákia csak Csehország

lenné, és táviratban üdvözölte a Szlovák Nemzeti Tanácsot. Ezt abban a kimondatlan, de nyilvánvaló reményben tette, hogy a „tót” nép „a konok osztályuralom bűnös politikáját” meg fogja bocsátani az abban nem bűnös magyar népnek, és a wilsoni önrendelkezéssel úgy él, hogy az beleférjen egy föderatív Magyarországba. Am előzékenysége és az elődeit illető kíméletlen kritikája sem tudta elfedni, hogy hozzájuk hasonlóan egy akácfát sem akart önként feladni Szent István birodalmából. A szlovák vezetők november 2-án továbbított udvarias választávirata már félreérthetetlenül államközi viszony keretében képzelte el a jövőt: „A szabad csehszlovák nemzet a magyar nemzetnek jó szomszédja és testvére óhajt lenni.”³⁵⁴ Jászi Oszkár pacifista federalizmusának Európa más országaiban is akadtak értelmiségi hívei, nem is csekély számban, de 1918–1919 fordulóján csak Magyarországon alakult ki olyan hatalmi vákuum, ahol a nacionalizmusokon túllépő jövőkép ortodox meggyőződéssel képviselt kormányprogrammá lett. Ebben a vesztés országok között is egyedülálló volt. Amint említettük, a Jászihoz legközelebb álló ausztromarxisták már a függetlenség első percében túlléptek „a nagy gazdasági egységek” nemzeti különbségeket feloldó utópiáján, pedig az húsz évig volt az osztrák szociáldemokraták programja. Az új osztrák külügyminiszter, Otto Bauer számára a dunai konföderáció eszméje nem volt egyéb, mint alkalmas pillanatban bevetendő taktikai eszköz: „gumi csont”. „Politikám nem azt célozza, hogy a dunai konföderációt eleve elvessem, hanem éppen tárgyalások útján *ad absurdum* má tegyem, hogy az után a még egyedül lehetséges alternatívát, az *Anschluss*t (azaz a Németországgal való egyesülést) kisebb áldozatokkal érjem el, mint ez egyébként lehetséges volna.”³⁵⁵ (Az osztrák szociáldemokratákról 1917-ben azt jegyezte fel L. B. Namier, hogy a legkevésbé agresszív csoportját alkotják a nagynémet

nacionalistáknak, de ha csupán cinikus realizmusból fakadt, akkor is indokolt lett volna Bauer diplomáciai rávaszsága.³⁵⁶) Magyarországon ugyanakkor 1918. november közepén még akkorra volt Károlyi és Jászi tekintélye, hogy a tájékozatlan és/vagy kétségbeesett magyar közvélemény Károlyi egyoldalú békepolitikájának adott egyedül esélyt. Nemcsak a baloldaliak, de a nacionalisták és konzervatívok is reménykedtek a „krisztusi pacifizmus” megalázkodásának sikerében – hiszen Károlyi és kormánya minden pacifizmus ellenére sem tagadta meg a korábbi magyar politika sarokkövét, a magyar területi integritást. A nemzetiségi vezetőkkel jó kapcsolatokat ápoló Jászi számára is ez volt a vörös vonal, amit sosem lépett át. Patrónusuknak, Seton-Watsonnak azt írta az első világháború küszöbén: „Csak olyan irodalmi propagandában veszék részt, [...] amely államunk történelmi keretei között akarja megvalósítani a termékeny harmóniát az összes nemzetiség között. Annál is inkább, [...] mert ez a magyar fejlődés teljes igazságát képviseli.”³⁵⁷ A hazafiatlannak bélyegzett Jászi 1918. szeptemberében is úgy nyilatkozott, hogy „az igazi magyar politikai művészet csak egyre törekedhetik: hogyan lehet a délszláv egységet Magyarország területiális sérelme nélkül és úgy megvalósítani, hogy minden józan érdekünk az Adrián, a tarifapolitikában és a Balkánon megóvassék, sőt előmozdítottassék?”³⁵⁸ Retorikailag egy világ választotta el a radikális demokrata Jászit és a konzervatív-liberális Tiszát, de a leglényegesebb célban, az ország területi egységének megőrzésében megegyeztek. A külső szemlélők számára mindenképpen. Mert a nemzetiségi vezetők és antant támogatóik szemében Károlyi és Jászi Oszkár a halott Tisza testamentumának végrehajtói voltak. A területi integritás volt az a közös pont, ami miatt 1918 őszén néhány napig-hétig még az olyan magyar nacionalisták is hittek Jászinak, mint Bethlen István

vagy Apáthy István, persze csak úgy, ahogy az idejéből és türelméből kifogyott beteg hisz az orvosi csodában. Csak éppen a közvetlen érintettek nem. A románokról és szlovákokról szoltunk eddig, de hasonló volt az érvelése a Horvát Nemzeti Tanács tagjainak, akik a „keleti Svájc” elképzelést hivatalos lapjukban „magyar tragikomédiának” minősítették.³⁵⁹ A bánáti szerbek pedig Jászi háború eleji németbarátságára és a „német *Mittleuropa*” iránti lelkesedésére hivatkozva adtak kosarat Jászi megbízottjainak.³⁶⁰ Valójában azonban a szerb királyi csapatokat várták, akik Jugoszlávia neve alatt Nagy-Szerbiát hoztak létre.³⁶¹ A kiszemelt tárgyalópartnerek egytől egyig kérlelhetetlen ellenfelek voltak, s a „keleti Svájcot” azért gondolták elterelő hadműveletnek, mert saját föderalista szólamaik mögött a birodalomalkotás láza lüktetett. A „népek börtönének” bélyegzett (de valójában liberális) birodalomból nem volt átjárás egy demokratikus államszövetségbe. A „keleti Svájc” nemzetiségi koncepciójának sajnos ez a legtöbb következménnyel járó tanulsága, amelynek következtében Jászi 1918 novemberében kormányzati pozícióból sem tudta elfogadtatni nagy ívű vízióját. A legtragikusabb az volt, hogy ezt ő maga látta be utoljára.

A Magyar Népköztársaság tehát születése pillanatában a pacifizmus magányos és paradox politikáját folytatta, nem tagadva meg a célt, amiért elődei világháborúba mentek. Ezt a kétértelműséget tükrözte a Károlyi-kormányának 1918. november 16-án szikratávíron a világ nyilvánosságához intézett üzenete is, amely a „Magyar Nemzeti Népköztársaság” kikiáltását adta hírül.³⁶² Míg Hock János az önálló nemzeti fejlődés zálogát, Károlyi a pacifizmus világprogramjába való beilleszkedést látta november 16-ában, a köztársasági ünnepség utolsó szónoka, Kunfi Zsigmond már „a szegénység és gazdagság nagy küzdelmében” akart döntő eredményt

elérni: „Nekünk a politikai demokrácia csak eszköz arra, hogy a munkánélküli jövedelmeket kiküszöböljük a társadalomból.” Bizonyos mértékig mégis ő volt a legrealisabb az ünnepség három szónoka közül. Tudta, hogy az élelmiszer-ellátás; a fűtés kulcsfontosságú lesz az új rendszer túléléséhez. Ezért az angol, francia és cseh munkásvezérektől a nemzetközi proletárszolidaritás nevében teljesen konkrét dolgot kért: szénét. „Ne akadályozzák meg azt, hogy ide bejussön az a szén, melyre az élelmézés, a katonák hazaszállítása és a munka produktivitása szempontjából egyaránt szükség van.” Ma már nem tudjuk elképzelni, mennyire fontos volt *akkor* a szén. A távolsági közlekedés és áruszállítás szinte száz százalékban a szénellátáson nyugodott, és nemcsak a vonatokhoz, a fűtéshez és a világítást biztosító gázművekhez kellett, hanem a kenyérlisztét előállító malmok döntő többsége is szénrel működött. Azaz a pusztá létfenntartáshoz is szén kellett. A magyar bányák szene ráadásul általában rossz minőségű barnaszén volt; a bányavidékekhez pedig közeledtek a szerbek, a románok és a csehek. Kunfi kérését a címzettek nem hallgatták meg. A nemzetközi „proletárszolidaritás” nemcsak a háború alatt, utána sem működött. Az angol munkások – és munkásnők, mert 1918 decemberében az Egyesült Királyságban először járulhattak az urnákhoz a női szavazók – nem pacifista szocialista vezéreikre hallgattak, hanem a konzervatívokkal összeállt liberális kormányfőre; Lloyd George-ra. Ő pedig azt mondta, hogy a vesztesek fizetni fognak, s azt ígérte, hogy a németeknek „még a zsebeiket is ki fogják forgatni”.³⁶³ Az antanthatalmak nemcsak a németek zsebet forgatták ki, hanem szerencsétlen szövetségeseit is. Amikor az osztrák írók francia kollégáikhoz fordultak az éhező Bécs érdekében, a válasz minden irodalmiassága ellenére egyértelmű volt: „Hagyjának fel minden remény-

nyel.³⁶⁴ Nemcsak a proletárszolidaritás nem működött, „az irodalom nemzetek feletti köztársasága” is halott volt. A győztes Dante poklába küldte a veszteseket. Az amerikaiak nem voltak ilyen véresszájúak, sőt, Wilson azt hirdette, hogy a bolsevizmust nem erőszakkal, csak élelmiszerral lehet megállítani. Károlyi éhező népköztársasága mégis csupán néhány száz tonna amerikai zsírt kapott a győztes antánthatalmaktól, s közben túrni volt kénytelen, hogy az élelmiszerral dúsan megrakott tehervonatok a megszállt Bácskából akadálytalanul eljussanak a megszállt Felvidékre.³⁶⁵ A magyar Szabádkáról a magyar Párkányra, a megszálló szerbektől a megszálló csehekhez. Akik viszont blokkolták a Sziléziából érkező szénszállítmányokat. A forradalom sikerét Kunfi felhívásának sikerén is mérni lehetett: Magyarország szénkészlete az őszirózsás forradalom győzelme napján, 1918. október 31-én 176 032 tonna volt, egy hónappal később kevesebb mint a fele, 1918. december 31-én pedig alig a negyede.³⁶⁶ Kunfi párttársának, Buchinger Manónak, amikor Prágában instanciázott szénért a fázó Magyarország számára, azt mondta a jovialis Ferdiš Jüriga viccelődve: „Hát csak fagyjanak meg!”³⁶⁷ Az élelmiszer-ellátás és fűtés problémája a forradalmi és ellenforradalmi mozgalmak genézisének és radikalizálódásának kevésbé kiaknázott területe. Pedig, ahogy Balogh Ernő, a búzatermő Bácska egykori főispánja, majd közéleti miniszter fogalmazott a népbiztosok perében: „Magyarországon a büntetésnek az a fajtája, hogy gyomorral akarnak büntetni, sokkal súlyosabb, mint egy nem agrárállam esetében.”³⁶⁸ „Vége Magyarországnak!” – kiáltotta örömeiben egy horvát újságíró, amikor 1918. november 13-án este fél hét után pár perccel begördült az első szerb katonavonat a szabádkai állomásra, de a kortárs magyar társadalom máról holnapra élő többsége számára nem a leszaggatott magyar nyelvű állomásfeliratok, hanem a szerbek által elra-

bolt négymillió métermázsá kukorica és négyedmillió hízott sertés előlegezte meg az országcsonkítás traumáját.³⁶⁹ Az Országház előtt éljenző százezrek ekkor még nem sejtették, hogy a dolgok ilyen rosszra fordulhatnak. Egy átlagos munkáscsalád élelmézési költségei a háborút követő két hónapban némileg csökkentek is.³⁷⁰ Nemcsak Budapesten tűnt úgy, hogy a béke javulást hoz a mindennapokban. Arádról például olyan tudósítás érkezett, hogy húsbőség van, beszüntették a hústalan napokat. A Károlyi-kormány ellátási politikája eléinte annyira jól működött, hogy 1918 karácsonyán-szilveszterén olyan bőség lett, amely a háború egész időtartama alatt ismeretlen volt. A kormány a közalkalmazottaknak és a köztisztviselőknek novemberre és decemberre nagyvonalú, egyszeri fizetésekiegészítést szavazott meg, a munkanélküli-segélyt pedig szinte azonos szintre hozták a munkával rendelkezők juttatásaival.³⁷¹ A kormány elfogadta a nyolcórás munkaidőt, köztulajdonba vették a budapesti tömegközlekedést, s csökkentették a villamósjegyek árát. Garbai Sándor, az Országos Építésügyi Hivatal szociáldemokrata kormánybiztosa nagyszabású kislakás-építő programot jelentett be, tizenöt-húszezer lakást ígért egy év alatt, s addig is, amíg kész nem lesz, kiadott egy kézikönyvet arról, hogyan kell mások lakását elrekvirálni.³⁷² A kormány döntött egy nagyvonalú hitelakcióról is a frontról hazatért és/vagy tönkrement fővárosi kisiparosok és kiskereskedők megsegítésére; Szende Pál pénzügyminiszter pedig megfenyegette a nagytőkét: „Akkora vagyonátadást fogunk kivetni, amilyenre a magyar történelemben, de még a nemzetközi történelemben sem volt példa.”³⁷³ A rezsicsökkentés és a bankadó már akkor is népszerű volt, a parlamenti ünnepség tehát diadallal fejeződött be, és a vezetők fürödtek a tömeg ünneplésében. További beszédek hangoztak el Károlyitól, Jásztól,

„Ha Magyarország Erdélyt el akarja veszíteni, úgy a velünk való szakítás politikája biztosan oda vezet” – írták Berlinből Budapestre még Károlyi várható kinevezése előtt.¹ A Német Birodalmi Külügyminisztériumban október utolsó napjaiban előkészületek történtek arra, hogy Budapest helyett Bukarest legyen az új szövetséges Délkelet-Európában. Románia katonai kiürítésével és a románok erdélyi aspirációinak bátorításával „semmi olyant nem adunk fel, ami nem ment volna már veszendőbe” – hangzott a hidegvérű érvelés. Az új irányvonalat azonban megakadályozta a német összeomlás, s jó másfél évtizedig, Hitler hatalomra jutásáig Németországnak nem nyílt módja hatalmi politikára a Balkánon és Kelet-Európában. Károlyi minderről nem tudhatott, de helyzetének kényességét jól jelzi, hogy már a forradalom első napján, október 31-én – kormánya eskütételét megelőzően – tárgyalt Fürstenberg német főkonzullal. Igyekezett biztosítékokat kapni, hogy a németek nem állítják le a szénszállításokat, mert utóbbi esetben néhány napon belül az ország közlekedése is megbénul; a fűtés és világítás pedig összeomlik. Fürstenberg ezt még is ígérte, cserébe azt kérte, hogy az új magyar kormány ne veszélyeztesse a Balkánon állomásozó német hadsereg Németországgal való összeköttetését. A kormány első naptól csapdáhelyzetben volt. A szénkormánybiztossá kinevezett vasúti vezér, Vázsonyi Jenő (Vázsonyi Vilmos testvére), a magyar gazdasági élet tapasztalt, régi motorosa a németekkel megállapodott a szénszállítások fenntartásáról, eközben pedig a politikában újonc Linder hadügyminiszter a németekkel szembeni kemény fellépést szorgalmazta. Vázsonyi arra hivatkozott, hogy ha a németek a szénszállítást beszüntetik, leáll a vasút és a fűtés az országban, Linder pedig arra, hogy a csehek és a lengyelek csak akkor engedik be a sziléziai bányavidék-

4. A KÁROLYI-KORMÁNY

KÜLPOLITIKÁJA

„A függetlenség az egykori Habsburg-birodalmat alkotó népekre és tartományokra egytől-egyetlen, egyig olyan kinszenvedést hozott, amilyent amilyen a régi költők és hittudósok a kárhozottak állapotát legnyomórtabbjainak tartottak fent.”

Winston Churchill
November 16-án már egy csalódott Károlyit ünnepelt a budapesti tömeg. Nemcsak a nemzetiségek megnyerése, de az antanthatalmak felvilágosítása sem sikerült. A külpolitika Wilson elveire alapozott kurzusa két hét alatt végzetes csapást szenvedett. Az utókor mindig okosabb, így az utólagos bölcsesség könnyen kérdezheti: hogyan is gondolta Károlyi és Jászi, hogy az irtóztató vereség ellenére mozgásterük van; hogyan is gondolhatták, hogy a pacifista diplomácia eszközeivel elérhetik azt, ami Tisza Istvánnak százvezrek halála árán sem sikerült – megakadályozni a történelmi Magyarország felbomlását. Károlyi Mihály soha nem titkolta szembenállását a német szövetséggel. A németek sem szerették őt.

„Ha Magyarország Erdélyt el akarja veszíteni, úgy a velünk való szakítás politikája biztosan oda vezet” – írták Berlinből Budapestre még Károlyi várható kinevezése előtt.¹ A Német Birodalmi Külügyminisztériumban október utolsó napjaiban előkészületek történtek arra, hogy Budapest helyett Bukarest legyen az új szövetséges Délkelet-Európában. Románia katonai kiürítésével és a románok erdélyi aspirációinak bátorításával „semmi olyant nem adunk fel, ami nem ment volna már veszendőbe” – hangzott a hidegvérű érvelés. Az új irányvonalat azonban megakadályozta a német összeomlás, s jó másfél évtizedig, Hitler hatalomra jutásáig Németországnak nem nyílt módja hatalmi politikára a Balkánon és Kelet-Európában. Károlyi minderről nem tudhatott, de helyzetének kényességét jól jelzi, hogy már a forradalom első napján, október 31-én – kormánya eskütételét megelőzően – tárgyalt Fürstenberg német főkonzullal. Igyekezett biztosítékokat kapni, hogy a németek nem állítják le a szénszállításokat, mert utóbbi esetben néhány napon belül az ország közlekedése is megbénul; a fűtés és világítás pedig összeomlik. Fürstenberg ezt még is ígérte, cserébe azt kérte, hogy az új magyar kormány ne veszélyeztesse a Balkánon állomásozó német hadsereg Németországgal való összeköttetését. A kormány első naptól csapdáhelyzetben volt. A szénkormánybiztossá kinevezett vasúti vezér, Vázsonyi Jenő (Vázsonyi Vilmos testvére), a magyar gazdasági élet tapasztalt, régi motorosa a németekkel megállapodott a szénszállítások fenntartásáról, eközben pedig a politikában újonc Linder hadügyminiszter a németekkel szembeni kemény fellépést szorgalmazta. Vázsonyi arra hivatkozott, hogy ha a németek a szénszállítást beszüntetik, leáll a vasút és a fűtés az országban, Linder pedig arra, hogy a csehek és a lengyelek csak akkor engedik be a sziléziai bányavidék-

ről érkező szénszállító vonatokat, ha a balkáni német csapatokkal szemben a legerélyesebben lépünk fel.¹ A német csapatok még Károlyi vezénnyel is együttműködtek. A német Birodalom Külügyminisztériumában október 10-én megbeszéltek a magyar kormány felkérésére a német csapatok bevonását a magyar határvidékre.

4.1. „ILYEN MÉLYRE SÜLLYEDTEK?” KÁROLYI MIHÁLY BELGRÁDI TÁRGYALASAI ÉS A BELGRÁDI FEGYVERSZÜNETI KONVENCIÓ, 1918. NOVEMBER 7–13.

Az új magyar kormány tehát kutyaszorítóba került; ráadásul a még mindig funkcionáló közös hadsereg főparancsnokság távol tartotta a kabinetet az október végén megindult padozvai fegyverszüneti tárgyalásoktól, pedig Károlyi mindenképpen személyesen akart ott lenni a háború befejező aktusánál. Az újdonsült kormányfő és legtöbb minisztere azt remélte, hogy a fegyverszünet aláírása lesz a független és demokratikus Magyarország nemzetközi elismerésének ünnepélyes kinyilvánítása. Nem tudták, hogy nem csupán a széteső Monarchia tábornokai akadályozták meg őket ebben, hanem az antant legfőbb döntéshozói is el akarták kerülni, hogy olyan kormányokkal kelljen aláírni a fegyvernugvást, akiket nem terhel háborús felelősség, mert így az új német, osztrák és magyar köztársasági kormányokat a bukott dinasztiák örököseiként kezelheték. Károlyiék meggyőződése ezzel szemben az volt, hogy ők tiszták maradtak, a háborús hisztéria az összeomlott oligarchakormányok bűne volt, s ahogy a népet, úgy őket, a nép igazi képviselőit sem terheli felelősség. Nem racionális kalkulációk, hanem a túlélés ősi ösztönei diktálták azt az illúziót, hogy a megadás kinyilvánítása megszerzi a győző bizalmát és jóindulatát. Nem csupán Magyarország-

gon, hanem a többi vesztes országban is ez volt a kormánypolitika 1918 őszén. Nagyon más nem is lehetett, a fennekölt és naiv antantbarátság az utca és a közvélemény hangulatát követte. A legyőzött Bécsbe és Budapestre érkező angol és amerikai tisztek és újságírók kivétel nélkül arról számoltak be, hogy a háborús nélkülözésektől elcsigázott lakosság a jól táplált, pirosposztag, feszes egyenruhájú antanttiszteket kitörő lelkesedéssel fogadta. Azt gondolták, hogy a megváltást hozzák – vagy legalábbis rengeteg élelmiszert, melegen parázsló feketeszenet a hideg kályhákba, s a győzők lovasági nagyvonalúságát. Közép-Európa sors sújtotta városai-ban soha nagyobb nem volt a bizalom a franciák, az angolok és főként az amerikaiak iránt, mint a háborút közvetlenül követő napokban, hetekben és hónapokban. Párizsban olyan hírek köröztek, hogy a magyarok Henry herceget, az angol király kisebbik fát szeretnék királyuknak.² Wilsont viszont nem királynak, egyenesen megváltónak gondolták. Amikor a háború után Magyarországra érkezett első amerikai hivatalos küldött, Archibald C. Coolidge professzor megjelent pesti szállásának erkélyén, leírhatatlan ujjongás fogadta, az egyik miniszter pedig azt nyilatkozta neki: „Egyedüli reményünk Istenben és Wilsonban van.”³ Hasonló jelenetekre Bécsben is sor került, kizárólagos kormánypolitikává viszont csak Károlyi emelte a naivitást. Eleinte ő is, Jászi is őszintén, később már inkább dacos öncsalással hitt abban, hogy politikai győzelemmé lehet alakítani a háborús vereséget.⁴ Amikor november 5-én először érkeztek riasztó hírek a küszöbön álló délszláv, cseh és román betörésekről, a kormány azzal tért napirendre a dolog felett, hogy a délszláv, román és cseh nemzeti tanácsokat arra kell utasítani, hogy invázió helyett minden igényüket a béketárgyalás elé terjesszék.⁵ Ha nem megy, akkor pedig francia és

angol csapatokat kell kérni a megszállásra, kikötve azt, hogy ne színes bőrű katonák jöjjenek, mert az „megalázó” lenne. A tegnapi ellenségek behívásától maga Károlyi eleinte ódzkodott ugyan, de ekkor már a veszélyeztetett végek elkeseredett helyi hatóságai is francia csapatokat akarták: „Hadseregünk nincs – a megmaradt fegyveres magyar csapatok legénysége lassan szintén megszökik csapataitól. Dél-Magyarországon egy hadsereggel lehet ma már csak rendet csinálni, amellyel sajnos nem rendelkezünk. A megmentésre csupán egy mód van, ha a francia vagy az angol hadsereget felkérjük, hogy országukba lépjen, s itt rendet teremtsen” – írta a Magyar Királyi Határszéli Rendőrkapitányság vezetője a belügyminiszterhez Temesvárról, 1918. november 3-án.⁷ Hasonló levelek érkeztek Erdély székelyföldi részeiről is.⁸ 1918 novemberében Budapest – és Bécs – francia csapatokkal történő megszállása reális alternatíva volt, csak sajnós a vesztesek jobban akarták ezt, mint maguk a győzők. Amikor az angolok kinyilvánították érdektelenségüket Budapest és Bécs katonai megszállásában való részvételük iránt, hamarosan a franciák is letettek róla. Párizsban – akármilyen hihetetlen – nem volt elképzelés a *megmaradó* Magyarország jövőjéről, ha csak azt nem minősítjük jövőképné, hogy egy francia külügyminisztériumi szakértői anyag szerint egy „árnyalattal több szigort tanúsítva az osztrákok, egy árnyalattal több megbotcsátást a magyarok irányában” el lehet érni a francia befolyás uralkodóvá tételét az új magyar köztársaságban.⁹ „Köztársaság” – magát a szót is furcsán ízelgették a párizsi külügyminisztérium folyosóin. Azt, hogy Magyarország és Ausztria nem egy ország és nem monarchia *lesz*, a modern köztársaság őshazájában is nehezen tudták elképzelni. November elején a francia lapok itt-ott szimpátiával írtak gróf Károlyiról. Az alulinformáltság mellett az új Magyarország legfőbb

ellensége mégis a győztes nagyhatalmak közönye volt. Harold Nicolson angol diplomata szerint: „Kevesebbet gondoltunk háborús ellenfeleinkre, mint azokra az új országokra, amelyek ellenfeleink fáradt ágyékából bújtak ki. Érzelmünk inkább az újakra, mint a régiekre irányultak: Németország, Ausztria, Magyarország, Bulgária vagy Törökország neve nemigen fordult elő gondolatainkban. Az új Szerbia, az új Görögország, az új Csehország, az új Lengyelország gondolata volt az, amely szívünk húrját úgy megpendítette, hogy himnuszt zengjen az ég kapujában.”¹⁰ Károlyiék nem tudták, hogy idejük már azelőtt lejárt, mielőtt elkezdődött volna. Az első pillanattól kezdve arra törekedtek, hogy a győztesek a független Magyarország képviselőiként tárgyaljanak velük. A budapesti osztrák ügyvivő később ezt írta erről: „A naivitás, amellyel a Károlyi-kormány hisz abban, hogy egy veszített háborút politikai győzelemre tud fordítani, valóban mindig zavarba hozza az embert.”¹¹ A Linder-féle önálló fegyverletétel keresztülerőszakolásának egyik bevállalt célja az volt, hogy az antant a magyar katonákat ne tekintse többé ellenséges hadseregnek. November első napjaiban még senki nem tudta, Németország meddig fogja tartani magát. Amikor kiderült, hogy a kormányfő az olasz fronton folyó fegyverszüneti tárgyalásokra nem tud eljutni, Károlyi kénytelen-kelletlen megadta Magyarország hozzájárulását a Weber osztrák és Diaz olasz tábornok között november 4-én megkötött padovai fegyverszünethez.¹² A padovai fegyverszüneti szerződésben kizárólag az olasz frontszakasz vonatkozásában állapítottak meg demarkációs vonalat, amely a magyar kormány értelmezése szerint sehol sem lépte át Magyarország határait. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy Károlyiék a védtelen déli országrész felé több százezres hadsereggel közeledő Franchet d'Espèrey tárgyalási ajánlatát is elfogad-

ták.¹³ Amúgy sem igen lehetett volna kitérni az – egyébként még a Monarchia katonai hatóságaihoz – érkezett felszólítás elől, még akkor sem, ha a padovai fegyverszünet révén a kormány élvileg érvényes fegyverszünet birtokában volt. Linder Béla november 4-én Franchet d'Espèrey-hez intézett táviratában ezt így is értelmezte; szó szerint azt írva, hogy „a demarkációs vonal a magyar határ”.¹⁴ Csakhogy még a belgrádi út előtt világosan kiderült, hogy balkáni antanterő főparancsnoka számára a déli magyar határ – a padovai tárgyalásokon olasz részről elhangzott szóbeli ígéretekkel szöges ellentétben – nem számít demarkációs vonalnak. Hogy mennyire nem, azt a szerb hadserég által november 5-én – tehát már a Díaz-féle fegyverszüneti megállapodás hatályba lépése után – Újvidéken, azaz magyar területen lefoglalt két tucat, szénnel megrakott uszály sorsa mindennél illusztratívakban mutatta meg.¹⁵ (Nyékhegyi Ferenc ezredes, a padovai fegyverszüneti bizottság tagjának visszaemlékezése máig táplálja azt a mítoszt, hogy a belgrádi fegyverszüneti egyezmény aláírása nélkül a régi magyar határok fennmaradtak volna. Nyékhegyi Badoglio tábornok *szóbeli* ígéreteire hivatkozik, de ha az olasz hadvezetés a legkisebb mértékben komolyan vette volna a padovai Villa Giustiban tett ígéretét, akkor nem küldik sietve Prágába a cseh légiókat saját olasz törzskari tisztjeikkel együtt, hogy olasz katonai asszisztenciával szerezzék meg a csehek számára Szlovákiát a magyaroktól.¹⁶ Nyékhegyi meséjében ismét a mítosz ősi bűnbakképző funkciója működik eredményesen: ha *egyetlen* szereplőben – Károlyiban –, ha *egyetlen* végzetes eseményben – a belgrádi Canossa-járásban – megtalálható a végzetes katasztrófa összes oka, akkor *mindenki más* büntelen.)

A minél sikeresebb kármentés reményében Károlyi maga vezette a küldöttséget, amely november 5-én éjjel indult Buda-

pestről. A kormány tagjai közül egyedül Jászi Oszkár kísért el Károlyit; rajta kívül Bokányi Dezső a Budapesti Munkástanács szociáldemokrata vezetőjeként, Hatvany Lajos pedig a Nemzeti Tanács képviselőjeként vett részt az úton, s magukkal vitték Csernyák Imrét, valamint a Katonatanács több vezetőjét is – ez utóbbiakat leginkább azért, nehogy puccsot csináljanak Károlyi távollétében. A kormány tagjainak egy része ugyanis félt attól, hogy ha Károlyi elhagyja Budapestet, akkor a fővárosban kitör az anarchia. Kunfi Zsigmond viszont attól tartott, hogy ha Károlyi küldetése kudarcot vall, akkor leg-erősebb külpolitikai kártyájukat játsszák ki hiába. A figyelmeztetések ellenére a kormányfő mégis személyesen akart találkozni a francia fővezérrel. Útjukat lelkes újságírócsapat és a legvadabb remények kísérték. Az Újvidékről Belgrádra tartó hajón Jászi azt közölte, hogy Magyarország területi integritását kell a déli főparancsnokkal a tárgyalás útján biztosítani, és erre irányul a jegyzékük is.¹⁷ A *Pesti Napló* vezércikke azzal biztatta olvasóit, hogy a delegáció, „amely Kossuth Lajos óta először intézi egyedül Magyarország külügyeit”, bizonyosan a legjobb eredményekkel fog hazaérni, s megőrzi az ország területi egységét. A hangulat főleg azután emelkedett magasra, hogy november 6-án a németek által kiürített Belgrádban a szerbek tüntető vendégszeretettel, élénk *szíviózással* (éljenzéssel) fogadták a *Millennium* nevű rozzant vontatógőzösről fehér zászlóval partra lépő Károlyit és kíséretét. A népes magyar kompánia tagjai egy teljes napig azt érezhették: valóban bekövetkezett az általános népölelkezés. Az utcák romosak voltak ugyan, de napfényben fürödtek, s a rongyokban járó belgrádiak között Hatvanyék barátságos szerb és francia tisztekkel söröztek, szerb nemzeti színű, olcsó karpereceket vásároltak, s mézbe mártott szerb kóppáttal töltött üvegeket gyömöszöltek kofferjeikbe.

Az eufória azonban alig egy napig tartott, mert november 7-én este a Szalonikiből Nišen át Belgrádba érkező francia tábornok gögösen fogadta a magyarokat. A küldöttség bemutatása során a tábornok senkivel sem fogott kezét; Hátvanyra tekintve nem is titkolta antiszemitizmusát; a csiricsáre egyénruhában tisztelgő Csernyákot látva pedig Károlyihoz fordult, és úgy, hogy mindenki hallja, megkérdezte: „Ilyen mélyre sülyedtek?”¹⁸ (A megalázó találkozás részletei szinte azonnal beszivárogtak a magyar és a világirodalomba: Erdős Renée, a pesti szalonok kedvelt erotikus költőnője archaizáló balladát írt Károlyi belgrádi vesszőfutásról – nem is akárhová; Az *Ujság*ba, Tisza István egykori napilapjába –, a zseniális amerikai költő, Ezra Pound pedig 35. *Cantó*jában örökítette meg Franchet d’Espèrey „Whatshisname” felfuvalkodottságát és a magyar demokráta megcsúfolt idealizmusát. Am a leghatásosabb leírást mégiscsak Tormay Cécile gyűlölködő prózája hagyta ránk. Ő Károlyi alulöltözöttségéből kerített csinos narratívát a belgrádi megszégyenítéshez: „Károlyi Mihály és társai sportsapkával, térdnadrágban jelentek meg, mintha futballmeccsre mentek volna a Népligetbe. A tábornok meglepetve mérte végig a társaságot. Rideg és lenéző lett.”) A rosszul sikerült bemutatkozás után Károlyi mindenestre felolvasta memorandumát, amelyet még az úton fogalmaztak meg Jászival, s amelynek lényege az volt, hogy a háború az előző feudális rendszer bűne, ők azonban hatalomra jutásuk pillanatában kinyilvánították Magyarország semlegességét és békés jóindulatukat a szomszédok iránt; egyebekben meg bíznak Wilson és a francia demokrácia magasztos elveiben és a tábornok könyörületében. A magát napóleoni pózba vágó generális meghallgatta ugyan a védőbeszédet – Wilson említésére megrándult az arca –, de árulkodó testbeszéde után pattogó szavai sem hagytak kétséget

afelől: Károlyiék elkéstek. A küldöttség tagjai – valamennyien szívvel-lélekkel franciabarátok voltak – leforrázva hallgatták, hogy a győztesek nem tekintik másoknak őket, mint a bukott rendszer örököseinek; s hogy a magyarokra nem könyörület, hanem a legyőzöttek sorsa vár: „Csak egy szavamba kerül, és [a nemzetiségek] elpusztítják Önöket!”¹⁹ Amikor Wilsont emlegették, a tábornok lefitymálón intett: tovább. Egyetlen halvány reménysugár az volt, hogy „a breton tigris” felszólította a magyarokat: tömörüljenek Károlyi köré, mert őt tisztességes embernek ismerték meg a háború alatt.

Míg Franchet d’Espèrey a tisztjeivel vacsorázott – Tormay kárörvendően jegyezte meg, hogy asztalához még a miniszterelnököt sem invitálta meg –, Károlyi és Jászi áttanulmányozták az eléjük terjesztett egyezmény tervezetét. Azt azonban Károlyi nem írta alá. A tervezet rendelkezései szerint ugyanis Erdélyben a Marostól keletre és délre eső részeket egészen a folyónak a Tiszával való összefolyásáig, illetve Szabadka, Baja és Pécs városokat, valamint a tőlük délre eső területeket a magyar csapatoknak nyolc napon belül ki kellett üríteniük. Azaz a teljes Székelyföldet és Dél-Magyarországot. Ez volt a legsúlyosabb feltétel, amely előrevetítette az ország várható felosztását: „Minket, ha ezt aláírjuk, fel fognak akasztani Pesten, amint visszaérünk” – mondta a tábornoknak a megdöbbent Károlyi és Jászi.²⁰ A demarkációs vonalról a francia tábornok előzőleg Sándor szerb trónörökösrel is egyeztetett, ám annak megállapítása mindenekelőtt katonai stratégiai érdekeket takart. A szerbek hídfőállásokat kaptak a Duna–Tisza közén, a románok pedig megszállhatták a Kárpátok északi és nyugati előterét, megszüntetve így az egyetlen katonailag védhető vonalat. A német csapatok magyarországi átvonulására és állomásozására 15 napot kaptak a magyarok a Diaz tábornokkal kötött padovai fegyver-

szünet aláírásának napjától (november 4., 15 óra) számítva, ezenfelül Magyarország köteles volt minden kapcsolatot megszakítani Németországgal, és megtiltani minden csapat- és hadianyag-szállítást, kivéve azt, amit a francia főparancsnok külön engedélyez. Magyarország számára 6 gyalogos és 2 lovashadosztály fenntartását engedélyezte a katonai konvenció, és Károlyi valószínűleg ígéretet kaphatott arra is, hogy amennyiben a Mackensen-hadsereg a magyar kormány felhívására nem teszi le a fegyvert, az erre való kényszerítés nem Magyarország dolga lesz.²¹

Az, hogy Franchet d'Espèrey-t november 7-én *elsősorban* a hadászati szempontok vezették, abból is kiválglik, hogy az aláírás függőben maradása ellenére – igaz, hosszasan vita után – a tábornok hajlandó volt Károlyiék táviratát továbbítani Georges Clemenceau francia miniszterelnöknek, amelyben a magyar miniszterelnök egyrészt szemet kért, másrészt azt, hogy a szövetségesek legalább a békekonferenciáig vállaljanak kezességet Magyarország területi integritásáért a csehszlovákokkal, a jugoszlávokkal és a románokkal szemben. Cserébe Károlyi ígéretet tett arra, hogy a nemzetiiségi területeken a hatalmat „testvériesen” megosztja az ott működő szerb, román és szlovák nemzeti tanácsokkal. Bár a tárgyalásokon Franchet d'Espèrey hangsúlyozta a csehszlovákok jogait is, a demarkációs vonalról szóló rendelkezés nem szólt Magyarország északi és nyugati hatáiról sem, s ezt Károlyiék úgy értelmezték, hogy a szlovák többségű Felvidék a béketárgyalásokig, illetve az esetleges népszavazásig magyar fennhatóság alatt maradhat. A belgrádi tárgyaláson a francia generális – a padovai egyezményvel egybehangzóan, s a szerbek heves tiltakozása ellenére – végül abba is beleegyezett, hogy a megszállandó területeken megmarad a magyar közigazgatás. Különösen ez utóbbi rendelkezés volt az, amelybe

Károlyiék belekapaszkodtak; hisz így – legalábbis névlegesen – az ország teljes területén fennmaradt a magyar szuverenitás. (Kivéve Horvátországot, de arról nemcsak Károlyiék, hanem a magyar közvélemény is könnyebben mondott le – kikötve az adriai tengeri kikötőhöz való magyar jogok megőrzését.) Bármilyen mélyen taposott bele tehát a nemzeti önérzetbe a belgrádi fogadtatás, a fegyverszünetet akár diplomáciai győzelemként is lehetett volna értékelni – ha diktálói a benne foglaltakat akár csak egy napig is betartják. Önmagában az a tény, hogy Károlyit magyar kormányfőként fogadta a keleti front francia főparancsnoka, és olyan fegyverszüneti egyezményt kínált fel neki, amit kormánya *de facto* elismeréseként lehetett értelmezni, arra vallott, hogy a franciák Magyarországgal – egyedül a vesztesek közül – hajlandók partnerként számolni.²² Nem véletlen, hogy az emigráns román és cseh vezetőket pánik fogta el – ők úgy értékelték, hogy a hátuk mögött és a megkérdésük nélkül a „ravasz” magyaroknak már megint sikerült kijátszaniuk a megérdemelt büntetést.²³ A szerb trónörökös attól rettegett, hogy a demarkációs vonalat esetleg módosítják a magyarok javára, s csak Zomborra és Temesvárra masírozhatnak be.²⁴ A belgrádi tárgyalások híre bombaként robbant – írta meg emlékezéseiben Beneš cseh külügyminiszter.²⁵ Párizsban azonnal meg is indította a diplomáciai offenzívát a belgrádi egyezmény hatályon kívül helyezése érdekében, hiszen nekik azt ígérték a „nagyok”, hogy „a magyarokkal nem számolnak, kis állam lesznek”.²⁶ Csak a következő hetekben-hónapokban derült ki, hogy a belgrádi „bomba” „repeszei” valójában a magyar integritást tépték szét.²⁷

Az aláírás késlekedésének következménye volt, hogy a szerb hadsereg a magyar küldöttség távozása után – úgy értelmezve a helyzetét, hogy aláírás hiányában a hádiállapot továbbra is

fennáll – azonnal megkezdte az előrenyomulást, hogy minél nagyobb területet foglalhasson el a hódító jogán – lehetőleg a Bániára szintén ácsingózó románok előtt. A gyors szerb előrenyomulás egybevágott Franchiet d'Espèrey érdekeivel, s a győztes hadvezér előtt megvillantotta a napóleoni távlatot: a Bécsbe, Salzburgba, sőt esetleg Berlinbe való győzedelmes bevonulást. (Amelyre aztán mégsem kerülhetett sor, mert négy nappal a belgrádi tárgyalások után, november 11-én a compiegne-i erdőben a németekkel aláírt fegyverszünettel hivatalosan is véget ért az első világháború.) A Budapestre másnap visszaérkező Károlyiékát Supka Géza várta. Ő Prágából jött, s hírei nem voltak jók: a csehek 19 megyét akarnak. Supka november 4-én követként utazott a csehi fővárosba, s bár a Hradzsínban az új cseh kormány vezetői udvariásan fogadták, ott olyan térképeket látott, ahol a Börzsöny, a Mátra és a Bükk is az új csehszlovák állam részét képezte, a magyar állam északi határa pedig Vác, Gyöngyös és Miskolc vonalán húzódott.²⁷ Az első, Prága külvárosaiban toborzott cseh egységek november 2-ától már bent portyáztak az országban. Néhány százan voltak, de elegendő létszámban ahhoz, hogy Vavro Šrobár a határszéli Szokolcán prágai felhatalmazás alapján proklamálja a szlovák kormány megalakulását. A különben álmos kisvárosban alig néhány héttel korábban Černoch János hercegprímás tett lelkipásztori látogatást, anyanyelvén buzdítva szülővárosa pápságát és diákságát a magyar hazafiaságra. Nem sok eredménnyel: jámbor hívei most a lutheránus és szabadkőműves Šrobárt is megéljenezték! A csehi betörés hírére a pozsonyi magyar kormánybiztos-főispán, Szmrécányi György elégette a bizalmas irattárat, s még az éjfélí vonatral Pestre menekült, mondván, „ha a csehek engem itt érnek, nyomban felakasztanak”. (Miután magához tért első ijedtségéből, létrehozta az Ébredő Magyarok Egyesületét.) Utóda,

Jankó Zoltán, a harcteret járt szabadkőműves ügyvéd nem volt ilyen gyáva, és nekilátott megszervezni a város védelmét.²⁸ Turócszentmártonban az öreg Matúš Dula, a Szlovák Nemzeti Párt elnöke, bibliai Simeonként hálálkodott a megérkező cseh messiásoknak, akiket sóval és kenyérrel várt, megcsókolt és testvéreinek nevezett.²⁹

De a Felvidékről kapott rossz híreknél voltak még rosszabbak is. A hazatérő Károlyiék arról is értesültek, hogy Lansing amerikai külügyminiszter november 5-én támogatásáról biztosította Románia területi követeléseit is, ami felvillanyozta az addig kivárára játszó román politikai elitet. November 8-án Ferdinánd király leváltotta a németbarát kormányt, a következő napon felszólította Mackensen tábornagyot Románia kiűritésére, november 12-én pedig megjelentek az első román lovas járőrök a Tölgyesi-szoros magyar oldalán.³⁰ A román kormánynak ekkor Iaşiban volt az ideiglenes székhelye, de a moldvai főváros és Arad között elég volt néhány telefonüzenet, hogy a szerencsés fejleményekről a magyarországi román vezetőket is értesítsék. November 9-én a Román Nemzeti Tanács képviselői is írásbeli ultimátumot intéztek a magyar kormányhoz. Ebben három napot adtak arra, hogy Károlyiék átadják a teljes kormányzó hatalmat Magyarország és Erdély románok lakta vidékei fölött. Természetesen a népek önrendelkezési jogaira, valamint a személy- és vagyonbiztonság védelmére hivatkoztak. A románok 26 vármegyét követeltek; a történelmi Erdélyen kívül a Partiumot, a Bánátot, valamint Békés és Csánád megyék egy részét is, azaz pontosan azokat a területeket, amelyet az antanthatalmak 1916-ban Romániának ígértek a hádba lépésért cserébe. Ugyanakkor megérkezett Clémenceau elkeserítő válasza Károlyi belgrádi táviratára is. Pontosabban a francia kormányfő nem magyar kollégájának, hanem saját beosztott katonájának válaszolt;

annak is lakonikus rövidséggel: „Gróf Károlyival csak a katonai kérdésről tárgyaljon, minden más kérdés kizárásával. Ez véglegesen irányadó.”³¹ Ami azt jelentette, hogy Károlyi-kormány *de jure* nem létezik, vele mint egy helyi hatalom képviselőjével csupán katonai kérdésekről lehet tárgyalni. Ebből a perspektívából a belgrádi út már teljes kudarcnak minősült. Kiderült, hogy Károlyit és demokrata kormányát az antant ugyanúgy ellenségének tekinti, mint elődeit, amiképpen az is, hogy a ’48-as függetlenségi gondolat csak a lázas állapotban vergődő nemzeti tudat hallucinációja volt, amely semmitől és senkitől nem védett meg.³² Erre a csapásra senki sem volt felkészülve. Két héttel korábban mint félisteneket ünnepelték őket az Astoria előtt a tömeg, most kivert kutyaként vergődtek: merre tovább?³³

A november 10-ei vasárnapi informális minisztertanácson a kormány összetört, reményeiben megtaposott tagjai elhatározták lemondásukat, csak Berinkéy Dénes hosszás győzködésére álltak el tervüktől.³⁴ Átvonultak a Nemzeti Tanácsba, amelynek drámai ülésén – „mindenki érezte a történelmi Magyarország halálharangjának szavát” – a kormány megkapta a felhatalmazást a belgrádi egyezmény aláírására.³⁵ Amit ekkor már nem is fegyverszünetnek neveztek, csupán egy, a fegyverszüneti egyezményt kiegészítő katonai konvencciónak. Magyarországon megalázó diktátumokat általában bukott politikusokkal íratnak alá. Most is ez történt: a kormány a november 9-én hadügyminiszterből tárcánélküli miniszterré lefokozott Linder Bélát küldte Belgrádba, aki november 13-án éjjel előtt alá is írta a megállapodást, amit szerb részről Zsivojin Misics vajda, szerb vezérkari főnök, francia részről pedig Paul Prosper Henrys tábornok, a Keleti Hadsereg parancsnoka jegyzett ellen. Lansingnak szenvedélyes üzenetben válaszolt Károlyi: igazságtalan lenne az ősi, ezérvés Magyar-

országot darabokra szaggatni, ami Magyarország halálos ítéletét jelentené. Azt is megjósolta, hogy a vérző seb, amelyet büntetésül Magyarországnak szánnak, soha többé nem gyógyul be, és a régió békéjét örökös lázas állapot fogja felváltani.³⁶ Választ már nem kapott, de a francia kormány kezébe került távirata Párizsban gyorsan eloszlatta a vele kapcsolatos reményeket: Stéphen Pichon francia külügyminiszter megírta nagyköveteinek, hogy Károlyi hitszegő és alattomos politikus, akinek az a célja, hogy kihúzza magát a felelősség alól, amely Magyarországot a háborúban terhelte, és továbbra is elnyomja „a magyar igában tartott nemzeteket”. Nem kell vele szóba állni – s ezzel egyetértettek Párizsban, Londonban, Washingtonban is. A budapesti német főkonzul kárörvendően jegyezte fel, hogy Károlyi úgy bízott Franciaország barátságában, mint a tékozló fiú jószágos atyjában: „anélkül, hogy álláspontja helyességének ellenőrzésére más támpontja lenne, mint saját elképzelése az ellenfél mentalitásáról”.³⁷

4.2 „AHOL ROMÁNOK ÉLNEK TÖBBSÉGBEN, AZ ROMÁN FÖLD.” JÁSZI OSZKÁR ARADI TÁRGYALÁSAI 1918. NOVEMBER 13–14-ÉN

A belgrádi úthoz hasonlóan fiascoval végződött Jászi Oszkár és a Román Nemzeti Tanács tagjainak november 13–14-ei aradi találkozója is, amelyre a Román Nemzeti Tanács ultimátuma miatt került sor. A magyar álláspontot a kormány november 10-én nem hivatalos kormányülésen egyeztetette a legfontosabb erdélyi politikusokkal, Bethlen Istvánnal és Bánffy Miklóssal, illetve a Kolozsvárról sürgősen felrendelt Apáthy István-

nal, az Erdélyi Nemzeti Tanács elnökével, valamint Vincze Sándorral, a kolozsvári szociáldemokraták vezetőjével. Bár Bethlen először az időhúzást javasolta, hamarosan belátta: már akkorra a baj, hogy csak Jászi „keleti Svájca” jelenthet megállást a lejtőn.³⁸ November 12-én éjjel Jászi és népes küldöttsége Aradra utazott. A delegáció a magyar politikai és tudományos közélet mára jórészt elfeledett, illusztris tagjaiból állt. Bethlen és Bánffy ugyan nem vállalták az utazást, de ott volt a kétségbeesett Apáthy professzor, az életét amerikai száműzetésben végző Vincze Sándor, illetve a sztálini tisztogatásokban odaveszett Bokányi Dezső a Munkástanács részéről, és Pattantyús-Ábrahám Dezső (ekkor Károlyi híve, fél év múlva a szegedi ellenforradalmi kormány későbbi miniszterelnöke) a Nemzeti Tanács képviselőjében. Jászi magával vitte fiatalkori barátját, Somló Bódog kolozsvári egyetemi tanárt, kantonális elképzeléseinek gyakorlati kidolgozóját, valamint személyi titkárát, a fiatal Csécsy Imrét, Szekeres János miniszteri fogalmazót, illetve Rác Gyula és Kovács Alajos neves statisztikusokat is. (Utóbbi a második zsidótörvény egyik szakértője lett később.)

Másnap délelőtt az aradi főispáni hivatalban kezdődtek meg a tárgyalások. Magyarul, hisz az irredenta román vezetők mindannyian anyanyelvi szinten beszéltek a magyart – iskolás éveikben nemcsak meggyűlöltek, de alaposan ki is ismerték a magyar mentalitást. A november 9-ei ultimátumot jegyző Ștefan Cicio Pop például kézírással és magyarul írta alá a nevét: Pap-Csicsó István országgyűlési képviselő. A magyar küldöttségben viszont – az újságírókat is beleértve – alig akadt románul értő, még kevésbé olyan, aki a román nacionalizmust közelről ismerte volna. Ezt a pszichológiai hiányt Jászi jó szándéka és szakértőinek alapos felkészültsége aligha pótolhatta. Ők a gyűlölő vármegyei rendszer helyett a kan-

tonális átalakítás demokratikus jelszavával és a széles körű román önkormányzatiság részletesen kidolgozott tervével, valamint térképekkel megtámasztott részletes statisztikával érkeztek. Mégsem mentek semmire. Tárgyalópartnereik – Cicio Pop, Vasile Goldiș és Aurel Vlad, valamint a szocialista Ion Flueraș és Iosif Jumanica – az impériummal várták, előzőleg már a miniszteri tárcákat is felosztották maguk között. Goldiș a találkozó előtt a *Kolozsvári Hírlap*nak nyilatkozva nem sokat köntörfalazott: „Ahol románok élnek többségben, az román föld, s miután Erdély ilyen terület, logikus, hogy Romániához kell tartoznia.”³⁹ Pedig a magyar közvélemény még őt tekintette mérsékeltnek és előzékenynek a román nemzeti mozgalom vezetői közül... A többség joga szólalt meg szavaiban populáris, sőt populistá egyszerűségben, azé a többségé, amelynek hangja a dualizmus liberális uralma alatt – s azt gyalázva – nőtt nagyra. A többség fogalma persze relatív. Hiába érvelt Jászi azzal, hogy a románok által követelt 26 vármegyében összességében a románok nem alkotnak abszolút többséget, hiába módosította javaslatait a tárgyalások második napján úgy, hogy a magyar szuverenitás szinte szimbolikussá zsugorodott volna a román többségű területeken, hiába ígért román minisztériumot és alkotmányba foglalt költségvetést, a román küldöttség, amelynek vezetését a tárgyalások második napján a legtekinélyesebb erdélyi román politikus, Iuliu Maniu vette át, nem engedett. Nem a viták és érvek, statisztikák és wilsonista elvek, csupán az számít, hogy a tényleges erő milyen mértékben adnak jogot egy népnek az önállóságra – mondta Maniu kristálytisztá egyszerűséggel. A magyar–román vitában a tényleges erő pedig a Lansing-nyilatkozat és a román mozgósítás után egyértelműen a románok oldalán volt. Akik szó szerint „forró dróton” voltak összeköttetésben a román

nagyvezérkarral, s maga a tárgyalás részükről teljesen taktikai jellegű volt. Bármiféle, akár átmeneti időre szóló megállapodás a magyarokkal az egyre előnyösebb román pozícióikat gyengítette volna. (Az, hogy Jászi sodró erejű retorikája megingatta volna a román küldöttség egy némely tagját, inkább csak az októberista történetírás önyigasztaló mítoszának tekinthető. A magyarországi román vezetők Jászival rokonszenveztek ugyan, de az elképzeléseivel nem.)

Az időhúzó taktika mellett viszont kemény érvek szóltak. A felbőmlő olasz frontról visszatérő Maniu a tettek embere volt, de helyzetének képlékenységet jól illusztrálja, hogy a Bécsben általa megszervezett és osztrák segítségével felfegyverzett, közös hadseregbeli román katonai egységeket a szerbek hazatérésük során egyszerűen lefegyverezték. A tépett idegzetű Jászi viszont – aki nyilvánosan is bevallotta, hogy íróasztalához és könyveihez vágyik vissza – nem volt képes megérteni, miért akarna az erdélyi románság balkanizálódni, s főként miért jobb nekik Európa legkorruptabb, legfeudálisabb államához, a „bojárállam” Román Királysághoz csatlakozni. Az általa megálmodott szabad köztársaságok szövetsége helyett „européer” tárgyalópartnerei inkább lengő szakállú püspökökkel álltak össze, s míg Jászi a dualizmus bukását a társadalmi progresszió kibontakozásával kötötte össze, amazok egyszerűen a kétszáz esztendő nagyromán álmát megvalósulását érezték tápintható és látható közelségben. „A szabad román nemzet boldogan rohan anyja karjaiba” – mondta Goldiş két héttel később, amikor Gyulafehérváron megtette előterjesztését a „nagy egyesülésre”.⁴⁰ Körülötte papok százai álltak, püspökök, földig érő, hímzett ornátusban, kint a téren a százezres ünneplő tömeg pedig templomi dalokat énekelt a nemzeti zászlók tengerében. A konzervatív és progresszív magyar politikai közvélemény

egyaránt hajlamos volt azt hinni, hogy az erdélyi románok magatartása csupán a magyar politika függvénye, s ha jók vagyunk hozzájuk, ők is jók lesznek, és velünk maradnak. A tisztán látó Somló Bódog keserűen írta: csak a magunk és mások imperializmusa között választhatunk; üllőnek vagy kalapácsnak lenni, ez a nemzetek választása.⁴¹ Ő nem tudott választani. Vágyonát a Területvédő Ligára hagyta, s 1920 őszén Házsongárdon, édesanyja sírja felett felakasztotta magát.

4.3 WILSONTÓL LENINIG!

A MAGYAR KÜLPOLITIKA ÚTKERESÉSEI

A KÁROLYI-KORSZAKBAN

Jászi befejezésül kijelentette, hogy nem tudna egy olyan politikát támogatni, amely a magyar elnyomás helyébe román elnyomást létesítené. Tárgyalópartnerei mégsem ezen ütköztek meg, hanem azon, hogy Jászi elkeseredésében elragadtatta magát, s kijelentette: a békét nem a kardcsörtető antanthatalmak imperialista hadvezérei, hanem az Európai Szovjet Köztársaság munkás- és katonatanácsai fogják megkötni. Az elszigelt, ellenségeitől körülvelt kis ország magányos minisztere arról tájékoztatta a románokat, hogy a magyar kormány akkreditálta Rakovszkijt, az orosz bolsevikok követét. (Aki aztán sohasem érkezett meg.) Felszólalását Bokányi is támogatta; izzó, hazafias szónoklatban fenyegette meg a román küldöttséget – köztük saját egykori párttársait –, hogy álláspontjukat a nemzetközi szocializmus fóruma, az Internacionálé elé viszik. Amit azok úgy értettek, hogy a magyarok a bolsevizmust hívják segítségül Nagy-Magyarország fennmaradása érdekében.

A szocialista világforradalom apokaliptikus távlatáról valóban egyre gyakrabban adtak hírt a magyar újságok címlapjai; az aradi tárgyalások másnapján a milliós példányszámú *Népszava* vezércikkírója is arról elmélkedett, hogy „a világháború pokla után át kell menni az emberiségnek a világforradalmak purgatóriumán, hogy eljuthasson a világbéke mennyországába”. Csécsy Imre harminc év múlva úgy emlékezett, hogy az egész magyar progresszív közvélemény hasonlóan gondolkozott.⁴² Jöjjön a tisztító vihar... Maga Károlyi Mihály is egyre inkább a világforradalom küszöbön álló eljövételének ígézetébe került. Szavaiban és nyilatkozataiban egészen március 21-ig kétségbeesetten kapaszkodott Wilsonba és „a világ művelt népeinek igazságos ítéletébe” – ez azonban egyre inkább csak a „fecsegő felszín” volt.

Károlyi Mihály és kormánya ezzel együtt rendkívüli külpolitikai aktivitást fejtett ki. Rögtön a kormányalakítás után hozzáálltak a külügyi apparátus megszervezéséhez. Az 1918. évi V. néptörvény elrendelte a Külügyminisztérium és a diplomáciai képviselők felállítását, a diplomáciai kapcsolatok tényleges megteremtése azonban szinte lehetetlen volt. A magyar kormánynak 1918 novemberében csak Bécsbe, majd Bernbe és Prágába sikerült képviselőjét kiküldenie, a későbbi próbálkozások Magyarország elismertetésére sorra csődöt mondtak.⁴³ Az antanthatalmak nem ismerték el Magyarországot; a legyőzött államok nem tarthattak egymással diplomáciai kapcsolatot, és Svájcot kivéve a semleges országokban – Hollandiában, Svédországban és Dániában – is csak a likvidáló császári és királyi közös konzulátusok működtek, ellátva egy ideig a magyar érdekek képviseletét is. A közös konzulátusok fokozatosan szűntek meg, vagy az osztrák külügyminisztérium rendeletére kizárólag osztrák képviseletekké alakultak át. Egy németországi magyar egyesület előbb 1918 novemberé-

ben, majd 1919 márciusában újból felhívta a magyar kormány figyelmét arra, hogy „a likvidáló osztrák–magyar konzulátusoknál a magyar érdekeket veszedelmes módon elhanyagolják; és a később létesítendő magyar konzulátusok a magyar érdekek mérhetetlen romhalmazát fogják találni”.⁴⁴

Ebből a perspektívából érthető, hogy Károlyi, sőt az egész magyar közvélemény minden és mindenki után, akiről vagy amelyről úgy látszott, hogy a magyar ügyet előremozdíthatja, a fuldoklók kétségbeesésével nyúlt. Legelőször a franciákat, a győztesek győztesét próbálták becserkészni. Károlyi többször kísérletet tett arra, hogy kijusson Párizsba, de próbálkozásai mindannyiszor merev visszautasításra találtak, nem kapott útlevelet. Pedig környezetében bőven akadtak, akik segíteni próbáltak. Elsősorban sajtóbeli „holdudvarának” tagjai. A legjobban helyezkedő tollforgatóknak már az első napokban sikerült svájci kiküldetésre és keményvalutára konvertálni hazafias igyekezetüket. A kormány november első hetében Svájcba küldte Ignótust, aki nemcsak a *Nyugat* főszerkesztője volt, hanem korábban ifjabb Andrassy Gyula házi publicistája, valamint Kéri Pált, aki ugyanezt a funkciót Károlynál töltötte be, s rajtuk kívül több más neves újságíró is – bőven ellátva őket a propagandához szükséges pénzeszközökkel. Sajnos a genfi, berni és zürichi szállodák pálmafás halljai és békebeli francia könyhával szolgáló éttermei nem bizonyultak megfelelő ugródészkanak a párizsi „nagy-színpad” eléréséhez. Kisstíliú intrikák és nevetséges féltékenységek, egymást feljelentő követek és álkövetek, féltékeny sajtóügynökségek és konjunktúravadász pénzügyi vigécek jellemezték a svájci magyar fel- és alvilágot; ahol a jogosulatlan autóbérlések legalább annyira fájtak a rivális hazamentőknek, mint a Magyarországról sorra leváló felvidéki és erdélyi vármegyék. Kevés örömhírt lehet olvasni a fenn-

maradt jelentésekből. Az egyik bizonyára az volt, hogy két vagon, 100 000 frank értékű svájci textil öt nap alatt Zürichből Pestre sértetlenül megérkezett a Népruházati Bizottság részére. A rongyokban járó budapestieknek ugyanis a ruha-hiány néha jobban fájt, mint az elveszett vármegyék.⁴⁵ Az elveszett vármegyék gondja viszont már akkor tettekre sarkallta Károlyiékát, amikor a szomszédok még csak a csapataikat gyűjtötték. A területvédő propagandát már az első napokban elindította a kormány. A Buza Barna minisztériumához tartozó Országos Propaganda Bizottság kiadásában jelent meg először a *Nem! Nem! Soha!* című grafika, amely később, Trianon után az egyik legfontosabb jelképe lett az irredenta és revizionista propagandának. (Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy a nyertes grafikát kiválasztó zsűriben ott ült a korábbi korszak festőfejedelme, Benczúr Gyula is.) A Területvédő Liga sem a Horthy-korszak terméke: már 1918 őszén megalakult. Alapítói a konzervatív tudósi-művészeti elit tagjai voltak: a földrajztudós Teleki Pál és Lóczy Lajos, az irodalomtörténész Beöthy Zsolt, valamint a világhírű hegedűművész Hubay Jenő, de a költségeket a polgári demokratikus forradalom állta – a propagandaalapot a találékony Buza Barna a földművelésügyi minisztérium részgálciából származó bevételeiből finanszírozta.⁴⁶ Teleki Pál kezdeményezésére már 1918 októberében megindultak az előkészületek részletes néprajzi térképek készítésére, hogy a béketárgyalásokra felkészülten érkezessen a magyar küldöttség. A munkát Kogutowitz Károly vezetésével a Magyar Földrajzi Társaság irányította, s alig két hónap múlva el is készült egy rendkívül részletes, 45 lapból álló, 1:200 000 méretarányú néprajzi térkép, amely teljes részletességgel ábrázolta a rendelkezésre álló statisztikai anyagot. A konzervatív tudósok mellett csatasorba álltak a szabadkőművesek is. Pfeifer Ignác, a Comenius

páholy főmestere már november elején beszámolt arról, hogy egy magyar szabadkőműves küldött Svájcban tartózkodik, és Bernben keresi a kapcsolatot a francia, angol és olasz szabadkőművesekkel a svájci szabadkőműves nagymester segítségével. A Nagypáholy felhívással fordult a francia és olasz szabadkőművességhez, hogy mentse meg a Magyar Köztársaságot, a „demokrácia keleti bástyáját”, és akadályozza meg azokat, akik „több millió magyart akarnak imperialisztikus célokra törő idegen uralom alá hajtani”.⁴⁷ Válasz nem érkezett. Ha a szabadkőműves internacionálé mindent átható uralmáról szóló hetvenhét ilyen-olyan népmesét zárójelbe tesszük, rá kell jönnünk, hogy amiképpen a magyar szabadkőművesek elsősorban magyar, úgy a francia és olasz szabadkőművesek elsősorban francia és olasz hazafiak voltak.

A francia védnökség reménye gyakorlatilag már akkor halálos sebet kapott, amikor Franchet d'Espèrey belgrádi szállításának ízléstelen barokk bútorai között Károlyiék átvették a fegyverszüneti feltételeket. Aradon Jászi már úgy beszélt a román küldöttségnek a tábornokról, mint „a francia Lüdendorff”-ról. Károlyi külpolitikai bizalmasa, Diner-Dénes József államtitkár november végétől azt hirdette igen naivul, hogy nem kell a francia kormánykörökkel tárgyalni, mert a jövő Franciaországban is a forradalmi szocialista ellenzéké.⁴⁸ Károlyi menesztette ugyan Diner-Dénest az államtitkári székből, de délibábos meséit elhitte. Buza Barnának azt mondta, jön a szociális világforradalom, és ez fogja elintézni a béke kérdéseit. Ha Franciaországban kormányra jutnak a szocialisták, Magyarország területi épsége is megmenthető lesz.⁴⁹ Más jelek is azt mutatják, hogy a bolsevik „keleti orientáció” már nem sokkal a belgrádi és aradi fiaskók után szinte titkos csodafegyverré változott gondolkodásában. Pallavicini György levélben számolt be közös apósuknak, Andrásynak arról,

hogy amikor megmondta „Mihálynak”: hiába reménykedik a bolsevizmus kitörésében Nyugaton, ő azzal torkolta le, hogy akkor kitör egy-két év múlva. Hasonlóan számolt be Károlyi november végi balra tolódásáról az aradi találkozon részt vevő Varjassy Lajos főispán is. Szerinte Károlyi a kudarcok után egy fantasztikus, merész koncepciót alkotott magának, amelynek lényege a következő volt: „Világ proletárjai, egyesüljete, hogy Magyarország évezredes keretein csorba ne essék!” Azt remélte, hogy a munkásság internacionális szervezete kényszeríteni fogja a győztes antanthatalmat a haladó Magyar Népköztársaság támogatására a maradi szomszédokkal szemben. A munkások világforradalmáról álmodozott, amely meg fogja akadályozni Magyarország megcsonkítását.⁵⁰ A délibábos reménység a székely megmaradásért küzdőknek is munióit adott. A Székely Köztársaság kidolgozója, Paál Árpád udvarhelyi alispán szintén „a világszocializmus magaslatai” felé szeretné volna forgatni a történelem kerekét, hogy a székelység ne kerüljön idegen uralom alá: „Valami bölcs szilárdságot kell öntenünk a népbe, hogy helyén maradjon. A munkásságot magunknak kell megszerveznünk, s a világszocializmus magaslatai felé magunknak [vezetni], hogy onnan a Bokányi-féle gondolkodással egy egész világ munkásságának együttérzését tudjuk hazánk javára [fordítani].”⁵¹ Az együttérzés elmaradt, az angol és francia munkások – mint az ősz végi angol választásokon világosan kiderült – internacionalizmus helyett inkább a zsákmányból kértek nagyobb részesedést. A magyar sajtó hiába reménykedett egy romániai forradalom kitörésében, s abban, hogy hatalomra jutnak a kicsiny törpepártba tömörülő ottani szocialisták, akik manifesztumban óvták a román parasztkatonákat: ne fogjanak fégyvert magyar testvéreikre.⁵² Jászi bukaresti informátorai megírták: az új Romániában ne várja-

nak forradalmat, különösen ne politikai forradalmat. Romániát a területszerzés perspektívája összekovácsolta, a polgári pártok kivétel nélkül a legszélsőbb nacionalista alapon állnak, s egyenesen életveszélyes volna a román intelligencia bármely tagja előtt kifogást emelni Erdély elfoglalása miatt. A marginális szocialista-frakció mandátuma egyébként is az uralkodó pártok kezétől függ.⁵³ Nem volt tehát különösebb jelentősége annak, hogy az okiráltságbeli román szocialisták ellenezték „a román földek egyesülését”, s bojkottálták a december elsejére összehívott gyulafehérvári „nagy nemzetgyűlést”.⁵⁴ Magyarország feldarabolásából a cseheknél és a szerbeknél is csak a bolsevikok felé hajló szocialista pártocskák akartak kimaradni, azok, akik azt vallották, hogy „a proletárnak nincs hazája”.

Károlyi egykori arisztokrata barátai és ellenfelei (ez a kategória néhányuknál napról napra változott) eközben az angolszászok barátságát keresték, többnyire szintén kormánypénzből és többnyire szintén teljesen eredménytelenül. Gróf Sigray Antal, gróf Bánffy Miklós, gróf Esterházy Mihály és társaik a népköztársaság megbízásából utaztak külföldre, de arisztokrata címeik és nemesi előneveik kidetésüknek inkább kárára, mint előnyére szolgáltak, akkor is, ha lojálisan képviselték Károlyit, s akkor is, ha ellene igyekeztek támogatást szerezni. Az angol külügyminisztériumban a magyar arisztokratákat a múltból megmaradt madárijesztőknek tartották, Károlyiról és Jásziról pedig azt terjesztették, hogy valójában a magyar dzsentri virsasztot és a „feudalizmust” igyekeznek átmenteni konföderációs tervezeik demokrata jelmeze alatt. A föderalizmust egyébként sem szerették 1918 őszén a londoni *Foreign Office* mérvadó diplomatái. Túlságosan emlékeztette őket a Monarchiára: Sir Eyre Crowe és csapata (L. B. Namier, Harold Nicolson, a Léeper

testvérek stb.) a kisállami nacionalizmusok támogatásában látta a Földközi-tenger keleti medencéjére irányuló német és orosz nagyhatalmi törekvések hatásos megfékezését. (Mint mindig, most is akadt kivétel: a magyar-zsidó anyától származó Lord Leo Amery, Churchill középiskolai osztálytársa a régi Monarchiát új közép-európai „szuperállamba” szervezte volna, sőt kossuthiánus lendülettel azt írta koncepciója fejlécére: „Dunai Konföderáció”. Am a versengő kisállami nacionalizmus veszélyeit ecsetelő tervezetére azt írták rá kollégái: „Miért fél a jövőtől?” Így a terv *ad acta* került.⁵⁵) Nem csupán az arisztokraták, a magyar zsidók is a pástra léptek; különösen a cionisták voltak aktívak, akik számára óriási jelentősége volt annak, hogy kicsiny politikai szektából észrevehető politikai közösséggé válhassanak.⁵⁶ A magyar államhatalom szemében pedig szintén megnőtt a jelentőségük. Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter számára természetes volt, hogy azok, akik nemzetiségi alapon szerveződni akarnak (még ha zsidók is), szabadon tehessék ezt meg. Az asszimilációs *status quó*t féltékenyen őrző Egyenlőség szerkesztőjének azonban nagyon is rossz hír volt. Jászit, aki a máramarósszigeti Zsidó Nemzeti Tanács megalakulását jogosnak ismerte el, Szabolcsi Lajos azzal vádolta meg, hogy a magyarságot rombolja, és az antiszemitákat szolgálja: „Jászi úrnak nincs kifogása ellene, hogy külön nemzetiségképpen szervezkedjünk. Ez a wilsoni elv... Neki, Jászi úrnak, a magyar miniszternek mindegy, tizenegymillió magyar van-e, vagy egymillióval kevesebb! A hírre felujjongott az *Alkotmány*.”⁵⁷ (A katolikus *Alkotmány* című folyóiratban Bangha Béla gyakran adott teret zsidóellenes kirohanásoknak.) A cionista előretörés természetesen elválaszthatatlan volt attól, ami a világpolitika színterén történt. Az 1917-es Balfour-deklaráció nyomán a palesztinai zsidó nemzeti otthon – azaz egy jövőbeli zsidó

állam – utópiából hirtelen világpolitikai projektté változott. A háború utáni első cionista konferenciát 1919 februárjában tartották Londonban, s már decemberben minden résztvevő megkapta a magyar származású Grósz Mór jeruzsálemi rabbi magyar ügyet támogató levelét. Az akció sikerét azonban eleve behatárolta az a tény, hogy azon a központi hatalmak országaiból nem vett részt küldött – éppen úgy, mint a néhány héttel korábban megnyílt párizsi béketárgyalásokon.⁵⁸ A békekonferencián való részvételtől megfosztva Károlyiék a döntőbírónak remélt Wilson amerikai elnök és az amerikai diplomácia támogatását egyszerre próbálták egyházi-protestáns vonalon és a feminista-szabádközműves körök révén megnyerni. Egyik sem sikerült, de ez nem a buzgóság hiányán múltott. A kultuszminisztérium protestáns ügyekért felelős kormánybiztosa, Kováts J. István „protestáns akciót” szervezett. Ennek keretében, fél tucat református és unitárius protestáns teológiai tanár utazott Hollandiába, Nagy-Britanniába, Svájcba, sőt az Egyesült Államokba a protestáns szolidaritás erejét segítségül hívni „a készülődő nagy igazságtalanság, hazánk és benne protestáns egyházunk szétdarabolásának elhárítására”. A magyarországi protestáns egyházak 1918. november 20-án táviratban fordultak a zürichi, a berni és a bázeli egyetem protestáns teológiai fakultásaihoz, az angol királyhoz, a holland királynőhöz és más külföldi protestáns államférfiakhoz, amelyben védelmet kértek a fenyegető felbontás veszélyével szemben. Különösen Erdély és a Délvidék milliónyi protestáns hívőjének veszedelmét emelték ki, akik az ortodox románok és szerbek hatalma alá kerülnének, ami a protestantizmus legkeletibb, 400 éves védőbástyájának leomlását jelentené. Ők is a kormány tudtával és anyagi támogatásával mentek, pénzzel, lelkesedéssel alaposan felszerelve. A küldöttek meleg fogadtatásra és szimpátiára találtak, még

néhány ajánlólevél is megszületett. A svéd király például a brit uralkodónak írt néhány támogató sort, a skót presbiteriánus egyház feje pedig Lord Balfour brit külügyminiszterhez intézett levelét. A baj csak az volt, hogy mindezek a törekvések a gyakorlati politikához alig értek el, s ha igen, egyértelmű elutasításra találtak. Észak-Európa protestáns uralkodói már a 20. század elején is jobbra alkotmányos díszei, nem pedig alakító tényezői voltak. Országaik politikai életének, a magyar ügyekben teljesen passzív módon viselkedő Balfour kálvinista érzelmeire apelláló memorandumokat pedig a *Foreign Office* azzal utasította el, hogy a határok újrendezésével a protestáns egyházi érdekek nem sérülnek. Az amerikai orientáció legenergikusabb képviselője a különös sorsú Bédy-Schwimmer Róza volt, aki már a választójogi küzdelmekben Károlyi hűségű szövetségesének számított. Ám a magyar feministák vezetőjének washingtoni demokrata kapcsolatai éppen 1918 őszének sordöntő hónapjaiban értéktelenedtek el, mivel a novemberi időközi kongresszusi választások eredményeképpen Wilson és a wilsonizmus koncepciójának politikai háttérháza meggyengült. Az amerikai közvélemény nem wilsonista, hanem győztes békét szeretett volna, ami csak egyet jelenthetett: „Jaj a légyőzötteknek!” Károlyi erről mit sem tudott. Elképzelései hatékony keresztülvitelére Bédy-Schwimmert Svájcba küldte követnek, de a helvét államszövetség – Jászi Oszkár és liberális barátainak bálványozott demokrata paradicsoma – nem volt hajlandó akkreditálni az excentrikus budapesti diplomatát, egyrészt mert nő volt, és a női egyenjogúság közismert harcosa, másrészt mert zsidó. A nagyhatalmi pártfogás elmaradása sem hamvasztott el minden reményt arra, hogy Károlyiék a vereségből győzelmet faragjanak. Harrer Ferenc bécsi követ és utóda, Charmant Oszkár az olaszok felé közeledést ajánlották, mint az egye-

dülit, ami eredményesen tud megálljt parancsolni a térséget megszállni akaró szláv törekvéseknek. Az olasz–magyar közeledés természetesen csak a románok bevonásával lett volna eredményes – mind Harrer, mind Charmant ezt fejegették Károlyinak. Az, hogy Erdély és Magyarország egy államban maradjon – s ezt az erdélyi románok és a Román Királyság is elfogadja –, csakis egy magyar–román államszövetség, esetleg perszonálunió keretében lett volna megvalósítható. A terv, amelynek révén Szent István koronáját román uralkodó viselte volna, 1919 nyarán Bethlen Istvánt is megkísértette – a magyar népköztársasági kormányt viszont nem lelkesítette. A románok elutasítása is elég egyértelmű volt. Bár az aradi tárgyalásokon maga Maniu is célzott arra, hogy a szláv tengerben a magyarok és a románok egymásra vannak utalva, a közeledés előfeltételeként az Erdélyről való önkéntes magyar lemondást szabta meg. Az olaszok nem voltak ennyire elutasítók. Orlando miniszterelnök fogadta Charmant Oszkárt, s biztosította róla, hogy az olaszokban a háború emléke a magyarok ellen semmi keserűséget hátra nem hagyott, ám a biztató szavakon túl semmi egyéb nem hangzott el.⁵⁹ A *sacro egoismót* követő olasz külpolitikának csupán a jugoszláv aspirációkkal szemben volt szüksége a magyarokra. A magyar–román konfliktusban az olasz diplomácia rendíthetetlenül a román érdekek mellett szállt síkra, a Felvidékre beözönlő cseh csapatok pedig olasz tisztek parancsnoksága alatt masíroztak be Pozsonyba és Kassára.⁶⁰ Károlyi ennek ellenére habozott – korábban jó olasz kapcsolatai voltak –, de végül mégis inkább a jugoszláv orientáció felé hajlott, amelyet a közös diplomáciai karból átvett tapasztalt diplomata, Bédy-Schwimmer utóda, báró Szilassy Gyula berni követ ajánlott neki. Szilassy amellelt érvelt, hogy a magyar és a délszláv állam megegyezése gazdaságilag nyer-

tes szituáció lenne mindkét félnek, s elvezetne a térség valódi urainak, a franciáknak az érdekeihez is. Habár ez a terv sem valósult meg – Károlyi vámuníót adott volna cserébe azért, ha a szerbek Horvátország kivételével visszaadnak minden megszállt területet –, a jugoszláv orientáció mégis tartós örökséget hagyott hátra a magyar külpolitikában. A szegedi nemzeti kormány miniszterei, Horthy Miklós és Teleki Pál máskülönben nem vállalták volna a maguk belgrádi utazását 1919. korá nyarán – sem azt, hogy egy nyomorult pancsovai fogadó biliárdasztalán töltsék el az éjszakát.

A bizonytalan jugoszláv reményeken kívül Károlyiék pacifista diplomáciájának igazi terepe Ausztria volt. Ausztriában szociáldemokrata kurzus volt, amelyet Magyarországtól eltérően választásokon erősítettek meg, s a magyar szociáldemokraták elvtársi viszonya Rennerrel és a korszak másik vezető szocdem politikusával, Otto Bauer osztrák külügy-miniszterrel mindvégig szívélyes maradt. Ha a kommunizmus nem jön közbe, Karl Renner osztrák kancellár és Károlyi Mihály köztársasági elnök 1919. március 23-án Renner Bécs környéki nyaralójában a legmagasabb szinten hangolta volna össze a két ország veszélyeztetett érdekeit. Szomszédaink közül egyedül az osztrákok voltak hajlandók arra, hogy a gazdasági megegyezésért cserébe az íróasztalfiókba zárják a nyugati magyar megyék német lakosságú részeire vonatkozó igényeiket – pedig az ellenkezőjére a Bécsben megforduló angol és amerikai missziók erősen biztatták őket. A gazdasági egyezmények mellett a magyar kormány német nemzetgyűlést, német kormányzóságokat és széles területeket (sokszor színmagyar községeket) magába foglaló területi autonómiát ígért a magyarországi németeknek, értelemszerűen elsősorban az egy tömbben élő negyedmilliós és erős osztrák gazdasági vonzásnak kitett Sopron, Vas és Moson megyei német

anyanyelvű, jómódú parasztságnak. Mindebből annyi valósult meg, hogy Junker János személyében német miniszterrel gazdagodott a kormány színés kaleidoszkópja. A magyar diplomácia igen aktív volt Ausztria irányában; a budapesti osztrák követet nemcsak arról győzködték, hogy Ausztriának nem lenne jó az *Anschluss* (igazából *nekünk* nem lett volna jó egy nyolcvanmilliós német szomszéd, amit 1938-ban áztán mégis megkaptunk), hanem arról is, hogy az osztrák és a magyar köztársaság közös fegyveres erővel lépjen fel a csehek ellen a Felvidék és a mórvaországi osztrák–német területek felszabadítására.⁶¹ Ezt a javaslatot azonban Baue-
rék elutasították. Nyugati szomszédunk még nálunk is gyengébbnek érezte magát.

Kevésbé ismertek a kormány ukrán tárgyalásai, amelyek elsősorban gazdasági és katonapolitikai jellegűek voltak, de leginkább a cseh–román–jugoszláv bekerítés elleni kétségbeesett magyar küzdelmet szolgálták. A galíciai Ukrán Nemzeti Tanács megbízottai már 1918. november 13–14-én Budapesten voltak. A katonák hazaszállításán túl a megbeszélések elsősorban a gazdasági kapcsolatokat szolgálták. Magyarország petroleumot importált, s cserébe fegyvert és gyógyszert szállított. Az ukránok magyar tisztek toborzását is megkezdték, hiszen híjával voltak a vasúti, híradós és egyéb műszaki tiszteknek. Stromfeld Aurélnak, a Ludovika Katonai Akadémia 1918. novemberében frissen kinevezett parancsnokának pedig egyenesen felajánlották a szerveződő ukrán hadsereg főparancsnoki tisztét. A kivérzett, kudarcot kudarcra halmozó magyar állam szívesen bízta volna Ruténföldet (a mai Kárpátalját) ideiglenesen ukrán vagy lengyel megszálló egységek oltalmába – mindenestre szívesebben, mint a román és cseh erőkre. Jászi Oszkár mindezt a minisztertanács december 29-ei ülésén jelentette be, aznap, amikor a csehek bevo-

nultak Kassára. Am a cseh és román fegyverek erősebbek voltak, mint az ukrán vágak: január 12-én Ungvárra cseh egységek, néhány nappal később Máramaroszigetre a románok vonultak be. A Kőrösmezőre betörő és egészen Munkácsig nyomuló ukrán fegyveresek alig néhány napot töltöttek a kárpátaljai térségben, a Huszton egy héttel később, négyszáz küldött által kimondott „egyesülést” Ukrajnával senki sem vette komolyan. Már csak azért sem, mert a térségbe küldött gyér cseh és román erők sem tudtak teljesen összezánni, és a magyar kormány kezén maradt Munkács és Beregszász környéke, valamint Máramaros északi része. Jászi Oszkár „keleti Svájca” itt, a régi Magyarország legszegényebb vidékén valósult meg néhány hónapra. Az 1918. évi X. néptörvény Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung vármegyék ruszinlakta részeiből létrehozta a Ruszka Krajna Autonóm Kormányzósági Területet. (Zemplén, Sáros, Abaúj-Torna és Szepes megye tekintetében a békekötésig függőben hagyták a közjogi rendezést.) A négyszázezer magyarországi ruszint külön minisztériumot és önkormányzatot, a budapesti egyetemen rutén tanszékét kapott, az Ítéltáblán és a Kúrián pedig három-három ruszin bírói állást szerveztek.⁶² Az így biztosított nemzetiségi autonómia nem bomlasztotta szét a magyar központi uralmat, hiszen a külügyi és hadügyi irányítás, sőt a pénzügyi, polgárjogi és büntetőjogi törvénykezés nem került átadásra, de alkalmas volt a ruszin/rutén/ukrán tudatú, vékony hazai középrétegek magyarbarátságának megszilárdítására. 1919. március 4-én a törvény hatálya alá tartozó területeken megtartották a kormányzótanácsi választásokat is, az egyetlen demokratikus választást, amelyet a Magyar Népköztársaság meg tudott szervezni rövid fennállása alatt.⁶³ Ügyvédek és mellükön hatalmas aranykeresztet viselő görög katolikus lélekészek profitáltak a szabadkőműves Jászi demokratikus álmaiból...

Ezzel párhuzamosan ért a magyar külpolitika ukrán orientációja 1919. február végén a zenitjére. Garami Ernő kereskedelmi minisztert ekkor Vinnyicsenko korábbi szociáldemokrata ukrán miniszterelnök kereste fel, s közös akciót ajánlott a románok ellen, megpendítve a szovjet-orosz szövetség perspektíváját is. A magyarok csatlakozásáért cserébe az ukránok titkos szerződésben lemondtak volna Rutén- vagy Ruszínföldre formált területi követeléseikről.⁶⁴ Abban egyébként sem lehetett már megbízni: 1919 elejére totális káosz uralkodott Ukrajnában: hat különböző hadsereg harcolt a hataloméért. Kijev vezetése egy év alatt ötször cserélődött, végül 1919 februárjára a Vörös Hadsereg ismét elfoglalta Ukrajna nagy részét, és a szovjetek átvették az irányítást Ukrajna nagy része felett. Végül a kormány – elsősorban az antant budapesti képviselőjének nyomására – ejtette az ukrán szövetséget, és leállította a Kijev felé irányuló fegyverszállításokat. A keletre induló fegyver- és hadianyag-szállító vonatokat északra irányították, a szinte minden szomszédjával fegyveres konfliktusba került független lengyel állam felé – cserébe sziléziai szenet kaptunk volna. (30 vasúti kocsi lőszermuníció fejében 2000 vasúti kocsi szenet.)⁶⁵ Többhetes tárgyalások után 1919. március 4-én kötötték meg Budapesten az erről szóló egyezményt Vix alezredes bábáskodásával, aki mintegy szerződéskötési jutalékként az elsőnek beérkező lengyel szerelvények teljes szénszállítmányát magának és a budapesti antantmisszióknak tartotta volna fenn. Erré végül nem került sor: A magyar munícióval teli vagonok 1919. március 19-én még kifutottak a Keleti pályaudvarról, de aztán közbeszólt a történelem: két nap múlva jött a proletárdiktatúra – Vix pedig ijedten csomagolt.⁶⁶ A kommunisták revolverlapja, a *Vörös Újság* már februárban „leleplező” cikkeket közölt az alkuról, valamint arról, hogy a visszavonuló Mackensen-sereg Magyarorszá-

gon elköttyavetyélt fegyverzete és a Weiss Manfréd csepeli hadianyagüzemeiből származó töltények a bolsevik-örösz kormány elleni küzdelemhez kellének – azaz a magyarországi kommunisták moszkvai megbízói és finanszírozói ellen. Az ideiglenes lengyel államfő, Józef Piłsudski nem is olyan régen még szocialista volt, ám hamarosan kérlelhetetlen ellenfele lett a cári Oroszországot felváltó bolsevik rezsimnek. A lengyel–magyar kapcsolatfelvételt személyesen ő szorgalmazta, s 1918 decemberében javasolta a diplomáciai kapcsolatok felvételét, amelyen magyar részről is többen bábáskodtak. Az 1918 decemberében Svájcban létrejött informális megbeszélések középpontjában a magyar–lengyel közös határ fenntartása, valamint a keleti cseh–román korridor létrejöttének megakadályozása állt. A lengyel orientáció mégsem lett siker. A magyar szociáldemokraták bizalmatlanul tekintettek a lengyel nemzeti reneszánsz kétes katonai eredményeire, s túlságosan sok hírjött a lengyel szabadcsapatok zsidók elleni pogromjairól. A németekkel, szlovjétekkel, csehekkel és ukránokkal egyaránt katonai konfliktusba keveredő lengyelek amúgy sem igen tudtak volna segíteni a magyarok baján. Szabadcsapataik, amelyek 1918 decemberében Árva és Szépes vármegyébe is betörték, néhány nap múlva sietősen távoztak az Olaszországból hazatérő cseh légiók elől.

Ezzel szemben a szocialista miniszterek nagy bizakodással tekintettek a szociáldemokrata pártok 1919. februári berni kongresszusa elé. Az Internacionálé feltámadásától a méltányos békét és az önrendelkezés érvényesítését remélték, annál is inkább, mert ez volt a háború utáni első olyan nemzetközi politikai tanácskozás, amely összehozta a győzteseket és veszteseket. A berni szocialista kongresszus kinyilvánította, hogy a béke csakis valamennyi nemzet önrendelkező jogának elismerésére és „az erősebb joga” helyett a „mindenki joga” alap-

jára épülhet. A gyűlésnek azonban esélye sem volt érdemben befolyásolni az időközben megnyílt párizsi békekonferenciát, oda ugyanis a győzteseken kívül mást nem hívtak meg. A berni kongresszuson részt vevő magyar küldöttség tagjainak (Bíró Dezső, Buchinger Manó, Jászai Samu és a később kiutazó Kunfi Zsigmond) először nyílt alkalmuk előadni a magyar ügy igazát nemzetközi nyilvánosság előtt. Ez valamilyen mértékben sikerült is. Svájci és angol lapok is idézték Kunfi Zsigmondot, aki éles szavakkal bélyegezte meg azt a képmutató politikát, amelyet követve az antant prédául veti oda Magyarországot a szomszédos államok imperializmusának. A hazatérő magyar küldöttség – amelyet a miniszterelnök fogadott nagy ujjongó-gratuláló tömeg kíséretében – azzal ünnepeltette magát, hogy a berni kongresszus többsége a csehek ellenvéleménye ellenére is úgy döntött: „a magyar elvtársakat támogatni kell”. A fogadóünnepségről Garbai Sándor egyszerűen kipofoztatta az esemény megzavarására érkező kommunista provokátorokat, de arról már nem tájékoztatta elvtársait, hogy minden berni küldött a háború magától értetődő következményének tekintette „a cseh, tót, román és jugoszláv nemzeti államok kialakulását, és hogy rokonszenvükre és támogatásukra csak az a Magyarország számíthat, amely [...] az étnográfiai tények alapján »magyar« Magyarország akar maradni. A területi integritás jelszava és a magyar külpolitikának erre a területi integritásra való beállítása érthetetlen és elfogadhatatlan megoldás éppen azok számára, akik a forradalom Magyarországaival rokonszenveznek”.⁵⁷ Mind ezt a később hazaérkező Kunfi írta meg, de csak bizalmasan, a kormány tagjainak szóló hosszú, a közvélemény rokonszenvére nem számítható memorandumában, amely az első olyan érvekkel alátámasztott, kormányzati szintű anyag volt, amely a területi integritással szemben az „étnográfiai” Magyaror-

szág realitása mellett érvelt. Kunfi úgy vélte, ha a köztársasági Magyarország továbbra is kitart a területi integritás elve mellett, akkor elveszíti ügyének egyedüli külföldi barátait, az angol és francia, sőt még a német szocialistákat is. Ha viszont szakít vele, úgy nemcsak belpolitikailag kerülhetetlen helyzetbe, de cserben hagyja az elfoglalt területeken a megszálló hatóságok ellen 1919 elején kibontakozó munkás- és sztrájkmozgalmakat.

A cseh, román és szerb megszállás ellen ugyanis szociáldemokrata munkások mentek harcba Pozsonyban, Kassán, Pécsen, Petrozsényban és Temesváron egyaránt, nem pedig a polgári vagy paraszti rétegekből verbuvált ellenforradalmi szabadcsapatok. A magyar szociáldemokrata párt budapesti központjában titkárságot állítottak fel a felvidéki magyar pártszervezetekkel való kapcsolat fenntartására, az angyal-földi „vasasok” hangosan tiltakoztak a cseh megszállás ellen.⁶⁸ A középosztály hivatalnokai inkább menekültek: 1918 utolsó és 1919 első hónapjaiban 60–120 000 menekült érkezett Magyarországra meg nem szállt területeire, jelentős részük persze Budapestre, ahol a lakhatási viszonyok kezdtek elviselhetetlenné válni.⁶⁹ Kunfi azonban úgy vélte, a magyar kormány által teremtetett politikai és szociális viszonyok „igen nagy vonzóerőt gyakorolnak a cseh, román és jugoszláv reakció uralma alá került magyar és nem magyar tömegekre egyaránt”.⁷⁰ A világforradalmat váró magyar szocialisták skizofrén helyzetét tükrözte a memorandum konklúziója: „...külső politikánknak nyugat felé fordított képén a területi integritás vonását az önrendelkező jog és a népszavazás előtérbe tolásával kissé el kellene halványítani, és a területi integritásért való harcot a »magyar« Magyarország politikai és szociális álláspontjainak minél erősebb radikalizálásával kell tovább folytatni. Így készíthetjük elő a népszavazásnak reánk nézve

esetleg minél kedvezőbbé való alakulását”. Kunfi mindent meg is tett ezért a „radikalizálásért”: oktatási miniszterként nekiment az egyházaknak, eltörölte a kötelező vallásoktatást, átiratta a sovínisztának tartott tananyagot internacionálisra, de az általa kezdeményezett szocialista kultúrkampf a legnagyobb port talán azzal kavarta, hogy „a forradalom szellemi vívmányainak biztosítása” érdekében felrúgta a budapesti egyetem autonómiáját. A hét új egyetemi professzor – köztük a kormányból január közepén távozó Jászi Oszkár – kieroszakolt kinevezése mögött nagyobb tétek forogtak, mint a generációs őrsváltás végrehajtása. Ez kiderült abból is, hogy Kunfi miniszter az egyetem testületeinek tiltakozását a kormány és a forradalmi Magyarország elleni „áltudományos és jogi formulák köntösébe öltöztetett támadásnak” minősítette.”⁷¹

Nem nélkülözte az iróniát, hogy mindeközben kiderült: az újdonsült Magyar Népköztársaság elismertetéséért folytatott diplomáciai erőfeszítésekben legmesszebbre a katolikus egyház jutott. A konzervatív régi világ legkonzervatívabb intézménye. A magyar katolikus püspökök fenntartás nélkül osztoztak a népköztársasági kormány azon igyekezetében, hogy a történeti Magyarország területét sértetlenül megőrizték. Az utolsó magyar királyt megkoronázó Csernoch hercegprímás érthetően nem lelkesedett a forradalmi változásokért, ezt azonban fennhangon nem hirdette. „A köztársaság érdekeit nem ismerem eddig, s a jövő nem ígér többet a jelennél” – írta a bécsi nunciusnak november végi bizalmas tájékoztatójában. Mégis azon dolgozott, hogy Károlyi köztársaságával a Vatikán létesítsen minél előbb diplomáciai kapcsolatot, és a „létfeltételeiben megtámadott Magyarország” érdekében járjon közbe az antanthatalmaknál.⁷² Bár a szociáldemokraták, különösen a harcosan antiklerikális Kunfi Zsigmond elle-

nezte, Károlyi Mihály elfogadta a katolikus egyház segítségét, s kifejezte a fiatal népköztársaság készségét az Apostoli Szentszék és a „Regnum Marianum” között „ősidők” óta fennálló szívélyes viszony folytatására.⁷³ Ha a proletárdiktatúra nem jön közbe, alighanem a Vatikáni lett volna az első állam, amely diplomáciai elismerésben részesíti a köztársasági Magyarországot. „Tüntető magyarbárát kurzus” – írta melankolikusan naplójába a szintén antiklerikális Jászi Oszkár, aki ekkor már nem miniszter, hanem a béketárgyalásokon való magyar részvétel előkészítésére létrehozott Külügyi Tanács elnöke volt.⁷⁴ Ő máshonnan szeretné volna ezt a támogatást megkapni.

4.4 „SZOLGÁLATI IDŐBEN

NEM A KÁVÉHÁZBAN VAN A HELYÜK.

A HADSEREGSZERVEZÉS KUDARCAI

A magyar kormány a belgrádi fiasco után azonnal megkísérelte a haderő újjászervezését. Bartha Albert hadügyminiszter rövidesen az íróasztalán találta a Friedrich István által előkészített hadseregszervezési rendeletet, amelyet változtatás nélkül alá is írt. November 12-én a behívási parancs megjelent az utcákon és a házfalakon, a falvakban másnap kido-bolta a kisbíró. A leszerelésből kivonták az 1896–1900 között született öt legfiatalabb korosztályt, hogy velük töltsék fel a belgrádi konvenció által engedélyezett hat hadosztályt. A hadvezetés a tényleges tisztekre is igényt tartott. A keserű pirulát édes ostyába igyekeztek csomagolni: megemelték a légénység zsoldját és a tiszti illetményeket is. Miközben

Jászi Aradra készülődött, új katonai parancsnokot neveztek ki Erdélybe, majd miután a korábbi brassói helyőrségi parancsnok, Szabó Zoltán tábornok nem a hadseregszervezésben, sokkal inkább a szép kolozsvári úriasszonyok között ért el sikereket, november 26-án őt is felváltották Kratochvil Károly ezredessel, aki azzal keltett feltűnést, hogy egy héttel korábban teljes fegyelemben hozta vissza a frontról Nagyváradra a 4. honvéd gyalogezred magyar–román vegyes legénységű egységeit. November utolsó heteiben a román hadseregtől fenyegetett székelyföldi falvakban is megindult a toborzás.⁷⁵ Bár az Erdővidéket járó különítménynek összesen csupán néhány száz önkéntest sikerült szerveznie, december elejére mégis megalakult az első székely zászlóalj, a formálisan csak januárban létrehozott Székely Hadosztály, illetve későbbi nevén Székely Különítmény magja.⁷⁶ November 11-én Károlyi kormányfő és az új hadügyminiszter, Bartha Albert nyilatkozatban adták az ország közvéleményének tudomására, hogy a kormány az ország határait minden nemzetközi jogba ütköző támadás ellen fegyveres erővel megvédi.⁷⁷ Pozsonyba négyszáz fős tengerészkülönítmény és innen-onnan összeszedett reguláris erők indultak. Nem telt bele egy hét, és a magyar csapatok – egykorú beszámolók megfogalmazása szerint „magyarok és zsidók”! – a szervezetlen cseh erőket nagyrészt kisépérték az országból.

Ezen a tempón nem csodálkozhatunk: a háború utáni háború más volt, mint a világháborús frontok mindent elhamvasztó pokla. Egyfajta karikatúra. Trianón tragédiáját néha hősies egyéni akciók, néha bohózatba forduló jelenetek készítették elő. Hadosztályok, hadtestek vagy egész hadseregek harcaira nem került sor a Károlyi-időszakban, legfeljebb néhány zászlóalj és üteg összecsapásaira, de leginkább hullámozó intenzitású gerillaharc jellemezte a hadműveleteket.⁷⁸ Egy-egy

páncélvonat megérkezése vagy épp kilövése döntő momentum lehetett, amiképpen az is, hogy a Kassát ért cseh támadás előtt a margitfalvi helyőrség magyar katonái káracsonyi szabadságra mentek szeretteikhez, s parancsnokaik ebben nem találtak kivetnivalót.⁷⁹ Balassagyarmat felszabadítására 1919. január 29-ére virradó éjjel 18 tiszt és 173 katonája indult, és a város déli kijáratánál 40 (más verzió szerint 27) vasutas csatlakozott hozzájuk. Győztek, Balassagyarmat ma is példa: *Civitas fortissima*, a legbátrabb város. Ezt az akciót azonban kicsiny méretei ellenére is a hadügyminiszter rendelte el. A bátorság ugyanakkor nem mindig bizonyult elégségesnek. A kurucok könnyelmű rajtaütéseit idézte fel a Székely Hadosztály egyik különítményének merész támadása Zilah felszabadítására 1919. februárjában. Az Erdély kapujában lévő kisvárost azért tudták visszafoglalni egy rohamban a jórészt környékbeli nemzetőrökből összeállt magyar csapatok, mert a várost megszálló román tisztikar táncmulatságot rendezett; a közeledő magyarok hírére pánik támadt a farsangoló vitézek között, és parancsnoktól közkatonáig futott mindenki, amerre látott. Az üresen maradt városba beérkező magyar katonák azonban maguk is a hálás zilahi polgárok által a főtéren csapra vert hordókhöz igyekeztek; majd a legénység szaladt haza rég nem látott szerettei ölelő karjaiba. Hiszen az egész támadást ezért hajtották végre, mindenfajta felsőbb parancs nélkül. Őrszolgálatot nem szerveztek. A lerészegedett magyar katonákat aztán a hamarabb kijózanódó románok az időközben beérkező erősítésekkel másnap könnyűszerrel verték ki a városból.⁸⁰

Az ellenség sem rendelkezett sokkal nagyobb harci morállal. Nem kárörvendő magyar toll, hanem Vavro Šrobár írta meg, hogy a Szlovákia felszabadítására küldött cseh katonákat az első ütközet után pánik fogta el, s úgy szaladtak szer-

tesztét, mint a farkasok megtámadta birkanyáj.⁸¹ Az Erdélybe bevonuló román hadsereg erdélyi katonái gyakran hazaszökdöstek, s egy magyar hírszerzőnek azt mondták, addig maradnak, ameddig pénzt kapnak, ha pedig a magyar gárda többet fizet, akkor átmennek hozzájuk.⁸² A Nagyszebenbe december 24-én bevonuló román katonaságról azt jegyezték fel, hogy „operetthadsereg”, s a megszállás egy „kabaré”. A legénység nagy része orosz hadifogságból jött: ruhájuk az volt, amit 1917 tavaszán az oroszoktól kaptak – „még az oroszokra jellemző szagot is magukkal hozták”. A tisztek között nem volt kettő, aki egyformán nézett volna ki, cifra sapkáik roskadoztak az aransújtásoktól, fegyverzetük vegyes, lovaik, szekereik siralmas állapotban. „A jövőre nézve Romániától nincs mit tartanunk” – foglalta össze benyomásait a naplóíró, a helyi katonai iskola tanára.⁸³ Nem tudta, hogy az aznap megszállt Kolozsvárról az utolsó pillanatban kivont első székely zászlóalj élelmezési létszáma december közepén mindössze 1700 fő volt, de ezek közül csak hatszáznak volt lőfegyvere, néhány nappal a románok kolozsvári bevonulása előtt pedig Kratochvil Károlynak arra kellett tiszteit emlékeztetnie, hogy „szolgálati időben nem a kávéházban van a helyük”.⁸⁴ Mindeközben az élet a maga megzavart ritmusában is ment tovább. Marosvásárhelyre 1918. december elején szedett-vedett román seregek vonultak be, de Erdély katonai kormányzójának, Traian Moşoiu tábornoknak egyik első dolga mégis az volt, hogy a vásárhelyi román nemzetőrség parancsnokát arra utasítsa: szerezzen neki ezer magyar cigarettát; hogy legyen mivel megörvendeztetnie a fiatal román trónörökös, a magyar dohánytermékek nagy barátját.⁸⁵ Amikor a cseh reguláris erők december végén elfoglalták Kassát, rögtön az iránt érdeklődtek a MÁV illetékeseinél, hogy mikor indulhat újra a vonatközlekedés Miskolcra, a román-

nők erdélyi előrenyomulása közben a francia misszió tagjai pedig a Párizs–Bukarest expresszvonat útvonalát egyeztették a magyar Kereskedelmi Minisztérium illetékeseivel.⁸⁶ A déli demarkációs vonalon is hasonlóan zajlott a furcsa háború. Karácsonykor a Muraköz birtokáért elkecsereedett küzdelem folyt a magyar és szerb erők között, de a kiskunfélegyházi helyőrség Szabadkára látogató magyar tisztjeit nemcsak szívesen fogadták a szerbektől megszállt városban, de reggel felé még jó magyaros csárdásokat is játszottak a cigánnyal a tiszteletükre: „Majd körbefogództunk, és szerb és magyar egymást átölelve, fölváltva kólót és csárdást táncolt.”⁸⁷ A megszállt Pozsonyban is arról írtak, hogy mióta kitört a béke, mindenütt eszeveszetten táncolnak.⁸⁸

A legnagyobb baj az volt, hogy a november végére elért katonai eredményeket nem csupán a terepen nem sikerült megtartani, de a tárgyalóasztalnál sem. Egy pillanatra pedig felderült az ég. Amikor a magyar katonák visszafoglalták a felvidéki Zsolnát, Ruttkát és Turócszentmártont, a szlovák vezetők megszeppentek. A szlovák elszakadási gondolat fő fészket, Turócszentmártont a szlovák nemzetiségű magyar honvédek úgy foglalták vissza, hogy a helyi szlovák nemzetőrség egy lövést sem adott le rájuk.⁸⁹ Milan Hodža, majd néhány nappal később Matúš Dula, a Szlovák Nemzeti Párt elnöke és a mozgalom más mérvadó vezetői Budapestre utaztak a magyar kormány tagjaival tárgyalni. Prágában attól féltek, hogy a szlovákok önálló útra lépnek, s mégis meg-egyeznek Károlyival és Jászival.⁹⁰ A csehek félelme bizonyos mértékig megalapozott volt. Hodža azt magyarázta kollégáinak, hogy „kétszáz csendőr nem elég egy honfoglaláshoz”.⁹¹ A tündöklő tehetségű filológus, Gragger Róbert pedig Körmöcbányán tanúja volt, amint szlovák önkéntesek jelentkeznek a cseh felszabadítók elleni harcra, s vállalta: egy-

millió aláírást gyűjt össze a Felvidék elcsatolása ellen. (Ennek végül a negyede jött össze.) Jászi Oszkár ugyanazt a széles körű föderális autonómiát ajánlotta fel a szlovák nacionalistáknak, amelyet Aradon a román vezetők néhány héttel korábban elutasítottak. Annak ellenére, hogy a magyar közvélemény egyre ingerültebben figyelte és túlságosan nagy lelki kűnek tartotta nemzetiségi politikáját. Máramaros és Szatmár megye magyar vidékeiről már aradi tárgyalásai alatt tiltakozó leveleket kapott, ne adja Felsővisó és Erdőd magyarságát a románok kezére.⁹² A Hadügyminisztérium egyik névtelen előterjesztője alig leplezett ingerültséggel írta: „Az idő tán nincs messze, mikor a hazai közvélemény számadást kér a felső-magyarországi eseményekről, s csalódottan fog értesülni, hogy a nemzeti becsületen ejtett csorba kiküszöbölésére alig történt valami.” A memorandumot *ad acta* tették, s az erdődiek sem kaptak többet megnyugtató szavaknál.⁹³ A nyilvános támadásokra viszont Jászi maga válaszolt. „Csak az éhes farkas vérszomjas és ragadozó” – vágott vissza a zoológiából vett, találó hasonlattal régi vitapartnerének, a kolozsvári Réz Mihálynak, amikor az „humánus ábrándjai” reális értékével, a fogyatkozó Magyarországgal szembeállította.⁹⁴ A Jászi politikáját támogató lapok, különösen a szabadkőműves *Világ* közeli megállapodásról, a cseh csapatok végleges kivonulásáról cikkeztek.⁹⁵ A november 29–30-ai tárgyalásokon aztán kiderült, hogy Jászi a szlovákokkal sem járt jobban, mint a románokkal. A szlovák küldöttek haboztak, s kerülték a nyílt állásfoglalást, de a „tót impérium” tervét ideiglenes megoldásként is elutasították. Az összes magyar állami felségjog megszüntetését követelték a szlovákok lakta területeken, és külön szlovák parlamentet akartak. (Jászi még ebbe is belement volna.) Mielőtt azonban a tárgyalóküldöttségek leültek volna az Astoria Szálló kényelmes pamlagaira, a kettős

játékot űző Hodža az időközben Budapestre érkezett francia katonai misszió vezetőjének, Fernand Vix alezredesnek a segítségével intézkedett, hogy Párizsban végre módosítsák a belgrádi konvenciót.⁹⁶ Ami meg is történt. A folyamatosan Párizsban tartózkodó Beneš a szövetséges főparancsnokságnál elérte, hogy december 3-án Magyarországot jegyzékben hívja fel „Szlovákia” kiürítésére. Innentől kezdve semmilyen kétség nem lehetett afelől, hogy a győztesek Csehországot és „Szlovákiát” egységes államnak tekintik. Csak az volt a bökkenő, hogy senki sem tudta, hol húzódnak az ilyen néven soha politikai egységet nem alkotott terület déli határai. A lélekjelenlétét el nem veszítő Hodža – bár a prágai kormány formálisan elhatárolódott tőle és tárgyalásaitól – továbbra is erőteljesen interveniált a Duna–Ipoly-vonalától is délebbre húzódó határ sürgős megállapítása iránt. Ehhez rendelkezésre állt a francia misszió titkos távirókülsője és Vix diszkréciója. Közben azonban magyar partnereivel szemben sem maradt passzív. A kiürítési jegyzék nyomán elbizonytalanodó kormány hadügyminisztere, Bartha Albert december 6-án egy új demarkációs vonalban egyezett Hodzával. Ez a vonal nagyjából-egészében az etnikai határ mentén húzódott, ha nem számítjuk a tőle északra fekvő városok, köztük Nyitra, Eperjes és Bártfa magyar, illetve magyar tudatú polgárságát. A december 3-ai jegyzéktől elkeseredett magyar újságok mindezt úgy tálták, hogy Bartha és Hodža politikai alkut kötöttek, de a demarkációs vonalon belül fekvő Pozsony, Érsekújvár, Komárom, Lősonc és Rimaszombat, valamint Kassá és Ungvár is „a miénk” marad. Az egyezményről nem maradt fenn hiteles példány, azt az országhatár csorbítatlan megőrzéséhez ragaszkodó Károlyi-kormány nem vette fel hivatalos dokumentumai közé, de a magyar csapatok tiszteletben tartották a megegyezést,

s visszavonultak a vonal mögé, Pozsony közvetlen közelébe. Ha a Nagy-Magyarország matricát levesszük autónk és önéretünk ütött-kopott szélvédőjéről, s elismerjük a szlovákok nemzeti önrendelkezéshez való jogát, akkor elmeditálhatunk azon, hogy a paktum a méltányos etnikai elhatárolás egyik lehetséges formája *lehetett volna*. A Zobor-vidék kivételével alig foglalt magába magyar többségű falvakat. Az első bécsi döntéskor, 1938 őszén nem kaptunk ennél előnyösebb határt Hitlertől és Mussolinitól sem. De a jövőt akkor még senki sem látta előre. Sem Hodža, sem Jászi nem tudta még, hogy mindketten száműzetésben, Amerikában fognak meghalni. Az ügyesen lavírozó Hodža azt érezte, hogy győztes pályán fut, s nem csinált titkot abból, hogy csak átmeneti megoldásra törekszik, ameddig meg nem érkeznek az olaszországi csehi légiók. Jászi pedig úgy számított, hogy a béketárgyalásokon a magyaroknak érdemül fogják betudni a Wilson receptje alapján kifőzött nagyvonalúságukat. Talán ezért ragaszkodott ahhoz is, hogy a MÁV különvonatokat bocsásson a Rómán Nemzeti Tanács rendelkezésére, hogy az aradi tárgyalások fiaskója után a román falvak népe eljuthasson a december 1-jei gyulafehérvári román nemzetgyűlésre, ahol kimondták Erdély egyesülését Romániával. (A Bánátot megszálló szerbek nem viselkedtek ennyire naívnul, ők nem engedtek deputációkat a nevezetes gyűlésre.) Jászi viszont még akkor is Maniu telefonját és ajánlatát várta, amikor az már ünnepi öltönyt húzta magára a román színekbe öltöztetett gyulafehérvári Hungária Szállóban, december 1-jén hajnalban.

Ezekben a napokban a magyar kormányon belül is megrendült Jászi addigi osztatlan tekintélye; a kormánytagok egy jelentős része úgy vélte, hogy a szlovákoknak adandó területi autonómia Magyarország felosztásához vezet. Berinkei igazságügy-miniszter azt mondta, a „tót impérium” tervezete

homályossá teszi Magyarország államjogi helyzetét, s nem világos, hogy ezek után a magyar kormány a béketárgyalásokon az egész országot vagy csak a magyar lakosságú területeket fogja képviselni. Berinkei kollégája, Lovász Márton, aki alig egy hónappal korábban még mély baritonján süvöltötte bele az Országház visszhangos üléstermének oszlopai közé, hogy antantbarátok vagyunk, most már a halott Tisza hívének, Réz Mihálynak adott igazat, aki azt írta: „Mikor a legkisebb faj is nemzetté akar lenni, csak mi váljunk nemzetiséggé saját hazánkban? Ezer év történelmét ekképpen megtagadjuk? Ezt hozza nekünk a kor szellemé? Ezért lelkesedjünk?” Jászi lemondással fenyegetőzött, Réz Mihálynak pedig rendületlen idealizmussal jelentette ki a „keleti Svájc” roncsai között: „Én ma is változatlanul meg vagyok győződve arról, hogy ez az új állapot több kultúrát, nagyobb nemzetközi szolidaritást és szélesebb körű nemzetiségi békét fog jelenteni, mint a rómba dőlő mai világ.” A lemondás elmaradt, mert Károlyi kedvenc miniszterének védelmére kelt. Le vagyunk verve, nem vagyunk a helyzet urai – mondta fatalista egykedvűséggel, s hozzá csatlakozva Kunfi Zsigmond is arra emlékeztetett, hogy a polgári közvélemény még nincs tisztában a háború elvesztésének tényével és következményeivel. Ami csak részben volt igaz. Darányi Kálmán, a leköszönő fiatal zólyomi főispán – Magyarország majdani miniszterelnöke 1936–1938 között – sokak lelkiállapotát fejezte ki levelében: „Lehet, hogy hazánk épségét sikerül megmentenünk, de lehet, hogy ez csak olyan önáltatásféle, mint amikor a gyermek anyja halálos ágyánál nem akarja elhinni, hogy az meg is halhat.”⁹⁷ A gyász munkát azóta se tudtuk elvégezni... Azt Bartha Albert hadügyminiszter is elismerte, hogy a csehek ellen lehetetlen háborút folytatni. A Felvidékre küldött tengerészkülönítmények első sikereik után fegyelmetlenül

raboltak, majd amikor a visszatérő fegyelmezettebb cseh erők rajtuk ütöttek, fejvesztve futottak vissza Nagyszombatból Pozsonyba. Az erősítésül küldött egri és losonci honvédek nem voltak hajlandók vonatra szállni, a budapesti 32-esek pedig a zsold felvétele után egyszerűen hazautaztak a frontvonalról.⁹⁸ Az új „néphadsereg” feltöltése nehezen haladt, a behívott korosztályok legénységi állományának többsége nem akart újra bevonulni. Ez nem valami sajátosan magyar defetizmus volt: a háború utóréngéseit élő Közép-Európa összes országában hiány volt a közkatonaiból, míg a tisztekből túlkínálat. Az egyszerű bakák gondja nem a végveszélyben lévő haza, hanem a régen látott otthon volt, s az otthoni szerencsésekhez mérték hazafiságukat. A franciaországi frontról Pozsonyba érkező 13. pozsonyi és 17. székesfehérvári honvéd gyalogezred katonáit arra biztatták, hogy induljanak harcolni a csehek ellen. A fehérváriak ezt meg is ígérték, csak néhány napi szabadságot kértek, hogy fölkereshessék családjukat.⁹⁹ Ném jöttek vissza többet. Az abaújtornai Hídvégaradón azt mondták a Kassa védelmére toborzó főszolgabírónak a falusiak: „Eddig harcolt a paraszt és a cigány, most menjenek az urak, s akik itthon voltak.” Arad vármegye magyar ajkú községeiben szintén a düh volt az úr a hadköteles fiatal katonák és szüleik körében: megint őket hívják be, s nem az eddig felmentetteket, akik meghívva most is otthon ülnek.¹⁰⁰ Koréh Endre református lelkész, a Székely Hadosztály szervezője arra emlékezett, hogy toborzásra hívó szavai Szatmár magyar falvaiban falra hányt borsónak bizonyultak: „A nép, mintha minden faluban összebeszélt volna, a beszédek nyomán mindenhol egyformán vetette oda: »Menjenek a felmentettek, a nagygazdák fiai, az urak!« »Elég volt a háborúból, nem kell a katonáskodás!« Sőt, akadt nem egy község, ahol egyenesen azt mondták: »Hát hadd jöjjön ide az oláh, azt sem bán-

juk!»¹⁰¹ Móríc Zsigmondnak is hasonlóan fogalmaztak a hajdúsági Kabán: „Nem lehet harcolni tovább, mert nem bírjuk: [...] Kaba inkább legyen Románia alatt, vagy Debrecen egyik fele legyen Romániaé, a másik felé Csehországé, csak mind megmaradjon a nép.” És Móríc hozzáfűzte: „Kis csönd volt; senki sem szólt se ellene, se mellette. Félelmes és bátor szó volt: közvélemény.”¹⁰² A katonák közül a tisztokból túlkínálat volt, de a körükben sem sokan égtek a harci vágytól. A tisztikár szét volt zúllva, tudták, hogy nyugdíjazva lesznek, és nem akartak dolgozni – emlékezett 1920-ban Stromfeld Aurél saját perében: Az ellene felvonultatott egykori bajtársak csak ímmel-ámmal mérték ellentmondani a szocialisták és kommunisták szolgálatába állt legkülönb magyar katonának. Stromfeld 1918. decemberében, négy és fél évi frontszolgálat után kapta meg a Ludovika vezetését. Ahol az utolsó napokig kitartott. Feleségének 1918. október végén azt írta: „A süllyedő hajót a patkányok elhagyhatják; de aki az évezőt húzza, annak ki kell tartania, ha el is süllyed avval.”¹⁰³ Csakhogy Stromfeld a kevesek közé tartozott. Nem minden tiszttársa volt áthatva a katonai becsületérzéstől. Még a főtisztek sem. A horvát határ védelmére küldött Bernátsky Kornél tábornok emlékirataiban bevállalta, hogy nem ment ki a „zöld káder” betöréseitől veszélyeztetett vonalakhöz; hogy fegyelemre buzdítsa a bomló sorkatonaságot; inkább nyugdíjaztatta magát.¹⁰⁴ „Ezeknek” ő nem dolgozik – gondolta önérzetesen; évekkel később pedig büszkén hivatkozott saját kötelességességére, amikor a bukott Károlyit már nemcsak lehetett, de muszáj is volt szidni. (Egy év múlva „a kerek alatt”, a megszálló román csapatokat gondosan kikerülve tért vissza Horthy Nemzeti Hadseregének parancsnokaként a Dél-Dunántúlra; alárendeltjei kommunistákat és zsidókat akasztgattak, és védtelen cselédlányoknak csináltak nem

kívánt gyerekeket.) Bernátsky fiatalabb tiszttársainak többsége, ha tehetné, szintén nem póttesteihez vonult be, hanem összeköttetések révén kényelmes irodai alkalmazást keresett Budapesten, a Hadügyminisztériumban.¹⁰⁵ 1918. végén országos viszonylatban 2700 aktív és 4200 tartalékos tiszt kapott fizetést, míg Budapesten 6000 tiszt tartózkodott. Az első magyar köztársaságban minisztériumi álláshoz jutott szerencsés tisztok között volt Gömbös Gyula, illetve a Horthy-korszak további két későbbi magyar miniszterelnöke, Sztójay Döme és Lakatos Géza is, valamint a húszas évek nagy nemzetközi felháborodást kiváltó frankhamisítási botrányának egyik központi alakja, Jankovich Arisztid is.¹⁰⁶ A leszerelés és a forradalom nyolcezer hivatásos (korabeli szóval: tényleges) és negyvenezer tartalékos tiszt egzisztenciáját tette egyszerre bizonytalanná.¹⁰⁷ Míg az utóbbiak többsége régi életének elfoglaltságaihoz igyekezett vissza, s hangos szószólói voltak a háborúellenességnek, addig a hivatásos katonák csak feleslegességüket hallották ki a katonai indulók helyébe lépő pacifista muzsikából. A légerső napokban persze ők is lelkesen bújtak ki az osztrák drillből és a fekete-sárga fegyelemből; s készségesen esküdtek fel a piros-fehér-zöld színű új rendre, amelynek kegyeiért folytatott általános tolongásban ott hangozkodtak frissen létrehozott érdekvédelmi szervezeteik. De a pacifista kormány csak a forradalom parazitáit, a Katonatanács hőzöngő tisztjeit fizette ki – igaz, őket mindjárt az első napokban, nyugta nélkül, íróasztalfiókból, nagy címletekben. A forradalmi érdemek anyagi ellentételezése általában nem jelenik meg a könyvelésben – ezt később a Horthy-rendszer bíróságai és közírói is előszeretettel olvasták a moralizáló októbristák fejére. Elsősorban mégsem a „csókosok” korrupciója, s nem is a kormány úton-útfélén hangoztatott antimilitarizmusa, hanem a sebtében végrehajtott leszerelés sérelmei

lőkték a tisztikar tagjait a politikai élet bal és jobb széléire. A többség a terjengős nevű Tényleges Tisztek, Tisztviselők, Rangosztályba Ném Sorozott Havidíjasok És Továbbszolgáló Altisztek Szövetségében keresett oltalmát, amely szocdem mintára szervezkedett, de alig másfél hónap múlva már ez a szövetség is a rendszer ellenzéke volt, s neve Magyar Országos Véderő Egyletre (MOVE) módosult. Mindezek ellenére december közepére a hadsereg létszáma megközelítette a hetvenezret. Ám sok köszönet nem volt benne. „Ezeknek az egységeknek katonai szempontból semmilyen értékük sincs, és a dolgok mai állapotát figyelembe véve a magyar hadsereget mint nem létezőt lehet tekinteni” – írta meg a magyarországi helyzetet részletesen elemző francia emlékirat 1918. december 27-én a budapesti francia katonai misszió információi alapján.¹⁰⁸ A jelentés reálisan ítélte meg a helyzetet. A bevonult fiatal korosztályok zöme legfeljebb a munka nélkül megkereshető jövedelmet látta a katonaságban, s ha tehette, csak a zsoldfizetésért keresté fel a kaszárnyát. Sem őrszolgálatba nem akartak menni, sem a katonai kiképzésen nem voltak hajlandók részt venni, a körlettakarítást egyszerűen megtagadták, az őrzőrátra kirendeltek ok nélkül sortüzeket adtak le, s a békés polgárokat rémítették, egyik-másik kaszárnyában pedig azzal szórakoztak, hogy vilányáramot vezettek a kilincsekbe.¹⁰⁹ Debrecenben, amikor a helyőrség parancsnoka elrendelte, hogy katonái a reggelt fekvőtámasszal kezdjék, lázadás tört ki. A csuklógyakorlatoztatáson méltatlankodó katonák letépkedték tisztjeik rangjelzéseit, s zajongva vonultak fel a főutcán, a városháza közgyűlési termeiben keresve maguknak igazságot.¹¹⁰ Azt mindenestre elérték, hogy Debrecen nem adott katonát a felvidéki frontra. A kolozsvári laktanya a román bevonulás előtti hetekben szintén siralmas képet mutatott, mindenütt szétszórt

kézigránátok hevertek. Időnként egy-egy felrobbant, a halottakat elvitték, a sebesülteket bekötözték.¹¹¹ Előfordult, hogy az emeleti ablakokból berendezési tárgyak és egész kenyérek röpültek az utcára Kratochvil ezredes szeme láttára.¹¹² Eközben a pesti Hadügyminisztériumban utópikus tervek készültek arról, hogy miként lehet a rettegett kaszárnyákat az új világ demokratikusan működő katonasotthonaival felváltani: „A katonatanács életföladata, hogy minden kaszárnyát szociális otthonná és kultúrpalotává formáljon át, másik életcélja, hogy újból emberré változtassa azt a katonát, akit farkassá vadított a háború.”¹¹³ A fegyelmezésről kiadott hadügyminiszteri rendelet pedig a „pajtáságot” helyezte az addigi szolgálati hierarchia helyébe: „A szigorú fenytésekkel kikényszerített vak fegyelem korszaka elmúlt. A köztársaság önérzetes katonái meggyőződésből vessék magukat a fegyelem alá. Az alárendelt engedelmessége ne a büntetésekből való félelemben gyökerezze, hanem abból az érzésből induljon ki, mely szerint mindenkinek kötelessége magát a közjónak alárendelni. Akiben hiányzik az ilyen magatartáshoz szükséges férfias jellemzőség, azzal szemben társai az egymásnak tartozó szolidaritás tisztító erkölcsi eszközeivel lépjenek fel, ami végső esetben a pajtások által a fegyelmi szabályzat keretén belül kiszabott fenytésben nyilatkozik meg.”¹¹⁴ A parancsnok szerepét is újjáértékelte a burjánzó katonai jogalkotás: „Az előjáró legyen az alárendeltjeinek szeretetben álló szellemi vezetője és őszinte bizalommal körülvett tanácsadója, aki velük szemben testi és szellemi jólétük előmozdításával mutassa ki jóakarátú és állandó gondoskodását.”¹¹⁵ Minden újság leköszölte, hogy a katonai tisztelgésből törölték az „alázatosan jelentem” fordulatot. Azt már kevésbé, hogy a kaszárnyákban ezt úgy értették: most már a baka parancsol a feljebbvalónak. A nagyváradi „4-esek” katonái egy-két

hétet azután, hogy Kratochvil ezredes hazahozta őket, már szivarral a szájban és kezüket zsebre dugva beszéltek a tisztekkel, s elrongyolódott ruháikat trágár szitkozódás kíséretében dobták oda az őrmesternek.¹¹⁶ A hadsereg antimilitarista forradalmát a katonatanácsok intézményének és az ún. „bizalmi férfiaknak” a rendszere teljesítette be. Ez utóbbiakat titkos szavazással választották, s szerepük szerint biztosítaniuk kellett, hogy „a fegyveres hatalom a népköztársaság megbízható támasza legyen”. A Voltaire *Candide*-jához mérhető idealista tervek természetesen nem működtek a való életben, de azért akadt néhány szocialista Don Quijote, aki akár meghalni is kész volt a mágasztos elyekért. Amikor Aradon a 33. ezred egyik zászlóaljja megtagadta az indulást Sobórsinra a románok ellen (a szegedi bákákat kellett volna felváltaniuk a fronton), Fellner Andor, az ezred főbizalmija hasztalanul nógatta őket, hogy térjenek jobb belátásra: a bizalmiak által fellázított katonák nem hajlottak a szavára. Erre kijelentette, hogy ő „az egész helyőrség nevében ünnepélyesen megígérte, hogy a fegyelmet fönny fogják tartani. Mint szocialista, adott szavához ragaszkodik, és ha a katonák továbbra is ellenkeznek, szemük láttára főbe lövi magát”. Amikor ez a felszólítás sem használt, Fellner a zászlóalj katonái előtt tényleg agyonlőtte magát. A hadügyminiszter nemzeti hősnak nyilvánította a 21 éves, zsidó vallású vasmunkást. Temetésére személyesen utazott el Aradra, szüleinek megígérte, hogy szobrót állít neki, és hősiességét tankönyvekben fogja a jövő ifjúság megismerni, ám példája a szegény fiatalembert csak a hiábavaló hősök csarnokába juttatta.¹¹⁷ A „kaszárnyaabszolutizmus” megbuktatásának fennkölt jelszava mögött ugyanis nem a Don Quijote-i moralitás reménytelen heroizmusa, még kevésbé a szocializmus felsőbbrendű humanizmusa, sokkal inkább vastagbőrű

cinizmus és hidegvérű számítás állt: a fegyveres erőket feletti befolyás mielőbbi megszerzésének nagyon is prózai szándéka, amihez az kellett, hogy eltakarítsák a meglévő struktúrákat és a katonai fegyelmet. Amikor megérkezett a hír a románok elszakadásáról, nyugdíjazták a tábornokokat, ezredestől felfelé mindenkit szélnek eresztettek, s hamarosan feloszlatták a vezérkari testületet is. A Hadügyminisztériumból 1918 decemberében további négyszáz tisztet is elküldtek. (Az intézkedés kis híján Stromfeld katonai pályájának is végét vetett, de vele kivételt tettek.) Az érélyes fegyelmi intézkedéseket kérő sürgetésekre az volt a válasz, hogy a csapattisztek kezéből is kicsavarták a fegyelmezési jogkört, és bevezették az esküdszéki rendszert, külön a tisztek, s külön a legénység számára.¹¹⁸ A legénység által választott bizalmi férfiak ott lihégték minden paráncsnok nyakában. Néhány hónap múlva már a szakasz-, század- és zászlóaljparancsnokok alkalmasságáról is a különböző egységeknél működő katonatanácsok döntöttek. Január 12-én a katonatanácsok országos gyűlése arról hozott határozatot, hogy a legénység maga válassza tisztjeit, s csak az ezredparancsnoktól felfelé nevezze ki őket a hadügyminiszter, aki ráadásul ettől kezdve csak a Budapesti Katonatanács beleegyezésével adhatott ki rendeletet. A január 12-ei gyűlés fő előadója, egyben a hadseregrombolás levezénylője Pogány József volt, a katonatanácsok november elsején kinevezett kormánybiztosa, aki Károlyiék belgrádi útja alatt – Kunfi támogatását élvezve – gyakorlatilag megpuccsolta a forradalom előtt létrehozott Katonatanács korábbi vezetőjét, Csernyák Imrét, s a testületet megtisztította a többi hangadótól is: Csernyákot vigasztalóként Hágába küldték amolyan követfélenek, Pogány viszont alig néhány hét alatt döntő befolyásra tett szert a budapesti laktanyák tisztikarának és legénységi állományának köré-

ben. Az újdonsült kormánybiztost csak „Dob utcai Napóleonnak” csúfolta a tiszteletlen pesti köznyelv. Napóleonnól írt – mára szerencsésen elfelejtett – drámája után, mert lelke mélyén mindig katonatiszti pályáról és hadvezéri babérok-ról álmodozott. De igazán csak a miniszterbuktatásban jel-eskedett. Az első hadügyminiszter, akit Pogány – és Kunfi – lépései lehetetlenné tettek, Linder Béla volt. Bukásához azonban saját alkalmatlansága is hozzájárult. Am energikus utódja, Bartha Albert is hasonlóan végezte. Bartha kinevezése másnapján a tényleges tisztek és továbbszolgáló altisztek nagygyűlésén, az Országház kupolacsarnokában november 10-én kijelentette: „Veletek élek, veletek állok, és veletek búskom, semmiféle Katonatanácsot nem tűrök.” Am szavát nem sikerült tartania. Bár Kunfiék és Bokányiék bizalmából került pozíciójába, a szociáldemokraták politikai támogatását hamar elvesztette, s ez végzetesnek bizonyult. Magyarországon nem jött létre az a megegyezés, amely Németországban Friedrich Ebert szociáldemokrata pártvezér és miniszterelnök, valamint Wilhelm Groener tábornok, főparancsnok között a novemberi tróndöntő német forradalom éjszakáján létrejött annak érdekében, hogy a militarista császárságból megvalósulhasson az átmenet az alkotmányos demokráciába. A hadsereg segítségével, érdekeinek tiszteletben tartásával, de a bal- és jobboldali szélsőségeket félresöpörve, a mérsékelt szocialista erőknek utat engedve. Magyarországon nem akadt Noske, aki szocialista belügyminiszterként vállalta volna a „véreb” szerepét, és az elytársakból puccsista csőcselékké züllött katonatanácsokat szétkergette volna. Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht kegyetlen halála sem feledteti, hogy 1919. január 19-én a legyőzött Németországban demokratikus választásokat tudtak tartani, 83 százalékos részvétel mellett. A német szociáldemokrata párt ezen olyan

eredményt ért el, amelyet Hitler demokratikusan még 1932-ben sem tudott produkálni. Ezzel szemben Magyarországon a Károlyi-kormány két meghatározó szociáldemokrata politikusa közül a polgársággal való megegyezést képviselő Garámi Ernő passzívan viselkedett, Kunfi Zsigmond viszont a munkásság és a polgárság közötti koalíciót kimondhatatlan erkölcsi és lelki szenvedések forrásaként élte meg, s ideiglenesnek tekintette. A proletárdiktatúra első mámoros, márciusi napjaiban Kunfi nemcsak azt írta meg, hogy végre felszabadult a szenvedések kényszere alól, hanem azt is, hogy „a magyar politikai forradalom nagy részben végrehajtotta a polgárságnak mint osztálynak lefegyverzését, amennyiben igyekezett kicsávarni a polgári osztály kezéből a hadsereget és a fegyveres erő minden intézményét”.¹¹⁹ Nincs okunk kételkedni ezeknek a soroknak az őszintéségében, annál inkább Kunfinak a bukás után született öngázoló, ellentmondásos és elhallgatásokkal teli nyilatkozataiban. Ha Kunfinak a *Vörös Újság* címlapján közölt vallomása egybevág is jól ismert jobboldali vádakkal, segíthet annak a tabunak a ledöntésében, amely a baloldali politikai hagyományt máig megakadályozza abban, hogy őszintén értékelhesse a hazai szociáldemokrácia valódi szerepét a magyarországi bolsevizmus sikerében. A tabusítást persze megkönnyítette Kunfi rendkívüli intelligenciája, valamint az, hogy legtöbbször taktikus és diszkrét volt bolsevista álmait illetően. (Bár egy 1918. kora őszi beszélgetésükkor kiöntötte Garáminak a szívét.) A „centrista” Kunfiról szóló politikatörténeti mítoszt táplálhatta a kommunisták *Vörös Újságjának* megannyi támadása is 1918 decembere és 1919 márciusa között, valamint az is, hogy Kunfi egykori mentorát, a saját pártjában nagy tekintélyű Garámit sosem támadta frontálisan. A politikailag marginális és opportunistá Pogány József tündöklése, agresszív nyomulásának szinte akadályta-

lan érvényesülése viszont érthetőbbé válik, ha mögé tesszük Kunfi kevésbé dokumentált, de a forrásokból világosan kirajzolódó anarchikus messianizmusát. Kunfi nemcsak Károlyira, de Jászira is nagy befolyást gyakorolt, s a Károlyi-kormány minisztertanácsában aligha lehetett bármit keresztülvinni az ő akarata ellenében. Emiatt lehetett, hogy Bartha hasztalan próbálta meg Pogányt semlegesíteni, még Károlyi sem kelt a védelmére. A gátlástalan Pogány, ha kellett, vasárnap ebédje közben kereste fel a hadügyminisztert, kíséretében kézigránátos katonákkal. Bartha végül belément a katonatanácsok ellenőrző szerepének rendeletben való rögzítésébe, de közben komoly előkészületeket tett egy ütőképes fegyveres erő megteremtésére is. Tömeghadsereg helyett válogatott alakulatok létrehozására. Tiszti és egyetemi zászlóaljokat, székely és alföldi hűszárezredeket, jászkuvn gárdát tervezett; a kényszersorózással szervezett, megbízhatatlan sorkatonaság ellenében a csapatállomány 25 százalékát továbbszolgáló altisztekkel kívánta betölteni. Bartha hadereje önkéntes hadi erő lett volna, úgy vélte, „Magyarország jelenleg ki van szolgáltatva kápzsi szomszédjai erőszakoskodásának, védtelen hazánkat kell tehát megvédenünk a végpusztulástól. [...] Ne a pénz, né a jutalom hozza ezen osztágokhoz a magyar katonákat, hanem a hazá iránt érzett köteleességtudás.” A jobboldali *Budapesti Hírlap*ban már meg is kezdték a „megbízható érzésű” férfiak toborzását. Mielőtt azonban sor kerülhetett volna a riadós századokról szóló rendelet kiadására, a bizalmasan kidolgozott tervről egy beépített emberük tájékoztatta Böhmöt és Pogányt, akik rögtön Kunfihoz mentek, Kunfi pedig Károlyihoz, követelve a reakcióssokkal összefogó miniszter menesztését.¹²⁰

December 11-én éjjel Barthát Károlyi lemondatta. A kormányból aznap Károlyi másik párttársa, formális helyettese,

Batthyány Tivadar belügyminiszter is távozott. Ezzel öldölt, hogy 1918 forradalma elfordul az 1848-as hagyománytól, amelynek jegyében fogant. Károlyi nem lett az új Kossuth, s Bartha sem lett az új Görgey. Nem idézték Petőfit sem, aki miután hiába várta a világszabadság eljövetelét, a nemzetiségek felett hirdetett ítéletet *Élet vagy halál!* című versében. A katonákhoz hasonlóan a kormány tagjai sem akartak elesni a honvédő háború csatamezején, inkább megdermedve várták a jövőndőt. A Petőfi megénekelte „hatalmas, szent háború” helyett Pogány József szervezett többezres katonatüntetést a Hadügyminisztérium elé, hogy megmutassa, ki az úr a háznál. A tüntetés szervezése egészen a „bolsevik recept” szerint zajlott, amiképpen azt a megrettent Károlyi a sebtében összeülő minisztertanácsban elpanaszolta. A kormányfő még a lemondását is kilátásba helyezte, ha a katonacsőcselék terrorja folytatódik – a tüntetésen rekedten kiabálta többször is: „Fegyelem, fegyelem...” –, s felvetette, vegyék át a szociáldemokraták a kormányzás felelősségét, ha úgyis ők tartják kezükben a tényleges hatalmat. A szociáldemokraták meg hasonlása is elkezdődött: a felháborodott Garami Ernő Pogány eltávolítását követelte párttársaitól, és azt javasolta, hogy a szociáldemokraták vonuljanak vissza a kormányból. Garami optikai csalódásnak tartotta, hogy a munkásság akarata lenne az egyetlen akarat a gondoktól és félelmektől szaggyatott országban. Végül sem Károlyi lemondására, sem a szociáldemokrata miniszterek kilépése nem került sor, sőt Pogány is maradt pozíciójában. Bár formálisan megrótták, erődemonstrációja célt ért: ország-világ előtt nyilvánvalóvá tette, hogy a hadsereggel ő rendelkezik, a kormány, sőt a szociáldemokrata párt vezetésének ellenére is. A konzervatív *Budapesti Hírlap* vezércikké kárörvendően hasonlított a Károlyi-kormányt ahhoz a könnyelmű vadásztársasághoz,

„amely a medve bőrére ivott, sőt össze is veszett a medve bőrén, mielőtt a medvét elejtette volna”.¹²¹ A kormányváltást ideiglenesen az oldotta meg, hogy Károlyi lett formálisan a hadügyminiszter is, az ügyeket pedig helyetteseként a szociáldemokraták „bizalmi embere”, Böhm Vilmos államtitkár vitte karácsonyig, aki maga is veszélyes vétélytársat látott Pogányban. December végén a váratlan húzásokat kedvelő Károlyi saját sógorát, Festetics Sándort nevezte ki hadügyminiszternek, akivel öccse fehérvárcsurgói kastélyában a rövid karácsonyi ünnepeket töltötte. A tapasztalatlan, de energikus Festetics – a hadügyminisztérium államtitkári asztalába addig is sikeresen kapaszkodó Friedrich Istvánnal együtt – most már az elbocsátott és megalázott tiszti kar többségének zúgolódására építhetett. Ám Pogányt ezúttal sem sikerült megbuktatni. Az ellenforradalomnak Budapesten egyetlen közlegénye sem akadt, a megbízhatónak vélt, elvadászezred legénysége nem volt hajlandó engedelmeskedni annak a parancsnak, hogy katonabajtársaik ellen vezényeljék őket. Végül nem Pogánynak, hanem Festeticsnek kellett elkullognia a politika első vonalából. Január közepére világossá vált: ha ellenforradalom lesz, az nem népi, hanem úri erőkre tud csak támaszkodni, amint az is, hogy amíg Pogány a Katonatanács élén van, addig nem lehet az ország honvédelmére számítani. Azt sikerült ugyan megakadályozni, hogy ő legyen a hadügyminiszter, de Pogány gyakorlatilag szabótálta Festetics január 19-én kinevezett utódjának, Böhm Vilmosnak – saját pártbeli elytársának – az intézkedéseit is. Megtörtént, hogy a Székely Hadosztály számára a csucsai román frontra irányított tüzérségi lövegeket Pogány emberei már Budapesten használhatatlanná tették.¹²² Ekkorra Pogány cselekedeteiből és szavaiból már a bolsevizmus anarchista messianizmusá-

nak paranoiája lüktetett, s mindenütt a „láthatatlan ellenforradalmat” kereste: „A veszedelmes az, amelyik nem látszik, amely nem is tudja önmagáról, hogy ellenforradalom, amely nem is sejtí, hogy mindaz, amit cselekszik, hogy él és lélegzik, az ellenforradalom.”¹²³ Még saját páholytársa, Jászi Oszkár is azt írta naplójába, hogy Pogány rémuralmat gyakorol, pedig Bartha megbuktatását még jóváhagyólag vette tudomásul.¹²⁴ A megkonstruált ellenforradalomnak pedig meg is kellett jelennie a színen. Színpadjas külsőségekkel. A tényleges tiszteket és a többszolgáló altiszteket tömörítő Magyar Országos Véderő Egyesület januári 19-i közgyűlésén az addig Károlyi kegyét és szolgálatát kereső Gömbös Gyula vezérkari százados kibontotta az elnyomott nacionalista érzések zászlaját: „Magyar és székely testvéreim! Az internacionalizmus csak a hazátlank jelszava...” – mondta, s elérte, hogy az egyesület elnökké válassza.¹²⁵ Nem sok öröme telhetett benne: a Gólyavárban tartott ülésüket kézigránáttal megjelenő tengerészkülönítmények (a Tanácsköztársaság későbbi terrorlegényei) ugrasztották szét – így nézett ki a demokrácia és szólásszabadság az első magyar köztársaság harmadik hónapjában. A frusztrált „Ébredő Magyarok” pedig, akiknek szintén ekkor és itt lett volna gyűlésük (ezt a Népszerű Fabik-különítménye oszlatta szét), hamarosan zsidókat vertek a közeli kávéházakban, ami az ellenforradalmi érzéseknek már ekkor is természetesnek vett reakciója volt.¹²⁶ Bűnök és bűnös ideológiák között a kronológiai elsőbbség nem dönthet, de tény, hogy a belvárosi csetepaték vörös és fehér indulataiban, ha liliputi méreteken is, már ott készülődött a huszadik századi totalitárius magyar jövő. Vörös és fehér – ez persze leginkább utólag kristályosodott ki; az erőszakra általában *post factum* kerül rá a hitelesítő, ideológiai pecsét. A verőlegények nemigen rendelkeznek szilárd eszmei iden-

titással – és persze sokszor a véleményvezérek sem. A fiatal Márai, aki kommunista újságíróként vendégeskedett a *terrorista* Fabik Károlynál, azt írta róla csodálattal és ironia nélkül: „Faj- és valláskülönbőség nélkül általában minden gyűlést széjjelyvert, amelyet fölöslegešnek tartott.”¹²⁷ Fabik és csapata néhány héttel korábban még a nagykanizsai hátárt védte a betörő horvát banditáktól, Gömbös pedig a függetlenség Magyar Köztársaság érdekeit Zágrábban a nagyra nőtt horvát étvágytól. Gömbös Gyula, a „szegedi gondolat” és a fajvédelem apostola, a gólyavári gyűlés után még azt nyilatkozta a *Népszavának*, hogy a MOVE-ban nem tűr reakciót és ellenforradalmat, hívé a népköztársaságnak és a nemzeti szociális irányúnak. A szavazáson legyőzött ellenfele Strömfeld Aurél volt, aki hatalmas pofont adott a kaposvári Nemzeti Tanács szocialista titkárának, amikor az a frontról hazatérő katonávonatát nem akarta továbbengedni.¹²⁸ *Se non è vero, è ben trovato*. Lehet, hogy nem igaz, de találó az anekdota. A vereségét fegyelmezetten tudomásul vevő Strömfeld ezredes ekkor a szociáldemokrata Böhm Vilmoshoz szegődött el hadseregét szervezni, több tisztársával együtt belátva, hogy a további zűllést csak a szocialista hadügyminiszter akadályozhatja meg.¹²⁹ A honvédelem lehetőségeivel kapcsolatban – ami 1919 januárjában már az elveszett ország visszaszerzését jelentette – a mottója az volt: „Elsősorban »állj«-t kiáltani az ellenség felé; akkor ütni, ha ököl van; addig ökkel-mód-dal.”¹³⁰ Strömfeld úgy vélte, ennek eszköze a január-februárban szélnek eresztett csöcselék-hadsereg helyett egy megbízható munkáshadsereg, amely önkéntes alapon szerveződik. Csak, hogy a kitűzött 70 ezres haderő helyett csupán 3 ezer fő jelentkezett, pedig Strömfeldnek kész tervei voltak Pozsony és Kolozsvár visszaszerzésére is. Bőhm Vilmos a hadügyminiszterként a

4.5 TRIANON TRIANON ELŐTT. A DÉLVIDÉK, A FELVIDÉK ÉS ERDÉLY ELVESZTÉSE

Az ország többsége ugyanis időközben elveszett. Elfoglalták, elhagyták, kiűritették, levált. A szerbek rendezkedtek be a leggyorsabban és a legotthonosabban. Csapataik Fehértemplomot november 8-án, Újvidéket 9-én, Versecet 10-én, Szabadkát és Zombort 13-án, Baját 14-én, Pécsét 15-én, Temesvárt és Zentát 16-án, Nagybecskerekét 17-én, Nagykikindát pedig 18-án foglalták el. A csendőrséget leszerelték, és tagjait hadifogolyként kezelték.¹³¹ Nem volt akarat az ellenállásra, s nem is volt magyar haderő, amivel meg lehetett volna kísérteni bármiféle ellenállást. Az egyébként is bomló kéveként széthulló Kövess-hadseregcsoporthoz alig volt magyar katona. Bácska és a Bánát az ország élelmiszerraktárának számított, a szerbek előrenyomulása viszont olyan gyors volt, hogy a mezőgazdasági terménykészletek elszállítására gondolni sem lehetett; a legtöbb helyről azonban sikerült legalább az állam pénzkészleteit biztonságba helyezni.¹³² A szerb megszállás azonnal érezhető gazdasági sorompót állított a megszállt és a még nem szállt területek közé; s elvágta az országot a bácskai gabonától és a mecseki széntől. Megindult a menekülés is. 1918 végéig legkevesebb 5500, többségében „nadrágos” ember, hivatalnok, tanító és vásutas hagyta el a szerbek megszállta déli városokat. A menekülés nem ismert pártkülönbséget: a Belgrádból visszafele tartó Jászi és Bokányi például az újvidéki Nemzeti Tanács szociáldemokrata vezetőjét, Jócsák Kálmánt vitte magával. A népszerű helyi politikus nemcsak a tisztés gyarapodásra építő szociáldemokrata politikának volt kénytelen hátat fordítani – Újvidéken a háború alatt

virágzó kertgazdaságot szervezett a munkásoknak és tisztviselőknek –, hanem saját háborús jólétének is. Még évtizedekkel később is nosztalgikusan emlékezett a teli éléskamrára vetett utolsó pillantásra és a földben hagyott 2000 fej káposztára, amely a bevonuló szerb hadsereg zsákmánya lett.¹³³

Az ellenállással nem találkozó, három szerb hadosztály mégis óvatosan mozgott; az egyetlen számottevő ellenséges erőt, Mackensen német seregeit és visszavonulási vonalait gondosan elkerülték. Pedig nem volt mitől félniük: a németek már a megelőző napokban kivonták erőiket a Kövess-féle császári és királyi hadseregcsoporthoz, s néhány nap múlva, november 11-én, a nyugati fronton aláírt fegyverszünet a balkáni hadszíntéren is véget vetett az ellenségeskedéseknek. Mackensen egyetlen gondja ezután már csak az volt, hogy minél kevesebb veszteséggel hajtsa végre csapatai evakuálását a térségből, s katonáit és hadfelszerelését épségben juttassa vissza Németországba. Ez többé-kevésbé sikerült is neki: veretlen expedíciós hadseregéből az antanterők nem ejtettek egyetlen német hadifoglyot sem – kivéve őt magát. De az idős tábornak szernagyot sem a harctéren vagy menekülés közben fogták el, hanem Károlyi Mihály nagybátyjának főtí kastélyából vitte el egy francia lovasscsapat az év utolsó napján. Akkor, amikor a magyar hatóságok aktív logisztikai segítségével végrehajtott német kivonulás már befejezett tény volt, s az utolsó német katonái is elhagyták az országot. (Minden német katonáért négy szénrel teli vonat jöhetett be az országba – már amikor a csehek ezt nem akadályozták meg.) A történelem ironiája általában nem jóindulatú. Mackensen december végi elfogását már a korabeli magyar közvélemény egy része is Károlyiék árulásaként fogta fel, pedig a köztársasági magyar kormány a belgrádi egyezményt csak és kizárólag egykori szövetségese érdekében sértette meg, a tábornokkal

kötött úriemberi megállapodást pedig a német kivonulást tetlenül végignéző franciák rúgták fel.¹³⁴

A szerb megszállás november végére kiterjedt a Bánátra, Bácskára, Bácskára, Bácskára és Somogy déli, barcsi és szigetvári járásaira is, majd karácsonytól Zala megye horvát lakosságú muraközi részeit is birtokba vette egy volt császári és királyi egységekből álló horvát különítmény. A Muraköz nem volt része a Belgrádban meghatározott demarkációs vonalnak: Csáktornyára a horvátok elleni „irtóháborúra” hivatkozva vonultak be december 25-én a délszláv állam csapatai. A „muraközi testvérek” nem lelkesedéssel, hanem beletörődő apátiával fogadták őket, míg a felszabadítók a „felszabadítás” mellett arról sem feledkeztek meg, hogy a kocsmákat este 7-kor be kell zárni.¹³⁵ A magyar kormány tiltakozott a demarkációs vonal megsértése ellen, de panaszára azt a választ kapta, hogy az antant nem érzi magát kötve az általa aláírt fegyverszüneti egyezmények rendelkezéseivel, hanem joga van ezeket saját kénye-kedve szerint egyoldalúan megváltoztatni.¹³⁶ A Muraköz elfoglalása után ráadásul a horvátok átlépték a Murát, s a zömmel szlovén lakosságú Vendvidéket és kisvárosi központjait, Alsólendvát és Muraszombatot is elfoglalták. A kész helyzet politikájára nem a központi magyar kormányzat válaszolt, hanem a szombathelyi katonai kerület parancsnoka. A 83. gyalogezred egyik – részben szlovén önkéntesekből verbuvált – karhatalmi zászlóalja január 2-áról 3-ára virradóan kiverte az utánpótlási vonalaiktól elszakadt, szedett-vedett délszláv csapatokat. Arra azonban a magyarok nem vállalkoztak, hogy a Murán túl is megmérkőzzenek a kivert különítményekkel. Ellentétben Lendva környékével, ahol nemcsak a helyi magyarság, de a – jórészt kétnyelvű – szlovén (vend) lakosság szimpátiája is egyértelműen a magyaroké volt, a Muraközben a novemberi magyar

rendcsinálás túlkapásai elkedvetlenítették a horvát lakosságot; innen biztos nem számíthattak volna önkéntesekre.¹³⁷ A szlovénok magyarok iránti rokonszenvét talán az is elősegítette, hogy a Muraközszel ellentétben a Vas megyei szlovének nem akasztófát és csendőrsortüzet kaptak Budapestről, hanem vend kormánybiztost – a vidék szülöttjét, Obál Béla eperjesi evangélikus teológiai tanárt –, valamint széles körű autonómia ígéretét a Murától a Rábáig terjedő „szlovén vármegyében”. A kormány Obál Béla közbenjárására jelentékeny mennyiségű dohányt, szappánt, gyufát és két tartály petróleumot is leküldött a távoli vidékre. Bár a tervezett vend autonómia végül papíron maradt, és az 1920-as trianoni döntés a tájegység nagyobb részét lekapcsolta Magyarországról, a megmaradt Vendvidéken futó országhatár egyetlen ponton, a felsőszőlőki erdőben ma is közös az egykori történelmi határral.¹³⁸

A délvidéki megszállt területeken a lakoságnak alig egyharmadát tette ki a szerb, horvát, sokác, bunyevác stb. népcsoportokból álló délszláv lakosság. Abszolút többséget egyetlen más népcsoport sem alkotott. A szerb megszálló erők ennek ellenére az első pillanattól egyértelművé tették, hogy sem a wilsoni önrendelkezés magasztos elveire, sem a belgrádi egyezmény rendelkezéseire nem sokat adnak. Ahol volt helyi szerb nemzetőrség, ott a magyar rendfenntartó egységeket azonnal, ahol nem, ott néhány héten belül feloszlatták és lefegyverezték (igaz, nemsokára következtek a helyi szerb és horvát gárdák is), ahol pedig lehetett, a közigazgatási hatalmat is rögtön kivették a magyar hatóságok kezéből. A magyarországi szerbek politikai és kulturális központjának számító Újvidékre belgrádi sugalmazásra összehívott Nagy Nemzetgyűlés 1918. november 25-én kimondta a szerb hadsereg által megszállt dél-magyarországi megyék elszakadását Magyarországtól és csatlakozását Szerbiához:

Az újvidéki Nagy Nemzetgyűlésen természetesen nem voltak ott sem a magyarok, sem a németek, sem a románok; sőt Baranyából sem érkeztek küldöttek. Wilson önrendelkezési elvei Újvidéken csak kirakatként szolgáltak a kisállami imperializmus nagyra törő terveéhez, s hamarosan az öreg szerb király, I. Péter képét, ha nem is minden kirakatban, de minden hivatalban ki kellett tenni a falra.¹³⁹ A magyarok azonban ebbe nem egykönnyen nyugódtak bele. A legerősebb tiltakozás Pécsről érkezett. December 3-án a Pécsi Nemzeti Tanács tagjai, a feministáktól a szabadkőműveseken át a keresztényszocialistákig terjedő közös tiltakozással nyilvánították ki: „Magyarok voltunk, magyarok vagyunk, és a Magyar Népköztársaság polgárai akarunk maradni.”¹³⁹ Az álláspontot magává tette a megszállt Baranya vármegye törvényhatósága és szinte összes községe is. Több hónapos erőpróba következett, amelyben az „erőt” és ellenállást magyar oldalról a szociáldemokrata szakszervezetek és a mecseki szénbányászok sztrájkjai jelentették, valamint Temesvár és Szabadka szervezett munkássága. „Senkinek az életét nem fogom megkímélni, s a várost elpusztítom a föld színéről” – fenyegetőzött Pécs szerb katonai parancsnoka a konfliktus csúcspontján, 1919 januárjában, és túszoikat szedett – de végül őt helyezték el a baranyai megyeszékhelyről.¹⁴⁰ A küzdelem kompromisszummal zárult. A város autonómiaja 1919 márciusára részben helyreállt, a magyar közigazgatás képviselői csak azért nem térhettek vissza, mert időközben Budapesten a köztársasági kormányzatot a Tanácsköztársaság kommunista diktatúrája váltotta fel.¹⁴¹ Még nagyobb rugalmasságot tanúsított a szerb hatalom a november közepén megszállt Bánát keleti részein. Itt a szerbek valódi ellenfelei nem is a magyarok voltak, hanem a többséget alkotó románok, s az igazi csata nem is Temes,

Krassó-Szörény és Torontál megye gazdag falvaiban és városaiban, hianem a párizsi külügyminisztérium tárgyalótermében zajlott. A Bánát hovatarozásának kérdése a győztesek számára nem „magyarkérdés” volt: csak és kizárólag a két kisebb antantszövetséges közötti vitaként merült fel a béketárgyalásokon; nem véletlen, hogy francia csapatok egyedül ebbe a térségbe vonultak be 1918–1919 telén, megakadályozandó Románia és az új délszláv állam esetleges háborús konfliktusát. Ez a konfliktus nem volt olyan mély és súlyos, hogy a légüres térben mozgó magyar politika profitálni tudjon belőle; de arra elég volt, hogy a szerb megszálló hatóságok Krassó-Szörényben ne csupán a közigazgatást hagyják a régi kezekben, de például Lugoson működhessen magyar és román nemzetőrség is. A román többségű város Corso Kávéházában a szerb és a magyar himnusz szabadon húzhatta a cigány, de azt a fiatal román ügyvédet, aki Nagy-Romániát ünnepelte volna a nagyszerb álommal szemben, haditörvényszék elé állították.¹⁴¹ Máshol is voltak jelei annak, hogy a berendezkedő szerb uralom nem volt olyan drasztikus. Az akkorigban Somogy megyéhez tartozó Szigetváron a járási hivatalfőnök vezette be a megszálló egységeket vezető szerb főhadnagyot a Keresztény Olvasó Egyletbe. A Katolikus Legényegylet népszínművek előadásával ápolta a magyarsághoz tartozást, de az Atlétikai Klub, a Szigetvári Önkéntes Tűzoltó Egyesület és a Szigetvári Dalósegyesület is szabadon működhetett tovább. A szerb tisztek és katonák az összes szigetvári bálon részt vettek, s a legtöbb lánnyal táncoltak is.¹⁴² A bánáti nagybirtokos báró Lipthay Bélának, a neves entomológusnak és ifjú feleségének, Odescalchi Eugénia hercegnőnek sem voltak gondjai az úriemberként viselkedő szerb katonákkal. A mézesheteket a felfordult Budapest helyett a témeői Lovrin (Lorántfalva) kastélyának nyugalmaiban töltő házaspár azt látta, hogy

a kastélyukba belépő szerb főtiszt szinte hanyatt esik a barokk tükörpadló és a szépséges hercegnő láttán – mindenesetre eltekintett a kastély és a falu lakóival szemben foganosítandó rekvirálástól. Az impériumváltás nem zavarta össze a boldog békeidők arisztokrata szokásait: az ifjú férj karácsonyi ajándékként rubintokkal és gyémánttal kirakott arany karkötővel lepte meg ifjú feleségét, aki anyósától aranyfonatú esti táskát és régi hollandi porcelánvázát kapott – a régi fények ragyogását az új hatalom sem törte meg teljesen.¹⁴³ Sajnos nem mindenütt volt ilyen idilli a kép. Miközben a lovrini kastély öreg majolikakályhájában jókedvre derítően surrogta az akácfa hasábok, a somogyi Németújfaluban (ma: Kétújfalu, Baranya megye) a szerb csendőrök botozással és kutyakorbáccsal raktak rendet a falu egymást feljelentő sváb gazdái között.¹⁴⁴

A tragikomikum nem hiányzott a Felvidék elvesztéséből sem. Itt a folyamat hosszabb volt: eltartott január közepéig-végéig. A magyar hadsereg bomlásával párhuzamosan december közepére megtízszereződött a szlováklakta észak-magyarországi területekre irányított cseh katonaság létszáma, majd december közepén megérkeztek az olasz frontról a cseh légiók is. Lelkes hangulatban, olasz tisztek vezetésével. Önbizalmukat növelte, hogy „útközben” sikeresen „pacifikálták” a morvaországi német-osztrák területeket, s könnyedén parancsolták ki a Szepességbe és Árvába betörő lengyel szabads csapatokat is. A Felvidékre benyomuló cseh alakulatoknak november 12-én még nem volt 1800 katonájuk sem, fegyverzetüket kilenc géppuska alkotta, december végén viszont már húszezer katona, egységes, olasz tisztek vezette parancsnokság, kidolgozott hadműveleti terv és megszervezett utánpótlási vonalak segítették elő Szlovákia birtokbavételét.¹⁴⁵ A csehek Nagyszombatot november 24-én véres harcokban visszavették, a város magyar és zsidó intelligenciáját szuronyos járőrökkel fogdosták

össze. A számbelileg ugyan többségben lévő, ám az egységes irányítást nélkülöző, szétszórt magyar erők a Vág völgyében eleinte elkeseredett utóvédharcokat folytattak, de december közepére nem csupán Ruttkáról, Zsolnáról és Turócszentmártonból, hanem Pöstyénből és Nyitrából is kiszorultak. Pöstyénből azt jelentették a Hadügyminisztériumba, hogy a polgári lakosság rokonszenvezik a csehekkel, és a bevonulásukat várja. A pozsonyi kormánybiztosi hivatal számára készült hangulatjelentések szintén arról számoltak be, hogy a falvakon éppúgy, mint a városokban a szlovák lakosság felszabadítóként tekint a csehekre: „Azok a tótok, akik eddig a csehekről hallani sem akartak, a tengerezsek garázdálkodásai következtében örömmel várják a cseheket.”¹⁴⁶ Nyitrán a védekezést nevétséges hatásköri villongások nehezítették. A város polgármestere nem akarta átadni a honvédség karhatalmi osztagainak a vármegyeháza udvarán parkoló autókat, mert a kérésgumikat a belügyi tárca fizette.¹⁴⁷ A helyi szlovák keresztényszocialisták arról írtak antiszemita cikkeket, hogy a csehekkel szembeni ellenállást a helyi zsidók szorgalmazzák. Ilyen akcióra nem került sor, a város magyar vezetése viszont a megyés püspök hintaján ment ki az ellenség parancsnokával egyeztetni a megszállás részleteiről. Az ellenállás elmaradt, de szerencsére a szabad rablás is: a cseh csapatok bevonulása után a helyi magyar nemzeti tanácsot felváltó helyi szlovák nemzeti tanács tudta, hogy mi a feladata a karácsony előtti hetekben: a cukor nélkül maradt város cukorral való ellátása. Ami meg is történt. A kocsmák esti bezárásának, valamint a vendéglőkben az italmérés korlátozásának eredményeként nem akadt alkoholos fő sem, aki meggondolatlanul az ellenállásra gondolt volna. Egy fiatal szlovák pap, bizonyos Jozef Tiso – húsz évvel később az első önálló szlovák állam vezetője – azt írta magyar polgártársainak, hogy

országok és rendszerek megváltoznak, a régi világ elmúlt, és józanul kell fogadni az új viszonyokat. Tiso szlovák nyelvtanfolyamokat szervezett, hogy magyar és elmagyarosodott honfitársai találjanak vissza a gyökereikhez, meg persze azért is, hogy a káderhiány ellenére bevezetett szlovák nyelvű igazgatáshoz legyen elegendő alkalmazott.¹⁴⁸ December 20-án a pozsonyi németek is *megtagadták* lojalitásukat az összeroskadó magyar államhatalom iránt, bár a pozsonyi német néptanács ezt udvariasan tette: felkérte a magyar kormányt, hogy ne álljon ellen fegyveresen a cseheknek. A magyar kormány láthatóan nem is erre készült, hanem arra, hogy legalább Budapestre mentse, ami menthető. November–december folyamán Pozsonyból és a Csallóköz-ből kétezer vagon árut szállítottak el Budapestre, főképpen gabonát, de fegyvereket, valamint vasúti és ipari felszereléseket is.¹⁴⁹ A selmecbányai bányászati és erdészeti főiskolának viszont Sopron adott helyet, mivel Pogány léhűtő katonái nem akarták átengedni a hűvösvölgyi laktanyát, amelyet a főiskola vezetősége kinézett a nagy múltú intézmény új otthonának. December közepén már a keleti megyék és a Szepesség felé törtek elő a szlovákok. Eperjes városának polgármestere december 7-én a cseh csapatok mielőbbi bevonulását sürgette, „mert különben a polgári osztály elleni pogromtól lehet tartani”.¹⁵⁰ Ekkorra a Felvidék nyugati megyéit már pacifikálta a berendezkedő új hatalom. A MÁV illetékese, aki december közepén utazta be a vágvölgyi vasútvonalakat, azt írta, hogy a nagyszombati cukorgyárak teljes üzemben vannak, a répaszállítás erősen folyik, a gyárak szénrel el vannak látva, s Póprádfelkáról egy közvetlen gyorsvonat Prágába december 21-én forgalomba helyeztetett. A korábban magyarbarát vagy magyarul társalgó középprétegek gond nélkül szoktak bele az új rendbe, „a vonatokban még a művelt osztályhoz

tartozó egyének is tótul társalognak, magyar szót alig hallani”.¹⁵¹ Nagyszombatban karácsonykor megnőtt az első szlovák színház. A kegyelemdöfést Clemenceau francia miniszterelnök Vix alezredestől karácsony előtt egy nappal továbbított kiürítési parancsa adta meg. A rendelkezés Szlovákia „történelmi határait” a Duna–Ipoly vonalán húzta meg, s elrendelte az onnan északra állomásozó magyar csapatok távozását, valamint Pozsony, Komárom, Kassa, Ungvár feladását. Bár a jegyzéket a kormány elutasította, a felvidéki magyar városokat nem tudta hatalmában megtartani. Pozsonyt 1918. december 30-án 1142 magyar katona védte, alig voltak mozgósítható csapatok, a katonák szabadságukat töltötték. Ha az összes dunántúli és kisalföldi helyőrséget mozgósítják, talán lett volna erő szembeszállni, erre azonban nem került sor – a dunántúli katonákat legfeljebb szűkebb otthonuk, a Dunántúl védelmére lehetett rábeszélni. Az egykori koronázó városban a csöcselék lázongott és fosztogatóit. Megtámadták a kenyérgyárat, és kirabolták az élelmiszeri raktár készleteit. Pozsony–Újváros vasúti állomását fegyelmetlen katonákból alakult vörösgárda foglalta el, hogy fegyveresen akadályozzák meg az élelmiszerek kivitelét és a csehek elől mentett áruk és vasúti járművek áthaladását. Másnap is tartott a fosztogatás, a polgármester és a rendőrkapitány visszalépett, az ügyek vezetését és a felfordulást rendező bolsevik agitátorok megfékezésének feladatát a szociáldemokrata munkástanács, illetve Wittich Pál népbiztos vette át. A fosztogatás azonban folytatódott, és már maguk a polgári hatóságok kérték Riccardo Barecca olasz ezredest, hogy cseh légionáriusaival minél hamarabb vonuljon be a városba. A csehszlovák csapatok január 1-jéről 2-ára virradóra véglegesen birtokukba vették a várost, a felmorzsolódó magyar csapatok pedig visz-

szavonultak Ligetfaluhoz, a Duna jobb partjára.¹⁵² A Pozsonyért folyó harcokban a támadók vesztesége összesen egy halott volt és 42 sebesült, míg a magyar csapatok 30 halottat vészítettek, és 40-en sebesültek meg.¹⁵³ A Felvidék másik nagyvárosába, Kassára harc nélkül és vidám énekszóval vonultak be a cseh légiók és a szlovák önkéntesek, két nappal a kitűzött határidő előtt, 1918. december 29-én. A védekezést a magyar központi kormány nem erőltette. Jászi Oszkár a kormány december 18-ai ülésen kifakadt ugyan, s azt mondta: adják át a kormányzást olyanoknak, akik seregeket gyűjtenek, kiverik a románokat és a tótokat, és vállalják a háború veszedelmét és felelősségét, de a kormány ezt nem tette meg. Nem is lett volna kinek átadni a hatalmát. Kassa védelmétől a helyi katonai és polgári vezetők is eltekintettek. Egyrészt azért, mert a város főispánja, Molnár Miklós a város érdekében tett budapesti útjáról azt a tapasztalatot hozta magával, hogy reménytelen komoly katonai értékű központi segítség érkezésére várni. Másrészt pedig azért, mert a kassai honvédkerület főparancsnoki tisztségét ellátó Berzeviczy Béla tábornok arról győződött meg, hogy a parancsnöksága alá tartozó honvédség a teljes szétzúllás állapotában van, s nemhogy a város védelmét nem tudja ellátni, de már a közrendet sem tudja fenntartani, sőt az utolsó napokban kibontakozó fosztogatásokban maguk a magyar honvédek is részt vettek.¹⁵⁴ A várost és környékét 1600–1800 magyar katona védte. Egy részük kijelentette, hogy nem hajlandó kockáztatni az életét a demarkációs vonal védelmében, más részük pedig a zsoldfizetés után eltűnt. Fegyelmetlenségüket fokozta a téli ruha hiánya, amelyet korábban a leszerelő katonák magukkal vittek. December 28-án hajnalban Jekelfalvánál és Margitfalvánál alvás közben a 300 tagú magyar őrséget egy kisebb cseh egység lefegyverezte, és fog-

lyul ejtette. A Kassára demoralizáltan beözönlő magyar katonaság a város üzleteit fosztogatta, a karhatalom felmondta a szolgálatot. Molnár kormánybiztos – miután néhány nappal korábban Budapesten meggyőződött róla, hogy csak a korábban Pozsonyban kétéves hírnevet szerző tengerészeket hívhatná segítségül – maga hívta be a csapatokat a megrémült magyar polgárság kérésére, megakadályozandó a teljes anarchiát.¹⁵⁵

Január első felében a színmagyar Csallóköz is a cseh csapatok kezére került, az Érsekújváron gyülekező kisszámú magyar szabads csapatok január 8-án az ellenség közelédtére szétfutottak. A részükre Festetics hadügyminiszter által – és Károlyi jóváhagyásával – kiutalt hadianyag Pogány József miatt nem juthatott el rendeltetési helyére, a Katonatanács vezetője ugyanis leállította a szállítmányt, attól tartva, hogy az ellenforradalmi célokat szolgál. Ha a Szmrecsányi György volt pozsonyi főispán és Magasházy László százados verbuválta önkéntesekben volt is efféle „ellenforradalmi” hajlandóság – utólag tűnhet így, hisz az utóbbi Horthy szárnysegédje lett –, a budapesti szocialistáknak mégsem volt mitől félniük; az ellenforradalmi érdekért csak később kezdődött meg a tülekedés. Ahogy egy visszaemlékező 1920-ban megírta: „Egy húszmilliós ország ellenforradalmi komitéjának két hónapos munka után negyven olyan katonája volt csak, akik hajlandók voltak közkatonákként harcolni és engedelmeskedni.”¹⁵⁶

Ellenforradalom helyett, aki tudott, beleszókölt az új urakba. Elsősorban a régi urak. Zichy József volt pozsonyi és trencséni főispán birtokairól kocogott be az új *zsúpán* – most már így nevezték a főispánt – hivatalába január 6-án, vízkereszt napján, amikor a csehszlovák kormány képviselője formálisan átvette a közigazgatást. Magyarul beszéltek, Samuél Zoch korábbi modori evangélikus lelkész ugyanis a Pozsonyban használatos mindhárom nyelvet tökéletesen bírta. Zichy biztosí-

totta Zochot, hogy minden hatalom Istentől származik, ezért szívvel-lélekkel fogja támogatni az új csehszlovák kormányt. Az eset nagy port vert fel, Zoch kapva kapott az első és igen illusztris kollaboráns, a magyar újságok pedig megbotránkoztak a hazaárulón. Az öreg gróf annak a Zichy Ferencnek a fia volt, aki 1848. március 15-én a budai helytartótanács elnökeként „reszketni méltóztatott”, s aki Jókai *A köszívű ember fiai* című regényében a hazaáruló negatív hős, Rideghváry Bence alakjának mintájaként szolgált. Ő maga tapasztalt és élményeit élvezetes naplókban megörökítő világotutazó volt, most azonban csak azért jött be vedrődi birtokairól – s ezt már az újságok nem írták meg –, hogy onnan szabadon szállíthasson fát a városba.¹⁵⁷ Más arisztokraták diszkrétebben viselkedtek. A csehszlovák hírszerzés 1919. január 12-ei jelentése szerint olyan hírek keringtek, hogy az olasz tisztek a legnagyobb egyetértésben élnek a magyar nemességgel, sőt katonai autókön és katonai benzinnel kocsikáztatják a magyar dzsentrihölgyeket.¹⁵⁸ Šrobár fel volt háborodva, Masaryk – ekkor már csehszlovák köztársasági elnök – azonban nyugalomra intette: mindent kerülni kell, ami a magyarok izgalmát fokozhatná, uralmuk úgyszólván veszélyben van; Olaszországnak pedig, amely hatalmas hadsereget épített számukra, hálásaknak kell lenniük.¹⁵⁹ Ellénállni csak Pozsony munkássága és polgársága állott ellen: az egyetem bezárása majd elszlovákosítása ellen kibontakozó, szociáldemokraták szervezte tömegtüntetést február 12-én a cseh katonák sörtüzzel oszlatták fel. Nyolc halott – köztük gyerekek – maradt a kövezeten.

Erdély is idegen uralom alá került 1919. január végére. A román megszállás határa ekkor a történelmi Erdély nyugati határán húzódott, kitüremkedve a Szilágyságba és Máramarosba. Aradot, Nagyváradot és Szatmárnémetit a korszakban viszont még magyar csapatok és magyar közigazgatás ellen-

őrizte. A november. 13–14-ei aradi találkozó kudarcá után némi lendületet vett ugyan a fegyverés ellenállás szervezése, de ennek mértékét jelzi, hogy a Bärtha–Friedrich-féle hadseregszervezési rendeletnek Erdélyben az első két hétben kevesebb mint négyszázan tettek eleget. 310 legénységi állományú katoná és 66 tiszt; ez volt gyakorlatilag Erdély magyar katonai potenciálja egy héttel az után, hogy 1918. november. 12-én elkezdődött a román csapatok bevonulása – eleinte inkább beszivárgása – az országba. Természetesen voltak egyéb fegyveres alakulatok is, székely és magyar nemzetőrsek, de ezek a változékony létszámú és ingatag harci morállal rendelkező rendvédelmi szerveknek a tevékenységét valószínűleg akkor sem lehetett volna összehangolni, ha létezett volna rá egységes központi akarat. Erdélyben 1918 őszén összességében valamivel több mint 8000 magyar nemzetőr volt, ám ezeknek egy része – mint azt korábban már említettük – a román veszély küszöbén is vagonrablással foglalkozott. Amikor Kratochvíl ezredes december elején átvette az erdélyi katonai kerület parancsnokságát, összesen 749 reguláris katonára, 426 nemzetőrré, nehézfegyverzetként pedig 5 ágyúra és 53 gépfegyverre támaszkodhatott.¹⁶⁰ Maga Károlyi miniszterelnök jelentette ki egy decemberi kormányülésen, hogy az egész országban csupán két igazán használható páncélvonat van.¹⁶¹ A katonai helyzet leírására a hadtörténeti irodalom megszokott fogalmi készletének használata félrevezető volna. A belgrádi fegyverszüneti rendelkezések nyomán szerveződő, kolozsvári központú 38. gyaloghadosztály például elméletileg két dandárból állt, a dandárok pedig két ezredből álltak. Csakhogy dandár, ezred, sőt zászlóalj és század is csupán kitöltetlen keretek voltak; a dévai géppuskás tanfolyam például 4 tisztet és 3 fős legénységet jelentett novemberben.¹⁶² Egy hónap kemény szervezőmunkája után a Kolozsváron állomásozó

32. dési ezred 300 főt, a 24. gyalogezred 80 főt számlált... Ráadásul Bem erdélyi hadjárata óta nem volt használható hadászati tapasztalat arról, hogy miként kell a többségben lévő nemzetiségek ellen hadat viselni. 1848–1849 óta nagyot fordult a világ: a moldvai és havasalföldi fejedelemségekből létrejövő Román Királyság a Balkán-háborúk nyomán katonailag is nagykorú hatalommá vált, amely Erdélyt 1916 kora őszen csak azért nem tudta elfoglalni, mert a Monarchia gyors és eredményes német katonai segítséget kapott. A helyzet tragikus ironiája volt, hogy 1918 őszén Erdély megszállásának viszonylagos elhúzódása is elsősorban azzal függött össze, hogy lassabban ment a német kivonulás, mint azt a pádovai és belgrádi fegyverszüneti rendelkezések előírták, s ez ellen sem a román hadsereg, sem a térségben állomásozó francia csapatok nem tettek semmit. Károlyi kormányára rászakadt a védekezés terhe, miközben miniszterei megörökölt aktái között még ott volt az 1916-ban javaikat és jövedelmüket vesztett magyar állampolgárok százezreinek ügye is. Így a minisztertanács 1918 őszén a friss gondok mellett azzal is kénytelen volt foglalkozni, hogyan adjon erkölcsi és anyagi kártérítést az 1916-os év erdélyi hadi károsultjainak – a román betörés és a kiűrés ugyanis több tízezer családot és kiszádaságot tett tönkre.¹⁶³ 1918. november 9-én Budapesten a fővárosban tartózkodó székelyekből megalakult a Székely Nemzeti Tanács, amely először dobta be a köztudatba a székely önállóság eszméjét a magyar egység védelmében. A székely nemzeti önrendelkezés, sőt egy „Székely Népköztársaság” ötletével előálló testület Károlyi Mihály unokatestvére, Bánffy Miklós vezetésével megszerezte a kormány egyetértését és meglehetősen magas pénzügyi támogatását is. A székely fegyverés ellenállás szervezésére a kormány 30 millió koronát különített el, Jászi

Oszkár pedig azt nyilatkozta, hogy a székelységnek megvan a joga ahhoz, hogy a benne rejlő nagy nemzeti és kulturális erőket a szabad nemzetek társaságában kibontakoztathassa. A Székely Nemzeti Tanács vezetésének összetétele folyton változott, de megfordult benne többek között Benedek Elek, Bethlen István, Teleki Pál, Lőczy Lajos és Nagybacsoni Nagy Vilmos is. A szervezkedés hangadói Jancsó Benedek és Ugrión Gábor voltak; az előbbi a román irredenta mozgalmak kitűnő és pesszimista ismerője, az utóbbi pedig volt belügyminiszter, akinek nézetei közel álltak Károlyi függetlenségi politikájához. Az egész társaság minden ellentét és veszekedés dacára az erdélyi magyar politika és értelmiség első vonalát jelentette. Ám azoknak a székely gyűléseknek a hangulata, amelyeket 1918. novemberében–decemberében a Székelyföldön tartottak, igencsak különbözött az arisztokraták és konzervatív tudósok által létrehozott Székely Nemzeti Tanács légkörétől.¹⁶⁴ A gyűlések résztvevői Erdély földjének védelme mellett *saját* földet akartak, méghozzá nem csupán a haza földjét általában, hanem a falujuk határában fekvő nagybirtokból kikerekített *saját* kisbirtokot. A jómódú gazdatársadalmi érdekképviselői, a november során Erdély-szerte tucatjával alakuló „földműves tanácsok” a földreform és a kiscgazda társadalom gondjaira koncentráltak, nem pedig a honvédelemre, s bár szavakban sokat aggódtak a veszedelembe jutott ország miatt, elsősorban „a kényér politikáját” követték.¹⁶⁵ A háború végeztével a falvak visszakapták a harcterekről a munkáskezeket, a legtöbb kisbirtokon a hazatérő gazda gondosságával folytatódott a háborús mezőgazdasági konjunktúra. A paraszti önszerveződés nem zavarta különösebben a bevonuló románokat. A helyi földműves tanácsok megalakítása a megszállás első hónapjaiban is folyt – ráadásul a Mezőség egyes vidékein bőven akadt közös pont román és magyar kiscgazda

között: a kisüsti pálinkafőzés szabadságának visszaszerzése például ugyanolyan fontos volt a magyar és román kiscgazdának, mint a birtokmaximum követelése a legtöbbször magyar kézen levő nagybirtokkal szemben. Az impériumváltás őszi láza közepette Erdély-szerte zavartalanul rotyogott a gyümölcs a hatóságtól visszaszerzett rézüstökben.¹⁶⁶

A székely falvak parasztsága helyben maradt akkor is, amikor a román tisztek a vasútállomásokon kicserélték a magyar feliratokat. A városok értelmiségi-hivatalnoki rétege viszont menekülőre fogta a dolgot. „Erdélyben vagy siralomházban lenni most egy[et jelent]” – fejezte ki sok ezer tanárnak, újságírónak, ügyvédnek és tisztviselőnek az érzését a történetíró Márki Sándor.¹⁶⁷ A kolozsvári egyetem idős professzora, II. Rákóczi Ferenc ünnepelt monográfusa még kitarzott három évig a „siralomházban”, s csak 1921-ben követte az áttelepülő kolozsvári egyetemet Szegedre. Sokan viszont – főleg a fiatalabbak és a kisebb városok magyarjai – már november elején kezükbe vették a vándorbotot. A Székelyföldről, Erdély és a Partium román többségű vidékeiről 1918 utolsó két hónapjában mintegy 41 ezren távoztak el – vagy akár kétszer ennyien is, a pontos számokat nem ismerjük.¹⁶⁸ Megbízható regisztráció ekkor még nem állt rendelkezésre; hiszen nem határokon, legfeljebb demarkációs vonalakon keresztül történt a lakhelyváltoztatás; sőt, eleinte csak a biztonságot nyújtó erdélyi központokba húzódtak be a megriadt magyarok; Aradra, Nagyváradra, Kolozsvárra. A menekültügy komoly szociális feszültségeket okozott. Kolozsváron már novemberben 9-én arról panaszkodtak a kispénzű nyugdíjasok, hogy a „kincses városba” naponta beözönlő menekültek „hallatlan drágaságot idéznek elő”.¹⁶⁹ Mint mindenki, a kolozsvári nyugdíjasok is a kormánytól vártak gyorssegélyt gondjaik enyhítésére. Ám aki tehetette a menekülők közül,

az a fővárosba igyekezett. A gyéren érkező vonatok zsúfoltan futottak be Budapest pályaudvaraira, sokgyermekes családok néhány batyúval, rettenetes állapotban kászálódtak le a kupékból. „Újból menekül Erdély, és megint szalad a Felvidék” – írták az újságok, de azt is hozzátették, hogy „minden ok nélkül”, hiszen „teljesen alaptalan a félelem”, és „nincs életveszedelem”. A fővárosban menekültügyi kormánybiztosságot szerveztek, de a kormánybiztossá kinevezett Liber Endre fővárosi tanácsjegyző, aki korábban a román betörés idején is az erdélyi menekültakció fővárosi irányítója volt, december elején már azt nyilatkozta: Budapest nem fogadhat be több menekültöt.¹⁷⁰ November 21-én mintegy 20 000 menekült tartózkodott Budapesten, bő két héttel később már a duplájára, több mint 40 000 fő.¹⁷¹ Napi négy korona segély, néhány rossz ruha, sovány ingyenebéd, valamint fullasztó tömegszállítások három kiürített iskolában – ez az, amit Budapest az újra fenyegetett Erdély földönfutóvá lett intelligenciájának nyújtani tudott. Ők természetesen elégedetlenek voltak, tetoválni nézték azokat, akiknél még tartott a köztársasági mámor, s jó néhányan váltak közülük az antiszemita izgatás könnyen meggyőzhető célközönségévé is. A háború és az ukrainai pogromok következtében Budapesten jelentős számú galíciai zsidó menekült is Budapesten tartózkodott. A Király utca és a környékbéli szűk utcák talán először mutatták a kelet-európai gettók izgatott képét, az 1919. januári 19-ei várbeli székely tüntetés elkeseredéséből pedig felhangzott az „Üsd a zsidót!” félelmetes jelszava.¹⁷² A baloldali lapok „álszéke-lyekről” és „az emberek butaságára támaszkodó antiszemitizmusról” írtak, a baloldali kormány viszont az „idegenek” eltávolítására Idegenellenőrző Hivatalt állított fel.¹⁷³ A menekültügyi kormánybiztos azt tartotta léghőntesabb feladatának, hogy gátat vessen a szerinté teljesen indokolatlan menekülési

pániknak. A Belügyminisztérium körrendelet útján igyekezett az Erdély kapujában lévő városokat meggyőzni, hogy ők is fogadjanak be menekülteket. A kormánybiztos utazási korlátozásokat helyezett kilátásba, és jelezte, hogy hatósági engedély alapján fogják csak engedélyezni a vonatok használatát, a vasúti pénztárakat arra utasítják, hogy ne adjanak ki jegyet, csak a legindokoltabb esetekben, a jegy nélkül utazókat pedig a kálauzok le fogják szállítani.¹⁷⁴ A beharangozott hatósági intézkedésekből nem sok valósult meg: a vasúti közlekedés vadnyugati káoszában az utasok bicskával, kés-sel szerezték meg utazási jogcímüket, s a „magyar exodus” karácsony után még intenzívebbé vált.¹⁷⁵ Már csak azért is, mert a magyar kormány ígéretet tett arra, hogy gondoskodni fog azokról a tisztviselőiről, akik nem teszik le az esküt az új hatalomra.¹⁷⁶ A menekülés korai „társadalmasodását” jelezte, hogy egy élelmes újságíró, bizonyos Lévy Aladár – az *Óbecse és Vidéke* szintén menekülésre kényszerülő szerkesztője – azzal a kéréssel fordult a Nemzeti Tanácshoz, hogy „mint menekült az összes mostani viszonyok folytán menekülésre kényszerített magyar lakosok érdekében egy *Menekültek Lapja* című, hetenként esetleg kétszer megjelenő lapot ohajt a fővárosban indítani”.¹⁷⁷

A lapból egyelőre nem lett semmi, az ígéret földje, Budapest pedig sivár tömegszállásokkal és drága albérletekkel várta a menekülőket – a menekültlét emblemátikus jelképe, a holtvágányra tolt vagonlakás csak később jött divatba. A kormánybiztos állításai is többé-kevésbé megfeleltek a valóságnak: 1918 őszén még nem érkeztek hírek tömeges magyarellenes atrocitásokról, bár itt-ott, például a Mócvidék központjában, Topánfalván előfordult lincselés.¹⁷⁸ Ez azonban inkább kivétel volt. A Csíkszeredára megérkező román csapatok készpénzzel fizettek a terményekért. Feljegyezték, hogy a parancsnok

udvarias; előzékeny volt. A MÁV az ebből a korszakból fennmaradt bizalmas iratai szerint a Felvidéken és Romániában a csehek és a románok is megakarták tartani a jó vasúti szakembereket. A magyar nemzetiségű vasutasokat azzal nyugtatgatták, hogy bár a hivatalos szolgálati nyelv többé nem a magyar lesz, az nem kerül ki a használatból, s időt adnak az új államnyelv megtanulására.¹⁷⁹ Azok a falusi jegyzők, akiket az október végi magyar forradalom helyezett hivatalukba Csíkban, jórészt öt-hat év múlva is a helyükön szolgáltak a román államban. Ha a statisztikákat nézzük, a Székelyföld alsó-fokú igazgatásának személyi állományában nagyobb cezúrát jelentett a régi rend forradalmi összeroppanása, mint a néhány héttel később bekövetkező román megszállás.¹⁸⁰ A novemberi menekültek egy része ráadásul olyan vidékekről érkezett, ahová még el sem értek az idegen csapatok. A Fehér-Körös völgyében lévő Borosjenői Gyógy- és Pedagógiai Intézet bentlakó árva gyermekeinek rokonai kétségbeesetten fordultak november második hetében a Nemzeti Tanácshoz, mert a község „magyar nyelvű lakosai és hivatalos emberei, valamint az intelligenciája, a borosjenői kastély ura, a báró, a bíró, a jegyző, az alispán már elhagyták a vidéket, és ezek helyeit most románok foglalják el. Az Intézet ottmaradt növendékei árvák, kiknek se apjuk, se anyjuk nincsen, s azok, akiknek a gondjaiba az intézet helyezve van, az Igazgatóság ki van téve a románok haragjának”.¹⁸¹ (Borosjenő áprilisig magyar kézen maradt.) A brádi aránybánya termelését a kormány annak ellenére sem tudta biztosítani, hogy november első napjaiban húsz fosztogatót lőttek agyon. Onnan is menekültek a magyar tisztviselők, már akkor is, amikor a román seregek még messze Mackensen visszavonuló oszlopai mögött gyalogoltak. Az erdélyi adóhivatalokba nem folyt be jövedelem, mert az adóügyi hivatalnokok elmenekültek, a helyben

maradt pénzkészletekre pedig a román nemzeti tanácsok tették rá a kezüket.¹⁸² A Partium román többségű keleti része, s az Erdélyi-középhegység szóránymagyarsággal alig tarkított román vidékei – amelyek pedig a demarkációs vonalon innen feküdtek – anélkül váltak le a magyar államról, hogy értük akár egy puskalövést kellett volna tennie a román királyi hadseregnek. Gyulafehérvárra 1918. december 1-jére az aradi Központi Román Nemzeti Tanács hasonló távirati módszerrel hívhatta össze a román falyak népét, mint ahogy tette ezt a magyar kormány két héttel korábban a Magyar Népköztársaság sietősen megszervezett kikiáltásakor. És ugyanolyan hatékonysággal. A tulajdonképpeni szervezés csak november 24-én kezdődött, de december 1-jén már százezres tömeg várta a határozatok kihirdetését, az ortodox fatemplomokban pedig zúgtak a harangok Máramarostól Torontálig. Amiképpen Magyarország köztársasági államformájáról nem az általános, titkos és egyenlő választójog alapján megválasztott alkotmányozó nemzetgyűlés döntött, hanem ezer behívott küldött közfelkiáltással, úgy a Romániához való csatlakozást kimondó gyulafehérvári határozatokat is 1450, korporatív alapon kiválasztott küldött hagyta jóvá. Erdély hovatartozásáról nem különböző nemzetiségű lakosainak népszavazása, hanem a sebtében megkonstruált román „népakarat” döntött. A népakarat választotta meg az erdélyi román Kormányzótanácsot is, amely székhelyét Nagyszebenbe tette, elnökévé pedig Iuliu Maniut választotta. Karácsonykor királyi rendelet iktatta törvénybe „az örök egyesülést” az Ókirálysággal, egy másik pedig jelentősen korlátozta a Kormányzótanács jogköreit. A Kormányzótanács erdélyi román politikusai azonban így is a román politika élvonalába kerültek, többben közülük előbb-utóbb miniszterelnökök is lettek, maga Maniu is háromszor volt a román kormány feje. A magyar

Alsó-Fehér vármegye csendes eltűnését eközben szinte senki sem vette észre. Gyulafehérváron is csak 1918. december 5-én lett román polgármester, s csak két héttel később, december 19-én vonultak be a román királyi csapatok. A régi vármegyének csak múltja volt, nem pedig mozgósítható tömegei. A Károlyi-kormány katonapolitikai passzívitása nem csupán pacifista meggyőződésének következménye volt: attól tartottak, hogy ha nem sikerül a katonai mozgósítás, a fegyveres ellenállás kudarcá csak Magyarország gyöngeségét árulná el.¹⁸³ A budapesti sajtó makacsul kitartott annak sulykolásában, hogy a demokratikus nemzetiségi politika vonzó lesz a román tömegek számára, s hogy előbb-utóbb szociális forradalom dönti meg a bojáruralmát. A Károlyi-kormány tagjaiban egészen a bukásig nem halt el a remény, hogy a hamarosan bekövetkező földosztás és az „abszolútizmus” után következő demokrata köztársaság majd visszafordítja magyar hűségre az elszakadt nemzetiségeket. Hasonló ábrándképektől az erdélyi magyar közvélemény sem volt mentes. Amikor a magyar szupremáciát védő régi politikusok – elsősorban Bethlen István – székely nemzetgyűlést hirdettek Marosvásárhelyre, a helyi magyar nemzeti tanács újdonsült politikusai sikeresen léptek közbe. Az 1918. november 28-án megtartott kétezer (más beszámolók szerint ötezer) fős demonstráción a tiltakozás az új republikánus politika pacifista hangszerelésében szólalt meg: „Mi nem ígérünk nektek csillógó királyságot; csak ami nekünk van: köztársaságot imperializmus, oligarchia és militarizmus nélkül. [...] Egy keleti Svájcot, hol [...] az életfeltételek egyenlősége mellett csupán az önként vállalt szerződés tartana össze az emberi tökéletesedés felé vezető némes versenyen.”¹⁸⁴ A gyűlés egyetlen egyházi szónoka a főúri patrónusokkal teletűzdelt erdélyi református egyház főjegyzője, Ravasz László kolozsvári teológiai tanár volt.

A két világháború közötti konzervatív reneszánsz főpapja – korábban maga is szabadkőműves – a szeretetről beszélt, amely a wilsoni politika alapja, egyházkerülete lelkészei számára pedig azt írta útmutatásként: „nagy szocialista átalakulások elé megyünk”, és az egyház feladata a nemzetiségekkel való minél teljesebb érzelmi béke megteremtése: „Legyen a magyar pap a kezdeményező, aki a román papot testvéri akcióra hívja fel közös érdekekben.”¹⁸⁵ Különben is: a református pap „született szocialista.”¹⁸⁶ Rövidesen a „Nemzeti Tanács” sorai bizony hézagosak voltak, noha húsz erdélyi vármegyéből érkeztek küldöttek.¹⁸⁶ A Székely (Nép) Köztársaságot nem kiáltották ki. Marosvásárhely pompázatos új főterén néhány nap múlva már két század silány fegyverzetű és rongyos ruházatú román katona korzózott. Sem a szekuláris demokráciának, sem a vallásos szocializmusnak nem lett keletje azoknál, akiknek szánták. A progresszió évtizedeken át érlelt szép teóriáihoz az írástudatlan román földműves nem fért hozzá, így hiába készültek a pesti szocialista nyomdákban százezer számra a progresszív röpiratok, közönségre nem találtak. Volt egynéhány tucat bátor ember, akit az Országos Propaganda Bizottság román többségű megyékbe küldött, de üzeneteiket nem értette vagy félreértette a nép – ha egyáltalán szóba tudtak állni egymással. A röplapokat a helyi román nemzeti tanácsok legtöbbször egyszerűen elégették, s előfordult, hogy a testvéri eszméktől kótyagos agitátort megverték. Károlyi Mihálynak a „nem magyar nyelvű nemzetiségekhez” intézett november 24-ei felhívása közérthetőbb volt, de csak két megállapítását fogadta feltétlen román helyeslés: egyrészt, hogy „az urak hatalma megszűnt”, másrészt pedig, hogy most „a nép rendje következik”.¹⁸⁷ Az „urak” Erdélyben általában magyarok voltak, ott is, ahol a „nép” román

volt, s ki ne akart volna a néphez tartozni, ha a nép napja kelt fel az urak szerint is? „Másképp értünk, ha egyáltalán megértünk” – állítja Hans-Georg Gadamer német filozófus, s igazát végzetesen igazolták a bekövetkező események.¹⁸⁸ A gyulafehérvári katonai gyakorlótéren 1918. december 1-jén összegyűlt százezer embernek, akiknek a magyar nemzet bűneit ecsetelték a szónokok, az urak bűnei jutottak eszébe (amin legtöbbször valószínűleg a teli magtárakat értették, és az istállóban fickándozó két fákót), s lelkesen megéljeneztek azokat a határozatokat, amelyeket Károlyi a nemzetiségekhez intézett kiáltványával még akart előzni. Ferdinánd román királynak a bíró által kidobolt rendeletét azonban mindenki értette: aki részt vesz a román földek felszabadításában, maga is földet kap. A román királyság – eleinte igen gyenge – fegyveres erejének mobilizálásában döntő tényezőnek bizonyult a földreform hatásosan kommunikált ígérete, amelyet párhuzamosan publikált csapatai Erdélybe való bevonulásával. A gyulafehérvári határozatok közül valószínűleg a nagybirtokok felosztására vonatkozó ígéret kapta a legőszintébb tapsot. Ezzel szemben a magyar kormány demokráciaexportja nem jutott el a címzettekhez, így értelemszerűen népi támogatás sem fakadt belőle. Nép és nemzetiség fogalma örök vita tárgya, ám ezekben a kiélezett időkben sem volt mindig egyértelmű, hogy ki a román, és ki a magyar. A román csapatok főhadiszállásáról azt jelentette egy magyar hírszerző, hogy az Erdélybe bevonuló kb. 5000 fős hadsereg 98 százaléka erdélyi születésű, magyarul „perfektül” beszélő, kiszökött vagy román hadifogságba jutott románból, sőt részben magyarokból állt, akiknek 5–8 hold földet ígértek a részvételért cserébe.¹⁸⁹ Ez a jelentés Erdély román birtokbavételének igen korai fázisában készült, adatait túlzásnak is minősíthetjük – bár, ha ez volt a valóság, azt a román

és a magyar hadvezetésnek egyaránt érdeke volt titkolni –, az impériumváltás bonyolult valóságát és a honvédelem szervezésének nehézségeit viszont jól jellemzi. Még persze azt is, hogy a nemzeti jelszavak 1918-ban akkor és csak akkor tudtak hatásosan mozgósítani, ha kézzelfogható szociális ígéretek kapcsolódtak hozzá. És a következő években Kelet- és Közép-Európán végigsöprő agrárreform hullámai azt bizonyítják, hogy az ígéretek a címzettek ilyen vagy olyan formában be is hajtották. A béketárgyalásokig a románok kész helyzetet akartak teremteni katonailag, amihez Párizsból erős diplomáciai, Bukarestből pedig – Henri Berthelot francia tábornok, a november elején létrehozott francia Dunai Hadsereg parancsnoka révén – hathatós logisztikai segítséget kaptak. A belgrádi egyezményből november végén a szövetségesek úgy hátráltak ki, hogy Clemenceau francia miniszterelnök azt nem tartotta szükségesnek közölni a magyarokkal. (Emiatt a Keleti Francia Hadsereg belgrádi parancsnoka, Henrys tábornok és a budapesti szövetséges katonai misszió vezetője, Vix alezredés éreztek is némi bosszúságot.) Berthelot viszont többször is tábornoki tekintélyével fedezte a belgrádi konvenciót sértő román előrenyomulást. Sőt, lényegében a román vezérkar előretolt bástyájaként viselkedett, annak kívánságaival gyakorlatilag teljesen azonosult, s nem riadt vissza hatáskörének ismételt túllépésétől sem főparancsnokával, Franchet d'Espèrey-vel szemben. Ez utóbbi miatt Clemenceau miniszterelnök is megdorgálta, a hálás román király viszont az 1920-as években egy kisajátított magyar nagybirtokot adományozott neki kastélyostul, erdőstül, szántóföldestül. A jól értesült románokkal szemben a magyar kormány és a helyi magyar hatóságok vezetői információhiányban szenvedtek, újra és újra lépéshátrányba kerültek, intézkedéseiknek nem

tudtak érvényt szerezni; s mint ilyenkor lenni szokott, emlékirataikban a bekövetkező kudarcok miatt egymásra mutogattak. A minisztertanács 1918. december 6-án létrehozta a Kelet-magyarországi Főkormánybiztosságot, amelynek hatásköre a románok által követelt 26 vármegyére terjedt ki. Elére Apáthy Istvánt, az erdélyi magyarság legnagyobb tekintélyű politikusát nevezték ki. Önerzetes lépés volt, annyi bizonyos, de hogy célszerű-e is egyben, az kétséges. Az izzó hazafiságú Apáthy ugyanis a leggyűlöltebb magyar volt az erdélyi román politikusok szemében. Ráadásul, amíg a románok mögött növekvő számú katonai erő és bőséges francia utánpótlás állt, addig Apáthy seregek helyett csak némi készpénzt kapott kiadásai fedezésére, és nem állt mögötte más, mint a fogyatkozó népszerűségű kormány habozása. A frissen kinevezett főkormánybiztos a kétségbeesés méltóságával dolgozott; néhány nap alatt felállította a *de facto* erdélyi magyar kormány tizennégy ügyosztályát, csodát azonban ő sem tudott tenni, így az agónia beteljesítője lett.

A gyenge román csapatok december közepére mindenütt elérték a demarkációs vonalakat, de még ekkor sem a hátról jövő erősítésekre, inkább a hozzájuk csatlakozó erdélyi román nemzetőrsegekre támaszkodtak. A magyar kormánypénzből felfegyverzett román gárdák a bėjővő királyi hadsereg csapataivá alakultak át, s mint ilyenek szegődtek a bevonuló román királyságbeli hadak mellé.¹⁹⁰ Tisztjeik ugyanúgy a közös hadsereg egykori tisztjei voltak, mint a szemben álló magyar alakulatok tisztjei. Csak kisebb incidensek zavarták előrehaladásukat. Sepsiszentgyörgy húszfős román helyőrségét a helybeli magyarok egy időre lefegyverezték, majd jobb belátásra térvé visszaadták azt, Mihálcfalvánál a fehér zászlós magyar parlamentert a románok lelőtték, Zámnál pedig egy magyar páncélvonat végzett tíz román katonával. Berthelot tábornok

december 12-én engedélyezte a Maros vonalának átlépését, Dés, Kolozsvár, Máramarossziget, Nagybánya, Nagykaroly, Nagyvárad és Arad elfoglalását. December 16-án Kratochvil ezredes ellenállásra utasította a demarkációs vonalon álló alakulatait, Károlyi azonban reménytelennek ítélte a fegyveres védekezést. A miniszterelnök az ágyúkat és muníciót kérő Kratochvillal folytatott telefonbeszélgetésekor – amelyen részt vett Apáthy István is – közölte, nem adhat segítséget, mert a Csallóközt és Salgótarjánt kell megvédeni a rendelkezésre álló erőkkal. Kratochvil nem járt sikerrel az elvonuló németeknél sem: ők szállításra alkalmatlan nehézfegyverzetük jórészét már eladták a Nagyszeben környéki erdélyi román nemzetőrsegeknek. Az erdélyi honvédkerület főparancsnoka a kormány kiürítést elrendelő utasítására két nappal később visszavonta a fegyveres ellenállásra vonatkozó parancsát, s előkészítette kolozsvári csapatai visszavonulását Nagyvárad és Debrecen irányába, ahová – Kratochvil kivételével – a hadosztályparancsnokság is átköltözött. Ez sem volt könnyű feladat: a kolozsvári tüzereket Debrecen nem fogadta be. A cívisváros nem akart katonát látni, és a fagyos karácsonyi éjben vonuló honvédek Mezőberényben is csak fegyverrel és fenyegetéssel tudtak maguknak szálláskörletet szerezni. Ez volt a tősgyökeres magyar Alföld válasza Erdély elvesztésére 1918 csikorgóan hideg szilveszterén.¹⁹¹ Kolozsvárról a mozdítható kincstári készleteket már a korábbi hetekben Pestre szállították, amiképpen a Mackensen-hadsereg megszerzett teherautó-állományát is. A németek magyar kézre jutott lovaikat a helyi magyar nemzeti tanácsok révén az erdélyi kiscsapatok között osztották szét. A készletek likvidálása természetesen nem kerülhette el a korrupciós manipulációkat. Az autókat Vincze Sándor a Szociáldemokrata Pártnak szánta, de állítása szerint azokat egyes befolyásos elvtár-

sai elsikkasztották. Böhm Vilmos hadügyi államtitkár öccse került gyanúba, ami miatt később, a bécsi szocialista emigrációban verekedés és kis híján késelés történt Vincze Sándor és Böhm Vilmos között.¹⁹² A székelykocsárdi Maros-hidat védő maroknyi székely katonát nehezen lehetett meggyőzni arról, hogy az ellenfél, noha alig 15 000 katonát számlált, így is több mint ötszörös túlerőben van.¹⁹³ A demarkációs vonalra küldött Fényes László, a Nemzetőrség kormánybiztosa alig tudta visszarendelni a zúgolódó székely katonákat a hídfőállásokból: „Inkább ott halnak meg, de nem adják át Erdélyt az oláhnak.” A szónoki szerepekben mindig remekül helytálló Fényes a híd átadásakor azt mondta a román parancsnoknak: „A magyar nemzet soha a Maroson túli területéről, ahonnan most Önök jönnek, sem arról a földről, ahova mennek, lemondani nem fog.”¹⁹⁴ Később meg azt írta, hogy a Maros hídját nem Erdélyben, hanem a Piavénél vésztették el a Monarchia tábornokai.¹⁹⁵

December 22-én vasárnap Kolozsváron hatalmas gyűlést tartottak a magyarok; ekkor már küszöbön állt a város megszállása. A szervezők, az Apáthy vezette Erdélyi Nemzeti Tanács és a Székely Nemzeti Tanács közös intézőbizottságot hozott létre, és azt remélték, legalább negyedmilliónyian lesznek. Csakhogy a hideg, az utazási nehézségek (a hús különvonat helyett csak kettő érkezett meg), a megfélemlítettség, valamint a románok által megszállt területek magyarságát minden eszközzel visszatartó erdélyi román Kormányzótanács (az útra kelt petrozsényi bányászokra sortűzet adtak le) megakadályozta ezeket a terveket.¹⁹⁶ A nagygyűlésen végül körülbelül 60 000 ember hallgatta Apáthyt és társait – a drámai helyzetben tartott gyűlést a Janovics Jenő színházigazgató által megrendelt filmhíradó is megörökítette. Még a szervezés kezdeti stádiumában újra felmerült egy önálló erdélyi köz-

társaság proklamálása, ezúttal már románokkal, szászokkal együtt; de a magyar kormánytól – bár az ismételten foglalkozott a kérdéssel – nem érkezett biztatás. Így Apáthy patetikus beszédében csak azzal tudta hallgatóit biztatni, hogy „elszakadni készülő testvéreink maguk fognak könyörögve jönni közös anyánkhoz, Magyarországhoz, hogy fogadja [őket] ismét kebelére.”¹⁹⁷ Két erdélyi román szociáldemokrata, Gheorghe Avramescu és Sava Demian-Strengar viszont hangosan is kimondta, hogy Erdélynek független köztársasággá kellene alakulnia a svájci kantonok mintájára, ám az erdélyi magyar szociáldemokraták csak az „egységes demokratikus Magyarországgal” való állami közösség gondolatát voltak hajlandók határozatba foglalni.¹⁹⁸ Sok jelentősége nem volt már a különbségnek: aznap a román csapatok bevonultak Tordára, Nagyenyedre és Szamosújvárra; az utóbbi várost elhagyó 9-es honvéd huszárok levetkőztetve, rongyokba burkolva érkeztek meg Kolozsvárra.¹⁹⁹ December 23-án Gherescu tábornok, a Tordát megszálló erők parancsnoka magához rendelte Halber Gusztáv kolozsvári polgármestert és Botka Sándor városi rendőrkapitányt, s közölte velük, hogy másnap, karácsony vigíliáján az ő városuk következik.²⁰⁰ Így is lett: Kolozsvár mindennemű ellenállás nélkül esett román kézre. December 24-én délből a kolozsvári főtéren, Fadrusz János Mátyás király-szobrának fenséges árnyékában két ezred román katonaság, mintegy háromezer ember sorakozott fel győzelmes pózban, s fogadta a román egyházak és testületek hódoló beszédét.²⁰¹ Este a katonák és a városba behívott falusi románok ingyenvacsorát kaptak, a főtéren nők és hiányos öltözetű katonák lejtették a hórát összefogózva, a magyarok nem mutatkoztak.²⁰¹ Karácsonyi számának címdalán a *Kolozsvári Hírlap* francia és magyar nyelvű nyílt levélben fordult Gherescu tábornokhoz; az aznap bevonuló román

csapatok parancsnokához: „Parancsnok Úr! Románok! [...] A román hadsereg az antant megbízásából megszállva Kolozsvárt olyan helyre lép, mely nevezetes történelmi múltjának porladó talaját a kultúrhaladás, a szellemi és anyagi munkában előrehadás, polgárai békés erő kifejtése és alkotótevékenysége jelenének élő zöldjével borítja be! A történelmi múlt elevenedik meg az ércalakban, mely messzé híres díszé városunk főterének. Önök Mátyás király szülővárosának földjére lépnek. [...] Mi a fegyvert letettük. Egyetlen fegyverünk az, melynek jelzőjével népünk annak a szobornak ércalakját felruházta: az igazság. Ezzel fogunk majd Európa ítélőszéke előtt megjelenni.” A szerkesztők ebben a nehéz pillanatban is a polgári öntudat fennkölt stíljével dolgoztak, de a városban – és Erdély magyar lakosságának körében – uralkodó hangulatot talán mégis Haller polgármester szikár közleménye fejezte ki plasztikusabban: „Gherescu tábornok közölte velem, [...] minden rendzavarást szigorúan fog megtorolni, és minden tetteges ellenállást vagy annak kísérletét rögtönítélő bírósági ítélet alapján halállal fog büntetni. Tudom, hogy valamennyiőtök szívéhez hozzá van nőve a város és polgárai épsége és biztonsága, ezért arra kérlek mindnyájatokat, hogy a jövőbe vetett rendíthetetlen hittel őrizzétek meg higgadságotokat, nyugalmatokat, és tartózkodjatok minden rendbontásnak még a látszatától is.”²⁰²

A kihunyó liberális magyar világ francia nyelven fellebbezett az egyetemes emberi kultúra letétéményesének tartott francia civilizációhoz – de csak a kész helyzetet teremtető fegyveres politika volt rá a válasz. A bevonuló román csapatok a kolozsvári kasszánya udvarán újra felállították a derést. Minden elfoglalt erdélyi városban azonnal bevezették a börtüntétést. A kolozsvári magyar politikusokra nem sok jó várt; a szociáldemokrata Vincze Sándor már szilveszterkor

elmenékkült Budapestre. Karrierje csúcsán a budapesti proletárgyerekeknek adta át az ingyenessé tett Margit-szigetet, majd a proletárdiktatúra bukása és a szocialista emigránsok kötelező bécsi kitérője után Amerikában halt meg megkeseredve. Kratochvil január 7-én távozott Kolozsvárról – éppen idejében. Előbb Bánffyhunyadi, utóbb Nagyváradról és Debrecenből irányította növekvő számú s egyre fegyelmézettebb csapatait, megszervezve az Erdélyt határoló nyugati hágókra és szorosokra épített védelmet. Március 21-én 649 tiszt és 12 438 fős légénységi állomány szolgált a parancsnoksága alatt. A máramarosi Tecsőtől induló, Szinérváralján, Szilágyosomlyón, Csucsán, Belényesen és Vaskohon át húzódó és a Maros menti Soborsinnál végződő vonalnak a Körösök vízválasztójától délre fekvő szakaszait a szegedi 6. hadosztály 7000 gyengén felszerelt katonája védte, és a szegedi katonai kerület parancsnoka, Soós Károly tábornok irányította március elejéig. A gyenge felszereltség és a fegyelmi problémák ellenére Soósnak arra is futotta erejéből, hogy a Maros mentén felszámolja a magyar fennhatóság alatt lévő területek ellenséges tűzfészekét, az Arad megyei román nemzetőrseket. A február elejére megszilárduló észak–déli védelmi vonal és a következő hónapok kitartása megalapozta a Székely Hadosztály belépését a magyar nemzeti kánon hősi csarnokába. Nem volt ilyen szerencsés Apáthy István. Károlyi a kolozsvári bevonulás előtti este miniszteri tárcát ajánlott neki a kormányában, hogy így húzza ki az oroszán torkából, de a bátor tudós a városban maradt, s a román megszállás után is úgy viselkedett, mint a magyar szuverenitás képviselője. Átmenetinek tartotta a román uralmat, komolyan vette a belgrádi konvenciót, s még komolyabban hitt abban, hogy a fegyverszünet szabályai a nemzetközi becsület védelmé alatt állnak. A Kolozsváron december 31-én átutazó Berthelot tábornok

fogadta is Apáthyt, megegyeztek egy új, Kolozsvártól nyugatra húzódó demarkációs vonalban, de az anakronisztikussá vált főkormánybiztosság körül ekkor már elfogyott az összes levegő. A románok sem a megállapodást – előrenyomuló ékeik Csücsa közelében magyar vasutasokat mészároltak le, és nőket erőszakoltak meg –, sem Apáthy személyes szabadságát nem tartották tiszteletben. Január 15-én koholt és hamis vádakkal – többedmagával együtt – letartóztatták, Nagyszebenben hadbíróság elé állították, és első fokon öt év börtönrre ítélték, majd francia közbenjárásra másodfokon felmentették, de csak másfél év után szabadult, megrokkant egészséggel. Bár szeretett egyetemével áttelepült Szegedre, a Kis-Magyarország ellenforradalmi új világa nem tartott igényt régimódi becsületességére, s Apáthy hamarosan meghalt.

1919 első hónapjaiban a megszálló románok már elég erősnek érezték magukat ahhoz, hogy Erdély-szerte eltávolítsák pozícióikból a magyar világ vezető embereit, akik a békekonferencia döntéséig nem akarták hűségüket tenni a román államnak. Közülük is kiemelkedett Paál Árpád volt udvarhelyi alispán és az Udvarhelyi Nemzeti Tanács vezetője, a „Székely Köztársaság” koncepciójának kidolgozója, akit szintén börtönbe vetettek, majd Kolozsvárra internálták. Paál az erdélyi magyar társadalom többségéhez hasonlóan nem szűnt meg reménykedni egy önálló Erdély megteremtésének lehetőségében, de az 1920-as években kivirágzott transzilvánizmus 1918–1919-es előzményein a legtöbben megiscsak azt értették: „lesz még magyar világ” Erdélyben.²⁰³ Az ellenállás becsületét azonban Erdélyben is a szociáldemokrata bányászok és az erdélyi magyar vasutasok mentették meg, akárcsak a Délvidéken és a Felvidéken. A már napok óta sztrájkoló petrozsényi bányászokkal szolidaritásképpen 1919. január 22-én reggel egész Erdélyben leálltak a vonatok, Kolozsváron

bezárták a posták és az üzletek, az üzemekben leállt a munka. Mintegy harmincezer bányász és több tízezer vasutas, állami alkalmazott és üzemi munkás vett részt a megmozdulásban, a magyarországi lapokban pedig hiú remények ébredtek egy általános erdélyi népfelkelésről, s már arról cikkeztek, hogy a románok gyors visszavonulásra készülnek, és Kolozsvár visszavételé után a magyar katonák „felszabadító útjukban nem fognak megállni a demarkációs vonalig”.²⁰⁴ A tiltakozást azonban brutálisan levertek, a magyar csapatok pedig csak a bánffyhungyadi szérűskertek aljáig jutottak.

A román csapatokat azonban nemcsak a tömegmozgalmak és a Székely Hadosztály javuló harcértékű védekezése állította meg a Király-hágónál, hanem az is, hogy Clemenceau végre megálljt parancsolt a nagyromán álmok azonnali beteljesítésének.²⁰⁵ A magyar szociáldemokrácia azt sem tudta többé tétlenül nézni, hogy elszakított elvtársait a románok börtönbe vetik. Január 21-én a szociáldemokrata Ágoston Péter nagyváradi főispán-kormánybiztos Budapestre utazott, s szinte rátört Károlyira és kormányára, követelve a románok elleni fegyveres védekezés megszervezését.²⁰⁶ Január 29-én Böhm hadügyminiszter utasította a románokkal szemben álló csapatok parancsnokait, hogy a jövőben fegyverrel gátolják meg a románok további előrenyomulását.²⁰⁷ Ezt Vix alezredesnek is a tudomására hozták. A wilsonista pacifizmust taktikus óvatossággal ugyan, de felváltotta a honvédelem szervezése. Február 18-án, a kormány ülésén Károlyi mint köztársasági elnök először jelentette ki, hogy „ha a jog és igazság alapján nem tudjuk, akkor fegyverrel a kezünkben készen kell állnunk arra, hogy létfeltételeinket visszaszerezzük”.²⁰⁸ Február 24-én Vix alezredes azt jelentette belgrádi feletteseinek, hogy „a magyar csapatok visszanyerték a fegyvelmezett, erős sugárzó egységek képét”.²⁰⁹ Egy héttel később, 1919. március 2-án Károlyi

Mihály feleségével és népes kísérettel, Nagy Vince belügyminiszterrel, Böhm Vilmos hadügyminiszterrel, valamint Pogány József katonatanácsai kormánybiztossal együtt Szatmárnémetibe látogatott. Szemlét tartott a székely csapatoknál, s kijelentette, hogy „nem lehet egy nemzetet tönkretenni, nem lehet egy népből kiirtani az önfenntartási ösztönt, mely vele azt mondátja, hogy élni akar, [...] s ha a párizsi békekonferencia [...] Magyarország földarabolása mellett döntene, akkor mi a végszükség esetében még fegyverrel is fölszabadítjuk ezt az országot”. Beszédét tomboló lelkesedés fogadta, majd Károlyi kiment Szinérváraljára, a frontvonalra is, és részt vett Ungvári Lajos tizedes temetésén, akit román golyó ölt meg. A hangulat a pesti szocdem vezéreket is elragadta, pedig a hosszú vonatútón még attól féltek, hogy az ellenforradalmár székely legények felkoncolják őket. Böhm Vilmos arról beszélt, hogy: „ez az ország a mi hazánk”, és „ha elveszik a szénünket, fánkat, vasunkat, érceinket, elveszik a megélhetésünket; akkor már nincs mit veszítenünk, és csak az élet és halál kérdése marad meg számunkra”. Pogány pedig azt magyarázta, hogy magyar és szociáldemokrata „egyet jelent”. Csak az volt a baj, hogy ezt úgy értették: Magyarországon csak szocialista többség lehet. A közelgő választásokra gondolva Böhm biztos volt benne, hogy csak szocdem győzelem születhet, Pogány viszont már úgy vélte: választások sem kellenek.²¹⁰

1919. március 2-án az országgyűlés a szociáldemokrata többséggel a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot a kormányvezetővé választotta. A szociáldemokrata párt vezetői a szociáldemokrata pártot a kormányvezetővé választotta. A szociáldemokrata párt vezetői a szociáldemokrata pártot a kormányvezetővé választotta.

5. MAGYARORSZÁG 1919 ELSŐ HÓNAPJAIBAN: AZ ELKÉSELT FÖLDREFORMTÓL A PROLETÁRDIKTATÚRÁIG

1919. március 2-án az országgyűlés a szociáldemokrata többséggel a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot a kormányvezetővé választotta. A szociáldemokrata párt vezetői a szociáldemokrata pártot a kormányvezetővé választotta. A szociáldemokrata párt vezetői a szociáldemokrata pártot a kormányvezetővé választotta.

5.1 „NEM ENGEDEK MAGAMRA FÉKET
RAKNI.” KORMÁNYPÁRTOK ÉS ELLENZÉKIEK
1919-BEN

Az őszirózsás forradalom 1919. március 2-án alig volt négy hónapos, s máris nagyon öreg volt, vezérei elhasználtak, hívei megrikultak, kiábrándultak, vagy azt tervezték, hogy áteveznek a világforradalom bolsevik vizeire. Az első két hónap béremeléseit elvitte az infláció – bár annak mértéke lassult, s valamivel a háborús átlag alatt maradt –, a munkásosztály kezdeti eufóriáját pedig a szénhiány miatt mind gyakoribb gyárbezárások fújták el, egyre több lett a munkanélküli. Az impórtlehetőségek beszüntetése miatt a forradalom

után a háború előtti szénellátás alig 30 százaléka állt a nemzetgazdaság rendelkezésére, s a hazai széntermelés 40 százaléka a megszállt területeken maradt (a pécsi szénmedence és a Zsil-völgy jó minőségű feketeszeke). Az ipari termelés a fele volt az utolsó békeév átlagának. A falvakban viszont a munkakétség hiányzott, mert a falu szegénysége a földreformra várt, s nem szegődött a tavaszi szántásra, hiába akadt munkaalkalom más földjén.¹ 1918 végén a korábbi évek átlagához képest a szántóterületnek mindössze 60 százaléka volt bevetve – igaz, ebben a kiadás esőzések legalább annyira közrejátszottak, mint a munkahajlandóság hiánya. A középosztály nyomora nem szállt alább, s a Budapestre érkező erdélyi és felvidéki menekültek arra emlékeztették őket, mi lesz a jövő. A fővárosban február közepén újra bevezették a hústalan napokat. Nem volt zsír, mert a bácskai sertésállományt nem sikerült elhajtani a megszállók megérkezése elől. A vendéglőkben korlátozták a választékot, a legtöbb helyen már csak a napi menüt lehetett rendelni. A január közepén Budapestre érkező amerikai gazdasági és békemissziók (Alonzo E. Taylor és Archibald Coolidge vezetésével) részvétellel nézték a vergődést; volt egy-két diplomatikusan együtt érző szavuk a székely menekültekről, gratuláltak a nekik átadott *Nem! Nem! Soha!* feliratú plakátok hatásos grafikai megoldásához, ugyanakkor azt jelentették Washingtonba, hogy Bécsben még nagyobb az éhezés, és az osztrákok már csak humanitárius okokból is megérdemelnék Magyarország gabonában gazdag nyugati határszéleit.² Kívülről minden másképp látszik, s összevetve a két egykor összetartozó ország helyzetét, 1919 telén és tavaszán valóban Ausztria volt rosszabb helyzetben. Arra azonban nem gondolhatott, hogy fegyveresen szerezzen érvényt követeléseinek.

Minden nehézsége ellenére a magyar köztársasági rendszer nem volt az összeomlás szélén, legalábbis pénzügyileg

biztosan nem. Novemberben és decemberben a leszereléssel kapcsolatos egyszeri kiadások – mintegy hárommilliárd korona – bőven megterhelték ugyan a költségvetést, de ezek 1919 januárjától meredeken csökkenni kezdtek.³ A novemberi forradalmi káoszban még alig volt bevétele a kormánynak, amit jegybanki pénzteremtéssel ellensúlyoztak, de decembertől újra megindult az adószedés, és februárban beszüntették a bankóprést.⁴ A havi deficitet kezelhető mértékre (100–150 millió korona) szorították le. Míg 1918. október 31-én a Károlyi-kormány 1200 millió korona pénzeszközállománnyal rendelkezett, addig 1919. március 21-én már több mint tízszeresével; a pénzügyi intézetek a kormányt ostromolták a kölcsöneikkal, a betéti politika sikeressége következtében a Pénzügyi Központ nagy pénzbőséget jelzett.⁵ A betéti kamatlábakat a pénzügyi intézetek csökkentették, s a kormány évi 4 százalékos kamattal tudott egymilliárdos kölcsönhöz jutni a budapesti nagybankoktól. A korona – a köztársaság egyetlen látható köteleke a monarchikus múlttal – a Károlyi-éra alatt kevesebbet veszített az értékéből, mint ahogy szaporodott a papírpénzmennyiség.⁶ Magyarul: a növekvő pénztömeg még mindig nem szakadt el az országban lévő forgalmi tőke értékétől, és a gazdaság távol állt a fizetőeszköz teljes lezülésétől – az csak a békekötés után indult meg igazán.⁷ Ezért is történhetett, hogy bár a zürichi tőzsdén sokan játszottak a korona esésére, krónikus valutahiány nem alakult ki. A teljes pénzügyi szuverenitás felé vezető újabb lépés lett volna a közös valuta felülbélyegzése. Ennek időpontját is kitűzték 1919. március 25-ére, de addigra az első Magyar Népköztársaság pályája dicstelenül lezárult. Az állam gazdasági térnyerése a Károlyi-korszakban – a fővárosi közlekedés, a vasgályák és kőszénbányák állami kezelésbe vételével – az első világháborús államkapitalizmus folytatása volt, ezúttal már

a „rideg kapitalizmust” ostromozó szocialista ideológiával – és hiánygazdálkodással. Az állam (viszonylagos) pénzügyi egyensúlya azonban önmagában kevés volt a politikai üdvösséghez, s ha termelő és kereskedő továbbra sem járt rosszul az inflációs pénzben, a falusi és városi fogyasztó annál inkább. Az optimizmus hiányát jól jellemezte, hogy a kormány polgári (Károlyi-párti és radikális), valamint szocialista miniszterei időről időre arról próbálták meggyőzni egymást, hogy a *másik* vegye át mindentül a kormányzás felelősségét. Tragikus nehézségek között kormányzunk, a hibák ebből származnak – vontá meg még újévkor Károlyi Mihály a mérleget.⁸ A kormányfő 1918 végére gyakorlatilag elvesztette pártját: Batthyány Tivadar és Bärtha Albert december 11-ei kiválása után karácsony előtt Lovászy Márton és több államtitkár is távozott a kormányból – igaz, a formális pártszakadásra csak január végén került sor. De talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy a Károlyi-párt vesztette el vezérét, aki újévi beszédében azt is kijelentette, hogy bár konzervatív pártra Magyarországon szükség van, annak ő a vezére többé nem lehet. „Nem engedek magamra féket rakni” – mondta, miközben arról beszélt, hogy üdvös a szocialista befolyás a polgári pártokra. Hívei elcsodálkoztak, hogy külön bálványuk nézeteinek gyorsvonata annál is gyorsabban száguld, mint ahogy gondolták. „Robogó vonatra kell szállnunk – mondta Hock János, a Nemzeti Tanács elnöke kimért papi szavakkal –, de nem szabad a robogó vonat elé, a sínekre fektetni Magyarország tradícióit.”⁹ Hock aggodalma katolikus meggyőződését is tükrözte. Csernoch hercegprímásnak azt írta még 1918. október végén: „A forradalom érik mindenütt. Ennek mérséklő és levezető csatornája akarok lenni, hogy a vízőzönben az egyházam bárkáját mentsem. Az új igazságokat akarom összeegyeztetni a régiekkel. Saját tes-

temmel!”¹⁰ Ő és még néhányan – a református Juhász Nagy Sándor, Jánosi Zoltán, Nagy Vince stb. – kitartottak Károlyi mellett a régi hívek közül, de inkább csak becsületből. Éreznük kellett, hogy egyre inkább mellékszereplővé válnak egy olyan darabban, amely elvesztve eredeti szerzőjét már önmagát írja tovább. Hock János nem volt átlagos pap, de Károlyi oldalán valósággal a prófeta szerepét töltötte be: megjövendölte a jó időket még októberben, s előre jelezte a bukást is, amikor a szocialisták Károlyi fejére nőttek.¹¹ Károlyi másik fegyverhordozója, Lovászy Márton viszont szakított vezérével, Polgárszövetséget alakított, s azt gondolta, hogy „az összes polgári elemek koncentrációja” elég lesz arra, hogy a folyamatos balra tolódást, az ország bolsevizálódását megállítsa. Zászlójára a területi integritást írta, de jobbat ő sem tudott annál, mint hogy kérje Magyarország francia megszállását. Saját munkánkat azonban mások ritkán végzik el helyettünk: Vix alezredés kosarat adott Lovászynak, nem pedig marókkói szpáhi lovasokat. A polgári tömörülés elmaradt, külön bontotta ki zászlaját a budapesti nagypolgárság Magyar Polgári Pártja és a jómódú gazdatársadalmat képviselő Országos Földműves Párt, amelynek a Gazdaszövetség révén jelentős vidéki hálózata volt. Ez utóbbiakhoz társult egy időre Nagyatádi Szabó István kisgazdapártja is, de talán csak azért, hogy minél magasabb áron adja csatlakozását Károlyi egyre nagyobb gondban lévő kormányához. A kisgazdák, akiknek növekvő számú pártszervezeteik voltak vidéken – csak a szociáldemokrata pártszervezetek gyarapodása tudott versenyre kelni velük. Somogyban például 33 kisgazda falu volt, és 24 szociáldemokrata, Zemplénben 15 szociáldemokrata település és 10 kisgazda, Hevesben pedig 16 szociáldemokrata szervezet, 15 kisgazda állt szemben. Hajdú-Biharban viszont Juhász Nagy Sándor Földműves Szövetsége a Károlyi–Nagyatádi-

koalíciónak szervezte a hajdúsági parasztyárosokat. Mindezen megyékben csupán egy-egy pártszervezete volt: Lovászyékénak és Károlyiéké, a Mezőfi Vilmos-félé szakadár szociáldemokrata pártnak és a Polgári Pártnak. Jászi ugyanakkor felszámolta az Országos Radikális Pártot, felszólítva híveit a szociáldemokraták támogatására, miután hiába panaszkodott, hogy ahol tehetik, a szocialisták a magán- és köztisztviselőket „bepöfozzák” a szociáldemokrata pártba.¹² „A polgárság megbukott, ennél le kell vonni a konzekvenciáit” – mondta Szende Pál Jászi nevében a március 17-ei kormányülésen, kijelentve, hogy a Radikális Párt mint polgári párt nem akar fennmaradni.¹³ A Jászi és társai által másfél évtizeden keresztül fényesített szociális liberalizmus nem az ellenforradalommal szemben kapitulált, hanem a szocialista diktatúra közeledtére menekült a csődeljárásba, miután biztosítékokat kapott, hogy a győztes lista befutó helyein még ott lehetnek pártvezetők. Nagy György pedig kuruc republikánusait adta Károlyinak, „csak azért is”, dacból, hogy fékezze a köztársasági elnököt a túlságos balra tolódástól.

A rendszer igazi ellenzéke azonban az 1919. február 19-én, Bethlen István vezetésével megalakult Nemzeti Egyesülés Pártja (NEP) lett. Vezérét sokan már ekkor a jövő emberének tartották. Bethlen a NEP-et polgári gyűjtőpártnak szánta, de túlságosan közel volt még az összeomlás, s Tisza és Andrássy politikai árvái közül túlságosan sokan tülekedtek az új formációban ahhoz, hogy Bethlen egyedüli vezérszerepet tudjon magának biztosítani az ellenzéki térfelén. Lovászyhoz hasonlóan Bethlen sem tudta táborát egy zászló alá toborozni. Talán azért, mert nem is volt egy tábor mindaz, ami jobbra volt a szocialistáktól. Pedig az új pártot Bethlen nem is Tisza örökségére építette, hanem a Károlyiban való csalódásra, az ország feldarabolásától való növekvő félelemre és

a magántulajdont érő egyre szélesebb körű támadásra: „Mi férfiak vagyunk, és mint férfiak meg is tudunk halni. Azonban a vesszőt megcsókolni sohasem fogjuk” – vetette oda öntudatosan a kormány államtitkárának a nagybirtokosokat tömörítő Országos Magyar Gazdasági Egyesület közgyűlésén 1918. december elején. Az új idők hírnöke azonban már az öntudatos férfiak ajtaján is ott dörömbölt. A Nemzeti Egyesülés Pártja húsztágú szervezőbizottságában két nő is helyet foglalt a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének (MANSZ) képviselőiként: Tormay Cécile és Ritoók Emma. A nők részvétele a magyar politikában azzal kezdődött, hogy Károlyi Mihály a Nemzeti Tanácsba meginvitálta a baloldali feministákat, de Bethlen mozgalmát is részben elszánt asszonyok szervezték. Gyermeektelenek voltak és egyedülállók, ugyanúgy, mint a baloldali feminista Bedy-Schwimmer Róza, csak nem bő szabású reformruhákba öltöztek, hanem régen elkopott sárga estélyi cipőkben járták a lucskos pesti kövezetet. A jó ügy összeesküvőinek érezték magukat; úgy gondolták, a saját táborbéli férfiak is gyávák és konjunktúráznak, de identitásukban ez különös módon csapódott le. Ritoók Emma például, akinek barátságát izzó antiszemitizmusa ellenére is olyan férfiak keresték, mint Ernst Bloch és Balázs Béla, azt írta: „Sohasem voltam feminista, mert szellemileg mindig férfinak éreztem magam.”¹⁴ Feministák és „magyar asszonyok” útjai néha meglepő helyszíneken keresztezték egymást. A Károlyi-palota sokat látott klasszicista épülete nem csupán a forradalom, hanem a reakció átjáróháza is volt 1918 őszén-telén. A *Bujdosó könyv* íróője is többször megfordult a Károlyi-palotában, hogy az asszonyok ellenforradalmát szervezze, mert ott lakott mozgalmá egyik patrónusa, az erdélyi Mikés Ármin gróf, aki mellesleg rokona is volt Károlyinak. Egyik ilyen látogatásukkor juttathatták el Károlyihoz a magyar integri-

tás védelmében írt, „a művelt világ asszonyaihoz” címzett, francia nyelvű memorandumukat – amit Károlyi felkérésére, a kormány pénzén írtak.¹⁵ „Még mindig hittünk abban, hogy egyéni külföldi ismertségek ilyen világtörténelmi pillanatban jelentenek valamit” – írta később Ritoók Emma saját illúzióiról.¹⁶ Károlyi viszont alighanem már túl volt az illúziókon. A kéziratra azt írta: „A politikai részt igen rossznak tartom, semmiképpen sem egyezik a kormány általános programjával. Az adatok nem rosszak. Végtelen tápintatlansággal van kezelve. A hölgyeket nem kell azonban megsérteni” – még kell velük értetni, hogy nem lehet Magyarország területi integritását megmenteni.”¹⁷ Ugyanéz a nagyúri bécsületesség vezette akkor is, amikor az amerikai Taylor-misszió tiszteletére adott fogadásra az ellené szervezkedő Bethlen Istvánt is meghívta, hiszen meggyőződése volt, hogy ha az ő pácifista harca elbukna, a reakció képviselői a nemzét szükséges tartalékai lehetnek. Azok is lettek, de ezt ekkor még sem a demokráta, sem a konzervatív gróf nem sejtette. 1918 őszétől féloldalassá vált a magyar politika: a baloldal reflektorfénybe kerül, a jobboldal viszont úgy mérült bele a sötétségbe, hogy az a látszat keletkezett, mintha nem is lenne jelen.¹⁸ Ez azonban csak a látszat volt. Az országvesztés kudarcának savanyú talaján kisarjadt szervezetek, a Területvédő Liga, a Turán Szövetség, a Magyar Keresztény Royalista Club vagy akár az Ébredő Magyarok arra emlékeztettek, hogy a múlt nem halt meg egészen. Pedig mások voltak, mint a múlt pártjai: hangosabbak, érdekesebbek. Igaz, a tömegek hiányoztak mögülük, vagy a polgári lakások kopott foteljeiben hallgattak még. Az egyetlen hatásos gesztust a Fejér Megyei Törvényhatósági Bizottság közgyűlése tette. Itt Károlyi József gróf, a köztársasági elnök féltestvére, a megye leváltott főispánja bizalmatlansági indítványt nyújtott be a kormány ellen,

kétségbe vonta az ellenőrzés és felelősség nélküli kormányzás törvényességét, sőt kijelentette, hogy „a kormány működésében aknamunkát lát a keresztény világnézet és a nemzeti történelem megszentelt hagyományai ellen”.¹⁹ Előterjesztését a megyegyűlés egyhangúlag fogadta el, Nagy Vince belügy-miniszter azonban gyorsan leverte a kúreckodó municipális lázadást. Nem lett komolyabb következménye a két nappal későbbi gyöngyösi közgyűlésnek sem, ahol Bozsik Pál városplebános indítványára nyilvánították törvénytelennek a kormányt. A törvényhatósági közgyűléseket betiltották. A községi és fővárosi néptanácsokról szóló 1919. évi VII–VIII., illetve a törvényhatósági néptanácsról szóló 1919. évi XVI. néptörvény mind a fővárosban, mind a megyei törvényhatóságok esetében radikálisán átrendezte a közigazgatást. Az igazgatási szakszervezeteket természetesen nem lehetett leváltani, de a közigazgatás régi embereinek lefejezése zavartalanul folytatódott, s helyükbe mindenütt szocialisták kerültek. Választás helyett delegálással. A grófok tiltakoztak, de az utca nem mozdult meg a vármegye felravatározásakor.

Jobboldali tömegek a templomokban vagy a templomok közelében gyülekeztek. Mind Székesfehérváron, mind Gyöngyösön nagy katolikus központok adtak színpadot a teátrális tiltakozásoknak. A szocialista *Népszava* és a szabadkőműves *Világ* előszeretettel öltöztette fekete papi csuhába a kormányellenes megmozdulásokat, ám a helyzet nem volt ilyen egyszerű: a katolikus egyház magatartása árnyaltabb, a katolikus politika mozgása pedig sokkal összetettebb volt az antiklerikális pamfletirodalom által sugallt képnél. A katolikus érdekek szószólója, a Keresztényszociális Néppárt és a hozzá kötődő Katolikus Népszövetség sajátos helyzetben volt. Az utolsó Wekerle-kormányoknak a Néppárt is tagja volt, a régi korrupt világot azonban nem szerették, a katolikusokat leckéz-

tező Tiszát támadták, a kihunyó rendszer liberalizmusát pedig destruktívnak tartották. Az új katolikus politikát az antiszemita hang is sokszor jelezte, bár ez utóbbi nem mindenre volt jellemző. „Sokszor hitettük el magunkkal, hogy, állami életünk keresztény, pedig valójában nem volt az” – írta önkritikusan az elnök, Giesswein Sándor a *Katolikus Szemlé*ben, és azt is hozzátette: „Nekünk a katolicizmus békeszerző hatalmáról és hivatásáról alig volt fogalmunk – pedig ezzel odázhattuk volna el a világháború veszedelmét.”²⁰ „Új idők küszöbén” – ez volt Giesswein írásának címe, és keresztény kollégái nem haboztak átlépni azt. A keresztényszocialisták képviselői a forradalom első napjaiban siettek bekerülni a Nemzeti Tanács választmányába (Ernszt Sándor, Giesswein Sándor, Haller István, Huszár Károly, Turi Béla), sőt egyikük, Persián Ádám újságíró, az *Alkotmány* című katolikus napilap vezércikkírója katolikus egyházügyi kormánybiztos lett. A prímás szűkebb hazája, Esztergom, valamint Bars vármegye keresztényszocialista főispánt kapott Beniczky Ödön, a későbbi belügyminiszter, illetve Bartos János személyében. A politikában mindennek ára van. A köztársasági kormány a királyi főkegyúri jog teljes jogú örökösének érezte magát, ezért igényt tartott a főpapok kinevezésébe való beleszólásra és az egyházi nagyjavadalmakkal való rendelkezésre is. A kormánybiztos Persiánnak nem esett nehezére azonosulni ezekkel a célokkal, párttársai és pap barátai (Ernszt Sándor, Vass József, Turi Béla, stb.) pedig püspöki pozíciókat reméltek az új kurzus egyházpolitikájától. A katolikus egyház legfelsőbb vezetése kívárt és alkalmazkodott; a püspöki kar nyilvános közleményben köszöntötte a „magyar köztársasági népkormányt”, és felajánlotta földbirtokait a demokratikus fejlődés szolgálatára, valamint a földbirtokreform megvalósítására.²¹ Az egyházfejedelmek a katolikus autonómia szószólói lettek, a püspöki

kar a királyság bukását „az egyház szabadságának” megnövelésére igyekezett felhasználni. A simulékony – de korántsem őszinte – diplomáciára szükség volt: az egyházban belső feszültségek is gyülekeztek. A novemberi pesti utcákon ott kőboroltak a feleslegessé vált tábori lelkészek is, az alsópapság sokszor nyomorgó és többnyire elégedetlen fiataljai pedig tanácsokat alakítottak. A november 15-én mintegy száz katolikus lelkész és hitoktató részvételével megalakult Papi Tanács még a forradalomnál is többet akart, „jobb, szebb és ideálisabb világot”. Ami a legradikálisabbak számára a cölibátus „megalkuvás nélküli” megszüntetését jelentette volna, s mindazt, mi ezzel jár: állami fizetést a felosztandó püspöki birtokok jövedelméből, családi pótlékot, tatrai üdülést meg szanatóriumot, betegbiztosítással. S persze a papi hierarchia demokratizálása után a protekciós rendszer eltörlését és a fizetési osztályokban való fokozatos előmenetelt – mai szóval „életpálya-modellt”. Szép új világ illúziója volt a katolikus papság „polgári demokratikus forradalma”, amihez azért hozzátehetjük, hogy az egyházi karrier azért korábban is a szociális mobilitás legnagyobb előmozdítója volt. Minden lázadásuk ellenére a Papi Tanács tagjai már alakuló ülésükön „gyermeki szeretettel” üdvözölték hercegprímásukat, aki néhány hónap alatt türelemmel és ügyes diplomáciával szerelte le az egész kezdeményezést.²² A papi szocializmus ráadásul nem mindenütt talált hívekre az alsópapság soraiban sem. Amikor egy fiatal szocialista agitátor arra szólította fel a zalaegerszegi megyeházára összehívott papságot, hogy hagyjanak fel „a keresztrel való üzérkedéssel”, s tegyék le a hűség esküt a köztársaságra, cserébe jó életet és feleséget kapnak, a fiatal Mindszenty József – ekkor még Pehm József néven népszerű hittanár a helyi főgimnáziumban – harcosan kiáltott közbe: „Tartsa meg magának a fehérnépeit!”²³ Zalában és főleg Vas-

ban, ahol a kisbirtok aránya a legmagasabb, a földtelen zseléreké pedig a legkisebb volt az országban, nem a forradalom pártjai kapaszkodtak meg a parasztságban, még csak nem is a református színezetű kisgazdák, hanem a népszerű papság fedezékében szervezkedő keresztényszocialisták, akik egyedül Vas megyében több mint 120 helységben alakították párt-szervezetet a korszakban.²⁴ Pehm József és egyházi előjárója, Mikes János szombathelyi püspök azon kevések közé tartoztak, akik a Károlyi-korszakban is mindvégig nyíltan vállalták királyságot meggyőződésüket. Harcos legitimizmusuk miatt mindkettőjüket internálták is – a „demokratikus diktatúrában” ellenforradalmi politikai fogoly nem sok akadt rajtuk kívül. Az egyháziak többsége azonban ekkor még nem ment Mindszenty után, a köztársasági kormány pedig az utolsó ülésén is kánonoki és apáti javadalmakba való kinevezések ügyében döntött. A keresztényszocialisták emelkedő csillaga, Vass József, a későbbi Bethlen-kormány egyik legfontosabb minisztere szintén a kormány egyik utolsó rendelkezésének köszönhetően lett a budapesti tudományegyetem hitszónoka.²⁵

5.2 „A MAGÁNTULAJDON PARCELLÁS FANATIKUSAI.” A FÖLDREFORM TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA

A forrásban lévő politikai életben már decembertől állandósult a kormányzati válság, amely január közepén csak úgy oldódott meg, hogy Károlyi köztársasági elnök lett. Kívánságára a szürke Berinkey Dénes – engedelmes végrehajtóként – vállalta, hogy átvészi a miniszterelnöki tisztséget. Marxnak

a forradalomról szóló, gyakran idézett, találó megjegyzését most is igazolta az idő: ha október 31-én, az összeomlás közepén a kormányzati felelősség vállalásában ott volt a tragikus hősiesség pátosza, úgy az elnöki posztra való menekülésben és a Berinkey-kormány tevékenységében már a bohózat rejlett ott. Jászi Oszkár véglegesen lemondott, egyetemi kormánybiztos lett, a katolikus Chestertont olvasta, majd egy időre elment a somogytúri dombok havas magányába egy szerelmes asszony társaságában lovagolni. A kabinetbe bevonták Nagyatádi Szabó Istvánt, hogy a népkormány fennállásának harmadik hónapjában végre biztosítsák a magyar társadalom 60 százalékát kitevő paraszti rétegek támogatását.²⁶ Nagyatádi előbb tárca nélküli, majd népgazdasági miniszter lett; lényegében azonban második agrárminiszterként tevékenykedett. Károlyi ugyanis saját hűséges hívét, Buzá Barnát nem akarta elküldeni a kormányból, és a „csizmás” Nagyatádit egyébként sem igen kedvelte. A személyes ellenszenv azonban nem változtatott a lényegen. Úgy tűnt, hogy a kisgazdavezér kormányba emelésével a város és a falu erőforrásokért folyó leplezetlen politikai küzdelme eldőlt: Károlyi a túlnyomó többséget alkotó paraszti társadalom mellett tette le a garást – a paraszti társadalom öntudatos részét képviselő kisgazdapárt pedig Károlyi mellett. Két héttel később elkészült az 1919. évi XVIII. néptörvény „a földművelő nép földhözjuttatásáról”, amelynek megalkotása november óta húzódott.

A forradalom győzelmekor nem volt olyan nagybirtokos, egyház, párt vagy testület, amely ne támogatta volna „a hősök földhözjuttatását” – pontosabban szólva: amely ellent mert volna mondani ennek a tervnek. Még a gögös Festetics Tasziló herceg is ingyen adta ijedelmében a fát somogyi birtokain, és olcsó parcellákat ígért a Balaton partján. A november végi földbirtok-politikai ankéton azonban a nagybirtok felkészült

közgazdász védelmezői már a gazdasági racionalitást hangsúlyozták pozícióik makacs védelmében, valamint azt, hogy a túlságosan gyors és túlságosan radikális földosztás veszélybe sodorná a városok tejjelátását, és tönkretenné az élelmiszeripart. Ebben csak félig volt igazuk. A nagybirtoknak – különösen a kötött birtoknak – csak egy része volt intenzív gazdasági nagyüzem, és a kisbirtokok egyre nagyobb hányadán – főleg a Dunántúl nyugati részén – megjelent az árutermelő gazdasági racionalitás. A mezőgazdasági nagyüzemek megtartásáért harcoltak a szociáldemokraták is: számukra csak félgőzelem lett volna, ha a régi nagyurak helyett új „kisurak” vették volna birtokba a városok élelmiszer-ellátó hátszágát, és díktálták volna a tej- és húsarakat. A szociáldemokrata pártnak az agrárkérdés kudarcos terület volt, a háborút megelőzően csendben fel is oszlatták azt a bizottságot, amelynek feladata az agrárprogram megalkotása lett volna. 1918. őszén felkészületlenül kerültek a kormányrúdhöz: nemcsak az ország többségét kitevő gazdatársadalomhoz, a földéhes milliókhoz sem volt egyéb szavuk, mint a többlettermelés, a kollektívizált formában megőrzött mezőgazdasági nagyüzem és az állami tulajdon. A *Népszava* azt követelte, hogy minden földet vegyenek állami tulajdonba. A birtokpolitikai ankéton és a sajtóban is erős szocialista hangok hallatszottak amellet érvelve, hogy ne tulajdonba, hanem használatba adják a földet, s írjanak elő kényszerszövetkezést. Ha Tisza Istvának életé végéig az volt a meggyőződése, hogy „a termelés fokozását a kisbirtokos sohasem fogja csak megközelítőleg úgy elérhetni, mint ahogyan azt a szervezett nagyüzem nagy intelligenciával és nagy tőkeerővel megvalósítja”, úgy a falu törpebirtokos vagy nincstelen népe lényegében ugyanezt hallhatta a szocialista agitátoroktól is. A Karl Kaütsky *Agrárfragéját* másoló ortodox marxisták nem tudták mit kezdeni

a paraszti magántulajdonnal; számukra rémületes perspektíva volt, hogy több millió új tulajdonossal gazdagodna a kapitalizmus. Nem véletlen, hogy a szociáldemokrata érvek csak a nagy uradalmak cselédségét győzték meg: jobb az alkalmazotti lét, mint a tulajdonosi – nem földet és tulajdont, hanem kevesebb munkakötelezettséget és nagyobb bért, több ellátást kell követelni. Végül kompromisszumra jutott a kormány, és a szociáldemokraták névleg belenyugodtak a kistulajdonosi társadalom programjába. A törvény földosztó törvény lett, mert birtokmaximumot írt elő, de a földet nem ingyen adta, s nem is ingyen vette el, hanem kártalanítással. Minden 500 holdnál nagyobb területű mezőgazdasági földbirtoknak 500 holdon felül eső részére és minden egyházi birtoknak 200 holdon felül eső részére az államnak kisajátítási jogot irányzott elő. (Nagy földszűke esetén a magánbirtoknál is sor kerülhetett a birtokmaximum 200 holdra való leszállítására.) A kisajátítási érték alapjául azonban nem a háborúban megemelkedett földárak, hanem az utolsó békeév forgalmi értéke szolgált – ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy az érintett földtulajdonos földbirtoka 1918-as forgalmi értékének felét-háromnegyedét elvesztette.²⁷ A nagybirtokosok – ahogy a katolikus egyház is – természetesen tiltakoztak, de az akkori közvélemény nem állt melléjük, mivel a háború „aranyhegyeinek” jogos megadóztatását látták az intézkedésben. A földtörvény kedvezményezettjei a családi kisbirtokot örökhaszonbérletbe kapták volna, amit egy összegben vagy 5 százalékos kamat mellett legfeljebb 50 év alatt törleszthettek. Az ő terhelésük azonban az összes járulékos költséggel együtt sem haladhatta volna meg a kisajátítási érték 20 százalékát. A spekuláció elkerülése érdekében az új kisbirtokokra tízéves elidegenítési és bérbeadási tilalmat mondtak ki. Bár igyekeztek kiskapukat

találni az élelmiszeripari üzemekkel rendelkező, intenzív nagybirtok szövetkezeti formában történő átmentése érdekében – illetve a képzett gazdatisztek érdekében a törvény a 200 holdig terjedő középirtokot is megengedte –, a földkérdésben nem a nagyüzemi racionalitás, valamint a városok olcsó és kényelmes ellátása, hanem az 5–20 holdas családi kisbirtokteremtés, a széles körű tulajdonosi társadalmi létrehozása győzött.

Illetve győzött volna. Senki sem tudta biztosan, vajon lesz-e elég föld az igénylőknek, akik közé az első helyen álló hadirokkantaktól és a második helyen álló hadiözvegyektől kezdve a nincstelén földműveseken át szinte mindenki besorozhatta magát. Még a koplaló pesti kishivatalnok és a „szabad értelmiségi pályán mozgó” szegény újságíró is igényelhetett egyholdas családi kiskertét. (A budai Vérmező felparcellázására annyian jelentkeztek, mint manapság egy vissza nem térítendő támogatással reklámozott uniós hőszigetelési pályázatra.) Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület jogászai arról beszéltek, hogy az igénylési jogcímek több mint négy-szeresét teszik ki a kisajátítható földnek. Jogos volt a kétely, vajon lesz-e elég mezőgazdasági tudás a földéhség mellé, s honnan veszik az új gazdák a gazda gondosságát és a szükséges felszerelést. A földtörvény elfogadása után a *Népszava* arról írt, hogy legalább fél évszázadra vissza fogja venni a magyar mezőgazdaságot a földosztás, „a magántulajdon parcellás fanatikusainak” felelőtlen szaporítása.²⁸ De a törvény gyors végrehajtását – Buza Barna már az elején leszögezte, hogy egy évet szán a föld kiosztására – nemcsak a mindent egy lapra feltevő Károlyi, hanem a történelem elemi ereje is siettetett. Oroszországban Lenin 1917-es földdekrétuma, akár csak Ferdinánd román király 1918. decemberi földreformja már válasz volt egy kialakult helyzetre: spontán és tömeges

méretű paraszti földfoglalásokat szentesített. Amivel együtt járt a gyújtogatás, a pusztítás anarchiája. Ezt a novemberi parasztfőrradalomban belekóstolt magyar forradalmi kormányzat mindenáron el akarta kerülni. (Novemberben és decemberben Magyarországon is voltak szórványos földfoglaló mozgalmak.)

Károlyi személyesen is jóvátételként fogta fel a törvény megalkotását: a fél évszázada késlekedő és egyre felemásabb paraszti polgárosulás egyszerű aktussal történő kárpótlásaként. Talán az egész őszirózsás forradalom legemlékezetesebb pillanata volt az 1919. február 23-ai kápolnai földosztás. Ezen az esős, kora tavaszi napon Károlyi Mihály saját birtokán, a 38 000 holdas debrői uradalom sáros fekete földjén, rancos arcú parasztemberek, villogó filmkamerák, népből gyönyörködő pesti politikusok és törtető újságírók gyűrűjében a kápolnai honvédemlékmű tövében megkezdte a földosztást. Az első parcellát egy hadirokkant földműves jobbágyivadéknak, Antal Jánosnak mérte ki. „Évszázados igazságtalanságot jöttünk jóvátenni” – mondta Károlyi, és kifejezte reményét, hogy az erdélyi hegyekben és „Tótföld völgyeiben” is meghallják majd, hogy „itt megváltozott minden”, s nem fognak Bukarestbe és Prágába vágódni.²⁹ Vajon komolyan gondolta-e még, vagy csak másoktól nem akarta elvenni a reményt? Nagy volt az ünneplés, beszélt még Mayer János kisgazda alvezér és Buza Barna, s ott volt a lelkes Móricz Zsigmond és Krúdy Gyula is. Utóbbi azt írta: „a negyvennyolcadiki napok hangulata, színe, illata szállódott a levegőben.”³⁰ Az ünnepést sürgős hétköznapiak követték. Károlyi és Nagyatádi formálisan is választási szövetséget kötött, a földtörvény alapján felállított Országos Birtokrendező Tanács vezetése alatt pedig 1500, erre a célra felkészített földmérnök, jogász és gazdaszt kezdte meg az országban a földosztás előkészítését.

E háromtagú birtokrendező bizottságok március elején már 188 járásban, illetőleg ezeken belül 570 felosztási körzetben tevékenykedtek.³¹ Összeírták az igénylőket, és csillapították a türelmetleneket, ám tényleges kisajátításra csupán a gödöllői koronauradalom kerepesi birtokán, valamint néhány zempléni közlegelő esetében került sor.³² Krúdy mégis tévedett. A kápolnai földosztás megnyert csatája pirruszi győzelemnek bizonyult, a földreformból nem lett „új honfoglalás”. Hiába hozta Garami Ernő a munkásság üdvözetét Kápolnára: a politikus egyre magányosabb volt, a magukat nyeregben érző szocialista alvezérek nem követték őt a munkás-paraszt szövetségbe. Böhm Vilmos a kápolnai földosztás napján a bebörtönözött Kun Bélának vitt szivart a gyűjtőfogházba, levetette róla a darócruhát, s Kunfi Zsigmonddal együtt – bár később hevesen tagadták – valószínűleg már ekkor elkezdtek kitapogatni a szocialista-kommunista közös jövő lehetséges körvonalait.³³ A munkás-paraszt összefogás legnagyobb akadálya 1919 telén a divatba jött bolsevik eszkatológia és az egyre erősebb kormányzati pozíciókkal rendelkező szociáldemokraták identitáspolitikai radikalizálódása volt.

Mert a januári kormányválság igazi nyertesei végül a szociáldemokraták lettek, s nem a kispapok. A kormányban megnőtt a súlyuk: kettő helyett immár négy minisztert adtak Berinkey Dénes kabinetjébe. Igaz, ha Garami Ernőn múlik, ő kiléptette volna pártját a kormányból, hogy rendezze a szétartó baloldal összekuszálódott sorait, de Károlyi Mihály – Kunfival összefogva – maga ment el a Szociáldemokrata Párt január 7-ei választmányi gyűlésére, hogy annak tagjait meggyőzze az ellenkezőjéről. Intervenciója sikerrel járt. Azt mondta, erősen él benne a hit, hogy a szocializmus az egész világon dalmaskodni fog – és a pártválasztmány tagjai megbűvölve hallgatták, hiszen mégiscsak az a gróf Károlyi mondta mind-

ezt, aki soha nem utazott sehova inasa nélkül, hogy legyen, aki reggel befűzze a cipőjét. (Arról viszont Károlyi hallgatott, hogy néhány órával korábban még tisztán polgári kormányt is el tudott volna képzelni, ha sógora, Festetics gróf megszábadítja Pogány Józseftől.) A pártválasztmány és a Budapesti Munkástanács hosszas vita után – Kunfi javaslatára – úgy döntött, hogy a szocialisták maradnak a kormányban – és több hatalmat kérnek. De a négy miniszter legalább kétfelé húzott, a szocdem egység már a múlté volt. Garami és az új munkaügyi miniszter, Peidl Gyula a klasszikus reformista politikát képviselték, saját potenciális választói rövid s hosszú távú érdekeit, az iparfejlesztést, az óvatosan és megrázkódtatás nélkül épülő szociális államot. Kiegyezést a társadalom polgári többségével. Kunfi Zsigmond – aki a kettéválasztott kultusztárcából elvitte az oktatást – és Böhm Vilmos hadügyminiszter viszont már inkább a helyét kereste a készülődő világforradalom árnyékában. A demokratikus megmérettéstől ugyanis a Szociáldemokrata Pártban tartottak a leginkább. A januárban és februárban lezajlott német és osztrák parlamenti választások megmutatták, hogy még a legszélesebb demokrácia és a kiemelkedően magas választói részvétel sem hoz abszolút többséget a szociáldemokratáknak. Mindannyian tisztában voltak azzal – Bernben, a nemzetközi szocialista kongresszuson meg is mondták Kunfiéknak külföldi elvtársai –, hogy amíg nem tartanak parlamenti választásokat, addig a kormánynak valójában nincs nemzetközi legitimitása, és senki sem reménykedhet párizsi vízumban.

A választásokról addig is időről időre felrepültek a hírek, de először azért halogatták, mert nem akartak „a forradalom gőzében” szavazni, később pedig azért, mert nem akartak a megszállt területek nélküli csonka parlamentet választani.³⁴ Ez utóbbit a szakadár nemzetiségi vezetők és a béke-

konferencia résztvevői is joglemondásként értelmezhatték volna. Csakhogy a demokratikus népköztársaság választások nélkül a levegőben lógott – ahogy ezt Hatvány Lajos lapja már január elején megírta, parancsoló módon („Választatni!”). Mégis újabb hónapok teltek el, amíg a február 26-i kormányülésen végre elfogadták a választás lebonyolításának keretrendszerét. Általános, titkos és a nőkre is kiterjedő választójog alapján, választójoga lett minden legalább hat éve magyar állampolgárságú, 21 évet betöltött férfinak és minden 24 évet betöltött, írni-olvasni tudó nőnek. A nemek közötti teljes politikai egyenlőség tehát korántsem valósult meg, de a köztársasági választójog így is több mint hatmillió új választót hozott volna a régi parlament által elfogadott utolsó választójogi törvényhez képest. Az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokról szóló 1919. XXV. néptörvény alapján elvben kilencmillió fő választhatott, míg a régi rendszer utolsó hónapjaiban elfogadott Wekerle-féle választójog – az 1918. évi XVII. törvénycikk – csupán 2 750 000 választóval számolt, noha már ez utóbbi is megduplázta a Tisza-kormányok korábbi, nagyon szűk választójogi bázisát.³⁵ A 48. választási kerület magában foglalta a történelmi Magyarország minden megyéjét, beleértve a már megszállt országrészeket is, de mindenki tudta, hogy ez utóbbi területeken csak egy esetleges felszabadulás után lehet pótválasztást tartani.³⁶ Az előrejelzések azt mutatták, hogy nem lesz még a szocialista többség, annak ellenére, hogy a politikai színtér töredezett volt, és nem jött létre domináns párt az ellenzéki térfélen sem. Az Országos Propaganda Bizottság kommunistákhoz húzó vezetője, Varjas Sándor állítólag azt mondta Berinkei Dénesnek: a szocialisták legfeljebb 40-45 százalékra számíthatnak.³⁷ Mások is így kalkuláltak. Egy Andrássy Gyulánának írt levél 240 mandátumból 90-110-et becsült a szocdemeknek;

40-60-at a Dunántúl erős keresztényszocialistáinak és 10-20 mandátumot Károlyiéknek.³⁸ Hangosan senki nem mondta ki, de a közhangulat alapján valószínűnek tűnt, hogy a Károlyi-párt elenyésző kisebbségként lesz jelen az új parlamentben. A Károlyit nem kedvelő Ágoston Péter később úgy emlékezett: Károlyi még pártjánál is népszerűtlenebbé vált.³⁹ A hatalom nélküli kormány és a sodródó Károlyi árnyékában az egymással rivális szociáldemokrata vagy szocialista céger alatt fellépő csoportok a legkülönbözőbb akciókat hajtották végre a népuralom nagyobb dicsőségére és a „megfelelő” választási eredmények kikényszerítésére. Ezek közé tartozott a közigazgatási vezetők elűzése Tolnátlól Zemplénig, de említhetjük az önkényes gyárfoglalásokat, vagy az ellenzéki, „ellenforradalminak” tartott lapok kiadóhivatalainak feldúlását, nyomdagépeinek szétverését is. Az ellenzéki *Pesti Hírlap*, a katolikus *Alkotmány*, a liberális *Pester Lloyd* szerkesztőseiben januárban-februárban a Budapesti Katonatanács utasítására fegyveresek jelentek meg, és életveszélyes fenyegetésekkel akarták megakadályozni az újságírókat a munkavégzésben és a szabad véleménynyilvánításban. A lapkiadók ezért a kormánytól a sajtószabadságot garantáló II. néptörvény betartatását kérték, de kéréseiket elfektették.⁴⁰ Később már a kormánypárti politikusok, sőt a kormánytagok gyűléseinek szétzavarása is napirendre került. A vallásügyi miniszter, Vass János március 15-ei választási gyűlését az a Migray József zavarta szét bandájával, leköpve és felpofozva a minisztert, aki később a nyilasokig jutott, és utolsó könyve azt a címet viselte: *Mit akar a magyar nemzeti szocialista mozgalom?* Magyarországon 1918 ősze óta az állami erőszak-monopólium egy pillanatra sem állt helyre teljesen; a budapesti rendőrség és a vidéki csendőrség bélyeget viselt: a sajtó és a kormány legtöbb tagja is a múlt rendszer kiszolgálóinak tartotta őket, és

képviselőikben egyébként is csekély hajlandóság mutatkozott erőszakhoz folyamodni. A különböző paramilitáris alakulatok, a tengerészkülönítmények, a Népőrség egységei akadálytalanul hajtották végre megbízóik feladatát. A gyárakban rengeteg volt az innen-onnan beszerzett fegyver, decemberben a visszavonuló Mackensen-katonáktól is olcsón lehetett katonai felszereléshez jutni. A Moszkvából hazaérkező Kun Béla is egyik első dolgának tekintette, hogy teherautókat és géppuskát szerezzen a szolnoki fegyverraktárból. A *Népszava* által falra festett ellenforradalom viszont nem létezett: közkatona legalábbis nem voltak, tisztjei pedig polgári hálósobák mélyén lapultak. A Székely Hadosztályra sokan gondoltak; s várták titokban, hogy feljönnek a fővárosba rendet tenni, de a hónapok óta megszakítás nélkül az arcvonalban lévő katonák fáztak, és nem érdekelte őket a kézigránatos hűlőgátlók igénybevétele. bonyolított pesti „kultúrka mpf”. Sokán közülük azt tervezték, hogy otthagják a frontot, s elkese-redésükben inkább a „szabad bevásárláson”, azaz a helybeli üzletek kifosztásán járt az eszük, nem pedig Bánga páter veszélybe került keresztény sajtóakcióján.⁴¹

Egyértelműen a szocialista választási siker klerőszakolását szolgálta az is, hogy a dunántúli nagy uradalmak cselédnépeit a földosztás ellen lázították, a földtörvényben szereplő kiskapuk rugalmas kihasználásával pedig Somogyban és másutt is hatalmas uradalmak azonnali „termelőszövetkeztetésére” került sor. Ez a „csinált” cselédforradalom azonban nem hasonlított az őszi parasztförradalomra. Bár az uradalmak alkalmazottai csoportosan megtagadták a munkát és az állatok gondozását, ezek nem spontán akciók voltak, hanem az egészet a szociáldemokrata pártközpontból vezényelték; Hamburger Jenő kormánybiztos irányításával; pénzzel, agitátorokkal, ígéretekkel, vesztegetéssel, s ha kellett, erőszak-

kal való zsarolással. 1919. március 4-én a Kaposvárra érkező Nagyatádi Szabó István minisztert személyesen Hamburger kényszerítette arra, hogy nyugodjon bele: a megye legnagyobb uradalmából az ő kigazdái nem fognak részesülni, mert a „puszták népe” nem fogja hagyni, hogy megemelt járandóságait a falusi törpebirtokosok mint új tulajdonosok veszélyeztessék. Hamburger a két agrárminisztert egymás ellen sikeresen kijátszva folytatta akcióját, és a választásokig az ország összes közép- és nagybirtokát át akarta venni; hogy a mezőgazdasági cselédek minél nagyobb részét szociáldemokrata választóvá tegye.⁴² Hamburger tevékenysége nyomán március 21-ig – kevesebb mint egy hónap alatt – 60 uradalmat vettek termelőszövetkezeti kezelésbe; a földtörvény rendelkezéseit kiforgatva, „a termelés érdekében” hivatkozva.⁴³ Az így kollektivizált nagybirtokon igazából ment minden tovább a régiekben – legtöbbször a gazdatisztek vagy tulajdonosok maradtak az ügyek intézői, s igyekeztek menteni, ami menthető a rablógazdálkodás elől. „A magyar feudáliszmus örökké hálás lehet a magyar bolsevizmusnak. Ő volt az, mely az októberi forradalom földosztó politikáját diszkreditálta, és a nagybirtokot pusztán vörösre kente, és megmentette” – írta később Jászi, s megállapítása csak annyiban szorul kiegészítésre, hogy az októberi forradalom földosztó politikáját már az októberi forradalom végnapjai idején „vörösre kenték” a szociáldemokraták. A kistulajdonos agrárdemokrácia gyengé szekerének kátyúba lökésével párhuzamosan vetette le magát az utolsó demokratikus rongyait a forradalom, amely ősszel még a korlátlan demokrácia ígéretével érkezett: Károlyi március 16-án, a proletárdiktatúra kikiáltása előtti utolsó levelében azt írta apósának: „Elismerem, és neveltséges volna tagadni, hogy egész egyszerűen diktatúrát gyakorolunk. Erőszakos eszközökhöz nyúlunk,

törvényes alap nélkül törvényeket hozunk.”⁴⁴ Berinkeý szerint a március 17-ei kormányülésen a kabinet úgy határozott, hogy csak a kormányban képviselt pártok részére biztosítja a választási akciót és agitációs szabadságot. Az utolsó választási értekezlet március 18-án volt, amelyen a szocdemek „abszolút nem akartak engedni a kormányban nem képviselt pártoknak akciósabadságot”.⁴⁵ A *Népszava* másnapi vezércikke azt írta, hogy a parlamenti választások tétje, hogy békés vagy erőszakos eszközökkel valósul meg a szocializmus, amelynek bekövetkezése kikerülhetetlen történelmi és gazdasági szükségesség, s ha ezt a szavazók nem értenék meg, és a Szociáldemokrata Párt kisebbségbe kerülne, akkor „el fog következni az erőszakos felforgatások végeláthatatlan korszaka”.⁴⁶ A szociáldemokrata harci riadóüzenete ekkor már csak annyiban különbözött a kommunistákétól, hogy utóbbiaknak semmilyen választás nem kellett, hisz a parlament a burzsoázia kormányzószerve, nem a proletariátusé: „Ne engedd magadat szavazó baromnak felhasználni a nemzetgyűlési választásokon. Le az alkotmányozó nemzetgyűléssel!” – hangzott felhívásuk.⁴⁷ Álláspontjuk kezdettől fogva kristálytiszta egyértelmű volt: „a parlamenti kreténizmus” helyett jöjjön a proletárdiktatúra. A lekicsinylően csak „őszirózsás kerti ünnepélynek” nevezett polgári világ a végéhez közeledett. A Pesti Vigadó orosz pénzen bérelt nagytermében fiatal katonák halálfejes vörös jelvényt viselve éljeneztek Kun Bélának, amikor az arról beszélt, hogyan lehet megszabadulni „a rothadt burzsoá parlamentarizmus ideológiájától”. 1918. december 7-ei első számában a *Vörös Újság* egyszerűen megindokolta, miért nem kell nemzetgyűlés: „A forradalmi nem vitatkozik ellenségeivel, de szertezúzza az elnyomó osztályt.”⁴⁸ Lukács György, a kommunizmus leghíresebb konvertitája a MÁV Északi Főműhelyében „A terror mint jogforrás”

címen tartott előadást. Tíz évvel korábban Kun Béla legfőbb vágya az volt, hogy bekerüljön a *Népszava* szerkesztőségébe, és tollával szolgálhassa a választójogi küzdelmet.⁴⁹ Tíz évvel korábban Lukács György – aki kéziratait Georg von Lukács néven helyezte el a heidelbergi Deutsche Bank széfjébe – még azt írta: „Nincs szükség forradalomra, az elnyomottak egy szikrával sem jobbák az elnyomóknál.”⁵⁰

5.3 „KUN OLYAN EMBERBEN, AKIT NEM LEHET MEGVENNI, NEM BÍZOTT.”

A KOMMUNISTÁK MAGYARORSZÁGI

PÁRTJÁNAK LÉTREJÖTTE

De kik is voltak a kommunisták, és honnan jöttek? Nehéz meghatározni, hogy a kommunizmus és/vagy bolsevizmus története pontosan mikor kezdődött Magyarországon. A kommunizmus Marx és Engels 1848-as *Kommunista kiáltványával* lépett az eszmék történeti színpadára, kétségtelen viszont, hogy ma is használatos jelentését az 1917-es orosz bolsevik forradalomnak és Leninnek köszönheti. Az ismeretlen orosz bolsevik még a háború közepén is egy volt csupán a sok emigráns forradalmi kalandor közül. Alkalomra váró különök szektavezér az antimilitarista békeszekták Svájcban tényező belterjes kisvilágában. Amikor azonban egy német különvonat leplombált vagonjában hazatért Zürichből, s az orosz forradalom kátaton lüktetésében magához ragadta a hatalmat, egy csapásra felfigyelt rá a világ. Lenin messze hangzó első szava a béke volt, és Breszt-Litovszkban azt tette, amire mindenki vágyott Magyarországon is: rövid úton

kivezette országát a világháborúból. Wilson a győztes béke ellen szónokolt, a vakmerő orosz vezér viszont hamarabb cselekedett: vállalta a vesztes békét. A vilmosi Németországgal 1918 márciusában megkötött megalázó békekötés kivégezte a cári birodalmat – Ukrajna, a Baltikum és a lengyel területek szinte azonnal leváltak róla –, de utat nyitott a bolsevizmus világorradalmi törekvéseinek, amelynek lehetőségét az orosz forradalom vezetérei, Lenin és Trockij azonnal megragadták. Miközben Oroszországban és határvidékein kibontakozott a polgárháború, és az éhség tízezerrel szedte áldozatait, a világorradalom jól fizetett vállalkozó ügynökei rajzottak ki szerte Közép- és Kelet-Európába.

Egy volt közülük Kun Béla, a kolozsvári 21-es honvéd gyalogezred 1916-ban Galíciában hadifogságba esett zászlósa, hajdani bohém kolozsvári újságíró és nagy hangú szocialista agitátor, akinek szociáldemokrata pártkarrierjét egy sikkasztási ügy közvetlenül a háború előtt tönkrevágta.⁵¹ Kun a bolsevik hatalomátvételt követő első hetekben, 1917. december végén érkezett a szibériai Tomszkból az orosz fővárosba, Pétervárra.⁵² Rövid időn belül elnyerte fontos bolsevik vezetők, köztük Nyikolaj Buharin, Jakov Szverdlov és Karl Radek bizalmát, akik nem kértek tőle erkölcsi bizonyítványt – Szverdlovnak, aki 1918 nyarán elrendelte a cári család kiirtását, aligha voltak morális skrupulusai –, csupán azt, hogy minél több magyar és más nemzetségu hadifoglyot állítson a kommunista ügy szolgálatába. „Kunnak egész értéke Oroszországban azon alapszik, hogy kb. 100 000 katonát toborzott a Vörös Hadseregnek. Ez képezi a mértéket, hogy hogyan tisztelték. Azzal, hogy bekényszerített ennyi kiképzett embert az orosz hadseregbe, amikor volt idő, hogy egyáltalán nem volt harc képes hadsereg, csak ezek a hadifoglyok. 1918 végén, 1919 elején a magyarok adták az elitcsapatokat” – vallotta később egy

volt hadifogoly magyar tiszt.⁵³ A fogságba esett magyarok közül valóban több ezren váltak a jobb ellátás és a hazatérés reményében, illetve kényszersorozás következtében a bolsevik rendszer vörös zsoldosaivá. (Persze korántsem százezren, hiába ragadta meg möhön és hirdette gátlástalanul a hivatalos kommunista propaganda „a rettenthetetlen százezer” tetszetős, ám fölöttébb valószínűtlen legendáját.⁵⁴) A „toborzás” a szibériai garnizonok senki földjén szemtanúk későbbi vallomása szerint legtöbbször úgy zajlott, hogy ha egy csoport éhes és rongyos magyar hadifogoly érkezett egy táborba, akkor a csoportot fegyveresen körülvették, lezáratták egy barakkba, egy ideig éhezttették őket, majd felszólították a barakkban levőket, hogy csatlakozzanak a bolsevikokhoz, mert abban az esetben lesz magas fizetés és élelem is.⁵⁵ Harcértékük s létszámuk sem lehetett jelentéktelen, hiszen az első évben a polgárháború szibériai frontján harcoló vörös csapatok száma csupán néhány tízezres nagyságú volt.⁵⁶ A bolsevikok ellen forduló cseh légiók ellen először magyar „internacionalisták” vették fel a küzdelmet 1918 tavaszán. Aligha ideológiai megfontolásból: szűk erőforrásaikat, néha pusztán életüket védtek. A kommunizmusnak, ahogy a fehér ellenforradalomnak a Kaszpi-tenger vagy a Bajkál-tó környékén, nem volt különösebb ideológiai tartalma, a vörös és fehér parancsnokok az elemi szükségletek közepette egyféle tudást szereztek meg: „hogyan kell rekvirálni és halomra lövetni ártatlan embereket”.⁵⁷ Kun Béla már 1918. március 24-én megalakította az Oroszországi Kommunista Párt [OK(b)P] magyar szekcióját, s hamarosan ő került az OK(b)P Külföldi Csoportjai Föderációjának – azaz a külföldi hadifoglyok szervezetének – az élére is. Ennek 1918. április 14–18. közötti kongresszusán fogalmazta meg a hazatérők teendőit: „Miért harcolnátok? A hazáért? De a proletariátusnak nincs hazája.

[...] Fordítsátok fegyvereiteket tisztjeitek és tábornokaitok ellen. Legyen mindegyikötök ezredében a forradalom tanító-mestere.”⁵⁸ Kunnak egyre nagyobb lett a hatalma, s egyre több a pénze is: a nyár végére a moszkvai magyar kommunista csoport már 45 embert fizetett munkatársként.⁵⁹ Ő maga társaival együtt – ha hinni lehet Nánássy György beszámolójának – igazán nagylábon élt, az előkelő moszkvai Dresden Szállóban esténként 200–300 rubelt vert el szűkebb kompániájával pezsgőre és vidám női társaságra. Hamarosan agitátorképzést nyitott; Szamuely Tiborral *Szociális Forradalom* néven lapot s „Kommunista Könyvtár” címmel könyvsorozatot indított, amelynek több tízezres példányszámban előállított karcú propagandafüzetei olcsó papíron, harsány zsurnalizmussal foglalták össze, hogy: „Ki fizet a háborúért?” és hogy: „Mit akarnak a kommunisták.” Mindezeket a bolsevik kormány bőségesen dotálta, nem kérve nyugtát vagy számlát, csupán eredményeket.⁶⁰ Ellenfelei az egész hadifogoly-mozgalmat néhány üzletember (Kun Béla, Pór Ernő, Rudnyánszky Endre, Szamuely Tibor) által gründolt korlátlan felelősségű részvénytársaságként jellemezték, annyi azonban kétségtelen, hogy Kun általában megfelelt megbízói elvárásainak.⁶¹ 1918 júliusában Lenin addigi szövetségesei, a baloldali forradalmi szocialisták (az „eszerek”) megkísérelték megdönteni a bolsevik hatalmat. Kun megint jókor volt jó helyen: az eszer felkelés vérbé fojtásakor egy hetvenfős internacionalista osztag parancsnokaként erősítette tovább pozícióit.⁶²

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásakor megnyílt az út hazafelé, bár Kun saját bizalmi emberét, pénztárosát, Seidler Ernőt már korábban hazaküldte tájékozódni. Az október 25-ei előkészítő értekezlet után november 4-én a Dresden Szálló különtermében formálisan is megalakult a Kommunista Magyarországi Pártja, román, cseh és dél-

szláv küldöttekkel, hogy a nemzetiségek is képviselve legyenek. De az új pártban különösebb nemzeti érzés nélkül is magyar hegemonia volt, a nem magyar küldöttek csak Kun Béla statisztái voltak. A november 4-ei alakuló tanácskozás határozata értelmében még novemberben Magyarországra érkezett 80 agitátor és mintegy 100–120 személy a pártmunka közkatonai közül. Később, a proletárdiktatúra kikiáltásáig összesen mintegy 300 bolsevikká lett magyar hadifogoly érkezett Magyarországra.⁶³ Nem mindegyiküket a meggyőződés hajtotta, többségüket talán csak az, hogy pénzt kapjanak a hazaútra. A kommunista „talpasok” többsége otthon el is felejtette kommunizmusát, sőt, közülük néhányan később még Prónay Pál fehér ellenforradalmi különítményeihez is megtalálták az utat. A mozgalom vezetője hálókocsin utazott, dr. Sebestyén Emil k. u. k. ezredorvos nevére kiállított hamis útlevéllal. Kalandos hazaútján Kun sohasem veszítette el lélekjelenlétét, útítársa és famulusa, Nánássy György szerint az egyik galíciai vendéglőben a szállásadó zsidó fogadóné beteg gyermekét is meggyógyította, a határon pedig az osztrák tiszteknek teli szájjal szidta a moszkvai Kun Bélát; a kommunista vezért – saját magát. Kun sok pénzt hozott magával; ezt útítársai is elmondták és leírták, 1919. februári rendőrségi kihallgatásán pedig maga is beszámolt róla, a kommunista történetírás viszont – „a cél szentesíti az eszközt” alapon – napirendre tért felette. A forradalmak sokba kerülnek, ennek ellenére a forradalmak historiográfiája ritkán foglalkozik a finanszírozás kérdésével, amelyeknek legtöbbször és igen érthetően hiányos is a forrásbázisa.⁶⁴ „Pénz van bőven: Adunk még és még számlálatlanul, [...] írja meg, mennyi kell” – írta Lenin pattogva külföldi ágenseinek 1918 őszén.⁶⁵ Kun magyarországi kommunizmusa egy napig sem maradt volna életben a guruló rubelek nélkül. Az orosz pénz különböző

csatornákon keresztül – az orosz Vöröskeleszt bécsi kiréndeltsége, közvetlen futárok stb. – a következő hónapokban is folyamatosan jött Moszkvából, ahol tovább csökkentették az amúgy is szűkös kenyéradagokat, hogy jusson bőven a világforradalmároknak.

Amikor Kun végre megérkezett Budapestre – a különböző beszámolók szerint ez november 17-én vagy november 20-án történt, de inkább az első dátum a valószínű –, nem pihent meg, hanem továbbutazott Bécsbe. Valószínűleg ide szolt *fontosabbik* megbízatása Moszkvából. Friedrich Adlertől azonban kosarat káptott: az osztrák szociáldemokraták nem találták túl vonzónak/megvalósíthatónak Lenin kockázatos világforradalmi ajánlatát, amelyet a magyar elvtárs a cipőtalpába varrott levélben hozott nekik. Kun – bár nem mondott le Ausztria bolsevizálásáról – visszautazott Péstre, ahol a magyar szociáldemokrata vezetőket is megkörnyékezte. Garami kivételével szinte mindenkit, aki számított: Kunfi Zsigmondot, Landler Jenőt, Pogány Józsefet, sőt Buchinger Manót és Weltner Jakabot, a *Népszava* szerkesztőjét is. Eredménytelenül. Egyikőjük sem hitt fantasztikus terveiben. Vagy még mindig a bukott vidéki párttitkárt látták benne. De Kun olyan ember volt, aki ha kidobják az ajtón, az ablakon mászik be. A szociáldemokrata *mainstream*mel elégedetlen pártellenzékhez, Szabó Ervin galileista árváihoz, a Korvin Ottó vezette forradalmi szocialistákhoz, Kelen József és Hevesi Gyula anárchista mérnökköréhez, illetve a Kassák Lajos *Ma* című folyóirata körül gyülekező avantgárd írókhoz és művészekhez fordult. Először ezeket a csoportokat gyűjtötte maga köré, ellentmondást nem tűrve, de állásokat könnyen osztogatva. Hajós Edit, Balázs Béla első felesége, kemény és hajlíthatatlan kommunista volt, összekötője Moszkva felé, de időskorában is azt mondta: „Kun olyan emberben, akit

nem lehet megvenni, nem bízott.”⁶⁶ Gátlátalan alvezérekre és a háborús alvilág nem sokat töprengő közkatonaíra egyaránt szüksége volt. Hamarosan a szélnek eresztett Csernyák-féle Katonatanács tagjai közül is többen Kun Béla körül nyüzsögtek, köztük a Tisza-per későbbi vádlottai, Hüttner Sándor és Sztanykovszki Tibor.⁶⁷ Velük a megvesztegetésben jártas Kun Béla az aprópénz és a kisebb címletek nyelven beszélt. Az egymással laza baráti-rokoni kapcsolatban lévő fiatal értelmiségi csoportok csatlakozását viszont nem a pénz, hanem az könnyítette meg, hogy a megváltásra vártak. Ahogy egyikük, Somló Dezső még október végén megírta Garami Ernőnek: „Nem sok idő múlva [...] nemcsak a polgári szabadságjogok diadala, a szabad és boldog emberi élet beteljesedése is itt vár reánk... Tessék tudomásul venni a mi jelentkezésünket: minél előbb akarjuk a szocialista köztársaságot!” Garami akkor fiókba zárta a levelet, nem hitt a messiásban, Somlót viszont rögtön a párt vezetésébe emelte Kun Béla.⁶⁸ A kommunizmus bolsevik változatának mibenléte gyakorlatilag ismeretlen volt, még a tanult szocialisták számára is. Jellemző, hogy a legképzettebb és az orosz forradalmi mozgalmakban igen jártas Szabó Ervin egyetlen írásában sem emlékezett meg Leninről és a bolsevikokról, egyetlen cikket sem szentelt az oroszországi prolétárforradalomnak.⁶⁹ De nem is volt rá szükség, hogy pontos dogmatika készítse elő a kommunizmust. Kassák Lajos szerint a gyári munkás hívei úgy hallgatták Kun Bélát „akár a gyerekek, odaadással, maguktehetetlenül.” Lehet, hogy nem értették pontosan, Kun Béla viszont láthatóan rögtön kiismerte hallgatóságát: „gesztussal és hanggal uralkodott fölöttük”.⁷⁰ Az üzemek fizikai dolgozóinál jóval szélesebb volt Kun Béla értelmiségi közönsége, ámbár ők sem Marxot vagy Lenint olvasva jutottak el a kommunista táborba, inkább Nietzsche *Zarathustráján*

keresztül. A későbbi kötelező olvasmányokat még senki sem ismerte, a kommunista párt titkársága Kassáktól vette kölcsön Lenin *Allam és forradalom* című könyvét. Nagy tétje nem volt, hogy tényleg el is olvassák: a Lenin melletti döntés önmagában leninistává tette a hívőket. „Felégettük magunk mögött a hidat, a köcsöt elindítottuk a lejtőn, ami nem fog megállni a végcéljáig” – mondta Kelen József, Korvin Ottó bátyja a kommunista szervezkedésről.⁷¹ Vajon gondolt-e egykori szavaira húsz évvel később, Moszkvában, a kommunarkái kivégzőhelyen, mielőtt a sortűz eldördült, vagy utolsó leheletéig kitartott hitében?

„Oroszországban az emberek megpróbálnak egy tökéletesen igazságos világot létrehozni. Ez vallási ügy” – mondta az író Franz Kafka a bolsevizmusról.⁷² Megállapítása a korai magyar kommunistákra is igaz volt Lukács Györgytől Sinkó Ervinig. A bolsevik politika kezdeti vallásos vonzerejéhez kétség sem férhet. A Vasárnapi Kör egyik délutánján Lukács György azt felelte az írónő Lesznai Annának, aki a kommunizmus ígéreteiről faggatta őt: „Még a kövek is üdvözülni fognak.” Lukács megtérése a kommunizmusához váratlan volt. Mégiscsak Georg Simmel tanítványa volt Berlinben és Max Weber közeli barátja a heidelbergi években. Az esztéta és filozófus azonban a szocializmus vallásos deficitje miatt nem kért a szociáldemokrata pártból: a kommunista párthoz való csatlakozását erősen motiválhatta vallásos útkeresése. Türelmetlen messianizmus volt ez, amely végül az erőszakos megváltás mellett tette le a garast, és a proletárdiktatúra követelésében ott lüktetett a „szentek uralmáról” szóló középkori eretnek tanítás emléke is. A kommunista utópia a *Jelenések könyvéből* kölcsönzött „ezeréves királyság” kiliasztikus elképzeléseinek modern felújítása – sugallta a húszas években Mannheim Károly az *Ideológia és utó-*

piában, azután, hogy ő maga végleg kigyógyult a kommunista apokalipszisből. Annyi bizonyos, hogy Lukács az első világháború végén a filozófus Fichte koncepcióját látta megvalósulni: „a legteljesebb bűnösség” korát, az igazság iránti teljes közömbösséget. A trónok ledőltek ugyan; de Lukács nem örült az antant győzelmének sem. „Ki ment még minket a nyugati civilizációtól?” – tette fel magának már a háború elején a Közép-Európában ma is ismerősen borzongató kérdést.⁷³ 1918 tavaszán már azt írta, hogy „most rögtön, ebben a pillanatban meg kell valósítanunk, [...] a földre kell hoznunk az isten országát”.⁷⁴ Ugyanennek az évnek a végén nem Marx-ra és Leninre hivatkozott, amikor megtért a bolsevizmushoz – utóbbit *ekkor* még alig, előbbi csak felületesen ismerte –, hanem a regényíró Dosztojevszkij és a drámaíró Friedrich Hebbel voltak az ihletői, amikor a kezdeti elutasítás után hittételként magáévá tette, hogy lehetséges „az igazsághoz keresztülhazudni magunkat”.⁷⁵ Lukács 1918. december elején a bolsevizmus ellen, 1919. január elején már a bolsevizmus mellett írt hosszú és hatásos körmondatokat. A kommunista elköteleződés előzmények nélküli aktusa innentől kezdve egész gondolkodását irányadóan szabta meg. A *Taktika és etikában* a tragikus hősiesség pátozával övezte fel a forradalmi erőszak szolgálatát: „Csak annak gyilkos tette lehet – tragikusan – erkölcsi, aki megingathatatlanul és minden kétséget kizáróan tudja, hogy gyilkolni semmi körülmények között sem szabad.” Ám a Lukács-rejtély könyvtárnyi irodalma máig nem tud válaszolni arra a kérdésre, hogy miért tartott ki mindvégig – a Ljubljanka vallató szobáiban és a snagovi internálás idején is.⁷⁶ Lukács ráadásul azt vallotta, hogy a forradalmi átalakulás „kulturális és civilizatórikus” pusztításai sohasem szolgálhatnak döntő ellenérvként azok szemében, „akik erkölcsi vagy történetfilozófiai okokból mellette

döntöttek”.⁷⁷ Nem viccelt: egész német műveltsége és ennek a műveltségnek a megtagadása benne volt ebben a mondatban. Am a biánkó csekk kiállítása a destrukcióra a gondolkodó számára döntő vereségnek bizonyult.⁷⁸

Budapesten a Kommunisták Magyarországi Pártja egy hónapon belül másodszor is megalakult, a moszkvaitól különböző vezetéssel. A budapesti alapítók pontos száma, valamint az alapítás helyszíne és időpontja azonban vitatott: a párttörténeti szakirodalom többsége egy november 24-ei találkozót emleget, amelyet Kelén József (Korvin Ottó testvérbátyja) Városmajor utcai lakásán tartottak, a munkásmozgalmi legendárium viszont egy nagyobb gyűlést néhány nappal később, a párt székhelyéül kibérelt Visegrádi utca 15. szám alatt – a műteremlakást Kassák Lajos adta albérletbe az új pártnak.⁷⁹ Azt, hogy az egyes alapító üléseken kik voltak biztosan jelen, máig sem tudjuk – *utólag* mindenesetre egyre bővült a lista, főleg, amikor a kommunista párttörténet 1960–70-es virágkorában ez fontos történelmi érdemmé változott. Akik ott voltak; többségükben fiatalok voltak és zsidók, vagy zsidó származásúak. Így volt ez a Kassák által megörökített Visegrádi utcai kommunista gyűlésen éppúgy, mint Berlinben, Péterváron és szerte Európában, ahol kommunista pártokat alapítottak. A fiataloknak öreg és piszkos volt az új demokrácia is: szüleik megalkuvó és megöregedett vágyaival azonosították. Néhány „öreg” ezt önkritikusan ismerte fel: „Az a program, amelyet én harminc esztendőn át hirdettem, inkább csak csepűragásnak tűnt fel, és nem politikai célnak. Mit jelentett kelet és nyugat nagy átalakulásában az általános, egyenlő és titkos választójog?” – vallotta később Bokányi Dezső, pedig ő húsz éven át volt a magyar szociáldemokraták legsikeresebb szónoka.⁸⁰ Hozzáfűzte azt is, hogy a szociáldemokrácia „konzervatívnak” és „túlhaladottnak” számított a magukat

„többre hivatottnak” tartó fiatal kommunista ellenfelei szemében. Az egyszerre nemzedéki és világnézeti leszámolás néha egészen abszurd módon nyilvánult meg. Az 1918 *Szabadulás* című költői antológiában Révai József *Tizenegyedik ige* című versében olyan sorok dübörögtek, mint hogy „Dögölj meg, anyám!”, „Dögölj meg, apám!”, „Hát dögölj meg, első tanítóm!” Ez már az expresszionista Kassáknak is sok volt, de az ifjú, alig húszéves Révai, akár az antológia többi, félig tinédzser szerzője, Lengyel József, Komját Aladár és György Mátyás, nemcsak szüleikkel szakítottak szívesen, hanem nehéz természetű első mesterükkel is, s lelkes irodalmi csatlósáivá lettek Kun Bélának. A vers egyébként legjobban Márai Sándornak tetszett, meg is írta a *Vörös Lobogóban*, hogy „néhány sora megül az emlékeinkben, és továbbél”.⁸¹ Márai ekkor tizenennyolc éves volt, és az újságírók Otthon Körének sokat látott pamlagain néhányadmagával – állítása szerint Kassákkal, Nagy Lajossal, Franyó Zoltánnal, Kahána Mózással és Barta Sándorral – megalakította a *Kommunista Írók Aktivistája és Nemzetellenes Körét*.⁸² Ez utóbbi eseményről csupán a sajtó, *Vörös Lobogóban* közölt beszámolója maradt fent, semmiféle más dokumentum sem tőle, sem a megnevezett többi írótól nem ismeretes – talán másnap délre ki is aludták az egészet. Az biztos, hogy kommunista vonzalmait és cikkeit Márai nem vallotta be az *Egy polgár vallomásaiban*. Márai és Kassák – vagy a Horthy bírósága előtt Lukács kommunista „megtérítését” magára vállaló arisztokrata festőnövendék, Goszthony Mária – példája mutatja, hogy nem csupán zsidó származású fiatalok váltak rajongókká.⁸³ Szabó Dezső például 1919 februárjában nem az ellenforradalom, hanem a kommunizmus prófétája volt. Azt írta Ady ürügyén: „Gyilkos és gaz mindenki, ki a tovarohanó múlt fejfáihoz köt magyar lelket. Vesse magát égő kereséssel az életnek, tegyen,

akarjon, vigasson, üvöltsön, csinálja a szocializmusban a legigazibb szocializmust, a kommunizmusban a legigazibb kommunizmust, és fogja egymás kezét.”⁸⁴ Tóth Árpád pedig azt kérte az új, proletár istentől: „Formáld át sáros, bűnös, ócska bolygónk, / Mit elrontott sok régi, úri isten, / [...] És a magád képére gyúrd át minket!” A ma már teljesen érthetetlen eksz-tázis és groteszk messiásvárás tehát avantgárd újpogányságból és keresztény inspirációból éppúgy eredhetett, mint a zsidó vallási hagyományból. Mégis újra és újra felmerül: ha a vezető kommunisták többsége zsidó származású volt, vajon van-e összefüggés zsidóság és kommunista elköteleződés között? Van-e valami specifikusan zsidó vonása a kommunista utópiának? Az antiszemita válasza általában egyértelmű volt és elmarasztaló: a kommunista destrukció mögött a száz alakban megmutatkozó zsidó gyökértelenséget és a zsidó „egoizmust” jelölték meg.⁸⁵ Ezért lett szerintük gazdag zsidó és szegény zsidó egyaránt bolsevik. (Azt persze elhallgatták, hogy a zsidók többsége sohasem vált kommunistává.) Törmay Cécile sodró erejű gyűlöletprózájában a forradalom és a kommunizmus semmi más, kizárólag zsidó összeesküvés. A Hörthy-korszakban apologetikus magyarázatok is születtek, amelyek szerint csak a nem asszimilált, „rossz zsidó”, a *lumpenburzsoá* és a *lumpenproletár* lett kommunistává.⁸⁶ Ami persze nem volt igaz: jól menő ügyvédek és gazdag műgyűjtőket ugyanúgy érdekelt az új tanítás, mint ágrólszakadt vigéceket a lipótvárosi Ügynök utcából. A marxista történetírás ezzel szemben egyszerűen hallgatott a kérdéstről, és tabu alá helyezte. Amiképpen nem beszélt a holokauszt során odavesztett zsidó százazrekről, legfeljebb „a fasizmus üldözöttjeiről”, úgy nem érdekelte a kommunista pártalapítók szociokulturális háttere sem. Nem volt ez a hallgatás sem ártatlan. Akik viszont hátsó szándékok nélkül kísérelték meg a válaszadást,

azok a kommunizmus egyetemes ígéreteiben a gettó szegénybélvegétől való *szabadulást*, a teljes emancipáció ígértét hangsúlyozták.⁸⁷ Magyarországon azonban ez az érvelés nem áll meg: a gettó legfeljebb a nagyszülők emlékezetében létezett, a zsidóság a dualista rendszer társadalmi-politikai elitjének valamennyi szegmensében jelen volt az összeomlás-kor. Miniszterek, főbírók, tábornokok, professzorok – tehát távolról sem csak bankvezérek és ellenzéki újságírók – voltak zsidók vagy zsidó származásúak.⁸⁸ Más vélemények szerint a zsidó forradalmiság az öngyűlölet kétségbeesett gesztusa volt, amely kiforgatta négy sarkából a világot, csak hogy önmagától megszabaduljon.⁸⁹ Egyes magyarázatok viszont a modern anarchista filozófiákkal való zsidó affinitásról beszélnek. A kommunizmus ugyanis kezdetben anarchikus utópia volt, a „párt” intézményes monopóliuma csak a húszas években lett megkérdőjelezhetetlen része a „marxista-leninista” dogmatikának – e később nagy karriert befutott szóösszetétel sem használták még 1918–1919-ben. Nem csupán a cionizmusnak jött el az ideje 1918-ban, hanem annak is, hogy Izrael jel legyen a népek között. Kafka és Buber barátja, az író és történész Rudolf Kayser legalábbis úgy gondolta: „A zsidók küldetése [...] az, hogy ők maguk állam nélkül maradván, a földkerekséget az emberiség hazájává tegyék.”⁹⁰ Lukács György barátja, Gustav Landauer azt írta a zsidó hagyomány forradalmi jelentőségéről: „Az ősrégi, amelyet lelkünkben felfedezünk, a kialakulóban lévő emberiség útja, és a meggyötört és sóvárgó szívünkben élő hagyomány nem más, mint az emberiség forradalma és megújodása.”⁹¹ Eszméi néhány örült hétre valósággá váltak: Landauer a Bajor Tanácsköztársaság kulturális népbiztosaként tevékenykedett – mielőtt a Münchent visszafoglaló fehér szabadcsapatok agyon nem verték 1919 tavaszán. Magyar szerzőktől hasonló szöveget

nem ismerünk ugyan, de a marxista szociológus, Michael Löwy szerint mély, strukturális rokonság van a zsidó messianizmus és az anarchista utópiák között, amely három fő közös mozzanatból ered: a tiszta kezdetek világát helyreállító restaurációs mítoszból, a megváltás katasztrófajellegéből, valamint abból, hogy mindezek eredménye a bűntől és törvényektől mentes világ lesz.⁹² A kiváló történész, Tony Judt pedig a mózesi és a lenini ígérek abszurdításának hasonló-ságán tündökölt el: legalább olyan elszánt hit kell ahhoz, hogy egy kicsiny politikai frakció vállalja a felelősséget a történelem előtt a világ összes proletárjának üdvéért, mint tántoríthatatlanul hinni abban, hogy a mindenható Isten egy sivatagi kis vándor népet választott ki magának örök szövetségese-ként.⁹³ A kiválasztottság archetipikus mintája a 20. századi szekuláris üdvtanok magásra emelt zászlaját is sűrűn szövi át.

A budapesti közvélemény a megalakulás után néhány héttel szerzett tudomást a kommunistákról, amikor Kun Bélának 1918. december 7-én sikerült megjelentetnie a *Vörös Újság* első lapszámát. Az újság példányszáma rövidesen tízezerre emelkedett.⁹⁴ Olvasói – ha addig nem sejtették volna – már az első számból megtudhatták, hogy akik írják, nem megegyezésre törekszenek, hanem az erők szélsőséges polarizálására. A kommunistáknak minden más párt és politikai erő ellenség volt. *Együtt vannak* – írta a lap december 21-ei száma, s így folytatta: „A Kommunisták Magyarországi Pártjának mozgalma az, mely a burzsoáziát a demokrácia álarcának elvetésére kényszeríti, s egy táborba tereli a radikálist, a néppártit, a zsidó tökést és a keresztényszocialistát.” A szociáldemokratákat „hazaffy-szocialistáknak” gúnyolták. Kun Béla azzal is felrúgta a szabályokat, hogy nem kért engedélyt a lapalapításra, papírt és nyomdát pedig vásárolt magának. Ebben kulcsszerepe volt Vágó Bélának, az egyik korai csatlakozónak, aki jól ismerte

a sajtóbeli félvilág és a szociáldemokrata vezetők pénzügyi szabálytalanságait, és azzal is tisztában volt, hogy melyik újságíró kinek és mikor adta el magát. Mivel évekig vezette *Az Est* kiadóhivatalát, otthonosan mozgott azokban a körökben, ahol megfelelő áron mindent meg lehetett venni, ami egy újság megindításához szükséges volt.⁹⁵ Kun Béla decemberben már a legjobban informált politikusok egyikének számított. A kormány tagjairól Diner-Dénes államtitkár szivárogtatott fontos információkat – elsősorban olyanokat, amelyek Garamit és körét kompromittálhatták.⁹⁶ A sajtó után a rendőrség soraiba is beférkőztek: a bolsevik pártnak két hónap múltán több kéme volt a rendőrségen belül, mint a rendőrségnek a párt soraiban.⁹⁷ A telefonközpontok személyzetét a volt szociáldemokrata ügyvéd, László Jenő, valamint rendszeres anyagi juttatások révén nyerték meg. László Jenőnek nagy gyakorlata volt a hatóságok korrumpálásban. Ha vidékre kellett telefonálni, László előbb kapott vonalat, mint a kormány, az interjúban központban három munkatársnőt is ő mozgatótt.⁹⁸ A Budapesti Munkástanácsba való befurakodás legalább olyan fontos volt Kun Béla számára, mint a banktisztviselők megnyerése. A párt igazán fontos iratait azért nem sikerült a rendőrségnek később lefoglalnia, mert azok ott voltak, ahol senki sem kereste volna: a Tőzsdebíró-ság irattárának polcain.⁹⁹ Elindult az utcai agitáció is. A kreatív politikai marketing újszerű eszköze volt az ún. „hólabda” módszer: minden tag tartozott tíz újabb tagot szerezni, s mindenki köteles volt a párt terveit tíz másiknak tudtára adni. Így terjesztették ingyenes röplapjaikat is.¹⁰⁰ A közvetlen propaganda-hoz tartozott a rögtönzött (ál)viták rendezése a villamoson: két emberből az egyik szidta, a másik dicsérte a kommunistákat, de mindig az utóbbi kerekedett felül, hiszen az előbbi is beépített kommunista volt. Budapesten előadás-sorozatot is

hirdették. A kommunista párt egyébként is fővárosi párt volt, bár egy-két kivételtől eltekintve nem a gyárakban hódított. Az agrárvidékekre nem jutott el, nem is volt mondanivalója a parasztságnak. A munkásságnak sem nagyon. A városok közül Salgótarjánban, Nagyváradon, Szegeden, Debrecenben és Sátoraljaújhelyen tudtak némi befolyást szerezni, de leginkább ezeken a helyeken is csak provokáltak. Salgótarjánban a kommunista ügynökök az antiszemita jelszavaktól sem riadtak vissza, hogy a város csőcselékét a kereskedő polgárság ellen vezessék. Miskolc, Győr, Ózd üzei azonban zárva maradtak előttük. A szervezett szociáldemokrata munkásságot meghódítani nem, legfeljebb elbizonytalanítani lehetett volna. De inkább a szocdem vezetők bizonytalanodtak el.

A kommunista hódítás igazi terepe – akárcsak Oroszországban – a demoralizált katonaság és a munkanélküliek tömegei: a hadifogságot megjártak és a hadirokkantak, illetve a helyüket nem találó leszereelt katonák közt volt. A bolsevizmus 1918-ban nemcsak értelmiségieknek és hivatásos forradalmároknak szóló ideológiai importárúként jelent meg Közép-Európában, hanem válasz is volt egy állapotra – pontosabban hiányállapotra. Az élelem és a központi hatalom hiányára, az ellátás és a kormányzat összeomlására vagy tehetetlen vergődésére. A bolsevizmus a háborúban kivért és a háború nélkülözései miatt elkeseredett tömegek – különösen a katonatömegek – egyik hívószava lett. A jövővel kapcsolatos rózsás ígéretei és a megelőző leszámolás szükségességéről szóló véres panorámái leginkább a vesztes országokban – különösképpen a háború legnagyobb vesztesei között – akadtak vevőre. 1918 végén Magyarországon mintegy 90 000 hadirokkantat tartottak számon.¹⁰¹ Közülük különösen az orosz fogságból érkezett és az utókezelőkben elhelyezett mintegy 16 000 rokkant vált a kommunista párt harcos támogatójává.

A Hadigondozó Hivatal vezetésének erőszakos kicserélése 1919. február 13-án már kommunista agitációra történt: a hivatalt megszállták, a vezetőket kidobták, és sem a rendőrségnek, sem a katonaságnak nem volt bátorsága fellépni a „rokkant proletárokkal” szemben. „A rokkantak nem politikából, hanem dühből lettek szélsőségesek, életük tavaszán a társadalom bűne által a legnagyobb kincsüktől, egészségüktől, jövő boldogságuk alapjától lettek megfosztva” – írta a rokkantmozgalom egyik vezetője később, a proletárdiktatúra idején.¹⁰² Az 5400 koronás leszerelési illeték követelése szintén kommunista sugallatra történt: Kun néhány jól bedobott jelszóval a leszerelők jogos elégedetlenségét szította jogtalan – s mindenekelőtt teljesíthetetlen – követelésekkel. Ő tudta a legjobban, hogy az összeg tizedére sincs fedezete az államnak. A rokkantfelvonulások, a katonatüntetések vagy épp a házbérfizetés megtagadására ösztönző – egyébként jórészt eredménytelennek bizonyuló – felhívások látványosan hívták fel a figyelmet a bolsevizmusra, és azok is a részvét és félelem ambivalens érzései között ingadoztak, akiknek racionális ellenvéleményük lett volna.

Kun Béla már decembertől járni kezdte a budapesti kaszárnnyakat, és igyekezett minél több támogatót szerezni a katonatanács bizalmi férfijai körében. Kommunisták épültek be a vasúti nemzetőrségbe is, ez segített a múnició- és fegyverfelhalmozásban. A párt katonalapja, a *Vörös Katona* 1919 első három hónapjában csupán néhány alkalommal jelent meg, de a Károly körúti Splendid Kávéház pincéjében szabályos soroást folytatott az újság szerkesztője, Nánássy György, aki alighanem Kun katonai összekötője lehetett. Neki volt köszönhető, hogy a proletárdiktatúra későbbi hírhedt terrorlegénye, Csérny József januártól vagy már december végétől Kun Béla számlájára dolgozott tengerészkülönít-

ményével.¹⁰³ Szilveszterkor, amikor Kun Béla megkísérelte fellázítani a budapesti háziezredeket Festetics Sándor hadügyminiszter ellen, a kaszárnyában lövöldözés tört ki, s csak Pogány József közbelépése mentette meg Kun Bélát a tisztek haragjától. Bár, ahogy Kassák megírta, talán csak megrendezett színjáték volt az egész.¹⁰⁴ Nehéz elhesegetni a gondolatot, hogy a Pogányt érő kritikák a *Vörös Újságban* és Pogány kommunisták elleni filippikái a *Népszavában* pusztán konspiratív elleplései voltak a kielégítetlen ambíciójú katonanácси kormánybiztos és a hatalomra törő kommunista vezér közötti bimbózó együttműködésnek. (Böhm és Strömfeld terveit az önkéntes munkáshadseregről mindketten támadták.) Sikeres puccsra, általános fegyveres felkelésre azonban egyikük sem gondolhatott. A látványos akciók ugyanakkor mégiscsak felkavarták az addig sem különösebben rendezett politikai viszonyokat – főként a szociáldemokrata párton belül. Kun mögött a társadalom egyetlen jelentős csoportja sem állt, még a munkások sem, a bolsevik kommunizmus ellen mégis mindenki defenzívába szorult. Irodalmi eszközökkel küzdött Jászi Oszkár, hogy galileista diákjait visszatartsa; lányha és meggyőződés nélküli kedvvel a szociáldemokrata vezetés. Károlyi ellenérve pedig az volt: még nem jött el a kommunizmus ideje, azt csak akkor vezethetjük be, ha más országok már megtették. A kommunizmus démoni metafizikája abban ütközött ki igazán, hogy lelkiismeret-fürdálást keltett: a minden erkölcsöt felrúgó kommunista taktika a politikai felelősség posztjaira csupán nemrég érkezett szöcsem politikuskokban bűntudatot keltett a szakadár „testvérpárttal” szemben, amelynek tagjai Leninnel és a bolsevikok tekintélyével takaróztak. Ezért is volt a határozottság hiánya; ezért volt, hogy még Garami Ernő is csak vonakodva egyezett bele abba, hogy a rendőrség tájékoztassa őt a kommunisták tör-

vényellenes üzelmeiről. Később azt írta erre célozva, hogy „leküzdhetetlen lelki akadály” volt a szociáldemokraták kormányzásának, s bém bizonyosodott korábbi aggodalma; miszerint a szociáldemokrata párt nem bírja el, hogy az utcáról egyenest a miniszteri székbe kerül.¹⁰⁵ (Ha van értelme politikusi lelkiismeret-vizsgálatnak, akkor ehhez mindenképpen érdemes Garami Ernőt olvasni... Az elfelejtett magyar október legelfelejtettebb politikusát.)

Határozott akcióra csak akkor került sor, amikor 1919. február 20-án mintegy 1500 főnyi tömeg támadta meg a *Népszava* Conti (ma: Tólnai Lajos) utcai székházát, s lövöldözés tört ki, amelynek nyolc halálos áldozata volt, köztük két rendőr és hárman a népőrségből. Nem tudni, ki lőtt először, de az valószínű, hogy a *Népszava* megtámadására Kun vagy valamelyik alvezére adta ki a felszólítást azon a gyűlésen, amelyet az eseményt megelőzően a munkanélküliek tartottak a Pesti Vigadóban. Az éppen üléselő kormány a szociáldemokrata miniszterekre bízta, mi legyen, s Garami, Peidl és Böhm döntöttek: elérkezettnek látták az időt, hogy végre felszámolják a nyilvánvalóan a rendszer megdöntésére készülő kommunista mozgalmat. Még az éjszaka elrendelték és végrehajtották több tucat kommunista vezető letartóztatását, másnapra pedig nagy munkásgyűlést hívtak össze. Ezen száz-, talán százötvenezer ember tüntetett az erőszak ellen; a szöcsem párt által megmozgatott tömeg éppen százszorosa volt az előző napi kommunista csőcseléknek. A menet élén a szocialista mészárosok haladtak, véres kötenyben, hatalmas hűsvágó bárdokkal... Ők sem tudhatták, hogy hiába az imponáló demonstráció, a demokratikus intermezzo a végéhez közeledik. A börtönben ugyanis néhány elkeseredett rendőr nekiesett Kun Bélának, az esetről értesült a sajtó, s a félig agyonvert Kunt megkínzott Krisztusként mutatta be egy egész oldalas,

hatásdász riport, amelyet másnap *Az Est* nagy reklámmal, százezres példányszámban öntött az utcára.¹⁰⁶ (A megvert Kun Béla valójában néhány napon belül felépült.) Bár a közhangulatra is befolyással volt a szenzáció, Kun sérülései leginkább a kormány maradék cselekvési szabadságát sorvasztották el. A galileista diákok felháborodottan tiltakoztak a rendőrbrutalitás ellen, Károlyi Mihályné férje testőrparancsnokával meleg gyapjútakarókat küldetett a „szegény raboknak”, maga Károlyi pedig felháborodottan utasította a főügyészt, hogy vegye le a rabruhát a „politikai foglyokról”. Amikor a berni kongresszusról hazatérő Kunfi Zsigmond újra megjelent minisztertársai körében, kijelentette: ha itt lett volna, a letartóztatásokra nem kerülhetett volna sor.¹⁰⁷ Néhány napon belül a kommunisták akciószabadsága lényegében helyreállt. Igaz, az időközben napilappá fejlődött *Vörös Újság* nyolc napig nem jelenhetett meg, a Lukács György vezetésével működő „második garnitúra” tagjai pedig első ijedségükben azt tervezték, hogy a pártot Marx-körre alakítják, végül azonban rájöttek, hogy gyakorlatilag háborítatlanul intézhetik a párt ügyeit. Olyan kalandor kiválóságokkal, mint Bettelheim Ernő, akinek Sátoraljaújhelyen szervezett kommunizmusa abból állt, hogy kereskedő szülei versenytársaira védelmi pénzt vetett ki, s ha nem fizettek, széjjelverette üzletüket. De köztük volt a mozgalom egyik kulcsfigurája, Szamuely Tibor is, akit csak azért nem sikerült kézre keríteni, mert a rendőrségről előre értesítették. Ő a Fehérvári úti rokkantkórházban rejtőzött el, összekötője Goszthony Mária volt. Az antimilitarista diákból kommunista aktivistává lett Duczyńska Ilonát Kunfi Zsigmond rejtgette, míg Lukács György biztonságáról Jászi Oszkár felesége, Lesznai Anna gondoskodott. A Kőbányai Gyűjtőfogház ún. Kisfogház nevű részlegében hamarosan megindultak az informá-

lis tárgyalások a szociáldemokrata „balszárny” és a lefoglott Kun Bélák között. Kun Bélát már a Toloncházban, a vizsgálati fogság ideje alatt megkereste Landler Jenő. A Gyűjtőfogházban pedig néhány napon belül nagy vendégjárás és konferenciázás kezdődött; napi 80–100 fő látogatót fogadtak, gyakorlatilag minden ellenőrzés nélkül. A börtönőrök arra emlékeztek, hogy a fogház fegyelme névlegessé vált, a cellaajtók reggel 8-tól este 10-ig nyitva voltak, a börtönfolyósok inkább a Teleki tér zsbivásári nyüzsgését, mintsem egy büntetés-végrehajtási intézet hangulatát idézték. Az elnyomott proletariátus börtönben sínylődő vezetője finom egyiptomi cigarettákat hozatott, a börtön főtisztje pedig csirkét vágatott és fagylaltot szervírozott, amikor Kun Bélát meglátogatta a felesége, Ládai István igazságügyi minisztériumi osztálytanácsos társaságában.¹⁰⁸ Emellett írógépet is kapott – folyt tovább a röpiratkészítés, az agitáció, a pártmunka. A privilégiumok arra utaltak, hogy Kun Béla lépéselőnybe került. Feltételeit meg is üzentte a mindinkább vele egy platformra kerülő Pogány József „strómanja”, Bogár Ignác útján: szakítani kell az osztály-egütműködéssel, azaz a polgári erőkel, le kell cserélni a régi közigazgatás tagjait, le kell mondani a területi integritáshoz ragaszkodó politikáról, államosítani kell az üzemeket, a bankokat és a földeket, végre kell hajtani a szekularizációt – azaz az egyházak likvidálását –, és mindenekelőtt sutba kell dobni a demokratikus választásokat.

[illegible]

5.4 A KEGYELEMDÖFÉS. A VIX-JEGYZÉK ÉS A PROLETÁRDIKTATÚRA KIKIÁLTÁSA

A március 11-én elküldött prógramból tíz nap múlva valóság lett. Ahogy egy repülőgép-szerencsétlenséghez általában nem elég egy hiba, hanem szubjektív tényezők sorozata és kedvezőtlen külső körülmények együttes fellépése kell hozzá, úgy a híres Vix-jegyzék is csupán beteljesítette az egyre inkább bénultan tántorgó Károlyi-rendszer végzetét. A párizsi békekonferencia 1919. február 19-én hozott határozta szerint egy semleges zónát kellett létrehozni a magyar és román csapatok között, megakadályozandó a fegyveres konfliktusokat a békekonferencia végleges döntéséig. Az ütközőzóna tervét Franchet d'Espèrey belgrádi és budapesti tisztjei kezdeményezték, de annak pontos kijelölésére a párizsi döntéshozók, elsősorban Foch marsall intenciói alapján került sor. A párizsi békekonferencia legfelsőbb tanácsa által február 26-án – a kisebb ügyek sorában – véglegesített tervről már március elején értesültek a magyar kormány tagjai is, sajtóbeli szivárogtatások és különböző antantküldöttek révén, s bár annak pontos tartalmát nem ismerték, megpróbáltak tenni ellene. Böhm hadügyminiszter aradi útján arra próbálta rávenni a szerb és román megszállási övezetek között állomásozó francia csapatok parancsnokát, Gondrecourt tábornokot, hogy a létrejövő ütközőzóna a románok által már megszállt részeken legyen, ne pedig újabb magyar területeket érintsen, mert újabb közlekedési vonalak elvágása a magyarok számára csak „halálzónát” hozna létre.¹⁰⁹ A semleges zóna egészen nyugatra tolta a magyar fennhatóságot. Nyugati határa, a Szeged–Hódmezővásárhely–Orosháza–Gyoma–Déványa–Debrecen–Vásárosnamény városok vonalától mintegy 3–5 kilométerre nyugatra,

a Tiszántúl színmagyar vidékein húzódott, míg keleti határa a Szatmárnémeti–Nagyvárad–Nagyszalonta–Arád vonalón feküdt, úgy, hogy a városok megszállását a románok nem eszközölheték, de a közöttük húzódó vasútvonal használatára felhatalmazást kaptak. Katonai nyelvezetre lefordítva: a magyar csapatokat 200 kilométerrel nyugatabbra kellett visszavonni, a románok viszont 100 kilométerrel előre tolták állásaikat, kijutva a hegyeikből.

A magyar szempontokat teljesen figyelmen kívül hagyó jegyzéket – a belgrádi fegyverszüneti konvenció végleges eltörlését – hosszas előkészületek nyomán március 20-án délelőtt 10 órakor adta át Vix alezredes az angol, olasz és amerikai miszsiók vezetőinek jelenlétében, és a válasza alig 30 órás határidőt biztosított. Károlyi és a jelenlevők közül mindenki más is úgy értette, hogy itt a végleges politikai határokat közölték velük, hiszen a nyugati vonal kísértetiesen hasonlított a románoknak 1916-ban megígért határvonalakra.¹¹⁰ Drámai hangon tiltakozott, a fejét fogta, miközben Vix csekély némettudását összeszedve adta tudtára Böhmnek, hogy számára tökéletesen mindegy – *das ist mir ganz egal* –, ha a döntés a bolsevikok kezébe juttatja a kétségbeesett Magyarország sorsát.¹¹¹ Böhm legfontosabb hadügyminisztériumi tanácsadóival, Stromfeld Auréllal és Tombor Jenővel konzultált, s felhívta Kratochvil ezredest is. Utóbbi azt mondta, a Székely Hadosztály katonái még az ő parancsa ellenében sem hajlandók állásaik harc nélkül való feladására, míg Stromfeld és Tombor a pacifizmussal szemben fegyverkezést és az orosz-bolsevik erőkkal való szövetséget javasoltak, amelynek előfeltétele a kommunistáktól támogatott szocialista kormány.¹¹² Lenin csapatai ekkor már mélyen bent jártak Nyugat-Ukrajnában, alig 200 kilométerre az északkeleti magyar határtól. Károlyi eközben megkísérelte az ellenzéki polgári pártok támogatásának megszerzését.

Vix távozása után azonnal hívta Ugron Gábort, a Székely Nemzeti Tanács vezetőjét, és rajta keresztül kérte Bethlen és a polgári erők támogatását ahhoz, hogy egy tiszta szocialista kormány az ő további köztársasági elnökségével széles egységfrontú nemzeti ellenállást hirdethessen meg, segítségül hívva az európai munkásszervezeteket és természetesen Szovjet-Oroszországot.¹¹³ Bethlen kétségbeesett: tudta, hogy a Vix-jegyzék helyrehozhatatlan csapdahelyzetet teremt az ország integritásának megőrzése szempontjából, Károlyi ajánlata viszont az ő politikai irányvonalának halálos ítéletét jelenti. Ennek ellenére elment Vixhez, s kérte a jegyzék visszavonását, vagy legalábbis elodázását. Igaz, Károlyival szemben arra próbálta rábírní a párizsi döntéshozókat, hogy kössenek a magyarokkal antibolsevista szövetséget, mert ha nem teszik, a magyarok csatlakozni fognak az orosz bolsevik erőkhöz, az országon pedig úrrá lesz a kommunista anarchia. Vix Bethlen sürgetésére valóban táviratozott Franchet d'Espèrey-nek, az pedig Párizsba Foch marsallnak. Természetesen eredménytelenül. Amiképpen a polgári politikusok is egészen másnap estig eredménytelenül várták, hogy Károlyi Mihály leüljön velük tárgyalni. Március 21-én késő este aztán egy rövid telefonüzenetben értesültek arról, hogy Károlyi tárgyalannak tekinti előző napi ajánlatát.

Amikor Károlyi március 21-én késő este a Bethlen Istvánnal és a polgári politikusokkal való tárgyalást lemondta, már az ő sorsa is meg volt pecsételve. A Vix-jegyzék brutális módon hozta az ország tudomására, hogy visszavonhatatlanul megbukott az antantbarát politika, Károlyi Mihály védjegye. A fővárosban másnap már mindenki tudott róla; annak ellenére, hogy a nyomdák sztrájkoltak, s aznap nem volt friss sajtó. A „keleti orientáció” viszont nem valósulhatott meg Károlyival – bár ő maga ezt először nem értette meg.

Március 20-án, a kibővített kormányülésen – ott volt Hock János, a Nemzeti Tanács elnöke és Jászi Oszkár, a Külügyi Tanács vezetője is – a helyzetet ismertetve Károlyi azt kérte a Berinkey-kormány tagjaitól, hogy utasítsák el a Vix-jegyzéket, mert az joglemondás lenne, s lehetetlenné tenné, hogy alkalmas időben a románokat meg tudjuk támadni. (Néhány nappal korábban, március 16-án azt írta Andrássy Gyulának, hogy április 15-ére kész lesz a hetvenezres hadsereg, hat hadosztállyal.¹¹⁴) Másrészt azt kérte a koalíciós kabinet tagjaitól, hogy mondjanak le, és adják át a kormányt szocialista kezébe – úgy tűnik, Kunfit szánta miniszterelnöknek – azzal, hogy ő marad, s kitart, amíg lehet. Némi vita után a javaslatát elfogadták, és abban benne foglaltatott a kommunistákkal való együttműködés is. Az elkövetkező 24 óra alatt azonban kiderült, hogy ez szakadást okoz a Szociáldemokrata Párton belül: Garami és követői ugyanis a kommunistákat nem testvérpártnak, hanem ellenfélnek tekintették. A kommunisták látszatra ekkor még a Gyűjtőfogház rabjai voltak – a vádirat az ügyükben alig három nappal korábban készült el –, de tudták: ők a helyzet egyedüli urai, s ha a szocdemek megkeresik őket, csak a proletárdiktatúra jöhet, pártegyesüléssel. Másnap reggel a börtönben először Landler Jenő kérte fel Kun Bélát, s már jó előre biztosította, hogy ha nem jönne létre megegyezés, ő átlép a kommunistákhoz. Délután a szocdem pártvezetés küldöttsége, Böhm, Kunfi, Pogány és Weltner érkezett meg Kun Bélához azzal, hogy Garami, Peidl és Buchinger, valamint Propper Sándor, a párt gazdasági vezetője kivételével a szocdem vezetők a kommunistákkal való megegyezés hívei. Nemsokára kész is volt a megállapodás, amelynek főbb elemei a következők voltak: a hatalom haladéktalan átvétele, pártegyesülés és proletárdiktatúra. Egyetlen ponton lett kompromisszum: az egyesült

kommunista–szocialista párt neve egyelőre nem tartalmazta a „kommunista” jelzőt, de kikerült belőle a „demokrata” is: Magyarországi Szocialista Párt lett.

Ezzel befejezett ténnyé vált a puccsista hatalomátvétel. A Szociáldemokrata Párt sutba dobta az előző negyedszázadban felépített demokratikus identitását, és alárendelte magát a kommunista világforgradalmi álmoknak. Amikor bemutatták a megállapodást, lelkesen el is fogadták; a délutáni pártválasztmányon mindössze ketten szólaltak fel ellene. Garami, az egyetlen komoly ellenző tudta, hogy ez eleve vesztes helyzet lesz, a kommün nem sokáig tarthatja magát, s amikor tudomást szerzett a névváltozásról, azonnal megírta kilépő nyilatkozatát. Kun Bélának is tudnia kellett, hogy vállalkozása vakmerőség, hiszen még január elején azt írta Leninnek: „A mi sorsunk [azaz a világforgradalomé] Németországban dől el.” Ott pedig már akkor eldőlt, amikor január közepén Berlinben leverték a Spartacus-felkelést, és a szintén januárban megtartott választásokon – a német történelem eddigi legnagyobb részvételű demokratikus megmérettetésén – a német nép a politikai közép koalíciós kormányzatára adott felhatalmazást. Talán még a cinikus Kunfi Zsigmond játszott a legjobban a szerepét. Kunfi március 21-én délután fél hatkor érkezett meg a minisztertanácsba. Berinkei első kérdése az volt, mi történt az SZDP pártválasztmányán, a miniszterek az izgalomtól fűtve felálltak a helyükről, mire Kunfi a maga cinikus modorában azt válaszolta, hogy a szociáldemokrata párt „undorral bár, de hajlandó kabinetet alakítani”.¹¹⁵ Nem közölte, hogy a Gyűjtőfogházban megszületett a megegyezés a kommunistákkal a proletárdiktatúráról, és arról sem tájékoztatta minisztertársait, hogy Pogány József – valószínűleg ismét az ő hozzájárulásával, a szocdem vezetés előzetes tájékoztatása nélkül – összehívta a Katonatanácsot, és kimön-

datta vele a csatlakozást a kömmünhöz.¹¹⁶ Kunfinak arról is tudnia kellett, hogy Pogány alvezérei azonnal akcióba léptek: megkezdték az autók rekvirálását, a stratégiai pontok megszállását, a rendőrség lefegyverzését, valamint a börtönben lévő kommunista vezetők kiszabadításának előkészítését.¹¹⁷ Kunfi Károlyit sem avatta be a fejleményekbe, pedig a köztársasági elnök arra várt, hogy az este összeülő Budapesti Munkástanács ülésén jelentheti be a szocialista kormány megalakulását. (Illyés Gyula késő öregkoráig nem bocsátotta meg inkorrekt magatartását Kunfi Zsigmondnak; az ő elképzelésében egy idealizált Károlyi vezette népnemzeti kommunizmus győzelemre vitte volna a proletárdiktatúrát, a szocialista földosztást és a bójár uralom kiverését Erdélyből.) Károlyi Mihály kifejezte csodálkozását Garami kilépésén, és azt mondta, ha ő szociáldemokrata volna, neki nem esne nehezebbre azt az egy lépést megtennie a bolsevizmushoz – ezzel a keveset idézett kijelentésével csak azt árulta el, hogy mit gondolt egy talajt veszített, a sodró idők viharába került arisztokrata a demokratikus hatalomgyakorlásról.¹¹⁸ Amikor szóba került, hogy maradjon-e köztársasági elnök, a lojális Garami biztatta, igen, maradjon, a család Kunfi viszont csak a vállát vonogatta.¹¹⁹ Minden hangos beszédnél többet mondott ez a gesztus. Azt ugyan megígérte, hogy tájékoztatja őt a Munkástanács döntéséről, de végül ezt sem tartotta szükségesnek.¹²⁰ Amikor két évvel később Károlyi előtt levélben mentegetőzött, mások bűneiről beszélt, de alighanem magára is gondolt: „Ez a forradalom szükségképpen olyan mocskos volt, mint az a talaj, amiből kinőtt.”¹²¹ A miniszterek, mielőtt elmentek volna, elvégezték a likvidációt, jóváhagyták a Vix-jegyzékre adandó elutasító választ, döntöttek a választás elmaradásáról – méltó vég egy választójogi ígérettel hatalomra került forradalmi kormányhoz –, végül már

az ajtóban voltak, amikor Kunfi utánuk szólt, a kommunis-
tákat is ki kellene engedni, tegye meg még ezt a szívességet
a kormány.¹²² Megtették. Abban a hitben váltak el, hogy két
nap múlva újra találkoznak, s kifejezik nagyrabecsülésüket
a köztársasági elnöknek. Károlyi ekkor már aláírta lemondólevelét – valószínűleg
ez még az utolsó kormányülés alatt történt –, s nem tűnt fel
senkinek, hogy sokszor nyugtalanul ki-be járkal az ülése-
ken. A lemondó nyilatkozatot Kéri Pál készítette előző este;
Kunfival egyeztetve, hogy „méltó formát” adjanak Károlyi
távozásának, s titkárá, Simonyi Henri szétküldette a szer-
kesztőségekbe.¹²³ Gellért Oszkár író szerint a megfogalmazás
véglegesítésében, mint a sajtóiroda vezetője, ő maga is részt
vett. A kiáltvány legutolsó mondata így hangzott: „Én, mint
a Magyar Népköztársaság ideiglenes elnöke, a [...] a világ pro-
letáriátusához fordulok igazságaért és segítségéért, lemondok,
és átadom a hatalmat Magyarország népei proletáriátusának.
[aláírás:] Károlyi Mihály.” Az Opera esti előadását ezzel a nyi-
latkozáttal szakították félbe a katonák és a kommunista suhan-
cók, de a dokumentumról a kormány tagjai mit sem tudtak.
Abban a hitben távoztak az utolsó kormányülésről, hogy ha
ők nem is, de politikai vezérük, ahogy előző nap fogadkozott,
„a hajó kormányánál” marad.¹²⁴ A miniszterek szétszéledése
után Berinkey miniszterelnök este 8 tájban értesült Károlyi
lemondásáról a miniszterelnökségi sajtóosztály egyik gépíró-
nőjétől. Nem tudta mire vélni a hírt. A ceruzával írt kézira-
ton Károlyi titkárának, Kéri Pálnak írását ismerte fel, illetve
Károlyi aláírását tintával. Egy-másfél órával később beállított
Károlyi a miniszterelnöki lakásba, és Berinkeyné megszólí-
tására – „Elnök Úr” – azt felelte: „Már nem vagyok elnök”.
A döbönt Berinkey kérdésére, hogy miért mondott le, ha
a kormányülésen teljesen mást mondott, Károlyi azt felelte,

hogy ezt találta a legjobb megoldásnak. Berinkey elmondta
neki, mennyire megütközött azon, hogy a lemondásról a saj-
tóosztályon kellett értesülnie, mire Károlyi azt felelte izga-
tottan, hogy lemondása nem a nyilvánosság számára készült,
csupán előkészítésképpen, minden eshetőségre. Sőt, arra kérte
Berinkeyt, intézkedjen, hogy a vonatkozó lapközlemények
ne jelenjenek meg. Ez a beszélgetés este 10 óra tájban volt. Fél
11-kor megérkezett Károlyi sajtófőnöke, Herczeg Géza, aki
azt mondta Berinkeynek, hogy Károlyi utasítására a lemon-
dást közzé kell tenni a sajtóban, de most Berinkey újabb uta-
sítására megpróbált körbetelefonálni a szerkesztőségekbe.
Mindenünnen az a válasz jött, hogy a közzététel megakadá-
lyozására már nincs mód.¹²⁵ Ezt Berinkey tudomása szerint
Herczeg Géza azonnal jelentette Károlyinak, illetve titkárának,
Károlyi azonban szenvtelenül vette tudomásul a történeteket:
„Annyi baj legyen.” A közzététel megakadályozását Pogány
József miatt nem sikerült elérni, aki ekkor már az egész saj-
tót ellenőrizte. Károlyi lemondó levelét közben felolvasták
a Munkástanácsban is, ahová őt már nem tartották szüksé-
gesnek meghívni, sem utólag bármiről tájékoztatni.
Sok tinta elfolyt azóta, és sokan próbálták meg Károlyi
szerepét valamiképpen hősi módon kanonizálni a lemondás
körüli furcsa történetben. Ennek tétje – kimondatlanul is –
az volt, hogy a „magyar október” főszereplőit terhelje-e fele-
lősség a „vörös március” bekövetkeztében. Különösen Litván
György, a magyar októberisták utolsó mohikánja ragaszkodott
hozzá, hogy más volt 1918 októbere, és más volt 1919 márciusa,
hiszen példaképe, Jászi Oszkár is így gondolta – legalábbis
1919 után. Annyi bizonyos, hogy Károlyi a Tanácsköztár-
saság alatt nem cáfolta a hatalomátadás tényét, 1919 nyarán
pedig – miután még a proletárdiktatúra alatt elhagyta Magyar-
országot – azt nyilatkozta a bécsi *Arbeiter Zeitung*nak, hogy

azért írta alá a bizalmasai által készített kiáltványt, hogy elkerülje a véres polgárháborút. Később már – 1922-es bírósági perében és memoárjaiban – hevesen tagadta az aláírás tényét, amiképpen örökségének és kultuszának legfőbb őrzője, felelőse is így emlékezett. Életművének legfőbb ismerője, Hajdu Tibor legutoljára azt írta: tisztázatlan a kiáltvány keletkezésének története.¹²⁶ A történelmi filológia nem olyan dolog, amely nyugvópontra tud jutni, de azt hiszem, mégis nyugodtan hihetünk a szenvedélyektől mentes, pedáns emlékezetű Berinkeynek: Károlyi aláírta a kiáltványt.

Estefelé már nem az volt érdekes, mi történik a miniszterelnökség elhagyott irodáiban; a virrasztó Berinkey Dénest már csak egy szál telefonhuzal kötötte össze a külvilággal. A dolgok a kiszabadult kommunisták kezében voltak, akiket Pogány József katonái rekvirált autókon szállítottak be a belvárosba. Szerepkörük, ki hová menjen, és mit vegyen át, már előre meg volt beszélve. „Jöttek, mertek, vállalkoztak” – írta Vincze Sándor később, amerikai száműzetésében, visszaidézve, hogyan döntöttek be „kétes elemek”, a „szociáldemokrácia büszke várát”.¹²⁷ Éjjelre a kaszárnyák, a fegyverraktárak, a fontosabb állami épületek, a pályaudvarok is kommunista kézen voltak. A budapesti rendőrfőkapitány sem tanúsított ellenállást, amikor gallérjáról levágták a tiszti csillagot, hiszen sem utasítást, sem biztatást nem kapott arra, hogy kísérelje meg a puccs letörését. Az 1300 főnyi, szolgálatban lévő rendőrségi állomány amúgy sem képezhette volna ellensúlyát a budapesti helyőrségi katonaság és a szociáldemokrata Népőrség Pogány és a kommunisták befolyása alá került, együttesen mintegy tizenöt-húszezres, nehéz fegyverzetű és bőven ellátott fegyveres erejének. A rendőrség eltűnésének meg is lett a következménye: mintegy négyszáz üzletet raboltak ki az éjszaka folyamán a forradalmak jól értesült vámszedői.¹²⁸ Közben

lezajlott a budapesti Munkástanács ülése. Ide Garami és hívei már nem jöttek el, s nem volt ellenhang, amikor Garbai Sándor ismertette a két párt egyesülési megállapodását. „Nincs más utunk” – mondta. „Amit Nyugatról nem kaptunk meg, azt Keletről akarjuk megkapni.” A korszakban minden külföldi megfigyelő azt jelentette Budapestről, hogy azért került sor a kommunista fordulatra és a proletárdiktatúrára, mert az ország feldarabolása miatt érzett és a szociáldemokrata munkásság által is osztott nemzeti elkeseredés nem ismert más kiutat. Amikor Garbai március 22-én délelőtt 10 órákor felkereste Berinkeyt, hogy megbeszéljék az átadás-átvételt, ez utóbbi kérdésére, hogy mit fognak csinálni, azt válaszolta: azonnal toborzást rendelnek el, hadsereget gyűjtenek, és ki fogják verni az ország területéről a cseheket, románokat és szerbeket, megteremtve ezzel az ország megélhetési feltételeit.¹²⁹

A Munkástanács ülése után a szocdemek Erzsébet körúti titkárságán sor került az új párt első közös értekezletére is. Kun Béla szertartásos orosz csókkal köszöntötte az érkezőket, az ulánus egyenruhában feszítő Szamuely Tibort és Lukács Györgyöt is. Majd összeállították a kormányt, amelyet Forradalmi Kormányzótanácsnak kereszteltek el. Kun első felszólalásában azt mondta: „Tisztelt Elvtársak! Azt hiszem, mindnyájuk véleményét tolmácsolom, amikor javasolom, hogy Tanács-Magyarország elnökévé és a népbiztosok tanácsának fejevé válasszuk meg Garbai Sándor elvtársat. Szép, keresztény ember, az isten is elnöknek teremtette!” Garbai tiltakozott, Károlyit proponálta maga helyett, de Kun Béla nem engedett. Azzal hurrogta le, hogy az egész világ, s különösen az orosz szovjetkormány nem venné komolyan a magyarországi proletárforradalmat, ha egy gróftól állítanának az élére.¹³⁰ Elmúlt éjfél, mire mindent elrendeztek. Lassú, hideg eső esett. Vincze Sándor, aki szintén kapott megbízatást

a kommunista rendszerben, arra emlékezett, hogy kedvetlen sötét volt, az utcákon két-háromszáz szedett-vedett leszerelt katona és ifjúmunkás tüntetett. Kunfi Zsigmond arra kéri egy kommunista ifjúmunkást, kísérje haza. Szóltanul gyalogolt, csak annyit mondott az újonnan kinevezett népbiztos: „Fiam! Elkövettük a halálugrást az ismeretlenségbe.”¹³¹ Károlyi bizalmasan úgy ítélte meg a helyzetet, hogy semmi reménység nincs, nem lesz orosz segítség; a Tanácsköztársaság napjai meg vannak számlálva.¹³² Nyilvánosan azonban hűségnyilatkozatot tett: „Bele akarok és bele fogok helyezkedni az új politikai és gazdasági rendbe, nem kényszerűséből és nem keserűséggel, hanem öntudatosan. Nem kell félni, hogy ha egy-két egzisztencia vagy vagyon tönkre is megy, hogy ha az új rend kialakulásánál egyesekkel talán méltánytalanság is történne, ezt az ország érdekében el kell viselni.”¹³³ Jászi Oszkár igyekezett tárgyilagosabb maradni. Azt írta: „Egy kiéheztetett várat, melynek élelmiszerkészlete egyre fogy, csak kommunista módon lehet kormányozni.” De október prófétája adott egy esélyt az új vörös márciusnak is: „A kommunizmust ki kell próbálni. [...] Ha sikerül: az emberiség egy új és magasabb fejlődési korszaka következik be. Ha nem sikerül: legalább felszabadulnak az elmék egy tan kényszerűsége alól, mely a gyakorlati cselekvés minden más módszerétől elzárta az utat. Így vagy amúgy: ma a legnagyobb dolgok vannak kockán.”¹³⁴ Nem sokáig bírta: 1919. május 1-jén indult el a vonata Kelenföldről a száműzetésbe. Még látta a kommunista május elseje sokmillió rongyrazását, az esőtől áztatott, vörös drapériába burkolt város gyászos és komor benyomást tett rá.¹³⁵ Károlyi két hónap múlva követte.

6. EPILOGUS: AZ ŐSZIRÓZSÁS

FORRADALOM TÖVISE

EMLÉKEZETE

Jászi és Károlyi jól tették, hogy távoztak. Fél évvel később nevüket már a legnagyobb gyűlölettel emlegették, s ha nem mennék el, nemcsak fizikai biztonságuk, hanem életük is veszélyben forgott volna. A kommün bukása után kevesebb mint három héttel, 1919. augusztus 17-én Friedrich István már arra utasította az igazságügy-minisztert, hogy folytassanak nyomozást Károlyi Mihály ellen sikkasztás és más bűncselekmények elkövetése miatt. Károlyit végül nem bünygi perben, hanem vagyoni perben tudták elmarasztalni, s fejedelmi vagyonától megfosztani. 1922-re mintegy 35-40 ezer ember – közalkalmazottak, tisztviselők és családtagjaik – szenvedett el valamilyen fegyelmi vagy vagyoni hátrátételt, kényszernyugdíjazást a Károlyi-rendszerben való állásvállalása, illetve részvétele miatt. A liberalizmus és a polgári radikális többséget nem jutott számottevő politikai képviselőhöz. 1922-ben a szociáldemokraták jól szerepeltek a választásokon, a nyíltan vagy burkoltan októbristák viszont szerény

eredményeket hoztak.¹ Az ellenforradalmi időkben az októberi értelmiséget is megrendszabályozták így vagy úgy – legtöbbször persze azért, mert a proletárdiktatúra első napjaiban is lelkesek maradtak. Így járt Móricz Zsigmond és Babits Mihály is.² Az öregen és betegen hazatérő Hock Jánost még az 1930-as években is börtönbe vetették, ahogy korábban Hatvany Lajost is, pedig egyiknek sem volt köze a proletárdiktatúrához. Az értelmiség meghasonlását jelezte Kosztolányi, aki délelőtt a radikálisan keresztény és nemzeti szellemű *Új Nemzedék*ben ütötte azokat az írókat, akikkel délután a *Nyugat*ban ölelkezett. „Az ilyen ember ne ugráljon...” – figyelmeztette őt Pekár Gyula és Császár Elemér.³

Az 1920-as évek elejének könyvtermelését szinte felrobbantották az 1918–1919-cel foglalkozó pamfletek és memoárok. Döntő többségük vádirat volt az országvesztő októberisták és bolsevikok ellen, az emigrációban megjelent, egymással is hadakozó emlékiratok, Jászi Oszkár, Garami Ernő, Böhm Vilmos vagy Károlyi Mihály könyvei pedig „magamentségül” szolgáltak a bukásban játszott felelősség el- és áthárítására, megosztására. Az itthon maradt Károlyi-hívek és ellenfeleik viszont azt voltak kénytelenek észrevenni, hogy az októberi forradalomnak több köze volt a megelőző korszakhoz, mint a berendezkedő ellenforradalmi rendszernek. Ezt sugallta Vámbéry Rúsztém, amikor kimutatta, hogy „a Károlyi-korszak jogalkotása sokkal nagyobb harmóniában volt a háború előtti joggal, mint az 1919-iki forradalom jogi reakciója”.⁴ S erre utal Szekfű Gyula híres *Három nemzedéke* is, amely az októberi összeomlásban és forradalomban csak a megelőző, hosszú „liberális” korszak „beteges tüneteit” látta. Az iskolák és hivatalok Horthy-rendszer által felállított igazolóbizottságaiban jórészt olyanokat ítélték el, akik maguk is botlásokként éltek meg 1918–1919-es szerepüket. A konjunktúrákat

jól meglöviglő Szabó Dezső például Babits Mihály meghurcolásában vett részt, harsány antiszemitizmusával leplezve, hogy a proletárdiktatúra utolsó napjaiban is felvette a „bölcsik” bőséges dotációját, arról nem is beszélve, hogy legfontosabb regényét, *Az elsodort falut* annak a Hatvany Lajosnak a budai palotájában fejezté be, akiről a könyv egyik fontos antihőse mintázta.⁵ *Az elsodort falu* az összeomlásig kíséri a magyar történelmet, de Szabó Dezső írt egy gyenge kisregényt az őszirózsás korszakról is, *Megered az eső* címmel. Hatásban azonban nem tudta felvenni a versenyt Tormay Cécile *Bujdosó könyvével*, még akkor sem, ha Szabó Dezső is vádult antiszemita volt az 1920-as évek elején. „Tizenegy zsidó és nyolc bűnös magyar” – olvashatjuk már a Tormay-könyv bevezető lapjain az egyszerű tételt, miért omlott össze Magyarország 1918 októberében. A könyv tényekkel szabadon bánó expresszionizmusa, de főként programja volt vonzó: „egy halálra szánt faj legboldogtalanabb nemzedékének kínja és becsülete”. Tormay olyan manifesztummal ajándékozta meg 1920 karácsonyán azokat, akik Trianon traumájából Trianon neurózisába menekültek, amely napjainkig hat. Hiszen megvölt a felfoghatatlan trágédia egyetlen oka: Tormay Cécile műve egyszerre volt közönségsiker és a hivatalos kánon megbecsült, antracitragyogású fekete gyöngye. Más irodalmi produktumok, mint Illyés Gyula *Kora tavasza*, Németh László *Akasztófavirága*, Zilahy Lajos *A szökevénye* vagy Laczkó Géza *Szent Iván tüze* című regénye kevesebb figyelmet kaptak, s kevesebb figyelmet kápnak ma is. Tanulságul, miért felejtjük el időről időre 1918 bukását. Sinkó Ervin történelmi nagyregénye, az *Optimisták* csak jóval a második világháború után jelenhetett meg, noha már az 1930-as években elkészült. Sinkó műve az 1918–1919-es forradalmak dilemmáiról szóló legfontosabb kulcsregény,

s ma, a 19–20. századi baloldal önfelszámolása után is új és új, elemzésre váró mondanivalója van a forradalmi és lázadó ethosz identitásdilemmáiról, a kommunista eszkatológia vallási vonatkozásairól, az erőszak természetéről és az elvek közösségének hol felszabadító, hol fojtogató erejéről. 1945 után megszűnt az októberi forradalomra kimondott tabu. Magyarország újra köztársaság lett, a királyi nélküli királyság megszűnését kései elégtételként élhették meg az őszirózsás forradalom életben maradt képviselői. Juhász Nagy Sándor, a Berinkey-kormány egykori igazságügy-minisztere az Ideiglenes Nemzetgyűlés alelnöke lett, s még sikerült megjelentetnie *A magyar októberi forradalom története* című könyvét, a függetlenségi gondolat kossuthiánus-protestáns nagy himnuszát, mielőtt 1946 májusában meghalt volna. A jóval idősebb Jászi Oszkár csupán egy rövid látogatásra tért haza 1947 őszén amerikai egyetemi magányából, de már megérkezése előtt tudta, hogy csalódní fog. Tudta, hogy a kommunisták fel fogják számolni a népi demokráciát. Mások azonban az 1918-as október szereplői közül tisztséget vállaltak az 1945-utáni újrakezdésben. Néhányan miniszterek lettek, mint a hadseregszervező Tombor Jenő vagy Bartha Albert, akinek most nem Linder Béla vagy Pogány József antimilitarizmusával, hanem a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert pacifizmusával gyűlt meg a baja. A világhírű tudós ugyanis 1947-ben, az első háború utáni költségvetés parlamenti vitájában azt indítványozta, hogy a hadügyi költségvetést szüntessék meg, a hadsereget végérvényesen szereljék le, a felszabaduló forrásokat pedig adják oda a felsőoktatás és a kutatás gondjainak enyhítésére. „A múlt tapasztalata azt mutatja, hogy nekünk a katonaság mindig csak a magyar nép ellen kell idegen érdekek szolgálatában” – mondta fel 1918 őszének pacifista leckéjét a politika dzsungelébe keve-

redett naiv tudós 1918 őszének becsületes magyar katonájával szemben.⁶ Bartha végül ugyanúgy száműzetésbe kényszerült, mint Szent-Györgyi. Hasonló sors várt két másik októbertárra, Vámbéry Rusztemre és a szocialista Böhm Vilmosra. Az egyik rövid ideig washingtoni, a másik stockholmi követ volt, s halálukig nem tértek vissza Magyarországra.

Ez történt Károlyival is. 1945-ben titkon számított rá, hogy az új Magyar Köztársaság országgyűlése megválasztja – vagy meghívja – elnöknek, de ahogy 1918–1919-ben ő hagyta cserben a kisczardákát, most azok hagyták cserben őt. A népi demokrácia „királycsináló” kommunistái sem bíztak meg benne teljesen. Vagy egyszerűen a múlt embere lett. 1946 februárjában mégis hazatérhetett, nagy ünnepelés közepette. Megérkezése másnapján a Nemzetgyűlés törvénybe iktatta történelmi érdemeit. Elkobzott birtokai és vagyona jóvátételeként egészen elképesztő nagyságú kártérítést, 60 millió forintot kapott. Az Országház ünnepi ülésének köszöntésén a kommunisták nevében Rajk László beszélt, aki a magyar demokrácia és a köztársaság megalapozójának nevezte az idős arisztokrata forradalmárt, aki viszont rossz magyarsággal nyilatkozott a rádiónak. Márai Sándor, aki hallotta és látta is Károlyit az Astoriánál 1918. október 31-én hajnalban, így írta le a „viszönthallást”: „Szánalmasan motyog, arisztidesen. Az orosz hadjáratot »nagyszerű leistungnak« nevezi. Gyakran mondja: »aztat« és »eztet«. Nem is amit mond, inkább az a szánalmas, ahogyan mondja. Nem, kísértetek és szobrok ne mozduljanak, maradjanak térfogatukban. Károlyi megjött, és egy mítosznak – már akik számára mítosz volt! – vége. Maradt egy szánni való aggastyán, aki rosszul beszél magyarul, semmit nem tanult, de sokat – főként a magyar szavak helyezését, fogalmakat – felejtett.”⁷ Károlyi hosszas habozás után elvállalta a párizsi magyar követség vezetését, ami egyértelműen

Rákosi Mátyást szolgáló gesztus volt. Kommunista társutassá lett – most már hivatalosan. Tartotta a hátát a Mindszenty-per idején a francia sajtó és a kereszténydemokrata politikusok jogos szemrehányásai ellenében, noha magát a koncepciók pert nem tartotta célszerűnek a karizmatikus bíboros ellen, akit először az ő kormányzása idején tartóztatták le politikai okokból. A kommunista Rajk László kirakatperét és kivégzését viszont már nem tudta lenyelni: személyesen is nagyon kedvelte az 1949-ben kivégzett kommunista bel-, majd külügyminisztert. Károlyi ekkor újra száműzetésbe vonult, betegeskedni kezdett, s nem sokkal azután, hogy befejezte emlékiratait, 1955 tavaszán meghalt, ám halála kisbetűs hír volt csupán a magyar újságokban. Az emigrációban Jászi Oszkár és kicsiny, jórészt népi írókból álló köre ápolta valamennyire az első magyar október emlékét, s néhányan 1956 levért forradalmá és Jászi halála után is igyekeztek a két magyar október patriótá és szociális vonásaira figyelni. Károlyi és forradalmának kultusza mégis 1956 után, a kádári megtörlés korában támadt fel Magyarországon, amikor a levért szabadságharc még mindig izzó parázsai felett a Kádár-rendszer új történelmi kultuszok után nézett, mivel 1848-ról mindenkinek az jutott eszébe, hogy „márciusban újrakezdjük”. 1958-ban, a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülészakán elhangzott előadásában Siklós András párttörténész úgy jellemezte az 1918-as Károlyi-korszakot, mint „a 20. század egyik leginkább népi polgári demokratikus forradalmát”.⁸ 1962: március 18-án az özvegyével folytatott fél éves tárgyalások után újratemették Károlyi Mihályt. A ravatalozás ugyan nem az Országházban volt, hanem a Nemzeti Galéria díszcsarnokában, de a sírhely megválasztása jelezte: nem akárkiket temetnek újra. Károlyi teste a Kerepesi úti temetőben, a Munkásmozgalmi Mauzóleum mögött, Kossuth

síremlékének szomszédságában került végső nyugalomba. Az előkelő pozíciót Károlyiné kérte s kapta meg az MSZMP Politikai Bizottságtól, s respektálták azt a kérését is, hogy „a síremlék fekvő kötömbből álljon, felette egyszerű mintázatú boltívvel, egyszerű fémfedéllel”.⁹ A temetést megelőző fél évben a pártsajtóban Károlyi a hátsó rovatokból a címlapra került, s radikális demokrata politikusból a szocializmust építő Magyarország mindvégig hű harcosává változott.¹⁰ Amikor tíz nappal a temetést megelőzően Londonból megérkezett a koporsóját szállító különgep, hamvait Darvas József, a Magyar Írószövetség elnöke és a református püspökből kommunista külügyminiszterre avanzsált Péter János fogadta a repülőtéren, majd rendőrmotóros díszkísérettel vitték át Budapesten. Ravatala mellett felsorakozott a fél kormány; a díszőrség mellett ott álltak az 1956-os forradalom megtörlésének olyan kulcsszemélyei is, mint Biszku Béla és Komócsin Zoltán, a sírbeszédet pedig Kállai Gyula miniszterelnök-helyettes, a párt népi kommunistáinak vezetője mondta.¹¹ Eljöttek a Budapestre akkreditált nyugati diplomata is, sőt A. J. P. Taylor oxfordi sztártörténész is Budapestre utazott – a baloldali eszme egyik fontos nyugati társutas képviselője még a második világháború alatt barátkozott össze Károlyival, és döntő szerepe volt Károlyi 1956 tavaszán posztumusz kiadott emlékiratainak sikerében. Károlyiné nem maradt hálátlan: férje hagyatékát a Párttörténeti Intézetben helyezte el, s 1963-ban az intézetben párttörténészek előtt azt mondta: „A sors legkegyetlenebb játéka az, hogy a mai Magyarországot, ahol az igazságtalanságok és törvénytelenések a múlt rossz emlékei, ahol nem élnek többé vissza a hatalommal, és tiszteletben tartják az emberi méltóságot, ahol a nép életszínvonala emelkedőben van – hogy ezt az új Magyarországot férjem nem tudta már megérni.”¹² A Káro-

- 3 Tisza bécsi bizalmasa, báró Burián István közös külügyminiszter ezt az egész közös kormányra értette: „...einer Regierung, die das Augenmaß dafür nicht verlor, daß in diesem Kriege schon die volle Erreichung des reinen Vereidigungszieles einen ungeheuren Erfolg bedeutet hätte”. Graf Burián: *Drei Jahre*. Berlin, Im Verlag Ullstein, 1923, 137.
- 4 Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti...* Budapest, Kossuth, 1989, 84.
- 5 Ritoók Emma: Évek és emberek. OSZK Kéziratár, F 473, I. 40, 132.
- 6 *Lélek a háborúban*. Balázs Béla honvédtizedes naplója. Gyoma, Kner, 1916, 53–54.
- 7 Molnár Eszter Edina: Az elköteleződés határai. Kosztolányi Dezső szellemi mobilizációjának háttere. In: Majoros István (főszerk.), Antal Gábor, Hevő Péter, M. Madarász Anita (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Budapest, ELTE BTK, 2015, 469.
- 8 Csécsy Imre levele Károlyi Mihályhoz 1914. augusztus 25-én. In: Litván György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978, 99.
- 9 „Egy balkonon ültünk, Lukács, Bloch és én. Lent katonák masíroztak, és énekeltek egy nótát, ami minket rendkívül mulattatott: »Russland das muss badisch werden, eher gehen wir nicht nach Haus«. Szegényeknek igazuk volt, mert sok közülük nem jött vissza, mégis ezt énekeltek. Bloch lenézett, és azt mondta: »Die armen Gojim gehen in den Krieg.«”. Hajós Edit visszaemlékezése a háború kitörésére. In: Vezér Erzsébet: *Megőrzött hangok*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2004, 129.
- 10 Jonathan Frankel: *Paradoxical Politics of Marginality – Thoughts on the Jewish Situation During the Years 1914–1921*. In: Uő.: *The Jews and the European Crisis 1914–1921*, Oxford, Oxford University Press, 1988, 7.
- 11 Várnai Zseni: Üzent a Cár! *Népszava*, 1918. szeptember 6., 11. Férje, Peterdi Andor az Internacionálé hívéből háborús költővé vedlett, s nem munkásmatinékon ingyenesen, hanem az Uránia színpadán mutatta be verseit – polgári áron. Lásd: Kelen Jolán: Munkáskultúra az első világháborúban, *PIL* 859 f, 15. ö., 13.
- 12 Molnár Eszter Edina: i. m., 466.
- 13 Méhely Kálmán: A munkáskérdés háborús fejlődése. *Közgazdasági Szemle*, 1918, 59. kötet, 5.
- 14 Dálnoki-Kováts Jenő: A megélhetés drágulása a háború kitörése óta. *Közgazdasági Szemle*, 1921/1., 266.
- 15 Barta Róbert: Magyarország az első világháborúban. In: *Magyarország a 20. században*. I. Szekszárd, 1996, 33–35.
- 16 A „hosszú” első világháború magyarországi nyertesei: erdélyi iparmágnások 1914 és 1920 között. In: Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): *1916, a fordulat éve*. Budapest, Napvilág, 2017, 75–79.
- 17 Kozma Nándor: *Hadimilliomosok*. Budapest, Táltos, 1918, 14. Vö.: Varga László: Egy fináncnökés karrier. A Weiss család és Weiss Manfréd. *Történelmi Szemle*, 1983, 58.
- 18 Sztérenyi József – Ladányi Jenő: *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest, Franklin, 1933, 63–65. Az államosított hadigazdaság improvizatív karakterére már Richard Tawney is felhívta a figyelmet klasszikus tanulmányában. R. H. Tawney: *The Abolition of Economic Controls, 1918–1921. Economic History Review*, 13, no. 1. (1943), 1–30.
- 19 Bódy Zsombor: Vér és Kenyér. Gabonaellátás 1919-ben a megszállt Magyarországon. *Rubicon*, 2017/7–8., 34–37.
- 20 *Budapesti Közlöny*, 1917. április 28., 5–6.
- 21 Láng Imre: A Károlyi- és Berinkey-kormány pénzügyi politikája. *Századok*, 1960, 813–814.
- 22 Dálnoki-Kováts: i. m., 282.
- 23 Laky Dezső: Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig, különös tekintettel a fejlődés gazdasági rugóira. 2. rész. *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 1929, 18–21.
- 24 Uo. 21.
- 25 Simon (Schubert) Ágoston visszaemlékezései. *PIL* 867 f, s-27 ö., 27 l.
- 26 Erős Ferenc – Kapás István – Kiss György: Pszichoanalízis a hadseregben (1914–1918). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1988/1., 142–148.
- 27 Erős Ferenc: *Pszichoanalízis és forradalom. Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918/1919-ben*. Budapest, Jósöveg, 2011, 63–64.
- 28 Buchinger Manó: Háború és drágaság. *Szocializmus*, VIII. évf., 10–12. szám, 1914–1915., 515.
- 29 Milotay István: *Tíz év*. 1924, 328.
- 30 Niamešsnyé Manaszy Margit: *Villámlik messziről*. Budapest, Kossuth, 2017, 71.
- 31 Ellis Ashmead-Bartlett: *The Tragedy of Central Europe*. London, Thornton Butterworth, 1923, 51–52.
- 32 Dániel Arnold: Országos Földmívelő Kongresszust! *Világ*, 1918. november 6., 5.
- 33 Lásd: Beck Lajos: *A magyar földbirtok megosztása. Agrár-statisztikai tanulmány*. Budapest, Pallas, 1918, 22. A korabeli mezőgazdasági népesség- és birtokstatisztika módszertani problémáihoz lásd: Kenéz Béla: *Nép és föld*. Budapest, Grill, 1917, 29–42. Lásd még Kolossa Tibor klasszikus tanulmányát, amely a Beck-féle arányokat erősíti meg: Kolossa Tibor: Adatok az agrárnépesség összetételéhez az Osztrák-Magyar Monarchiában (1900 körül). I. rész. *Agrártörténeti Szemle*, 4. évfolyam, 1962/1–2., 110. Gunst Péter a bérlői kategóriák hozzászámításával 2,5 millióra teszi ezt a réteget. Lásd Gunst Péter: A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. In: Uő. (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág, 1998, 184.
- 34 A belügyminiszter 115563/1917/XIV utasítása valamennyi vármegyei alispán részére, MNL SML IV. 401. a. 16 d. 111/1917.
- 35 Romsics Ignác: A parasztság és a forradalmak kora. *Valóság*, 1989/6., 17.
- 36 Gaál Jenő: A falu gondozása. *Közgazdasági Szemle*, 1918, 59. kötet, 304.
- 37 Pályi Endre: *Magyarország a háború után*. Budapest, Politzer, 1917, 72.
- 38 Vö. Pogány Ágnes: Két szempont a magyarországi infláció vizsgálatához (1914–1924). *Történelmi Szemle*, 1987/2., 128.
- 38 Szeberényi Lajos: *Parasztok a világháború után*. Békéscsaba, 1929, 23.
- 39 Ritoók Emma: Évek és emberek. Az OSZK Kéziratára, IV. 10.
- 40 Józsa Antal: A breszt-litovszki béketárgyalások és a hadifogolycseré (1917. december 22. – 1918. október 31.). *Hadtörténelmi Közlemények*, 12. évf., 1965. 2. sz., 265.

41. Illyés Gyula: *Kora tavasz*. Budapest [1941], 1972, 135.
42. Jósák Kálmán: Egy élet a harcok tüzeiben. Kézirat. P. 867 f. j-109, 259.
43. Jegyezzünk hadikölcsönt. Az új milliósok figyelmébe. *Egri Újság*, 1917. november 30., 3.
44. Schiffer Miklós előadása a háborús drágaságról 1918-ban, MNL MOL P 1123, Martinovics páholy anyaga, 1. tétel.
45. Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. 1924, 18.
46. Braun Róbert: *Magyarország feldarabolása és a nemzeti kérdés*. Budapest, Táltos, 1919, 19. (7. táblázat). Az országos arány 36 százalék. Lásd Gunst Péter: i. m., 185.
47. Móricz Zsigmond: Népszavazás. *Esztendő*, 1919/1., 50.
48. A paraszti társadalom rétegeit szándékosan hagyom meghatározatlanul. Lásd Szilágyi Zsolt: Szerkezeti alapvonások a Horthy-kori Kecskemét agrártársadalmában. *Korall*, 2007 (28–29.), 223–225. oldalain közölt mikrotörténeti megközelítésből fakadó definícióját Kecskemét agrártársadalmáról.
49. Tokodyné Puskás Julianna: A nemzetgazdaság militarizálásának hatása a parasztság helyzetére az első világháború idején. In: Pach Zsigmond Pál – Sándor Pál (szerk.): *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon, 1867–1918*. Budapest, Szikra, 291.
50. Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvetése a világháborúban. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1927/7., 624–633.
51. Móricz Zsigmond: Népszavazás. i. m., 17.
52. Kolossa Tibor: Adatok az agrárproletariátus arányaihoz és összetételéhez az Osztrák–Magyar Monarchiában (1900). *Történelmi Szemle*, 1959, 121.
53. Király István: Az 1891-es agrárszocialista mozgalom és az 1905–06. évi dunántúli arató- és cselédsztrájkok összehasonlítása. *Agrártörténeti Szemle*, 1980/3–4., 328.
54. Berényi Andrásné: *Nagy Rozália a nevem*. Budapest, Gondolat, 1975, 176., 183.
55. Tokodyné Puskás Julianna: i. m., 350. Vannak eltérő adatok is. Az infláció és a drágulás kiszámításának módszertani problémáihoz lásd Botos János: i. m., 88–96.
56. Dég, Szilasbalhás stb. MNL MOL K440 X1511. A Magyar Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, 6996., illetve 6999. doboz (mikrofilmmásolat).
57. Vö. Sándor Pál: A századforduló agrárstruktúrájának vizsgálatahoz. *Agrártörténeti Szemle*, 7. 1965/2–3., 178.
58. Hoffmann Tamás: Falusi életmód és a korszakváltás. *Múltunk*, 1991/2–3., 93.
59. Gróf Széchenyi Aladár felszólalása a Főrendiház 1917. június 21-ei ülésén. *Főrendiházi napló*, 1910. IV. kötet, XCV. ülésnap, 377.
60. Hoffmann Tamás: i. m., 94.
61. A századelőn kezdeményezett parcellázási mozgalmak csődjé világosan jelezte ezt. Lásd: Iván János: *Földbirtokreform és a társadalmunk 1890–1914*. Budapest, Élet, 1935, 25–34. A máig keveset elemzett földbirtok-átrendeződésről lásd Eddie Scott – Hutter Ingrid – Székely Iván: Fél évszázad birtokviszonyai. *Történelmi Szemle*, 1990 (32. évfolyam), 301–357.
62. A „Felvidék” szó használatának fogalmi problematikájával és a hozzá kapcsolódó nemzeti, politikai érzékenységekkel tisztában vagyok; tudom, hogy

63. A szlovákok földszerzésére lásd Beck Lajos: i. m., 21. Az erdélyi birtokforgalmi adatokra Tokaji László: *Eladó ország*. Kolozsvár, Gombos Ferenc, 1913, 1–19., illetve Bethlen István: *A magyar birtokpolitika feladatai Erdélyben*. Budapest, 1913, 15.
64. Kritikus értékelését lásd Egry Gábor: Egy önlegitimáló politikai és történeti narratíva kérdőjelei (1861–2003). *Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében*. *Múltunk*, 2006/3., 4–34.
65. Idézi Szuhay Miklós: A parasztság felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború előtt. In: Pach Zsigmond Pál – Sándor Pál (szerk.): *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon, 1867–1918*. Budapest, Szikra, 272.
66. A m. kir. Földművelésügyi Minisztérium története a tanácskormány (proletárdiktatúra) alatt, MNL MOL K46 PTI 605.f. II/1, 20.
67. Móricz Zsigmond: Népszavazás. i. m., 11.
68. *Képviselőházi napló*, 1906. XXIII. kötet, 1909. január 26-i ülésnap, 166–167.
69. Nagy Vince: *Októbertől októberig*. Budapest, Európa, 1991, 191.
70. Móricz Zsigmond: Az egyenlőséget [1919]. In: József Farkas (szerk.): *„Mindenkinek újakra készül...” I*. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1959, 478–479.
71. Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979, 14. Vezér Erzsébet információit megerősíti a család-történész Repiszky Tamás is: Emlékkép-foszlányok. Adalékok Lesznai Anna családtörténetéhez. *Enigma*, XIV. évf. (2007), 52, 22–23.
72. „Még ma is mennek, mennek / (A hold tekint le rájuk) / Parancsoló urukhoz / A szűz fehér leányok. (Lesznai Anna: *Uri jögon*.)
73. Arthur Koestler: *Nyilvessző a végtelenbe*. Budapest, Osiris, 1996, 70.
74. A francia mintát követve, amelynek gyakorlata szintén nem volt olyan demokratikus és liberális, mint az sokáig gondolták: Lásd: Eugen Weber: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford, Stanford University Press, 1976.
75. Lásd: Király István: Tények és dokumentumok a magyar agrárkutatás múltjából: Bartók Béla családja és a parasztság. *Agrártörténeti Szemle*, 1981/3–4., 532–533.
76. Czettler Jenő: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*. Budapest, Pátria, 1914, 887.
77. Móricz Zsigmond: Népszavazás, i. m., 8.
78. Tokody Gyula: Magyarország kiválása az első világháborúból és a német külpolitika. *Múltunk*, 1989/1–2., 69.
79. *Képviselőházi napló*, 1910. XXXVII. kötet, 1917. október 24-i ülésnap.
80. *Képviselőházi napló*, 1896. IV. kötet, 1897. február 19-i ülésnap, 117.
81. „...hiba lenne, ha a mindnyájunk előtt ismeretlen viszonyok elképzelésével a háború előtt vagy alatt hangoztatott birtokpolitikai eszméket akarnánk megvalósítani”. A birtokreform. Beszélgetés Ghillány Imre báró földművelésügyi miniszterrel. *Az Újság*, 1917. április 8.
82. Vörös Boldizsár: „...megjött Rudolf királyfi...” Károlyi Mihály alakjához kapcsolódó folklóralkotások az őszirózsás forradalomban. In: Bódy, Zsombor,

100. Horváth Sándor, Valuch Tibor (szerk.): *Megtálalható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. 2010, 442–443.
101. Varga Lajos: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon, 1914. július – 1919. március*. Budapest, Napvilág, 85.
102. Oross Ignác levele 1917. július 20-án. Idézi: Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból. In: Uő.: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat, 1988, 236.
103. *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet, 1918. október 19-i ülésnap, 337.
104. Csernoch János 4968/1914. számú esztergomi érseki körlevele a főegyházmegegye lelkészkedő papsága részére. Esztergom, 1914, 153.
105. Szeinti Tibor: *Vér és pezsgő*. Budapest, Magvető, 1988, 15–16.
106. Az Orségi egyházmegegye közgyűlésének jegyzőkönyve, 1918. június 19., Pápa, 1918, 10.
107. Tengely Adrienn: *Magyar egyházak a forradalmak korában*. Eger, Lécum, 2011, 24.
108. A magyar hadsereg forradalmasodása és a kommunisták küzdelme a fegyveres erők megnyeréséért 1918–1919-ben. HIL TGY 223. 2.605.
109. A belső-somogyi egyházmegegye közgyűlésének jegyzőkönyve, 1918. július 9., Kapósvár, 1918, 24.
110. Benda Jenő: *A bölcsők frontja*. Kelet, 1918/4., 46.
111. Kovács Gábor: *Vér és kenyér*. Debrecen, Csáthy, 1918, 160.
112. Buday László: Magyarország háborús népvesztése. *Közgazdasági Szemle*, 1920, 543.
113. A magyar királyi belügyminiszter 6310/1918-as bizalmas körlevele valamennyi főispánnak 1918. augusztus 25-én. MNL SML Somogy vármegye főispánjának bizalmas iratai IV.401.a doboz.
114. Hajdu Tibor: Mars elárvult fiai – harcosok a nagy háború után: *A Hadtörténeti Múzeum Értésítője*, 12. (2011), 187–188.
115. Ferenczi Imre: Szociálpolitikai feladataink. *Jogállam*, 1919, 94–95. Lásd még Gyáni Gábor: A fővárosi női munkaerő foglalkoztatottságának szerkezetváltozása 1880–1941 között. *Budapest Főváros Levéltárának Közleményei*, 1979, 176–177.
116. Tokodyné Puskás Julianna: i. m., 355.
117. L. Sipos Balázs: Adattár. In: Varga Lajos (főszerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Napvilág, Budapest, 1999, 510.
118. Egyházmegegyeink jegyzőkönyveiből. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1918. október 27., 322.
119. Romsics Ignác: Levelek a frontra. *Forrás*, 1974/7–8., 59.
120. Uo. 171.
121. Édy Pálma: Új anyaság. Népszaporítási tervezet. Budapest, Athenaeum, 1917, 10.
122. Uo. 12.
123. Auer György: Rendészetünk a forradalom előtt. *Jogtudományi Közlöny*, 1919/50., 381.
124. Mozolovszky Sándor: Néhány adat házicselédjeink társadalomrajzához. *Társadalomtudomány*, 1926, 169. Illetve Pálosi Ervin: Budapesti kriminalitása és mortalitása az 1909–1925. években. *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 1927, 95.

107. Mátay Mónika – Trädler Henrietta: Áldozatok a háború után: arzénnel mérgezett veteránok. In: Majoros István (főszerk.), Antal Gábor, Hevő Péter, M. Madarász Anita (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. ELTE BTK, Budapest, 2015, 716–720. Hasonló viszontlátásról számol be a Temesváron hadiápolónőként dolgozó Niamessyné Manasz Margit: *Villámlik messziről*. Budapest, Kossuth, 2017, 62–65.
108. A magyar királyi belügyminiszter 33231/1918. számú bizalmas körirata valamennyi főispánhoz, 1918. március 8. MNL SML IV. 401. a. Somogy vármegye főispánjának bizalmas iratai, 43/1918.
109. A hadifogoly-levelezés budapesti bizottságának jelentése a lakosság háborúellenes állapotáról, 1917. október 31-én. Idézi: MMTVD, 4/B kötet, Budapest, Kossuth, 1969, 392.
110. Romsics Ignác: *Levelek a frontra*. i. m., 58.
111. Berend Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában: 1900–1914*. Budapest, Szikra, 1955, 298–299.
112. Lackó Miklós: *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*. Budapest, Kossuth, 1968, 14–19., 83–84.
113. Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949*. Budapest, Kossuth, 1961, 33.
114. Uo. 91.
115. Lásd Gyáni Gábor: *Bérkaszánya és nyomortelep*. Budapest, Magvető, 1992, 95–106.
116. Halász Ernő: Munkásmiszterek régi műhelyeiben. *Magyarország*, 1919. február 16., 5.
117. Garami Ernő felszólalása az MSZDP IX. kongresszusán, 1902. április 3-án. MMTVD, Budapest, Szikra, 1955, 84–85.
118. Kunfi Zsigmond: Magyarország politikai helyzete. *Népszava*, 1906. április 25., 8.
119. Komlós Aladár: Diner-Dénes József. In: Szabolcsi Miklós, Illés László (szerk.): *Jöjj el, szabadság. Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 59.
120. Vincze Sándor: Erdély forradalma I–II. [1920]. Kézirat PIL 965 f., 1. ö. I. 13.
121. Kéri Pál vallomása a Károlyi-perben 1921. november 14-én, BFL VII. 2.c 1921-36537_0220_171 I.]
122. Szabó Ervin: *Pártfegyelem és egyéni szabadság*. Budapest, Stollte, 1934 [1904], 34.
123. Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez 1904. október 16. In: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Budapest, 1991, 47.
124. A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy védelme alatt Budapest keletén működő Martinovics páholy jelentése az 1910-es évről, MNL MOL P1123, 1. tétel, 5.
125. Idézi: Litván György: Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején: Somló Bódog (1873–1920). *Valóság*, 1973/8., 33.
126. Landler Jenő: *Egy mindnyájunkért, mindnyájan egyért*. Budapest, Népszava, 1918, 10.
127. Vincze Sándor: Erdély forradalma I–II. [1920]. Kézirat PIL 965 f., 1. ö. I. 6.
128. Ifj. Garami Ernő: Garami Ernő életrajza. Kézirat, PIL 80of. 2. ö., 14.

129. Hayden White: The interpretation of texts [1984]. In: Uő.: *The Fiction of the Narrative. Essays on History, Literature, and Theory, 1957–2007*. Johns Hopkins University Press, 2010, 221.
130. A Csepeli Munkásotthon új épületét végül csak 1920. március 14-én adták át. Lásd: Drucker Tibor: *A csepeli munkásotthon története*. Budapest, BTM, 1964, 16–18.
131. Ständeisky Éva: Kassák Lajos-interjú 1960-ból. *Múltunk*, 2007/2., 258.
132. Kelen Jolán: Munkáskultúra az első világháborúban, PIL 859 f. 15. öe., I. 201.
133. Garbai Sándor emlékezései I. PIL 810. f. 1. öe., III. k. 33.
134. Schlett István: *A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig*. Budapest, Gondolat, 1982, 75.
135. Kelen Jolán: *Eliramlik az élet*. Budapest, Kossuth, 1976, 53.
136. Ez így volt Németországban is. Lásd Richard J. Evans: *Kneipengesprache im Kaiserreich: Die Stimmungsberichte der Hamburger Politischen Polizei 1892–1914*. Reinbek, 1989, 131–150.
137. Peter Gay: *The Dilemma of Democratic Socialism. Eduard Bernstein's Challenge to Marx*. New York, Columbia University Press, 1952, 141–151.
138. Gergely András: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 1971/1., 433.
139. Czettler Jenő: i. m., 837.
140. Lásd Gyáni Gábor: Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben. In: Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom–polgári társadalom. 3. Társadalmi konfliktusok*. 1991, 345–355.
141. Lengyel József: *Visegrádi utca*. Budapest, Kossuth, 1957, 18.
142. Schlett István: i. m., 227.
143. MMTVD, 1969, 432.
144. Varga Lajos: A magyar szociáldemokraták a háború „győzelmes” éveiben. *Múltunk*, 2007/2., 166.
145. Pogány József: *Szocialista külpolitika*. Budapest, Magyarországi Szocialista Párt, 1919, 4.
146. Ravasz László: A háború hatása a magyar vallásos életre [1924]. In: Uő.: *Tudom, kinek hittem. Beszédok, cikkek, prédikációk*. Studium, Budapest, 1927, 20–21.
147. Göndör Ferenc: *Vallomások könyve*. Bécs, a szerző kiadása, 1922, 8–9. (Pogány lojalitása egy, a semleges Dániába szóló jutalomutat is megért. Az utazás eredményeképp megszületett könyv a *Dánia, a paraszteldorádó* beszédes címet viselte.)
148. Boda Dezsőnek, a budapesti m. kir. államrendőrség főkapitányának 1158/fk.1917. res számú jelentése a magyar kir. belügyministerhez az MSZDP 1917. január 6-i bizalmi értekezletéről. PIL 686 f. 146. öe, 47.
149. Kié legyen a magyar föld? *Népszava*, 1915. december 5., 10–11.
150. Sztérenyi József – Ladányi Jenő: i. m., 82.
151. Állami tisztviselők ultimátuma – Megalakították az osztályharc szabad szervezetét. *Pesti Napló*, 1917. december 11., 7.
152. Garbai Sándor: Lakásinség Budapesten. *Szocializmus*, XI. évf., 5. szám, 1918. április, 223.
153. Botos János: A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924. *Múltunk*, 2015/3., 77.

154. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919*. I–XIII. Washington, 1947, 1919, XII, 266–270. *The Paris Peace Conference 1919*, XII: 266–270.
155. Siklós András: Adalékok az Osztrák–Magyar Monarchia belső helyzetéhez 1918 tavaszán és nyarán. *Történelmi Szemle*, 1983/1., 2.
156. Buchinger Manó: *Tanúvallomás*. Budapest, Népszava, 1936, 50.
157. Jakabffy Elemér: *A magyar állambatalom utolsó hónapjai Krassó-Szörény vármegyéjében*. Lugos, Husvéth és Hoffer, 1939, 4–5.
158. Windischgrätz Lajos: *Küzdelmeim*. A szerző kiadása, 1920, 84.
159. Garbai Sándor: i. m., 333–338.
160. Lásd Peidl Gyula és Erdélyi Mór iratai, PIL 686.f./1–40.
161. *Gróf Tisza István összes munkái*, V. Budapest, Franklin, 1933, 372.
162. Erdélyi Mór emlékirata politikai karrierjéről. [1920], PIL 686.f. 1–40. 245.
163. Ignác Károly: A szervezkedés mint „csodatevő hatalom” – Munkásképviselet az első világháború idején. In: Kaba Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta 1914–1918*. Budapest, Politikatörténeti Intézet–Napvilág Kiadó, 2017, 178.
164. Vö. Simor (Schubert) Ágoston visszaemlékezései PIL 8657 f. s-27 öe., 13/c.
164. Kósa Miklós: Az ország gyomra. *Világ*, 1916. október 7.
165. Iványi Emma: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960, 475.
166. Bódy Zsombor: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest, Argumentum, 101–102.
167. Erdélyi Mór emlékirata politikai karrierjéről. [1920], PIL 686.f. 1–40. 244.
168. Kende János: Kun Béla és a szakszervezeti kérdés 1918–1919-ben. In: Milei György (szerk.): *Kun Béláról. Tanulmányok*. Budapest, Kossuth, 1988, 322.
169. Bódy Zsombor: i. m., 105.
170. Garami Ernő: *Forrongó Magyarország. Emlékezők és tanulságok*. Lipcse–Bécs, Pegazus, 1922, 3–4.
171. Bódy Zsombor: i. m., 106.
172. Szabó Ervin: A szociáldemokrácia válsága. *Husadik Század*, 1918/1., 355.
173. 215.222 szervezett munkás. *Népszava*, 1918. május 4., 1. (Landler Jenő az 1918. október 13-i kongresszuson már 300 000 szervezett munkásról beszélt, ami persze csak retorikai fogás volt, valószínűleg csak 1918. október 31. után érték el a szocdemek ezt a létszámot. Lásd: Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. Bécs, Bécsi Magyar Kiadó, 1923, 92. Vö: Nemes Dezső: Az MSZDP 1918. októberi rendkívüli kongresszusa. *Párttörténeti Közlemények*, 1982/2., 9., aki szerint 1918. október elején a létszám már bőven 300 000 felett volt.)
174. Lenin 1914-es nyilatkozatát idézi Alfred Erich Senn: *The Russian Revolution in Switzerland, 1914–1917*. Madison, University of Wisconsin Press, 1971, 33.
175. Köböl József vinkovcei munkása levele, 1917. május 14. Idézi: Gábor Sándorné: Az oroszországi forradalmi mozgalmak visszhangja a magyar dolgozók hadifoglyokhoz írt leveleiben. *Párttörténeti Közlemények*, 1958/2., 139.
176. Ifj. Garami Ernő: Garami Ernő életrajza. Kézirat, PIL 800f. 2 öe., 11., illetve Garami Ernő: Magyarország és a háború. *Szocializmus*, IX. évf., 1. szám, 1916. március, 13–14.

177. Romsics Ignác: Az agrárkérdés nemzeti-nemzetiségi aspektusa 1890–1918 között. *Forrás*, 1986/26–27.
178. Ravasz László: Erdély. *Protestáns Szemle*, 1916, 481.
179. Kővágó László: *A magyarországi délszlávok 1918–1919-ben*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964, 35., illetve Jászai Oszkár: Adatok a nemzetiségi kérdéshez. *Huszedik Század*, 1909/1., 76–78.
180. Összefoglaló áttekintését lásd Balogh Pál: *A népfajok Magyarországon*. Budapest, M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Budapest, 1902, különösen a 941–951.
181. Ritoók Emma: i. m. Vö. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 64. kötet, Budapest, 1920, 77–78. Lásd az Erdődi Nemzeti Tanács javaslatát az erdődi járás hovatartozása kérdésében 1918. december 2., MNL MOL K40 1918-IX-557.
182. Polányi Imre: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 92.
183. C. A. Macartney: *The Habsburg Empire*. London, Weidenfeld and Nicholson, 1969, 726–727.
184. Kendé János – Sipos Péter: Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon 1870–1910. *Történelmi Szemle*, 1983/2., 243.
185. Kővér György: „Statisztikai asszimiláció” Magyarországon, 1880–1910. *Századok*, 2016/5., 1257.
186. Garami Ernő: Az Internacionálé és a háború. *Szocializmus*, VIII. évf., 10–12. évf., 1914–1915., 447.
187. Gróf Apponyi Albert emlékiratai II. Budapest, 1934, 203.
188. Pogány József: Czóbel Irén emlékezése. *PIL* 867 f. p. 56, 15.
189. „A katonaszökevények száma az utóbbi időben, különösen az ország bizonyos részeiben, olyan aggasztó mértékben megnövekedett, hogy annak a közbiztonsági állapotokra való hátrányos befolyása is mindinkább érezhetővé válik. [...] a szökevények elharapózódásán kívül egyik oka és elősegítője a szökevények polgári lakosság által való rejtőzködésében keresendő.” 28.25/1918 magyar királyi belügyminiszteri rendelet 1918. március 20-án. MNL SML IV.401.a Somogy vármegye főispánjának iratai.
190. Pogány József: A tömegsztrájk és tanulságai. *Szocializmus*, XI. évf., 3. szám, 1918. február, 124.
191. Buday Dezső: Magyarország honoratior-osztályai. *Budapesti Szemle*, 1916, 228.
192. Mátrai László: *Alapját vesztett felépítmény*. Budapest, Magvető, 1976, 106.
193. Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918*. Budapest, 1942, 65.
194. Az 1913-ban elfogadott választójogi novella ezt további kb. 3 százalékkal bővítette, s a törvényhatósági jogú városokban bevezette a titkos szavazást. Igaz, ez az utóbbi szabályozás alapján nem került sor választásra: 1918 nyarán a képviselőház által elfogadott választójogi törvény tovább bővítette a cenzus határait.
195. Lásd: Ruszkai Miklós: Az 1945 előtti magyar választások statisztikája. *Történelmi Statisztikai Közlemények*, 1959, 22.
196. Lippay Zoltán: *A magyar birtokos középosztály és a közélet*. Budapest, Franklin, 1919, 11.
197. „Ne szavazd még a nők szavazati jogát” – írta 1918 nyarán is párthíveinek. *Gróf Tisza István Összes Munkái*, VI. Budapest, Franklin, 1937, 355.
198. Berényi Zsuzsanna Ágnes: Adatok a magyarországi szabadkőművesség történetéhez. *Múltunk*, 2003/3., 202.
199. Ruszkai Miklós: i. m., 26.
200. Gróf Széchenyi Aladár felszólalása a Főrendiház 1917. június 21-i ülésén. *Főrendiházi napló*, 1910. IV. kötet. XCV. ülésnap, 376.
201. Amikor mégis, akkor választott politikusi hagyták cserben. Közismert, hogy az 1906 és 1910 között hatalmon lévő nemzeti erők koalíciós kormányának hitelt az morzsolta fel, hogy függetlenségi programját a kormányzás érdekében feladta.
202. Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918*. Budapest, 1942, 35.
203. Szerényi-Ladányi: i. m., 73.
204. Lásd Nagy Zsuzsa: Az antant segélyprogramja és az 1918–1919. évi forradalom. *Párttörténeti Közlemények*, 1963/3., 407.
205. Szerényi-Ladányi: i. m., 115–116.
206. Botos János: i. m., 72.
207. Ezerkétszáz ideiglenes hivatalnok dolgozik a városnál. *A Nap*, 1917. április 10.
208. Uo. 73.
209. Pálosi Ervin: Budapest kriminalitása és mortalitása az 1909–1925 években. *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 1927/3., 96.
210. A középosztály és a tőzsdereform. *Független Budapest*, 1917. december 12.
211. A zálogház és az intelligens középosztály. *Az Est*, 1917. június 12.
212. Uri-szegediek otthon. *Székesfehérvár és vidéke*, 1918. február 23.
213. Ritoók Emma: i. m., 22., 40.
214. Krúdy Gyula: Milyen Magyarország? In: *Pesti levelek. Publicisztikai írások*. Budapest, Magvető, 1963, 302. (Eredetileg a *Déli Hírlap* 1918. július 21-i számában közölte.)
215. A jegyzők. *Budapest*, 1917. május 20.
216. Erdélyi Mór emlékirata politikai karrierjéről. *PIL* 686. f. 1–40, 248.
217. Küzdelem a létért. *Világ*, 1917. július 8. A községi jegyzők és a háborús segítség. *Budapesti Hírlap*, 1918. december 8.
218. Tamaska Ferenc: Tartsunk össze. *Községi Közlöny*, 1918. március 17., 1–2.
219. Berinkei Dénes vallomása 1920. július 26-án. Népbiztosok pere, BFL VII. 5.c. 1920-6274 XLIII dosszié, 2701–2702.
220. Krúdy Gyula: Hogy tört ki a forradalom? *Magyarország*, 1918. december 22., 7.
221. Az őrési egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyve, 1918. június 19., 11.
222. Hatósági cipőüzemek. *Magyar Ipar*, 1918. október 27., 629–630.
223. Nógrád Vármegye Törvényhatósági Bizottsága 1918. október 17-én tartott közgyűlésének 1317.11/1918-as számú véghatározata. MNL NML IV. 202.44, 38–41.
224. Székfi Gyula: i. m., 17.
225. Nógrád Vármegye Törvényhatósági Bizottsága 1918. október 17-én tartott közgyűlésének 1317.11/1918-as számú véghatározata, i. m. 41.
226. A magyar középosztály szervezkedése, Pilisi Lajos előadása. *Szegedi Napló*, 1917. május 8.
227. Lippay Zoltán: i. m., 33.
228. Középosztályi akció. MNL MOL Pro86 Corvin Mátyás Páholy iratai, 26. tétele.

- 228 Supka Géza: Emberjogot a beamternek. *Világ*, 1917. április 3. 11. oldal.
- 229 Vö. 1919–1925 közötti népmozgalmi adatok. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 74. kötet, Budapest, 1929, 73.
- 230 Supka Géza: A tisztviselői jog kiépítése. *Világ*, 1917. szeptember 8. 10. oldal.
- 231 Polányi Károly: A radikalizmus végcélja. Dr. Polányi Károlynak a Szege-di Radikális Párt 1918. december 1-jén tartott nagygyűlésén elmondott beszéde. 5. oldal.
- 232 Pogány József: A munkapárt és az uzsóra-kapitalizmus. *Huszadik Század*, XXVI. kötet, 13. évf. (1912. július–december), 118.
- 233 Lengyel József: *Visegrádi utca*. Budapest, Kossuth, 1957, 18. oldal.
- 234 Vörös Károly: A budapesti zsidóság a két forradalom között, 1849–1918. *Körkép*, 1986/12., 115.
- 235 Lánycz Leó cenzúrája. *Világ*, 1917. április 26. Lásd még: Nyilvános gyűlés a Kereskedelmi Bank ellen. *Az Est*, 1917. április 26. 1. oldal.
- 236 Tisztviselők tömeges nyugdíjazása. *Pesti Hírlap*, 1917. május 13., 9–10. oldal.
- 237 Schöpflin Aladár: Új nemzedék! Felolvasás a Nyugat [1914.] március 4-iki estélyén. *Nyugat*, 1914/6., 398–400.
- 238 Ady Endre: Magyar lelkek forradalma. In: *Magyar Újságírók Egyesületének Almanachja*. 1909, 101.
- 239 Kosztolányi Dezső: Freud szivarja. *Pesti Napló*, 1918. október 1., 9. oldal.
- 240 Ritoók Emma: *A szellemi kalandorai*. Budapest, Pesti Szalon, 1993, 258.
- 241 Balázs Béla: *Napló II. 1914–1922*. Budapest, Magvető, 1982, 144. oldal.
- 242 Hevesi Gyula: *Egy mérmök a forradalomban*. Budapest, Kossuth, 1963, 51.
- 243 Herczeg Ferenc nyilatkozata. In: *Magyar Újságírók Egyesületének Almanachja*. 1909, 218.
- 244 Hatvány Lajos: Egy hónap története. *Esztendő*, 1. évfolyam, 12. szám, 1918. december, 65.
- 245 Bihari Péter: *Lövészárkok*. Budapest, Napvilág, 2008, 65. Lippay Zoltán: i. m., 33.
- 246 Gergely Jenő: Keresztényszocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban. *Történelmi Szemle*, 1969/1–2., 26.
- 247 Teodoro Valfré di Bonzo bécsi apostoli nuncius jelentése Gasparri bíboros-államtitkárnak, 1918. november 27. Érszegi Márk: Magyarország helyzete 1918 őszén a bécsi nuncius szerint. In: Somorjai Ádám OSB–Zombori István (szerk.): *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae, Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*. Szeged, METEM, 2016, 370.
- 248 Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen*. Budapest, Gondolat, 1965, 167.
- 249 A zsidókérdésről. Bíró Lajos válasza. *Huszadik Század*, 1917/2., 54–55.
- 250 Dr. Hesslein József: Tisztviselői proletárság. *Esztendő*, 1918/11., 53–54.
- 251 Lásd: Fenyő Mario: *A Nyugat hőskora és háttere*. Debrecen, Csokonai, 2001, 117–118., 132., 137.
- 252 Varga Jenő: A tisztviselőosztály szerepe a munkásmozgalmakban. *Szocializmus*, XI. évf., 4. szám, 1918. március, 191–192.
- 253 1916-ban még csak 55 000, 1918 kora őszére megközelítőleg 300 000 fő volt a taglétszám. Lásd Landler Jenő felszólalása MMTVD 4/B, 480.
- 254 Magánalkalmazottak mozgalmi Magyarországon 1914–1917: a Magántisztviselők és Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségének működése a háború alatt: 1914–1917. Budapest, *Világosság*, é. n. [1918], 20.
- 255 Uo. 27.
- 256 Uo. 28.
- 257 A fővárosi tisztviselők mozgalmi. *Világ*, 1918. február 2.
- 258 Méhely Kálmán: i. m., 6.
- 259 Bódy Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése*. Budapest, L'Harmattan, 2003, 163., 169.
- 260 Schaller Pál tanúvallomása a népbiztosok perében 1920. augusztus 11-én. BFL VII. 5.c. 6274/1920, 163. doboz, LV dosszié, 3525.
- 261 Ritoók Emma, i. m., 305.
- 262 Dietz Károly: *Októbertől márciusig*. Budapest, Rácz Kálmán Kiadóvállalata, 1920, 25–26.
- 263 A Magyarországi Közalkalmazottak Szövetségének levele a Magyar Nemzeti Tanácsnak, 1918. december 16. MNL MOL K440 Magyar Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, XI.111 6999 doboz.
- 264 Radikális szervezkedés. *Alkotmány*, 1917. július 15.
- 265 Tisztviselő-szocializmus. *Budapesti Hírlap*, 1917. október 6., 1–2.
- 266 Rácz László [Katz Lipót]: *Pórszem a viharban*. New York, Amerikai Magyar Szó, 1965, 18.
- 267 „Maradjon polgár a magántisztviselő” és Tímár Andor válasza: Polgár-e a magántisztviselő? *Aradi Hírlap*, 1918. január 1.
- 268 Egry Gábor: Kukoricakenyér, pacal és vizezett tej. Ellátás és fogyasztás az első világháború idején. In: Kaba Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja*. i. m., 308–313.
- 269 Ágoston Péter vallomása a Károlyi-perben 1921. november 16-án, BFL VII.2.c. 1921-36537, 255–257.
- 270 Bangha Béla: Budapest hítele. *Magyar Kultúra*, VI. évf., 20. szám (1918. október 20.), 310–313.
- 271 Mario: A pápság történelmi missziója. *Egyházi Közlöny*, 1918. október 25., 15. Idézi Gergely Jenő: Keresztényszocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban. *Történelmi Szemle*, 1969/1–2., 30.

2. Hogyan lett vége?

- Pók Attila: Bürokrata bűnbakok a modern kori Magyarországon. Kutatási kérdések és lehetőségek. *Történelmi Szemle*, 2010/4., 514.
- Fekete Bélának, a hadifogoly-levelezést cenzúrázó budapesti cs. és kir. bizottság főhadnagyának 1918. február 15-i jelentése. *A magyar munkásmozgalmak történetének válogatott dokumentumai*, V. Budapest, Szikra, 1956, 128.
- Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet, 1918. augusztus 7., 172. Lásd még Bor-sányi György: *Októbertől márciusig, Polgári demokrácia Magyarországon*, 1918. Budapest, Kossuth Kiadó, 1988, 124–125.
- Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet, 1918. augusztus 7., 178–185.
- A Tisza-per anyagai, Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII. 5.c. 1919-7083, 606.
- Wekerle Sándor belügyminiszterként írt 7662. számú számú bizalmas utasítása valamennyi főispánnak 1918. szeptember 25-én MNL SML Főispáni bizalmas iratok 1918, IV. 401. a 17. doboz.

- 7 A magyar középosztály. *Fejérmegyei Napló*, 1917. szeptember 9., 10.
- 8 Idézi Vörös Boldizsár: A szellem útkeresői. Lukács György, Thomas Mann, Szabó Ervin és Balázs Béla levelei Ritoók Emmának. *Történelmi Szemle*, 2000, 162. (A vallomás tragikus paradoxona, hogy Ritoók Emma Balázs Bélát 1919 után zsidó származása miatt tagadta meg, míg a „magyar” Babitsnak megbocsátotta forradalmi múltját.)
- 9 Ormos Mária: *A katedrától a halálsorig. Ágoston Péter, 1874–1925*. Budapest, Napvilág, 2011, 89.
- 10 Kunt Gergely – L. Balogh Béni – Schmidt Anikó: *Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek*. Budapest, Libri, 2018, 269.
- 11 Baltazár Dezső: *Próbáltatások idejéből*. Debrecen, 1920, 90.
- 12 Nádasy Béla: *Az utolsó kísérlet 1918. Tisza István gróf utolsó politikai missziója*. Budapest, 1938, 63.
- 13 „Egyszerűen pasquille” [értsd: satírába illő], hogy a legkonzervatívabb Tiszát bízzák meg a délszláv kérdés vezetésével – írta Batthyány Tivadar gróf Károlyi Mihálynak 1918. szeptember 19-én. Lásd: Litván György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 241. Lásd még Wekerle szemrehányó nyilatkozatát Károly királyról: 8 *Órai Újság*, 1918. november 28., 3., illetve Szerényi József: *Régi idők emlékei. Politikai feljegyzések*. Budapest, 1925, 218–226.
- 14 Teleki László levele Kossuth Lajoshoz 1849. május 14-én. In: Kemény G. Gábor (szerk.): *Teleki László válogatott munkái I–II*. Budapest, Szépirodalmi, 1961, II. 27.
- 15 Apáthy István: Erdély az összeomlás után. *Új Magyar Szemle*, 1920/2–3., 149.
- 16 Norman Stone: *Army and Society in the Habsburg Monarchy, 1900–1914. Past and Present*, 33 (1966), 103.
- 17 Graf Burján: *Drei Jahre*. Berlin, Im Verlag Ullstein, 1923, 195–196.
- 18 Diószegi István: A ballplatzi palota utolsó gazdája. *Kortárs*, 1966/2., 272.
- 19 Szerényi József: i. m., 1925, 112.
- 20 Huszti József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. Budapest, MTA, 1942, 79.
- 21 Hatvany Lajos: Hogyan lett vége? Wekerle bevallja. *Esztendő*, 1918/11., 13.
- 22 Hegedűs Loránt: *A két Andrássy és két Tisza*. Budapest, Athenaeum, 1941, 354.
- 23 Nádasy Béla: i. m., 200.
- 24 David F. Strong: *Austria (October 1918 – March 1919)*. New York, Columbia University Press, 1939, 84.
- 25 Tonelli Sándor: *Tisza István utolsó útja. (Sarkotić István báró vezérézredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományi főnökének naplója)*. Szeged, 1941, 122.
- 26 Hatvany Lajos: i. m., 14.
- 27 Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*. Budapest, 1920, 13–14.
- 28 Rubint Dezső: *Az összeomlás*. Budapest, Globus, 1922, 50.
- 29 Rubint Dezső: i. m.; Farkas Márton: *Katonai forradalom és összeomlás 1918-ban. A hadsereg szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, 288–289.
- 30 Az elhagyatott Erdély. *Magyarország*, 1918. szeptember 22., 3.
- 31 Karl Lajos: Bukaresti élet. *Katolikus Szemle*, 1918/9., 830.
- 32 Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Budapest, Európa, 2011, 232.

- 33 Béké és demokrácia. *Népszava*, 1917. május 6., 3.
- 34 Duczyńska Ilona: Mesterünk: Szabó Ervin. In: Remete László (szerk.): *Szabó Ervin 1877–1918*. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1968, 301–302.
- 35 Szabó Ervin temetése. Jászi Oszkár temetési beszéde. *Világ*, 1918. október 3., 7.
- 36 Kunfi Zsigmond: Szabó Ervin. *Szocializmus*, 1918. november – december, 544.
- 37 Szabó Ervin: Marx. *Huszedik Század*, 1918, 285.
- 38 Krúdy Gyula: Kunfi, a népmiszter. In: József Farkas (szerk.): *„Mindenki újjáakra készül...”* i. m., 89. (Az írás eredetileg a *Déli Hírlap* 1918. november 17-i számában jelent meg).
- 39 Fényes László: *Kunfi Zsigmond* (Világosság-füzetek 4.). Bécs, Druck Barkl, 1929, 4.
- 40 Garami Ernő: *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok*. Lipcse–Bécs, 1922, 73.
- 41 A kétórás beszéd a *Népszava* 1918. október 15-i száma megcsonkítva közölte, a teljes referátumot lásd: a Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 658. f. 1/21.
- 42 Svetlana Malysheva: The Russian Revolution and the Instrumentalization of Death. *Slavic Review*, vol. 76, 2017/3., 647.
- 43 Krúdy Gyula: Feljegyzés egy szentimentális napról. *Magyarország*, 1918. október 27., 7.
- 44 *Képviselőházi Napló*, 910. XLI. kötet, 1918. október 22., 374. A képviselő tévesen Heinének tulajdonítja a verset, amelynek idézett sora Reviczky Gyula fordításában így hangzik: „Száguld a halotti nép”. Hock az idézetet kiforgatva hozzáteszi, hogy annak fordítása „a mai viszonyok között” így hangozna: „A tótok gyorsan lovagolnak”.
- 45 Nagy György: Teljes függetlenséget! *Az Ember*, 1918. október 29.
- 46 „Mütter Denkt an Eure toten Söhne wollt Ihr keinen Krieg mehr, so wählt sozialdemokratisch!” Egykorú plakát Buchinger Manó hagyatékában. PIL 696 f. 245.
- 47 Bruno Cabanes: 1919: Aftermath. In: Jay Winter (ed.): *The first World War Vol 1*. Cambridge CUP, 2014, 181–182.
- 48 Ritoók Emma Évek és emberek című kéziratos visszaemlékezése, OSZK F 473, 16.
- 49 Linder Béla: *Kell-e katona? A militarizmus csődje. Tanulmány a leszerelésről*. Budapest, 1919, 77–78.
- 50 Teleki Pál levele Babits Mihályhoz, 1918. július 17. Közli Sipos Lajos: *Babits Mihály levelezése*. Budapest, Argumentum, 2011, 120–121. Az Almanach végül nem jelent meg.
- 51 Ion C. Brătianu, Románia erős embere Wilson beszéde hatására határozta el magát a központi hatalmakkal való különbke megkötésére, annyira csododottak voltak. Lásd: Sherman D. Spector: *Rumania at the Paris Peace Conference*. New York, Bookman, 1962, 45–49. Lásd még: Ormos Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1984, 21.
- 52 Glant Tibor: A 14 pont története és mítosza. *Külggyi Szemle*, 2009/4., 84–99.
- 53 Adam Tooze: *The Deluge. The Great War and the Remaking of Global Order*. Penguin, 2015, 232–233.
- 54 Az „Európa Lovagjai” című kiáltványt közli Sipos Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 140.
- 55 Babits Mihály: Leibniz, mint hazafi. *Világ*, 1918. október 1., 5.

- 56 Gróf Bánffy Miklós: *Egy erdélyi gróf emlékiratai*. Budapest, Helikon, 2013, 71.
- 57 Jászi Oszkár: Pán Amerika. *Világ*, 1918. október 5., 5–6.
- 58 Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője – A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Budapest, 1918, 71., 81., 97.
- 59 Leon Trotsky: *On Lenin: Notes Towards a Biography*. Transl. by Tamara Deutscher, George G. Harrap. London, 1971, 79–80.
- 60 Sebastian Haffner: *Az elárult forradalom. Németország 1918–1919*. Budapest, Európa, 2007, 255.
- 61 Harold Nicolson: i. m., 286.
- 62 Duczyńska Ilona feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről. *Történelmi Szemle*, 1958/1–2., 162.
- 63 Demény Pál: *Rabságaim I*. Magvető, Budapest, 1989, 7–8., 12.
- 64 Lengyel József: *Visegrádi utca*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1957, 55. Kelen Józsefné jegyzetei szerint Kunfi 5000 koronát adott Demény Ottónak, Demény Pál bátyjának a Reform Klubban. PIL, Kelen Józsefné feljegyzései 1917–1919-ből, 859f, 72. öe., 73.
- 65 Lengyel József: i. m., 53–55.; illetve Demény Pál: i. m., 16. Friedrich Tisza-ellenes nézeteire lásd a Tisza-per ügyészi vádbeszédét a Budapest Fővárosi Levéltárban, BFL – VII.18.d – 13/4029 – 1920.
- 66 Kádár Lehel: Az augusztusi puccs. *Új Magyar Szemle*, 1920/1., 15–16.
- 67 Iványi Emma (összeáll.): *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. 1914–1918*. Budapest, 1960, 516–520. Lásd még: Szerényi József: *Régi idők emlékei. Politikai feljegyzések*. Budapest, 1925, 137–139.
- 68 *Lelkészegyesület*, 1918. október 26., 1.
- 69 Baltazár Dezső levele Hock Jánosnak 1918. november 21. MNL MOL K440
- 70 Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, 26 cím E/IV. Hock János levelezése X1511, 6999.
- 70 *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet, 1918. október 22., 375.
- 71 Uo. 372.
- 72 Lásd Victor Mamatey: *The United States and East Central Europe 1914–1918: A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda*. Princeton, Princeton University Press, 1957, 269. Vö. Peter Pastor: *Hungary between Wilson and Lenin. The Hungarian Revolution of 1918–1919 and the Big Three*. Boulder, Columbia University Press, 1976, 22.
- 73 Glant Tibor: The Role of Calvinism in President Wilson's Relationship to Hungary During World War I. *Eger Journal of American Studies*, 1996/3., 35–45.
- 74 „Our confederation will encircle the Central Empires with nations of free peoples, so that if the Teutonic allies seek another place in the sun they will have to go straight up in the air, for there will be no place in Europe.” Arthur J. May: H. A. Miller and the Mid-European Union of 1918: *The American Slavic and East European Review*, Vol. 16, No. 4 (Dec., 1957), 484. Lásd még: Victor Mamatey, i. m., 342.
- 75 Victor Mamatey: i. m., 354.
- 76 Andrassy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Budapest, 1990 [1920], 165.
- 77 *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet, 1918. október 16-i ülésnap, 283.
- 78 *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet, 1918. október 17-i ülésnap, 292.
- 79 Hatvany Lajos: Egy hónap története. *Esztendő*, 1918/12., 17.
- 80 Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2001, 468.
- 81 Kozma Miklós: *Egy csapattiszt naplója 1914–1918*. Budapest, 1931, 559.
- 82 *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet, 1918. október 19-i ülésnap, 341.
- 83 Hegedűs Loránt: i. m., 358.
- 84 Józsa Antal: A breszt-litovszki béketárgyalások és a hadifogolycseré (1917. december 22. – 1918. október 31.). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1965/2., 275.
- 85 J. Robert Wegs: The Transportation. The Achilles Heel of the Habsburg War Effort. In: Robert A. Kann, Béla K. Király, Paula S. Fichtner (ed.): *The Habsburg Empire in World War I. Essays on the Intellectual, Military, Political and Economic Aspects of the Habsburg War Effort*. Boulder, Colorado, East European Quarterly; New York [N.Y.], Columbia University Press, 1977, 130.
- 86 Siklós András: Adalékok az Osztrák–Magyar Monarchia belső helyzetéhez 1918 tavaszán és nyarán. *Történelmi Szemle*, 1983/1., 8.
- 87 Rubint Dezső: i. m., 109.
- 88 József főherceg tábornagy: *A világháború, amilyenek én láttam*. Budapest, 1934, 7. kötet, 47. számú melléklet, 6.
- 89 A magyar kir. honvédelmi miniszter 1918. évi július 30-i 438284/8. számú rendelete. A Hadtörténelmi Intézet Levéltára (HIL) Polgári demokratikus forradalom katonai iratai, B/16 doboz 4478/85.
- 90 Lásd uo. a dr. Grosz József verpeléti szőlőbirtokos részére rendelkezésre bocsátott munkásosztagok ügyében a Kassai Kerületi Parancsnokság vizsgálatáról szóló jelentést.
- 91 Farkas Márton: i. m., 181.
- 92 Irinyi Jenő: Az osztrák–magyar hadsereg összeomlása. *Új Magyar Szemle*, 1920/3. kötet, 1920/2–3., 183.
- 93 Sréter István: Összeomlás az albán arcvonalon. Stádium, Budapest, 1924, 20.
- 94 Rubint Dezső: i. m., 109.
- 95 Udvary Jenő: Pszichológiai megfigyelések a harcztérrel (1914–1918). *Hadtörténelmi Közlemények*, 20–22. kötet (1921), 166.
- 96 *Lélek a háborúban*. Balázs Béla honvédtizedes naplója. Gyóma, 1916, 42.
- 97 Veres Péter: *Számadás*. Budapest, Révai, 1937, 182–183.
- 98 Stromfeld Aurél: Mi okozta a központi hatalmak összeomlását 1918 őszén? *Szocializmus*, 1922/3., 110.
- 99 Nyékhegyi Ferenc: *A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés (A páduai fegyverszünet)*. Budapest, Táltos, 1922, 55.
- 100 PIL röpiratgyűjtemény 879 f, III. kötet, I/13/1919/914.
- 101 *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet, 1918. október 17-i ülésnap, 298.
- 102 *Sigmund Freud–Ferenczi Sándor-levelezés II/2. kötet. 1917–1919*. Budapest, Thalassa, 2003, 183.
- 103 Uo. 191.
- 104 Jancsó Benedek: Tisza István és az új román–magyar határ. *Virradat*, 1920. január 18., 1–2.
- 105 Szüllő Géza: Húsz magyar esztendő. Visszaemlékezéseim az elszakított Felsővidék küzdelmeire. *Pesti Hírlap*, 1939. február 12., 3.
- 106 Buchinger Manó: *Tanúvallomás. Az októberi forradalom tragédiája*. Budapest, 1936, 74.
- 107 *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet, 1918. október 18-i ülésnap, 315–316.

- 108 Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Budapest, Bocskay Szövetség, 1920, 455. – *Magyar Nemzet*, 1920. március 12. 12.
- 109 Victor Mamatey, i. m., 376. – *Magyar Nemzet*, 1920. március 12. 12.
- 110 Victor Mamatey, i. m., 126–129. – *Magyar Nemzet*, 1920. március 12. 12.
- 111 Alexandru Vaidă-Voevod: „Gézengúz nép válátok kezdet óta...”. *Korunk*, 1998/4., 37. – *Magyar Nemzet*, 1998. március 12. 12.
- 112 *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet, 1918. október 19-i ülésnap, 348–350.
- 113 Szász Zoltán: Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén. *Századok*, 1972, 322. – *Magyar Nemzet*, 1972. március 12. 12.
- 114 Szarka László: A szlovák–magyar szakítás 1918 őszén. In: Fazekas József (szerk.): *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2008, 14.
- 115 Radikális igazságok az árdrágítókról, a háború okozóiról és a sovínisza politikáról kérdésekben és feleletekben. Radikális füzetek 4. szám, Budapest, é. n. [1918], 10.
- 116 Sigmund Freud–Ferenczi Sándor-levelezés, i. m., 181. – *Magyar Nemzet*, 1920. március 12. 12.
- 117 Uo. 183–184.
- 118 Vincze Sándor: Erdély forradalma, i. m., I. 109.; Ritoók Emma: i. m., 138.
- 119 *Képviselőházi Napló*, 1910. XLI. kötet, 1918. október 22., 363.
- 120 A munkapárt fölsozlott. *Budapesti Hírlap*, 1918. október 23., 7.
- 121 Hesz Ferenc: Fiúme az összeomlás után. *A Tenger*, 1937/4–6., 46.
- 122 Andrassy i. m., 172.
- 123 Mennyi időt töltött IV. Károly a budai várpalotában? *Budapesti Hírlap*, 1918. november 5., 9.
- 124 Krausz Simon: *Életem*. Budapest, Csérepfalvi, 1937, 277–279.
- 125 A kérdés irodalmához lásd Michael Roper: Nostalgia as an Emotional Experience in the Great War. *The Historical Journal*, Vol. 54; No. 2 (June 2011), 421–451.
- 126 Szent István: i. m., 341.
- 127 Szurmay Sándor visszaemlékezése. MNL MOL K440 PTI 607f. 37. 1.
- 128 Siklós András: Adalékok az Osztrák–Magyar Monarchia belső helyzetéhez 1918 tavaszán és nyarán. *Történelmi szemle*, 1983/1., 4.
- 129 Szerényi József: i. m., 163.; Windischgrätz Lajos: *Küzdemeim*. Budapest, 1920, 117. Gömbös Gyula is elismerte, hogy a piavei kudarc végleg megrendítette a katonák lelki egyensúlyát. Lásd: Gömbös Gyula: *Egy magyar vezér katonai tiszti bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*. Budapest, 1920, 12.
- 130 Ritoók Emma: i. m., 105.
- 131 Siklós András: *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, 1918*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1987, 87–88.
- 132 Buza Barna: *Hogy veszett el Magyarország?* Budapest, 1921, 7.
- 133 Windischgrätz Lajos: i. m., 150.
- 134 A Károlyi és Tisza alakjában sűrűsödő ellenkező előjelű, de egyformán demonizáló diskurzusok elemzését lásd Romsics Gergely: *Mitosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, L'Harmattan, 2004, 82–89.
- 135 Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1978, 267.
- 136 Dolmányos István: Károlyi Mihály és a „szentpétervári út” (Az orosz–magyar szövettség gondolata 1914-ben). *Történelmi Szemle*, 1963/2., 167–193. sz.
- 137 Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály*, i. m., 229–230.
- 138 Lásd: Kemény G. Gábor – Szarka László – Szász Zoltán – Kemény Gábor (szerk.): *Iratok a nemzeti kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, VII. 1914–1916*. Budapest, az MTA Történettudományi Intézete, 1999, 689–690. Lásd még Wickham Steed előszavát: *Edouard Beneš: Bohemia's case for independence, 1917, VII–XI*, ahol hosszasan igyekszik cáfolni az Ausztria föderális átalakításának hasznát a brit érdekek számára. Nyilvánvalóan, mert ekkor még jelentős táborra volt a kettős Monarchia megőrzésének, főként a liberálisok között.
- 139 Edvard Beneš: *Souvenirs de guerre et de révolution 1914–1918: la lutte pour l'indépendance des peuples, I–II*. Paris, Leroux, 1928–1929, II. 111–112.
- 140 Hajdu Tibor: Adatok a tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez. *Párttörténeti Közlemények*, 1972/3., 122.
- 141 Hatvany Lajos: *Egy hónap története*. i. m., 19–20.
- 142 R. Parent de Lannoy: Impressions d'un Français interné en Hongrie pendant la guerre (1918. november 28.). MNL MOL K 84 A berni követség iratai 1918–1919, 21. csomó. (Ugyanez igaz volt az angomániára is: a Magyarországon rekedt golfjátékos, Malcom Goodwillie és fivére továbbra is élvezték a felső tízezer sznob rajongását, és vagyónokat kerestek. Lásd: Ashmead-Bartlett: i. m., 51.)
- 143 Milotay István nyílt levele Károlyi Mihályhoz. *Új Nemzedék*, 1918. október 26. Lásd: *Károlyi Mihály levelezése*. i. m., 249.
- 144 Ady Endre keltezetlen távirata Károlyi Mihálynak. *Károlyi Mihály levelezése*. i. m., 251. Hajdu Tibor véleménye szerint a levél mintegy fél évvel korábbi.
- 145 Andrassy Gyuláné Zichy Eleonóra naplója. MNL MOL P 4 Andrassy-hagyaték 330t, 85–87.
- 146 Dr. Imrédy Dezső rendőrfogalmazó tanúvallomása: a hadbíróság előtt a Tisza-perben 1920. augusztus 30-án. Bencsik Gábor (szerk.): *Gróf Tisza István gyilkosai a hadbíróság előtt*. Budapest, Magyar Ház, é. n. [2002], 300.
- 147 Hüttner Sándor vallomása a hadbíróság előtt a Tisza-perben 1920. augusztus 2-án. Bencsik Gábor (szerk.): *Gróf Tisza István gyilkosai a hadbíróság előtt*. i. m., 17.
- 148 Dr. Símor (Schubert) Ágoston visszaemlékezése PIL 867 f. 5–27 őe, 121.
- 149 Csernyáknak mint a Katonatanács elnökének a „honvédelmi biztosságáról” szóló, Károlyi által aláírt megbízatását fakszimilében közli Bús-Fekete László másfél hónappal később készült propagandakiadványa: *Katonaforradalmárok*. Budapest, Phönix, 1918, 113., illetve Sztanykovszki: i. m., 88–89. A Katonatanács tagjainak pénzköveteléseiről 1918. október 31. előtt lásd Hatvany Lajos: *Egy hónap története*. i. m., 34.
- 150 Sztanykovszki Tibor: A katonatanács. In: Lányi Ernőné (szerk.): *Nagy idők tanúi emlékeznek 1918–1919*. Párttörténeti Intézet, 1958, 86. Lásd még: Szántó Béla: *Visszaemlékezések az 1919-es proletárdiktatúra idejére*, PIL 731 f. 24 őe, 202. 1. kötet, 203–204.
- 151 Gellért Oszkár (szerk.): *A diadalmas forradalom könyve*. Budapest, Légrády, 1918, 145–147.; Bús-Fekete László: i. m., 78. Lásd még Kéri Pál vallomását a hadbíróság előtt a Tisza-perben, illetve Szántó Béla: i. m., 171.; Sipos Péter

172. Irinyi Jenő: i. m., 185. Lásd még Farkas Márton: i. m., 355., aki október 29-én déli 12.30-ig 23 felbomlott és további 40 felbomlás előtt álló hadosztyált említ.
173. Andrassy Gyula: A Monarchia különbékéje. *Új Magyar Szemle*, 1920/11, 201. oca.
174. A szédület történelemformáló erejéről lásd: Eelco Ruia: Into Cleanness Leaping: the Vertiginous Urge to Commit History. *History and Theory*, 49 (February 2010), 1–20.
175. Tokody Gyula: *Magyarország kiválása...*: i. m., 75.
176. Rovás. *Az Újság*, 1918. október 30., 1.
177. Tisza István Réz Mihálynak 1918. október 28-án. Idézi: Vermes Gábor: i. m., 474., 8. (A levél Andrassy nevének kihagyásával, meghamisítva került be Tisza összes műveinek kiadásába. Hiába, kultusz és hamisítás együtt jár.)
178. József főherceg tábornagy: i. m., 553.
179. Szerényi József: i. m., 229.
180. Hesz Ferenc: i. m., 48.
181. Olasz–horvát testvériség Fiumében. *Az Est*, 1918. október 31., 2.
182. Van-e forradalom? *Újság*, 1918. október 30., 1.
183. Lásd Ablonczy Balázs: A kikötő alkonya. Fiumei magyarok a két világháború között. In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Beinnünk élő múltjaink*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008, 183., illetve Babus Antal: Fülep Lajos az 1918–19-es forradalmakban. *Új Forrás*, 2002/3., 50.
184. A zöld káder. *Az Est*, 1918. október 31., 6.
185. Tarczay Gizella: *A hűtlen folyam*. PIM.V. 4300, 1918. X. 23.–1919. VI. 16. OSZK. Quart. Hung. 4389. Köszönöm Ablonczy Balásznak, hogy a kiadás alatt álló kéziratra a figyelmemet felhívta, és Mészáros Andornak, hogy azt rendelkezésemre bocsátotta.
186. Jakub S. Beneš: The Green Cadres and the Collapse of Austria-Hungary in 1918. *Past & Present* August 1917, 220–221.
187. A Barcsi Határszéli Államrendőrség jelentése, SML IV. 401. a 17. d. Főispáni bizalmas iratok 1918-ból.
188. Mi történik a Dráván túl? *Somogyvármegye*, 1918. november 3., 3. Az 1918 októberében Horvátországból menekült vasutasokhoz: lásd: A horvátországi vasútvonalak evakuálása 1918–1919-ben (Orning Antal állomásfőnök kálváriája): https://www.mavcsoport.hu/sites/default/files/upload/page/honap_dokumentuma_mav-os_menekultek_1918-1919_o.pdf. A MÁV pécsi igazgatóságának iratai között található 1919. februári keltezésű összesítés 1102 menekült alkalmazotról tud, ez családostul elérheti a 3-4000-et is. Joggal feltételezhetjük, hogy döntő többségük az első napokban menekült el.
189. Horvátországi borzalmak. *Az Újság*, 1918. november 2., 7.
190. Ivo Banac: „Emperor Karl Has Become a Comitadjí”: The Croatian Disturbances of Autumn 1918. *The Slavonic and East European Review*, 1992/2., 291.
191. Mi történik a Dráván túl? I. m., 4.
192. Jakub S. Beneš: i. m., 226.
193. Ivo Banac: i. m., 300.
194. Uo. 294.
195. Jakub S. Beneš: i. m., 226., ill. Kővágó László: i. m., 90–92.
175. Irinyi Jenő: i. m., 185. Lásd még Farkas Márton: i. m., 355., aki október 29-én déli 12.30-ig 23 felbomlott és további 40 felbomlás előtt álló hadosztyált említ.
173. Andrassy Gyula: A Monarchia különbékéje. *Új Magyar Szemle*, 1920/11, 201. oca.
174. A szédület történelemformáló erejéről lásd: Eelco Ruia: Into Cleanness Leaping: the Vertiginous Urge to Commit History. *History and Theory*, 49 (February 2010), 1–20.
175. Tokody Gyula: *Magyarország kiválása...*: i. m., 75.
176. Rovás. *Az Újság*, 1918. október 30., 1.
177. Tisza István Réz Mihálynak 1918. október 28-án. Idézi: Vermes Gábor: i. m., 474., 8. (A levél Andrassy nevének kihagyásával, meghamisítva került be Tisza összes műveinek kiadásába. Hiába, kultusz és hamisítás együtt jár.)
178. József főherceg tábornagy: i. m., 553.
179. Szerényi József: i. m., 229.
180. Hesz Ferenc: i. m., 48.
181. Olasz–horvát testvériség Fiumében. *Az Est*, 1918. október 31., 2.
182. Van-e forradalom? *Újság*, 1918. október 30., 1.
183. Lásd Ablonczy Balázs: A kikötő alkonya. Fiumei magyarok a két világháború között. In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Beinnünk élő múltjaink*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008, 183., illetve Babus Antal: Fülep Lajos az 1918–19-es forradalmakban. *Új Forrás*, 2002/3., 50.
184. A zöld káder. *Az Est*, 1918. október 31., 6.
185. Tarczay Gizella: *A hűtlen folyam*. PIM.V. 4300, 1918. X. 23.–1919. VI. 16. OSZK. Quart. Hung. 4389. Köszönöm Ablonczy Balásznak, hogy a kiadás alatt álló kéziratra a figyelmemet felhívta, és Mészáros Andornak, hogy azt rendelkezésemre bocsátotta.
186. Jakub S. Beneš: The Green Cadres and the Collapse of Austria-Hungary in 1918. *Past & Present* August 1917, 220–221.
187. A Barcsi Határszéli Államrendőrség jelentése, SML IV. 401. a 17. d. Főispáni bizalmas iratok 1918-ból.
188. Mi történik a Dráván túl? *Somogyvármegye*, 1918. november 3., 3. Az 1918 októberében Horvátországból menekült vasutasokhoz: lásd: A horvátországi vasútvonalak evakuálása 1918–1919-ben (Orning Antal állomásfőnök kálváriája): https://www.mavcsoport.hu/sites/default/files/upload/page/honap_dokumentuma_mav-os_menekultek_1918-1919_o.pdf. A MÁV pécsi igazgatóságának iratai között található 1919. februári keltezésű összesítés 1102 menekült alkalmazotról tud, ez családostul elérheti a 3-4000-et is. Joggal feltételezhetjük, hogy döntő többségük az első napokban menekült el.
189. Horvátországi borzalmak. *Az Újság*, 1918. november 2., 7.
190. Ivo Banac: „Emperor Karl Has Become a Comitadjí”: The Croatian Disturbances of Autumn 1918. *The Slavonic and East European Review*, 1992/2., 291.
191. Mi történik a Dráván túl? I. m., 4.
192. Jakub S. Beneš: i. m., 226.
193. Ivo Banac: i. m., 300.
194. Uo. 294.
195. Jakub S. Beneš: i. m., 226., ill. Kővágó László: i. m., 90–92.
175. Irinyi Jenő: i. m., 185. Lásd még Farkas Márton: i. m., 355., aki október 29-én déli 12.30-ig 23 felbomlott és további 40 felbomlás előtt álló hadosztyált említ.
173. Andrassy Gyula: A Monarchia különbékéje. *Új Magyar Szemle*, 1920/11, 201. oca.
174. A szédület történelemformáló erejéről lásd: Eelco Ruia: Into Cleanness Leaping: the Vertiginous Urge to Commit History. *History and Theory*, 49 (February 2010), 1–20.
175. Tokody Gyula: *Magyarország kiválása...*: i. m., 75.
176. Rovás. *Az Újság*, 1918. október 30., 1.
177. Tisza István Réz Mihálynak 1918. október 28-án. Idézi: Vermes Gábor: i. m., 474., 8. (A levél Andrassy nevének kihagyásával, meghamisítva került be Tisza összes műveinek kiadásába. Hiába, kultusz és hamisítás együtt jár.)
178. József főherceg tábornagy: i. m., 553.
179. Szerényi József: i. m., 229.
180. Hesz Ferenc: i. m., 48.
181. Olasz–horvát testvériség Fiumében. *Az Est*, 1918. október 31., 2.
182. Van-e forradalom? *Újság*, 1918. október 30., 1.
183. Lásd Ablonczy Balázs: A kikötő alkonya. Fiumei magyarok a két világháború között. In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Beinnünk élő múltjaink*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008, 183., illetve Babus Antal: Fülep Lajos az 1918–19-es forradalmakban. *Új Forrás*, 2002/3., 50.
184. A zöld káder. *Az Est*, 1918. október 31., 6.
185. Tarczay Gizella: *A hűtlen folyam*. PIM.V. 4300, 1918. X. 23.–1919. VI. 16. OSZK. Quart. Hung. 4389. Köszönöm Ablonczy Balásznak, hogy a kiadás alatt álló kéziratra a figyelmemet felhívta, és Mészáros Andornak, hogy azt rendelkezésemre bocsátotta.
186. Jakub S. Beneš: The Green Cadres and the Collapse of Austria-Hungary in 1918. *Past & Present* August 1917, 220–221.
187. A Barcsi Határszéli Államrendőrség jelentése, SML IV. 401. a 17. d. Főispáni bizalmas iratok 1918-ból.
188. Mi történik a Dráván túl? *Somogyvármegye*, 1918. november 3., 3. Az 1918 októberében Horvátországból menekült vasutasokhoz: lásd: A horvátországi vasútvonalak evakuálása 1918–1919-ben (Orning Antal állomásfőnök kálváriája): https://www.mavcsoport.hu/sites/default/files/upload/page/honap_dokumentuma_mav-os_menekultek_1918-1919_o.pdf. A MÁV pécsi igazgatóságának iratai között található 1919. februári keltezésű összesítés 1102 menekült alkalmazotról tud, ez családostul elérheti a 3-4000-et is. Joggal feltételezhetjük, hogy döntő többségük az első napokban menekült el.
189. Horvátországi borzalmak. *Az Újság*, 1918. november 2., 7.
190. Ivo Banac: „Emperor Karl Has Become a Comitadjí”: The Croatian Disturbances of Autumn 1918. *The Slavonic and East European Review*, 1992/2., 291.
191. Mi történik a Dráván túl? I. m., 4.
192. Jakub S. Beneš: i. m., 226.
193. Ivo Banac: i. m., 300.
194. Uo. 294.
195. Jakub S. Beneš: i. m., 226., ill. Kővágó László: i. m., 90–92.

- 196 HIL A' polgári demokratikus forradalom katonai iratai (mikrofilmmásolat), 3420/64/85.
- 197 Csonka János és Szanka Péter detektívek vallomása a Tisza-per vizsgálati szakaszban 1919. november 11-én, BFL – VII.18.d – 13/4029 – 1920.
- 198 Lukachich Géza: *Magyarország megcsonkításának okai*. Budapest, é. n. [1932], 56–60.
- 199 Uo. 64.
- 200 Uo. 47.
- 201 15 000 Frommer pisztolyt és egymillió töltényt szereztek, a fegyverekre darabonként 60 töltény jutott. Jócsák Kálmán: i. m., 266.
- 202 Sándor László főkapitány jelentése a belügyminiszternek 1918. október 29-én PIL 686 f, 146 ö. e., 54.
- 203 Dr. Smoling Béla: Ötven év múltán [1966]. Kézirat a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében, Bq 323/206, 4–5.
- 204 Gellért Oszkár (szerk.): *A diadalmas forradalom könyve*. Budapest, Légrády, 1918, 156. Szentkirályi Béla korábbi tevékenységéről úgy nyilatkozott, hogy „amint egyenként levettem egyenruhadarabjaimat, úgy éreztem magam, mint egy színész, aki leveti a kegyetlen Nero tógáját abban a tudatban, hogy Nero szerepét, alávalóságát átérzés nélkül, csupán kényszerből, színészi hivatásból alkénytelen megismerésén, eljátszani”.
- 205 Hatvany: *Egy hónap története*. i. m., 124–125.
- 206 Ritoók Emma: i. m., 125. Lásd még Szécsényi Mihály: Kalauznők tündöklése és bukása. *Budapest*, 2011/8., 31–33. A nők háborús munkavállalásáról lásd: Zalai Katalin: A nők „baljós” térfoglalása. A nők gazdasági mobilizációja az első világháború idején. In: Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): *1916, a fordulat éve*. Budapest, Napvilág, 2017, 229–264.
- 207 *Budapesti Hírlap*, 1918. október 31., 7.
- 208 Burján István napló. i. m., 232–233.
- 209 Kristóffy József: *Magyarország kálváriája, az összeomlás útja*. Budapest, 1927, 760–761.
- 210 Lukachich: i. m., 131.
- 211 Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás*. Budapest, A Magyar Hírlap kiadása, 1989, 48.
- 212 Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen*. Budapest, 1965, 38ö.; Simor (Schubert) Világoston: i. m., 13/b.
- 213 Simor (Schubert) Ágoston: i. m., 20.
- 214 Futottak még... *Színházi Élet*, 1918. november 10., 17.
- 215 Uo. 18.
- 216 Hatvany Lajos: *Egy hónap története*. i. m., 73.
- 217 Juhász Nagy Sándor nyilatkozata. Gellért Oszkár (szerk.): *A diadalmas forradalom könyve*. Budapest, Légrády, 1918, 20.
- 218 Mehlinger Rezsőné visszaemlékezése. In: Lányi Ernőné (szerk.): *Nagy idők tanúi emlékeznek, 1918–1919*. Párttörténeti Intézet, 1958, 65.
- 219 Hatvany Lajos: *Egy hónap története*. i. m., 82.
- 220 Heltai Fényes november 6-án mentette fel, és megbízta a Nemzetőrség tengerészeti különítményének megszervezésével. HIL A' polgári demokratikus forradalom katonai iratai B/2 doboz, 3439/84/85. Lásd még: Fogarassy László: Kik ölték meg Tisza Istvánt? *Történelmi Szemle*, 1980/2., 338–339.

- 221 Fényes László: *A forradalom okai és a Tisza-bűnper vádja*, Fényes László védőbeszéde a főtárgyaláson. Budapest, Löblovitz Andor Kiadóvállalata, 1922, 81–82.
- 222 Balázs Béla: *Napló. 1914–1922*. Magvető, Budapest, 1982, 337–338.
- 223 Lakatos László: Pest. In: *A diadalmas forradalom könyve*. i. m., 68.
- 224 Magyar Lajos: *A magyar forradalom. Élmények a forradalom főhadiszállásán*. Budapest, Athenacum, 1919, 10.
- 225 Kassák Lajos: Egy ember élete. II. 432., illetve Babits Mihály: Az első pillanatokban. *Nyugat*, 1918. november 1–16., 617.
- 226 Sz. N.: Forradalmi napló déltől estig. *Az Újság*, 1918. november 2., 2.
- 227 Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen*. Budapest, 1965, 392.

3. Az elátkozott köztársaság

- 1 Milotay István: *Tíz év*. i. m., 331.
- 2 Buza Barna: *A magyarság jövője. Gondolatok, tervek*. Budapest, Újságüzem, 1918, 44.
- 3 Uo. 51.
- 4 Vezér Erzsébet interjúja Lesznai Annával 1965. június 23-án. Lásd: *Vezér Erzsébet: Megőrzött öreg hangok*. Budapest, PIM, 2004, 175.
- 5 A Nemzeti Tanács a Katonatanács együtt intézik az államügyeket. *Az Újság*, 1918. november 2., 3.
- 6 Szántó Béla: Visszaemlékezések az 1919-es proletárdiktatúra idejére, PIL 731 f 24öe., 1. dosszié, 204.
- 7 Berinkey Dénes vallomása a népbiztosok perében 1920. július 28-án, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLV dosszié, 2850, 2853.
- 8 Berinkey Dénes vallomása a népbiztosok perében 1920. július 28-án, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIII dosszié, 2720.
- 9 Hol a külügyminiszter? *Pesti Napló*, 1919. január 19., 1.
- 10 Kanyargós politikai pályájáról a karlista Bécsben lásd: *Fragmentes de souvenirs politiques, Extrait du Monde Slave*. T. I–IV, 1936, 14. skk. Az utódállamok gazdasági uniójáról naiv fejtegetéseit lásd: Uo., 29.
- 11 Uo. 67.
- 12 Jászi Oszkár: Diner-Dénes József (1857–1937). *Századunk*, 1938. január–február, 21.
- 13 Garami Ernő: *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok*. Lipcse-Bécs, Pegazus, 1922, 36. Az Andrássyval való *modus vivendi*re lásd: MNL MOL K27 Minisztertanács i jegyzőkönyvek 1918. október 31., 10–11.
- 14 Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen*. i. m., 397.
- 15 Berinkey Dénes vallomása a népbiztosok perében 1920. július 26-án, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIII dosszié, 2699.
- 16 Kunfi Zsigmond: Jegyzetek a diktatúra keletkezéséről. *Az Ember*, 1919. november 13. Cím nélkül újraközl: Kende János – Sipos Péter (szerk.): *Visszaemlékezések 1919-ről*. Budapest, Gondolat, 34.
- 17 Batthyány Tivadar: *Beszámoló I–II*. Budapest, a szerző kiadása, é. n. [1927], II, 64–65. Linder kiváló katonai képességeit Gömbös Gyula még 1920-ban is elismerte. Lásd: Gömbös Gyula: i. m., 19.

- 18 Hajdu Tibor: Linder Béla és Pogány József a hadügy élén. *História*, 2008/9., 33.
- 19 Fabriczky Antal hírlapíró tanúvallomása a hadbíróóság előtt a Tisza-perben 1920. szeptember 1-jén. Bencsik Gábor (szerk.): *Gróf Tisza István gyilkosai a hadbíróóság előtt*. Budapest, Magyar Ház, é. n. [2002], 307.
- 20 Doberdói Breit József: *A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története 1. A Károlyi-korszak főbb eseményei*. Budapest, Magy. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, 1925, 37.
- 21 Jegyzetek a magyar forradalom kitörése óta eltelt időről. A nagyszabedű hadapródiskola ismeretlen nevű tisztjének naplójegyzete. HIL TGY 255. 2821, 116.
- 22 Hadzsics Emil százados tanúvallomása a hadbíróóság előtt a Tisza-perben 1920. augusztus 16-án. Bencsik Gábor (szerk.): *Gróf Tisza István gyilkosai a hadbíróóság előtt*. Budapest, Magyar Ház, é. n. [2002], 165. Lásd még: Új Magyarország alakulása. *Világ*, 1918. november 3., 1.
- 23 „Linder egy iszákos fráter, aki akkor is részeg, amikor fontos elhatározás előtt áll. Ezért mi nem tűrjük őt többé magunk között” – mondta Kunfi a csodálkozó Berinkeynek, aki még ittasnak sem látta Lindert az 1918. november 7-ei kormányülésen. Lásd Berinkei vallomását a népbiztosok perében 1920. július 26-án, BFL VII. 5.c. 162 doboz, XLIII. dosszié, 2718.
- 24 Bartha szocialista kapcsolataira, tárgyalásaira Kunfi és Bokányi Dezsővel lásd: Jakabffy Elemér – Páll György: *A bánsági magyarság húsz éve Romániában*. Budapest, Studium, 1939, 11–12.
- 25 Móricz Zsigmond: Népszavazás. *Esztendő*, 1919. január, 26.
- 26 Jászi Oszkár: *Magyar kálvária...* i. m., 62.
- 27 *Népszava*, 1918. augusztus 8., 6.
- 28 A béke fejedelmé. *Kelet*, 1917/1., 1–2.; illetve Koronázási dísmunka, uo., 3.
- 29 *Kelet*, 1918. november, 141.
- 30 Szalay Károly: Szabadkőműves internationale. *Kelet*, 1917/1., 10–11.
- 31 *Tüköri jelentés a Nemzeti Páholy 1916. évi működéséről*. Budapest, Fráter és társai, 1917, 5–6.
- 32 Láncfűzések. *Kelet*, 1917/9., 227.
- 33 A szabadkőművesek tízparancsolata. *Kelet*, 1918/4., 51.
- 34 Hajdu Tibor: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. *Múltunk*, 1994, 13.
- 35 Laky János: Pártéletünk. *Vas- és Fémmunkások Lapja*, 1917. március 30., idézi MMTVD, 4/B, Budapest, Kossuth Kiadó, 1969, 248.
- 36 *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai* (MMTVD), 4/B Budapest, Kossuth Kiadó, 1969, 412, 432.
- 37 A Szövetség tanács ülése. *Kelet*, 1918/3., 37.
- 38 A szociáldemokrata párt és a szabadkőművesség. *Kelet*, 1918/2., 1.
- 39 Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez 1904. október 23-án. In: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Budapest, 1991, 56.
- 40 Uo. 58.
- 41 Amiről Jászi és Bokay Árpád is sikertelenül próbáltak lebeszélni. Lásd 1911. január 13-ai és 1911. január 20-ai jegyzőkönyvek: MNL MOL P1123 Martinovics Páholy iratai, 4. tétel.

- 42 Fukász György: Szabadkőművesség, radikalizmus és szocializmus az 1918 előtti Magyarországon. A Martinovics páholy történetéhez. *Párttörténeti Közlemények*, 1961, 68–69.
- 43 21. számú építészeti rajz [Jegyzőkönyv] a Martinovics páholy 1909. március 13-án tartott első fókú munkájáról MNL MOL P1123 2. tétel.
- 44 Fukász György: i. m., 63.
- 45 Apáthy 1911. február 17-én részt vett a Martinovics páholy Jászi főmesterei programját megvitató „munkáján”. Jelentés az 1911. évről MNL MOL P1123, IV.
- 46 Ravasz László: *Emlékezéseim*, Vincze Sándor: i. m., Erdély forradalma, II. 328.
- 47 A konfliktus kiélesedése 1912 nyarára tehető. Lásd: Jelentés az 1912-es évről, MNL MOL P1123.
- 48 120. építészeti rajz 1913. október 31-én tartott rendes elsőfokú munkáján, MNL MOL P1123 4. tétel.
- 49 Kunfi Zsigmond felszólalása: A Martinovics páholy 121. építészeti rajza (jegyzőkönyve) 1913. november 7-én, MNL MOL P1123 4. tétel.
- 50 Kató István: Az 1918. évi magyar demokratikus forradalom előzményeinek és győzelmének néhány kérdése. *Párttörténeti Közlemények*, 2. évf., 1. szám, 1956. március.
- 51 Ágoston Péter vallomása a Károlyi-perben 1921. november 16-án, BFL VII. 2.c. 1921/36537, 257.
- 52 Idézi: Miklós Lajos: *British Policy on Hungary 1918–1919: a Documentary Sourcebook*. London, School of Slavonic and East European Studies, 1995, 86.
- 53 Berinkei Dénes vallomása a népbiztosok perében 1920. július 27-én, BFL VII. 5.c. 1920–6274, 162. doboz, XLIV dosszié, 2795. Az utolsó minisztertanácson ezért nem is tűnt fel, hogy Kéri Pál este 6 óra tájban kihívta Károlyit. Pedig ekkor írta alá lemondólevelét – talán el se olvasva azt –, amelyben a hatalmat átadta a kommunistáknak.
- 54 *Színházi Élet*, 1918. december 29., 24.
- 55 *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet, 1918. október 22-i ülésnap, 358–62.
- 56 Bokányi Dezső vallomása a Károlyi-perben 1921. november 21-én, BFL VII. 2.c. 1921/36537, 2228 [173].
- 57 Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest, Helikon, 2018, 112–113. Vincze Sándor: *Erdély forradalma*: i. m., 257. (270).
- 58 Miklós Lajos: i. m., 53.
- 59 Hatvany Lajos: Károlyi Mihály és az új irodalom. *Pesti Napló*, 1918. július 29. Kötetben: Hatvany Lajos: *Emberök és korok I–II*. Budapest, Szépirodalmi, 1964, II., 243.
- 60 Nagy Vince: *Októbertől októberig*. Budapest, Európa, 1991, 109.
- 61 *Bárány István napló*: i. m., 234.
- 62 Buchinger Manóné levele férjéhez 1918. október 29-én. PIL 696 f, 201. óe.
- 63 Nádas Sándor: Pesti kövezet. *Pesti Napló*, 1918. november 3., 8.
- 64 Tormay Cecília: *Bujdosó könyve*. Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2015, 20.
- 65 Kassák Lajos: *Egy ember élete*. Budapest, Digitális Irodalmi Akadémia, 2011 [1939], II. 431.
- 66 Uo. 429.

67. Buday László: Magyarország háborús népvésztesége. *Közgazdasági Szemle*, 1920, 550. Lásd még: *Magyar Statisztikai Évkönyv*, XXIV–XXVI, Budapest, 1924, 24–25. A közölt táblázatok adataiban a „spanyol”, mint halálok külön nincs nevesítve, a kezdeti bizonytalan kórkép-definíció miatt nem csupán az influenza, hanem a tüdő- és mellhártyagyulladás esetét is többségében a járványhoz kell számítanunk.
68. Géra Eleonóra: A halál villamoson érkezett. Fővárosi hétköznapiak a spanyolnátha árnyékában. In: Majoros István (főszerk.), Antal Gábor, Hevő Péter, M. Madarász Anita (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Budapest, ELTE BTK, 2015, 716.
69. Veres Péter: i. m., 193.
70. MNL SML Látvány község halotti anyakönyvei 1917–1919. *Magyar Nemzet*, 1918, 1. november 1., 7.
71. *Pesti Napló*, 1918. november 1., 7.
72. Arthur Koestler: *Nyitvessző a végtelenbe*. Budapest, Osiris, 1996, 67.
73. *Pesti Napló*, 1918. november 3., 7.
74. Lásd még Vásonyi Vilmosné: *Az én uram*. Budapest, Génius é. n. [1931], 266.
75. Füst Milán: Naplóresztlet. In: *A diadalmas forradalom könyve*. i. m., 49–50.
76. Schönwald Pál: *A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969, 37.
77. A Magyar Fiat Művek Rt. elnökének levele a Magyar Nemzeti Tanács elnökének 1919. március 8-án, MNL MOL K440 Magyar Nemzeti Tanács iratai 1918–1919; X1511 6999 doboz.
78. A forradalmi Budapest. *Pesti Hírlap*, 1918. november 1., 6.
79. Uo.
80. Uo.
81. A szabadság napjának foltjai. *Friss Újság*, 1918. november 1., 5. Az esetnek Kassák Lajos is szemtanúja volt: „A Nagymező utcában láttam, hogy egy katonát megcsókolott egy huszárfőhadnagyot, akinek a gallériáján még fűt voltak a csillagok. A két ember hangosan vitázott, pillanatok alatt összecsdült körülöttük a tömeg. Revolverlövés, egy dühödt, hosszúra nyújtott kiáltás, s a huszár főhadnagy ott feküdt holtan az utca kövezetén.” Kassák: i. m., II. 432.
82. Ferenczi Imre: A lakáskérdés és a nemi betegségek elleni küzdelem. *Városi Szemle*, 1917, 556.
83. Lásd: Szabolcsi Miklós: *Fiatallételek indulója*. Budapest, 1963, 158.
84. Széltolvajok között a ferencvárosi rendezőn. In: Márai Sándor: *Március*. Szeged, Lazi, 2006, 38–40.
85. *A diadalmas forradalom könyve*. i. m., 198.
86. Kató István: *Az 1918-as novemberi parasztmozgalmak*. i. m., 410.
87. „Amelyik pénzintézet fizetett az együttműködésért, az kapott díjazást.” Szikra Gyula vallomása a népbiztosok perében 1920. augusztus 30-án, BFL VII. 5.c. 1920/6274, 4066.
88. Smoling Béla: i. m. 8., illetve Uő.: *Népörsegek* [1966], Kézirat a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében, Bq 323/206, 8–10.
89. Schönwald Pál: i. m., 166–167. Lásd még: Pakor Gyula ezredes, a Védőrség parancsnokának a vallomását BFL VII. 5.c. 6274/1920, 163. doboz, LVI. dosszié, 3554.
90. Szabad szerelem vagy házasság. *Színházi Élet*, 1918/47., 38.
91. Décsi Gyula, a Magyar Mozgóképszínház-tulajdonosok Országos Szövetsége elnökének levele Hock Jánoshoz 1918. november 10-én. MNL MOL K440 X1511 Magyar Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, 6999. doboz.
92. „Az ördög” a moziban. *Világ*, 1918. december 15., 12.
93. Krúdy Gyula: Jegyzet egy bál legyezőre. *Magyarország*, 1919. január 5., illetve Uő.: *A Miatyánk évéből. Pest 1918–1919-ben*. Budapest, Rácz Vilmos Kiadó-vállalata, 1920, 29.
94. Jób Dániel: Nirschy-akadémia, Pally-akadémia, Guttmann, Spahír, Eben-schütz. *Magyarország*, 1919. március 16., 7.
95. Romsics Ignác (szerk. és bev.): *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1976, 176–180.
96. Kunt Gergely – L. Balogh Béni – Schmidt Anikó: *Trianon arcai*. i. m., 296.
97. Schönwald Pál: *A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969, 38.
98. Szemere Vera: *Az agrárkérdés 1918–1919-ben*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1963, 32.
99. Apáthy István: *Erdély elvesztése*. i. m., 156.
100. Román csapatok Csík megyében. *Világ*, 1918. november 16., 8.
101. MNL MOL K40 1918 IX 677.
102. HIL TGY 255, 2.821.
103. Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*. i. m., 75.
104. Siegmeth Károly: *Máramarosi uti vázlatok*. Budapest, 1885, 84–85.
105. Egry Gábor: Közvetlen demokrácia, nemzeti forradalom. Hatalomváltás, átmenet és a helyi nemzeti tanácsok Erdélyben, 1918–1919. *Múltunk*, 2010/3., 95.
106. Romsics Ignác (szerk. és bev.): *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1976, 202.
107. MOL K440 X1511 6996. doboz (K440 C/1, 82) Szalavány község ajánlott levele a Magyar Nemzeti Tanácshoz 1918 őszén.
108. Sipos József: Parasztpártok és az impériumváltás Erdélyben. In: Cornel Grad, Viorel Ciubotă (szerk.): *1918 – Sfârșit și început de epocă – Korszakvég-korszakkezdés – The End and the Beginning of an Era*. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 1998, 214.
109. Sinkovics Pál, a Nagyszénási Nemzeti Tanács elnökének válasza a Szegedi Nemzeti Tanács panaszára: 1918. november 22. MNL MOL Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, K440 X1511 6996. doboz (mikrofilmmásolat).
110. Illyés Gyula: *Kora tavasz*. i. m., 131.
111. Eric Hobsbawm: A parasztkok és a politika. In: Uő.: *Hétköznapi hősök: ellenállók, lázadók és a dzsessz*. Budapest, L'Harmattan, 2014, 226.
112. Takács Mihály: A forradalom és a református egyház. *Sárospataki Református Lapok*, 1919, 1., 3.
113. Vincze Sándor: i. m., 290–291.
114. Hajdu Tibor: Katonák, hivatásos tisztek szerepe a magyar és az orosz forradalmakban (1917–1921). *Történelmi Szemle*, 2009/4., 530.

- 115 Bartha István cseszneki plébános felszólalása a Veszprém vármegye Nemzeti Tanácsa 1918. november 20-i ülésén. MNL MOL Magyar Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, K40-X1511.6995 doboz (mikrofilmmásolat).
- 116 Perényi József: *Csepel*. Budapest, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest, 1934, 41. oldal.
- 117 MNL MOL Magyar Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, K40-X1511.6995. doboz. (mikrofilmmásolat). A bölcskei eset leírását közli Balogh S. János (szerk.): *A két forradalom Tolna megyében. A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság történetének válogatott dokumentumai*. Szekszárd, MSZMP Tolna megyei Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztálya, 1970, 14.
- 118 A Barcsi Határszéli Államrendőrség kirendeltségvezetőjének jelentése az Istvádi község Nemzeti Tanácsának tagjai ellen lefolytatott bűnvádi eljárásról 1919. január 20-án, MNL SML Főispáni iratok IV. 401. a. 547/1919.
- 119 Rendteremtés a vidéken. *Világ*, 1918. november 12., 9.
- 120 Hegymegi Kis Pálnak a feladatköre a működésükben akadályozott jegyzők és más községi, megyei és városi alkalmazottak elhelyezésének intézése lett, a belügyminiszter felügyelete alatt. MNL MOL. K. 27. A Károlyi-kormány minisztertanács jegyzőkönyve, 1918. december 6.
- 121 Vincze Sándor: *Erdély forradalma*. i. m., I. 247.
- 122 Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1968, 98.
- 123 Tengely Adrienn: *Magyar egyházak a forradalom korában*. i. m., 20. Tengely tévesen rabbit ír, pedig forrása, az *Egyenlőség* egyértelműen közli, hogy a meggyilkolt áldozat, Glück Mór a helybeli hitközség kántora volt. Lásd: A forradalom szenvedései. *Egyenlőség*, 1918. november 23., 8.
- 124 Uo. 20.
- 125 Andrassy Antal: *A polgári forradalomtól a szocialista forradalomig (1918 ősze)*. Kaposvár, Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 19., 1988, 278.
- 126 Tengely Adrienn: i. m., 24.
- 127 Persián Ádám kormánybiztos visszaemlékezései PIL 704. f. 12. óe. 16.
- 128 Ballagi Ernő: A forradalom és a zsidóság. *Egyenlőség*, 1918. november 23., 1.
- 129 Romsics Ignác (szerk. és bev.): *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1976, 165.
- 130 Romsics Ignác: Az „őszirózsás” forradalom a Duna-Tisza közén. *Forrás*, 1978/11., 67.
- 131 Hány Ferenc újléti jegyző levele a hadügyminiszterhez 1918. november 8-án, HL Polgári demokratikus forradalom iratai, I.29. 12/1, 294.
- 132 MNL HBML IV. B. 917 Hajdú vármegyei nemzeti tanács iratai i. dob. 38/1918. A debreceni nemzeti tanács távirata a budapesti nemzeti tanácsnak, 1918. november 2.
- 133 Balogh S. János (szerk.): *A két forradalom Tolna megyében*. i. m., 27.
- 134 Az erdélyi katonai parancsnokság jelentése a román atrocitásokról. Kolozsvár, 1918. november 15. HIL Polgári demokratikus forradalom iratai I.29.81.
- 135 Uo., 2.; illetve Ballagi Ernő: A felvidéki zsidóság védelme, *Egyenlőség*, 1919. január 4., 1.
- 136 Lásd MNL MOL K40-1918-IX-151, 538, illetve Raffay Ernő: *Erdély 1918–1919-ben*. Budapest, Magvető, 1988, 134.
- 137 *Források a Muravidék történetéhez – Szöveggyűjtemény. 2. kötet, 1850–1921*. Szombathely–Zalaegerszeg, 2008, 290.
- 138 Lásd David Engel: Lwów, November 1918: The Report of the Official Polish Governmental Investigating Commission, *Kwartalnik Historii Żydów. Jewish History Quarterly*, 3 (211) (2004), 387–395. Illetve Piotr Wróbel: The Seeds of Violence: The Brutalization of an East European Region, 1917–1922. *Journal of Modern European History*, 1 (2003), 125–148. Valamint Andrzej Kapiś: *Żydzi w Polsce. Controversial Reports on the Situation of Jews in Poland in the Aftermath of World War I: The Conflict between the US Ambassador in Warsaw Hugh Gibson and American Jewish Leaders*. *Studia Judaica*, 7 (2004), 257–304.
- 139 Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. 191. és 186. o.
- 140 Dr. Boross Géza budapesti lakos jelentése a Trencsén megyei állapotokról 1918. november 5-én. MNL MOL K40. A Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott miniszter iratai, 1. cs., 1918. VII-75.
- 141 Henry Wickham Stead: *Through Thirty Years, 1892–1922: A Personal Narrative, I–II*. London; Heinemann, 1925, II, 9.
- 142 Vavro Šrobár: *Památi z vojny a vázenia*. Prága, Dubsky, 1922.
- 143 Pék Dezső lipótszentmiklósi hírlapíró levele Jászi Oszkárnak 1918. november 16-án. MNL MOL K40-1918 VII-217.
- 144 *Főhatalomváltás Pozsonyban, 1918–1920. Események, történetek egy hírlap felelőskezelőjének tükrében*. Pozsony, Kalligram, 2010, 49.
- 145 Kató István: Az 1918-as novemberi parasztmozgalmak. *Századok*, 1956/3., 396.
- 146 Habár az adat a magyar tűzérség felügyelőjének jelentéséből származik, bátran tekinthetjük az összes fegyvernem és az egész magyar haderő tekintetében reprezentatívnak. HL I/29-8, 133.
- 147 Jelentés a magyar hadügyminisztériumnak 1918. december 5-én. HL Polgári demokratikus forradalom iratai, I.29. (1918/19) 12/1, 294.
- 148 A forradalom lezajlása Nagyszebenben, katonatanácsok 1918. október 30-tól május 1918. november 30-ig. A nagyszebeni hadapródiskola ismeretlen nevű tisztjének naplójegyzete. HIL TGY 255. 2.821, 7–8.
- 149 Apáthy István: Erdély az összeomlás után. *Új Magyar Szemle*, 1920/2–3., 155.
- 150 Buza Barna vallomása a népbiztosok perében 1920. augusztus 2-án, BFL. VII. 160/51. 1920-6274, 162. doboz, XLVIII dosszié, 3075–3076.
- 151 Szemere Vera: i. m., 226.
- 152 „Az államtól távoli állapot” és az erőszak tereinek kapcsolatahoz lásd: Jörg Baberowski: Kriege in staatsfernen Räumen: Rußland und die Sowjetunion 1905–1950. In: Dietrich Beyrau, Michael Hochgeschwender, Dieter Lange-wiesche (Hrsg.): *Formen des Krieges: Von der Antike bis zur Gegenwart*. Paderborn, 2007, 291–310.
- 153 Illyés Gyula: i. m., 99.
- 154 Nagy Szabolcs: Egy székely város közállapota az első világháború végén. A sepsiszentgyörgyi rendőrkapitány 1918. áprilisi felirata a megyei alispánnak. In: *A Székely Nemzeti Múzeum Acta Siculica 2011. évkönyve*. 353. Somogyra vonatkozóan: MNL SML főispáni bizalmas iratok 1918.

155. Kerekés József: Magyarország forradalmi harcai. Kézirat a Hadtörténeti Levéltárban. HIL VII 233. TGY 2322, 7.
156. MNL MOL K 440 A Magyar Nemzeti Tanács iratai 1918–1919. XI 511. 6997. doboz (mikrofilmmásolat).
157. A borbói helyzete. *Borászati Lapok*, 1918. október 27., I. A bécsi nagyiparos és kávégyáros Julius Meinel 3 millió koronát bukott Tokajban maradt borkészletén.
158. Ritoók Emma: Évek és emberek. OSZK Kézirattár F473; I. 234. Ez nem csak itthon, s nem csak a veszteséknél volt így. Lásd: Jon Lawrence: Forging a Peaceable Kingdom: War, Violence, and Fear of Brutalization in Post-First World War Britain. *The Journal of Modern History*, Vol. 75, No. 3 (Szeptember 2003), 557–589.
159. Márai Sándor: Finálé. *Magyarország*, 1918. november 10., 5. Márainak ez az írása eddig még semmilyen gyűjteményes kötetben nem szerepel, ahogy az író műveinek legterjedelmesebb bibliográfiája sem tartalmazza.
160. Vámbéry Ruzssem: Jog és forradalom. In: *Öt év múltán. A Károlyi-korszak előzményei és céljai*. Budapest, Glóbus, 1923, 62. Julier Ferenc, a világháború kitűnő krónikása például azt írta, hogy „az olasz front összeomlása után a magyar hadosztályok mintegy harmadrésze teljes rendben érkezett a magyar határra. Ha a forradalmi kormány ezeket szét nem kergeti, hanem némi pihentetés és megfelelő lelkesítés után, régi tábornokai vezetésével a határra küldi, azon az ellenség seregét sem jön át”. Julier Ferenc: *1914–1918. A világháború magyar szemmel*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1933. (Online kiadása: http://mek.oszk.hu/02200/02221/html/6_10.html (Letöltve: 2018. október 3.)).
161. Balla Tibor: Az Osztrák–Magyar Monarchia magyar katonái az első világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2002/1, 189.
162. Az I. osztály véleménye. HIL Polgári demokratikus forradalom katonai iratai, 3424/72/85 (mikrofilmmásolat). Lásd még Simor (Schubert) Ágoston vizsgálatszemlékezéseit, aki szerint az ellenvéleményt Kárpáthy mellett Stielly Walter fogalmazta meg. Simor (Schubert) Ágoston: i. m., 30.
163. Rubint Dezső: i. m., 180.; József főherceg: i. m., VII. kötet, 617–618. A felbomló frontról önkényesen eltávózó katonaság döntő többségében hazátért a családjához, az utolsó napok katasztrófájában fogságba esett századok körében viszont megközelítőleg 10 százalékos volt a mortalitás.
164. Vadász Sándor: Vix és Károlyi. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1969, 241.
165. Sherman D. Spector: *Rumania at the Paris Peace Conference*. New York, Bookman, 1962, 62.
166. Julier Ferenc: *Ellenforradalmi lélekkel a vöröshadsereg élén*. TGY, 259. 2847, 5.
167. Apáthy István: i. m., 169.
168. Eöttevényi Olivér: Krassó-Szörény megyei főispán levele a belügyminiszterhez 1918. november 6-án. MNL MOL K40 1918–IX. tétel 27.
169. Lásd: Václav Král: *A csehszlovák burzsoázia intervenciós háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen 1919-ben*. Bratislava, Szlovákia Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956, 22. Lásd még: Fogarassy László: Az öt hónapos fegyverszünet. Adatok a Károlyi-kormány hadtörténetéhez. [1971], HIL TGY. 2678, 43/a–44.
170. Fogarassy László: *Az öt hónapos fegyverszünet*. i. m. 77, 157–158.
171. Uo. 35, 158.
172. Az Ausztriának szállított élelmiszerről (5000 tonna lisztet novemberben, az októberi 30 000 tonnához képest, valamint 3000 szárvasmarhát) mennyiségi kimutatást lásd: MNL MOL K 84 1. A berni követtség iratai, 1918–1919. 20 cs 1/12/a. A jelentés szerint a berni követtség jelentős kávé- és szardínia-mennyiséget is átadott jóakarata jeleként az osztrákoknak. A jelentés szerint Magyarországnak 600 000 tonna élelmiszere volt szüksége aratásig segélyként. Lásd még: MNL MOL K27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. november 16., 11. pont.
173. Farkas Márton: i. m., 396–397., illetve Szende Zoltán: *A magyar katasztrófa 1918–19*. Budapest, Madách, 1934, 33–34. Lásd még: Jócsák Kálmán: i. m., 269.
174. Cseresznyés Zoltán honvéd huszáralezredes jelentése a Magyar Nemzeti Tanácsnak, Baden, 1918. november 2. PIL 704/1. f. 17 óe. 13–15.
175. A hadsereg-főparancsnokság, az AOK magatartására lásd: Rubint Dezső: i. m., 166–172.
176. Francis Deák: *Hungary at the Paris Peace Conference: The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*. New York, Fertig, 1972, 9–10.
177. Kövess Hermann HGK Op.Geh Nr.73. számú jelentése. Másolatát lásd: HIL A polgári demokratikus forradalom katonai iratai I/29, 182. r. Vö. Juhász Nagy Sándor: i. m., 273–274., illetve Farkas Márton: i. m., 1969, 396., 398.; Öry Károly: A katonapolitika és hadseregszervezés az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában. [1. rész.] *Hadtörténelmi Közlemények*, 1970/4., 559.
178. Szende Zoltán: *A magyar katasztrófa 1918–19*. Budapest, Madách, 1933, 79.
179. Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar*. Budapest, Gondolat, 1993, 257.
180. Bernátsky Kornél: *Élmények és meglátások 1914–1925*. Budapest, 1926, 79.
181. MNL MOL K46 PTI 605f. TAGYOB 8. doboz. II/14 óe.
182. Balla Tibor: Katonai alakulatok karhatalmi bevetése Magyarországon az első világháború utolsó évében. *A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője*, 12. (2011), 63.
183. Rubint Dezső: i. m., 320.
184. „Mit einen geschlagenen Armee kann man keinen Krieg führen. [...] Wir sind derzeit die konservativste Regierung in Ungarn. Nach uns nur die Gasse kommen und dann geht das Land unter.” HIL I. 29, 12/1 dosszié, 18.
185. Az új év küszöbén. *Sárospataki Református Lapok*, 1919/1., 1–2.
186. Lásd még: Linder indoklását lemondása bejelentésekor MNL MOL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. november 8., 10. pont.
187. Az elbocsátását szabályosan igazoló katonai további harmincnapos zsoldra és élelmészeti váltásra volt jogosult a lakóhelyén lévő közigazgatási hatóságtól. Lásd a hadügyminiszter 30.442/el.1.b-1918. számú rendeletét a leszerelési illetékről. Az Ukrajnából hazatérőknek 1918. december 17-étől naponta egy 100 tengelyes vonatot helyeztek forgalomba élelemmel és jó konyhai felszereléssel. MÁV Archivum, NF 10001, 147.
188. Kató István: i. m., 396.
189. Kristófy Géza – Kurtz Géza: *A cs. és kir. „Albrecht főherceg” 44. gyalogezred és a cs. és kir. 105. gyalogezred története*. Budapest, k. n., 1937, 265.
190. Szurmay Sándor: *A magyar katonai Kárpátokban*. Budapest, N.R.G.–Com Kiadványok, 2005, 237.

- 191 Légrády Elek: *A volt M. kir. pécsi 19. honvéd gyalogezred és alakulatainak története*. Pécs, Haladás, 1938, 352. oldal. MNL MOL K440 X1511 6996. (K440 13; cím C/1 5 csomó) Jelentések a helyi közállapotokról: A vidéki nemzeti tanácsok jelentései és javaslatai. A Monarchia 4 milliós lóállományából 2,5 millió származott Magyarországról, 1918 őszén azonban már csak 400 ezer ló volt a harcoló csapatoknál. Lásd: Babucs Zoltán: Lószorozás és méneskar az első világháborúban. *A Hadtörténeli Múzeum Értesítője*, 12. (2011), 225.
- 195 A körtövelyesi „Jardin Paradise”. Lesznai Anna felvidéki Arkádiája. Részletek Lesznai Anna naplójából. Kalligram, 2003/4., 27–57. Internetes elérhetőség: <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2003/XII.-evf.-2003.-aprilis-/A-koertvelyesi-Jardin-Paradis-reszletek-Lesznai-Anna-naplójából>. (Utolsó letöltés: 2018. március 3.)
- 196 Hajdu Tibor: *Az 1918-as polgári demokratikus forradalom*: i. m., 88.
- 197 Magyar Lajos: *A magyar forradalom. Elmények a forradalom főhadiszállásán*. Budapest, Athenaeum, 1919. 39.
- 198 MNL MOL K 803 PTI 606f 5/1 I.
- 199 „A Miskolc-közi zavargásban szinte az egész falu népe részt vett, főleg az asszonyok uszították a férfiakat a rablásra, fosztogatásra.” MNL MOL K46 PTI 605f. TAGYOB 10. doboz. II/ 19 őc.
- 200 A Magyar Nemzeti Tanács miskolci végrehajtó bizottságának felhívása 1918. november 1-jén. MNL MOL K46 PTI 605f. TAGYOB 8. doboz. II/9a dosszié.
- 201 Jegyzőkönyv a Nemzeti Tanács Igazságügyi Szaktanácsának 1919. december 19-ei üléséről. MOL K440 PTI 607, 30e, 20–30.
- 202 Czabán Samu: A falu forradalma. *Néptanítók Lapja*, 1918. november 14., 5.
- 203 MNL MOL 1918–1919, K440 X1511. A Magyar Nemzeti Tanács iratai 6996, 266/1918 elnöki irat (mikrofilmmásolat).
- 204 Más források szerint jóval kevesebb, összesen mintegy félszáz halottja volt a rendcsinálásnak. Lásd: Jakabffy Elemér: *A magyar államhatalom utolsó hónapjai*: i. m., 24–25.
- 205 Statárium Zala megyében. *Az Újság*, 1918. november 21.
- 206 MNL MOL K27. Minisztertanács jegyzőkönyvek, 1918. december 6. Az adatot a népbiztosok perének főügyésze kétségbe vonta. Lásd hozzászólását Berinkey Dénes vallomáshoz a népbiztosok perében 1920. július 30-án, BFL VII. 5.c. 1920-6274, 162. doboz, XLVI dosszié, 2887.
- 207 Lásd: Komáromi János: Jászi Aradon. *Új Magyar Szemle*, 1920/1., 31.
- 208 Lásd: Az alsónémedi vérfürdő. *Szózat*, 1923. augusztus 26.; Saskeőy József: Az alsónémedi eset. *Világ*, 1923. augusztus 29., 2. A dorogi esetre lásd Persián Ádám kormánybiztos visszaemlékezései. i. m., 17–18.
- 209 Schönwald Pál: i. m., 351. Lásd még: Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. i. m., 145.; Nemes Dezső: A Kommunizmus Magyarországi Pártjának létrejötte és kezdeti tevékenysége. *Párttörténeti Közlemények*, 1982/4., 12.
- 210 Böhm Vilmos: i. m., 78. November 7-én Budapesten 150 000 katona érkezett vagy indult tovább a Keleti és Nyugati pályaudvarokról. November és decem-

- ber során az orosz hadifoglyok százazrei és a más nemzetiségű hadifoglyok is elhagyták az országot.
- 211 Buday László: *Magyarország háborús népvésztesége*. i. m., 543.
- 212 Ritoók Emma: Évek és emberek. i. m., IV. kötet, 122.
- 213 *Magyar Statisztikai Közlemények*, 74. kötet, Budapest, 1929, II. rész, 54–55.
- 214 Nagy Endre: Apró jegyzetek egy vidéki útról. *Pesti Hírlap*, 1919. március 12.
- 215 Móricz Zsigmond: Debrecenben báloznak. *Pesti Hírlap*, 1918. december 22., 2–3.
- 216 Öry Károly: A katonapolitika és hadseregszervezés az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában. I. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1970/4., 572.
- 217 Schönwald Pál: i. m., 188.
- 218 Az új korszak munkája Egerben. *Egri Újság*, 1918. november 6., 2.
- 219 „A Népőrség tagjai munkanélküli egyének, a kormány a gyárak által elbocsájtott munkások foglalkoztatását ily módon kívánja eszközölni [...], a Népőrségre a közbiztonság fenntartása miatt van szükség.” Tatabányai Nemzeti Tanács gyűlése jkv, 1918. december 22-én MOL K440 X1511 6995.
- 220 Julier Ferenc: Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén. HIL TGY 2847. 4.
- 221 Jócsák Kálmán: i. m., 280.
- 222 HIL A polgári demokratikus forradalom katonai iratai I.29. 8/3–6, 446.
- 223 Görgényi Dániel: *Signum Laudis. Egy katona emlékiratai*. Budapest, Zrínyi, 1968, 21. Vö. Vincze Sándor: i. m., 322.
- 224 HIL B/23 doboz, 4951/85.
- 225 A Nemzetőrség Kormánybiztosság jelentése 1918. november 26-án. HIL I.29. 8/3–6.
- 226 A Marosvásárhelyi Nemzeti Tanács távirata a hadügyminiszternek 1918. november 15-én, HIL A polgári demokratikus forradalom katonai iratai, I.29.8/3–6, 437.
- 227 Egry Gábor: *Közvetlen demokrácia*. i. m., 104–105.
- 228 „Károlyi a tökéletes előadást dicsérte, a grófnő pedig kijelentette, hogy ez olyan produkció, amellyel be lehetne utazni Európát.” *Színházi Élet*, 1918. december 22., 33.
- 229 Ritoók Emma: Évek és emberek. OSZK Kézirattára F473, I. 179.
- 230 A Budapest Székesfőváros VI. kerületi anyakönyvvezető által 1918. november 22-én kiállított halotti anyakönyvi bejegyzés szerint a halál ideje 1918. október 31-én du. fél 6 óra, oka: lött seb utáni elvérzés. Lásd MNL MOL K26. 1919-I-1343.
- 231 Jellemző módon autója defektet kapott az Oktogonon. Szentkirályi Béla bírósági tanúvallomása a Tisza-perben, BFL VII. 5.c. 7083/1919, 1160.
- 232 Bokor Béla sofőr tanúvallomása a Tisza-perben, BFL VII. 5.c. 7083/1919, 1188–1189.
- 233 Hubay Miklós: Háromszoros halállal. In: Uő.: *Zsenik iskolája*. Budapest, Szépirodalmi, 1977, 547.
- 234 Dömötör László rendőrségi tanúvallomása 1919. október 29-én. BFL VII. 5.c. 7083/1919. I. doboz, 6. dosszié, 2.
- 235 Tarján Vilmos: A meggyilkolt Tisza utolsó percei. *Az Est*, 1918. november 25, 2.

- 236 Tisza István grófot agyonlőtték. Katonák bosszúja a háborúért. *Friss Újság*, 1919. november 1., 4.
- 237 Zilahy Lajos: Tisza a ravatalon. *Déli Hírlap*, 1918. november 2., 12.
- 238 Később Zilahy gyanúba hozta Pogány Józsefet a Tisza-per tárgyalásán. A két információ nem mond egymásnak ellent szükségképpen, Pogány hadügyminiszteri ambícióit a következő hónapokban a 32-es közös gyalogezred legénységére támaszkodva igyekezett megvalósítani.
- 239 *Képviselőházi napló*, 1910. XXVI. kötet 1915. április 29., 406.
- 240 Szentkirályi Béla rendőrségi vallomása a Tisza-perben, BFL VII. 18.d. 13/4029-1920, 49.
- 241 Szentkirályi Béla vallomása a hadbíróóság előtt a Tisza-perben 1920. augusztus 7-én, Bencsik Gábor (szerk.): *Gróf Tisza István gyilkosai a hadbíróóság előtt*. Budapest, Magyar Ház, é. n. [2002], 73.
- 242 Pásztor Árpád: Forradalom. In: *A diadalmas forradalom könyve*. 1. m.
- 243 Baltazár Dezső: *Próbáltatások idejéből*. i. m. 99., Kozma Miklós: *Egy csapat-tiszt naplója*. i. m., 564.
- 244 Szász Károly: *Tisza István. Élet- és jellemrajzi vázlat*. Budapest, Athenaeum, 1920, 61.
- 245 Gróf Tisza István temetése. *Világ*, 1918. november 5., 12.; Sortűz Tisza temetésén. *Pesti Napló*, 1918. november 5., 10.
- 246 Sebestyén József vallomása a Tisza-perben, BFL VII. 5.c. 7083/1919 69. doboz, 839.
- 247 Zilahy Lajos: i. m., 2.
- 248 Krúdy Gyula: Az utolsó Tisza. *Magyarország*, 1918. november 3., 2.
- 249 Ritoók Emma: i. m., I. 203.
- 250 Prónay Pál: *A határban a halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál naplójából*. Budapest, Kossuth, 1963, 53.
- 251 Gali Máté (szerk.): *Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920)*. Budapest, Helikon, 2016, 229.
- 252 Enyedi Andor: A forradalom és a ref. egyház. *Sárospataki Református Lapok*, 1918/48–49., 288.
- 253 Persián Ádám kormánybiztos visszaemlékezései. i. m., 25.
- 254 Uo. 75–76.
- 255 Lásd: Sréter István: *A badeni főparancsnokság 1918 októberében és a hadsereg felbomlása*. Budapest, 1922, 22–23.
- 256 Idézi Mucsi Ferenc: Az 1917-es oroszországi februári forradalom hatása Magyarországon. *Századok*, 1958, 687.
- 257 Ritoók Emma: i. m., I. 98, illetve 154.
- 258 Mezey Barna: Az első magyar köztársaság. 1849 republikája. In: Feitl István (szerk.): *A köztársaság a modern kori történelem fényében*. Budapest, Napvilág, 2007, 181.
- 259 Farkas József: Agrárszocialista mozgalmak és pártok a századfordulón. *Múltunk*, 1991/2–3., 91.
- 260 Lásd: Bónis György: *Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962, 88.
- 261 Uo. 23.
- 262 Benedek Marcell: *Királyság és köztársaság*. Budapest, Lampel, 1919, 6.
- 263 Uo. 95.
- 264 Jászi Oszkár: A szabadkőművesség céljai: egy polgári radikális párt [120. építészeti rajz, amely felvétellett a Martinovics páholy 1913. október 31-én tartott rendes elsőfokú munkáján], MNL MOL P1123. A Martinovics páholy iratai, 4. tétel.
- 265 Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője*. i. m., 51.
- 266 C. A. Macartney: *The Social Revolution in Austria*. Cambridge, Cambridge University Press, 1926, 1.
- 267 Éljen a független Magyarország! *Tolnamegyei Közlöny*, 1918. november 3., 1.
- 268 Lengyel József: *Visegrádi utca*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1957, 70.
- 269 *Pesti Hírlap*, 1918. november 1., 1.
- 270 MNL MOL K27: Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1918. október 31., 5.
- 271 Jászi Oszkár: *Magyar kálvária*. i. m., 65.
- 272 Biermann István vallomása a népbiztosok perében. Idézi MMTVD 5. Budapest, Szikra, 1956, 301. Lásd még: Lengyel József: i. m., 71–73. A szerző tévesen november 5-ére datálja a tüntetést.
- 273 Népuralmat, köztársaságot! *Népszava*, 1918. november 2., 3–4.
- 274 „Mi már október 31-én proklamáltuk a köztársaságot, azzal, hogy ha Magyarország nem tér át gyorsan a köztársasági formára, a Bánát kénytelen volna elszakadni, ez áll fenn ma is.” Róth Ottó levele Hock Jánoshoz 1918. november 13-án. MNL MOL K440 X1511. A Magyar Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, 6994. doboz. Lásd még: Haas György: *A szabadság tábornoka, Bartha Albert*. Budapest, Kairós, 2002, 22.
- 275 Petrozsény a román megszállás előtt. *Világ*, 1918. december 15., 6.
- 276 Bárdi Nándor: *Oththon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2013, 72.
- 277 Fogarassy László: A nyugat-magyarországi kérdés katonai története (I. rész: 1918. december – 1921. augusztus). *Soproni Szemle*, 1971/4., 291.
- 278 MNL MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1918. november 26.
- 279 *Magyarország*, 1918. november 19., 10. Lásd még MNL MOL K40 5. cs 1919–1920 VIII, 476.
- 280 Lásd Markos György visszaemlékezését: Babits Mihály: *Haza a Telepre*. (szerk. Téglás János), Budapest, 1991, 247–255.
- 281 A Hentzi-szobor végzete. *Világ*, 1918. november 3.
- 282 II. József császár és a köztársasági kormány. *Az Újság*, 1918. november 22., 9.
- 283 Magyar köztársaság. *Tolnamegyei Közlöny*, 1918. november 10., 2.
- 284 Gróf Andrássy Gyuláné Zichy Ella grófnő naplójegyzete 1919. január 10-én (Simonyi Henry másolatai) OSZK Kézirattár, Fol Hungarica 2974, 109.
- 285 Karl Kraus: *Búcsúztató. Halotti ének az Osztrák–Magyar Monarchia fölött*. Budapest, 1919, 9.
- 286 F. L. Carsten: *Revolution in Central Europe*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1972, 295.
- 287 Lásd: Baltazár Dezső: *Próbáltatások idejéből*. Debrecen, 1920, 92–95.
- 288 *Protestáns Szemle*, 30. évfolyam, 10. szám (1918. november 15.), 341.
- 289 Persián Ádám kormánybiztos visszaemlékezései. PIL 704 f, 12, 9.
- 290 Baky Miklós felhívása MNL MOL K440: A Magyar Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, X1511, 6997. doboz.
- 291 Esterházy Miklós: *Emléklapok 1918. nov. 1-től 1919. augusztus 2-ig terjedő időkből*. Budapest, Szent István Társulat, 1921, 14.

- 292 Vázsonyi Vilmosné: i. m., 264.
- 293 Uo., 12, 18. Esterházy leírja, hogy a király arcképét egy budapesti szocialista festő asztalos mentette meg saját faluja földműves katonáitól.
- 294 *Az Est*, 1918. december 3., 7.
- 295 Károlyi Mihály: *Az új Magyarországért. Válogatott írásk és beszédek 1908–1919*. Budapest, Magvető, 1968, 369.
- 296 C. A. Macartney: *The Social Revolution in Austria*. i. m., 65.
- 297 Deák István: i. m., 120.
- 298 F. L. Carsten: *Revolution in Central Europe 1918–1919*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1972, 29–30.
- 299 Sebastian Haffer: *Az elárult forradalom*. Budapest, Európa, 1933.
- 300 Károlyi-per, előkészítő irat BFL VII. z.c. 1921-36537_0626.
- 301 MNL MOL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. november: 133. pont.
- 302 Lukács György: A köztársasági propaganda. *Világ*, 1918. november 10., 17.
- 303 Jászi Oszkár: *Magyar kálvária...* i. m., 65.
- 304 Búza Barna vállomása a népbiztosok perében 1920. augusztus 3-án, BFL VII. z.c. 1920-6274; 162. doboz, XLIX. dosszié, 3103.
- 305 Andrassy helyzete a forradalmi átalakulásban. *Az Est*, 1918. november 14., 4.
- 306 Andrassyné naplójában leírja, hogy veje, Pallavicini teljesen úgy tűnt, mint aki „beszívott” a köztársasági hangulat. Andrassy Gyula és Andrassy Gyuláné naplója és levelezése, OSZK Kézirattár, Fol 2974, 87–88.
- 307 Andrassy Gyula és Andrassy Gyuláné naplója és levelezése, OSZK Kézirattár, Fol 2974, 108.
- 308 Vértessy Miklós: Hóman Bálint és Szekfű Gyula 1918-ban. *Valóság*, 1972. július, 57–58.
- 309 Szekfű Gyula levele Gábor Andornak 1918. november 14-én. Idézi: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*. Budapest, Kalligram, 2015, 189.
- 310 Bíró Lajos: Fegyelem! *Világ*, 1918. november 3. Burián István is az örökké tartó királynak tulajdonította a köztársaság jelszavának sikerét. Burián István: i. m., 234.
- 311 Toppercer Rezső elnök távirata MNL MOL K440. A Magyar Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, XI 511 6994.
- 312 *Budapesti Hírlap*, 1918. november 14., 3.
- 313 Katona Sándor az Esztergom megyei és városi Nemzeti Tanács elnökének üdvözlő levele és beszámolója az országos Nemzeti Tanácsnak: MNL MOL K440. A Magyar Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, XI 511, 6994. doboz.
- 314 Burián István naplói: i. m., 226.
- 315 A népköztársaság és a szabad tot nép. MNL MOL K 26-1918 – XLI – 639.
- 316 MNL MOL K27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. november 26.
- 317 Gyulafehérvár Nemzeti Tanácsa demokrata köztársaságot akar. 1918. november 13. MNL MOL K440. A Magyar Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, XI 511 6994.
- 318 Katona Sándor, az Esztergom megyei és városi Nemzeti Tanács elnökének üdvözlő levele és beszámolója az országos Nemzeti Tanácsnak: i. m.
- 319 Lánzy Leó: Állam és középosztály a háború után. *Az Újság*, 1917. május 27.
- 320 A magyar intelligenciához. *Világ*, 1918. november 3., 12.

- 321 Michael Löwy: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905–1923). In: *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, ELTE ÁJK, 1985, 221.
- 322 Sigmund Freud–Ferenczi Sándor-levelezés: i. m., 190, 191.
- 323 Karl Kraus: i. m., 82.
- 324 Gömbös Gyula: i. m., 53.
- 325 *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet, Függelék, 457–458.
- 326 Köztelek köszöntője. 1918. november 9., 1758.
- 327 Botos János: A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924. *Múltunk*, 2015/3., 78.
- 328 Az ebtényestökre vonatkozólag lásd: Nagy György védő közlése a népbiztosok perének 1920. július 24-i tárgyalási napján, BFL VII. z.c. 1920-6274 XLII. dosszié, 2691.
- 329 Bangha Béla: A demokrácia győzelme. *Magyar Kultúra*, 1918. november 20., 354.
- 330 Tengely Adrienne: *Magyar egyházak a forradalmak korában*. Eger, Liceum, 2011, 86.
- 331 8 Órai Újság, 1918. november 26., 8.
- 332 Ravasz László: Hogyan állunk? *Az Út*, 1918. november–december, 179–185.
- 333 Vincze Sándor: Erdély forradalma. i. m., I. 14.
- 334 MNL MOL P4 300.
- 335 Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. i. m., 110.
- 336 MNL MOL K440 PTI 607. 2. öe. A Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei.
- 337 Schönwald Pál: i. m., 240.
- 338 Ormos Mária: *A nemzeti tanácsok jogi és politikai helyzetéről 1918. november – 1919. február*. Satu Mare, Studii și comunicări, 1998–1999, XV–XVI, 365–367.
- 339 A Nemzeti Tanács 1919. január 11-ei jegyzőkönyve. MNL MOL A Magyar Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, K 440 XI 511 6996. doboz (mikrofilmmásolat) 16. cím D/I-III I. Károlyi Mihály államfői megbízatása.
- 340 Uo.
- 341 *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet, Függelék, 458.
- 342 Milotay István: Forradalom után. *Új Nemzedék*, 1918. november 9., 1.
- 343 Benedek Marcell: *Királyság és köztársaság*. Budapest, Lampel, 1919, 10.
- 344 Juhász Nagy Sándor: *A magyar októberi forradalom története*. Budapest, Csepel, 1945, 367.
- 345 Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bírálati feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*. Budapest, Hírlap, 1920, 28.
- 346 Buchinger Manó: Az események és Svájc. *Szocializmus*, 1918. december, 552.
- 347 Varga Jenő: Forradalmi impressziók. Csehszágban. *Szocializmus*, 1918. december, 554.
- 348 Hajdu Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése III. 1925–1930*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, 835–837.
- 349 Csécsy Imre: Vajda-Voevod, Károlyi Mihály és Zilahy Lajos. *Századunk*, 1934, 123.
- 350 Uo. 122.

350. Szviezsényi Zoltán: *Hogyan veszett el a Felvidék?* Budapest, Franklin, 1921, 110.
351. Szarka László: A szlovákkérdés a magyar kormány nemzetiségpolitikájában 1906–1918. *Történelmi Szemle*, 1993, 61.
352. Szarka László: Jászi Oszkár szlovák kapcsolatai 1918 végéig. *Századok*, 1985, 1190–1191.
353. Szviezsényi Zoltán: *Hogyan veszett el a Felvidék?* Budapest, Franklin, 1921, 77.
354. Szarka László: A szlovák-magyar szakítás 1918 őszén. In: Fazekas József (szerk.): *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*. Dunaszerdahely, Lillium Aurum, 2008, 36.
355. Lásd: Kerekes Lajos: Az Anschluss és a dunai konföderáció alternatívája Otto Bauer külpolitikájában (1918–1919). *Történelmi Szemle*, 1971, 450.
356. Memorandum by L. B. Namier on Austria-Hungary's Inner and Foreign Policy, 1917. május 11. Közl.: Miklós Lojko: i. m., 7.
357. Jászi Oszkár levele Seton-Watsonnak 1914. április 27-én. Közl.: Jeszenszky Géza: Jászi Oszkár és R. W. Seton-Watson levelezése az első világháború előtti években. *Századok*, 1977, 772.
358. Jászi Oszkár: A realpolitika csödjé. *Világ*, 1918. szeptember 22., 1.
359. Kővágó László: i. m., 67.
360. Uo. 87.
361. Holly Case: The Strange Politics of Federative Ideas in East-Central Europe. *The Journal of Modern History*, Vol. 85, No. 4, (December 2013) 842.
362. Erényi Tibor: Magyar köztársaság 1918–1919-ben. In: Pölöskei Ferenc: *A köztársasági eszme és mozgalom Magyarországon*. Budapest, 1991, 33.
363. Adam Tooze: *The Deluge. The Great War and the Remaking of Global Order*. Penguin, 2015, 249. Lásd még: Harold Nicholson: *Peacemaking 1919*. London, Constable, 1933, 22.
364. A francia írók elutasító válasza az osztrák írók segélykérő táviratára. *Az Est*, 1918. december 3., 4.
365. Balogh Ernő tanúvallomása a népbiztosok perében 1920. július 31-én. BFL VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLVII. dosszié, 2889 skk. Abból a 27 000 000 tonna élelemből, amely a tengerentúlról Európába érkezett 1918. december 1. és 1919. március 21. között, Magyarország mindössze 633 tonnát kapott. Lásd: Nagy Zsuzsa: Az antant segélyprogramja és az 1918–1919. évi forradalmak. *Párttörténeti Közlemények*, 1963/3., 55.
366. Lásd: Angol nyelvű összefoglaló Magyarország szénszükségletéről és termeléséről [1919. január 10.]. Bedy-Schwimmer Rózsa iratai a berni nagykövetség anyagában MNL MOL K 84 21. csomó.
367. Buchinger Manó: i. m., 102.
368. Balogh Ernő: i. m., 2991.
369. Kunt Gergely – L. Balogh Béni – Schmidt Anikó: *Trianon arcai*. i. m., 308.
370. Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Budapest, MTA, 1927, 59.
371. MNL MOL K 27 1918. november 19-i minisztertanács jegyzőkönyve.
372. Az állam lakásépítése. *Magyarország*, 1918. november 10., 10.
373. Szende pénzügyminiszter az ország pénzügyeiről. *Népszava*, 1918. december 1., 9–10.

374. Károlyi Mihályné Andrássy Katinka 1918. november 25-ei levele Andrássy Klárának. In: Litván György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978, 292.
375. Leszek Kołakowski: A kommunizmus mint kulturális jelenség. 2000, 1989. április, 8–12.
376. **4. A Károlyi-kormány külpolitikája**
1. Tokody Gyula: A budapesti német főkonzulátus jelentése. i. m., 38.
2. MNL MOL K 27. Az 1918. november 27-ei minisztertanács jegyzőkönyve, amely meglehetősen részletesen tartalmazza a vitákat.
3. Harold Nicolson: i. m., 237.
4. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919. I–XIII.*, Washington, 1947, XII, 375.
5. Arno J. Mayer: *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919*. New York, Vintage, 1969, 528.
6. MNL MOL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. november 5., 5. pont.
7. MNL MOL K 40-1918-IX-178.
8. MNL MOL K 40-1918-IX-388.
9. Ormos Mária – Ádám Magda (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről I. 1918–1919*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999, 12.
10. Harold Nicolson: i. m., 32–33. Az idézetet Kovács M. Mária fordításában közlöm.
11. Hajdu Tibor: A polgári demokrácia külpolitikája 1918–1919-ben. *Századok*, 1967, 890.
12. „Csak a viszonyok súlya alatt és nehogy a maga okozta késleltetés a fegyverszüneti tárgyalások lezárását befolyásolja, adja beleegyezését a magyar kormány ahhoz, hogy Weber gy. tábornok Magyarország érdekeit is képviselje.” Nyékhegyi Ferenc: i. m., 34.
13. MNL MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. november 5., 1. pont. Vö. még: Berinkei Dénes vallomása a népbiztosok perében 1920. július 28-án, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLV. dosszié, 2874.
14. HIL Polgári Demokratikus forradalom iratai 31, 44 cs.; lásd még Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. i. m., 125.
15. Rubint Dezső: i. m., 354–355.
16. Nyékhegyi Ferenc: i. m., 19.
17. Simor (Schubert) Ágoston: i. m., 53.
18. „Vous êtes tombé si bas?”
19. Károlyi Mihály: *Hit illúziók nélkül*. Budapest, Európa, 141.
20. Bogdan Krizman: The Belgrade Armistice of 13 November 1918. *Slavonic and East European Review*, Vol. 48, No. 110 (Jan., 1970), 79.
21. Károlyi Mihály: *Az új Magyarországért*. i. m., 443.
22. Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. i. m., 75.
23. A belgrádi egyezményrel kapcsolatos washingtoni román aggodalmakhoz lásd: István Mócsy: *Radicalization and Counterrevolution: Magyar Refugees from the Successor States and their Role in Hungary 1918–1921*. Los Angeles, University of California, Ph.D, 1973, 342, 6. jegyzet.

24. Bogdan Krizman: i. m., 81.
25. Edouard Benès: *Souvenirs de guerre et de révolution 1914–1918: la lutte pour l'indépendance des peuples*. Paris, Leroux, 1928–1929. II, 483–486.
26. Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika, 1867–1918*. Pozsony, Kalligram, 1999, 139.
27. Supka Géza helyreigazítási kérelme a Függetlenség szerkesztőjéhez 1918. szeptember 22-én a „Milyen felvidéki területre tartottak igényt a csehek 1918-ban?” című cikkre. Lásd: OSZK Kézirattára F 324 1. doboz. Vö. Fogarassy László: Hodza Milán és a Károlyi-kormány. Miért nem jött létre meg egyezés a Károlyi-kormány és a Szlovák Nemzeti Tanács között? *Palócföld*, 1990, 73.
28. Dr. Nagy Valér belügyminisztériumi osztályvezető emlékirata Pozsony elfoglalásáról. MNL MOL 1943-II P 30154.
29. Pauker főhadnagy jelentése Fényes László kormánybiztosnak 1918. december 3-án, HIL A polgári demokratikus forradalom katonai iratai I/29 12/2.
30. Sherman D. Spector: *Rumania at the Paris Peace Conference*. New York, Bookman, 1962, 63.
31. Véglegesítük a fegyverszüneti szerződést. *Népszava*, 1918. november 12., 7. Lásd még: Bogdan Krizman: i. m., 83., aki ezt szerb levéltári forrásokra hivatkozva közli.
32. Diószegi István: *A magyar külpolitika útjai*. Budapest, Gondolat, 1984, 354.
33. Károlyiék tanácskozása Belgrádban. *Pesti Napló*, 1918. november 8., 1.
34. Berinkei Dénes vallomása a népbiztosok perében 1920. július 27-én, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLVI. dosszié, 2883.
35. A Nemzeti Tanácsban elhangzott felszólalásokra lásd a *Népszava* 1918. november 12-ei számának fentebb idézett tudósítását. Lásd még: Jászi Oszkár: Viszsaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra [1921]. In: Litván György – Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár: publicisztikája*. Budapest, Magvető, 1982, 311.
36. Ormos Mária – Ádám Magda (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről I. 1918–1919*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999, 14–16.
37. Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelentése*. i. m., 83.
38. Vincze Sándor: *Erdély forradalma*. i. m., 258–260.
39. Raffay Ernő: i. m., 93.
40. Az erdélyi románok Nagy-Romániához csatlakoznak. *Az Est*, 1918. december 3., 2.
41. Somló Bódog: Machiavelli. *Társadalomtudomány*, 1921, 55.
42. Csécsy Imre: Két októberi forradalom. *Századunk*, 1947, 391.
43. Székely Vera: A polgári demokratikus köztársaság és a Tanácsköztársaság külképviseleteinek iratanyaga az Országos Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 1969/1., 29.
44. Uo: 30.
45. MNL MOL K 84. A berni követség iratai 1918–1919, 21. csomó (1918. december 26.), Nemzetközi Kivitel és Behozatali Rt., Magyar Általános Hitelbank Rt.
46. Buza Barna vallomása a népbiztosok perében 1920. augusztus 2-án, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLVIII. dosszié, 3073.
47. A Nagypáholy a francia szabadkőművesekhez. *Kelet*, 1918. november 128.
48. Pallavicini György levele Andrássy Gyulához 1918. december 1-jén. MNL MOL P4 3001.
49. Buza Barna vallomása a népbiztosok perében 1920. augusztus 3-án, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIX. dosszié, 3105-7.
50. Varjassy Lajos: *Gr. Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós: az októberi forradalomtól a „bűnös” Budapest bódultáig*. Temesvár, Helicon, 1932, 43.
51. Bárdi Nándor: Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920. *Aetas*, 1993/3., 141., 6. jegyzet.
52. Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. i. m., 189.
53. A magyar hadügyminiszter 1247. szám en.5 – 1919 számú átírata a nemzetiségi miniszter úrnak 1919. január 17-én. MNL MOL K40 5. cs. 1919-VIII szn 1247.
54. Kende János: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903–1919*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 117.
55. The Austro-Hungarian Problem. L. S. Amery memorandumja, 1918. október 20. Közli: Miklós Lójkó: i. m., 12–15.
56. Novák Attila: A cionista pillanat. *Szombat*, 2018. október (megjelenés alatt). Köszönöm Novák Attilának, hogy kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.
57. „Kérdések a kormányhoz” [Szabolcsi Lajos]. *Egyenlőség*, 1919. január 18., 2.
58. Grósz Mór levele Bedy-Schwimmer Rózához, Zürich, 1918. november 25., BFL K84 20 csomó 162.
59. Charmant Oszkár: Az októberi forradalom után. *Új Magyar Szemle*, 1920/1., 5.
60. Juhász Balázs: *Trianon és az olasz diplomácia: Dokumentumok a békeszerződés és előkészítéséről 1919–1920*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 35.
61. Hajdu Tibor: *Az 1918-as polgári demokratikus forradalom*. i. m., 356.
62. Schönwald Pál: i. m., 64–75.
63. Uo: 251–252.
64. MNL MOL K27 Magyar minisztertanácsai jegyzőkönyvek 1919. február 28., 4. pont.
65. MÁV Archivum: (A fegyverszüneti bizottságnak az ellenséges megszállásokkal kapcsolatos vasútiüzemi vonatkozású tárgyalásairól és egyéb bizalmas jellegű ügyekről, 1919. február–március, fegyverszüneti bizottsági feljegyzések) NF 10001/7, 8.
66. Gróf Festetics Sándor elmondja, hogyan segítettek kétszer münicióval Lengyelországot. *Az Est*, 1934. október 27., 11. Festetics 9000 vagon szénről beszél, ami jóval több, mint a MÁV archívumában szereplő adat.
67. Székely Vera: Kunfi Zsigmond 1919. februári memoranduma Magyarországi külpolitikai helyzetéről. *Levéltári Közlemények*, 1969/2., 357.
68. Kende János: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája*. i. m., 109, 111.
69. Petrichevich Horváth Emil (közli): Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről. Budapest, Pesti Nyomda, 1924, 37. Mócsy István szerint az itt közölt 58 784-hez még hozzá kell számolni legalább további 70 000 menekültet, akik az előrenyomuló megszállók elől érkeztek Magyarországi belső vidékeire. Lásd: Mócsy István: i. m., 9.
70. Székely Vera: *Kunfi Zsigmond 1919. februári memoranduma*. i. m., 358.

71. Litván György: A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919 fordulóján. *Történelmi Szemle*, 1968/4., 406–413. old.
72. Salacz Gábor: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború közötti Magyarországon*. Budapest, Argumentum, 2002, 12. old.
73. Károlyi Mihály levele Csernóch Jánoshoz, Budapest, 1918. december 21. Lásd Litván György. (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése I.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 332. old.
74. Jászi Oszkár naplója 1919–1923. i. m. 22.
75. Zágonyi István: *Székegyék életidőben*. Budapest, Griff, 1943, 1–30. Vö. Gótfried Barna: A Székely Hadosztály, 1918–1919. *Székegyföld*, 2007/2., 89–91.
76. Uo. 49. A Székely Hadosztály különböző elnevezéseihez lásd: Nagy Szabolcs: Kérdések a Székely Hadosztály történetéből. *Székegyföld–Terra Siculorum*, 2009/10., 72–76.
77. *Pesti Napló*, 1918. november 12., 1.
78. Fogarassy László: *Az öt hónapos fegyverszünet*. i. m., 5. old.
79. Katona Gyula cs. és kir. tartalékos főhadnagy feljegyzései az 1918. októberi felvidéki eseményekről; illetve Uő.: A nagyturányi ütközet. HIL TGY 177.
80. Gótfried Barna: i. m., 98.
81. Václav Král: i. m., 35–36.
82. MNL MOL K40 1918 IX 677.
83. Jegyzetek a magyar forradalom kitörése óta eltelt időről. A nagyszebeni hadapródiskola ismeretlen nevű tisztjének naplójegyzete. HIL TGY 255, 2821.
84. Fogarassy László: Az ismeretlen székely hadosztály (Adatok Tiszántúl és Erdély hadtörténetéhez az 1918/1919. évi forradalmi időszakban a román általános támadásig). *A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve*, 52. sz. (1971), 229., 231.
85. Fekete Lajos jelentése a kolozsvári Magyar Nemzeti Tanács részére 1918. december 4-én. MNL MOL K40 1918 IX-663. Közl.: *Trianon arcai*. i. m., 386.
86. MÁV Archivum, NF 10001, 231, 233–234.
87. Hefty Richárd: *Adatok az ellenforradalom történetéhez*. Budapest, 1920, 13–14., 42.
88. Antares: *A tánciskola. [Nyugat-Magyarországi] Híradó*, 1919. február 26., 4.
89. Fogarassy: *Az öt hónapos fegyverszünet*. i. m. 75.
90. Edouard Benes: i. m., 498–500.
91. Steier Lajos: A „felszabadított” Szlovenszko. *Magyar Szemle*, 7. kötet, 1929/9–12., 402.
92. MNL MOL K40 1918 IX. 691.
93. HIL I/29. 12/2.
94. Réz Mihály nyílt levele Jászi Oszkár nemzetiségi miniszterhez. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 26., 1.; illetve Jászi Oszkár: Kit terhel a felelősség? *Világ*, 1918. december 1., 1.
95. Megegyezés a csehszlovák kérdésben. *Világ*, 1918. november 28.
96. Edouard Benes: i. m., 495.
97. Kerepeszki Róbert: Levelek a frontról. Darányi Kálmán a „Nagy Háború” és a forradalmak korában. *Acta Academiae Beregsasiensis*, 15. évf., 1. kötet (2016), 80.

- 98 Fogarassy László: *Az öt hónapos fegyverszünet*. i. m., 57.
- 99 Fogarassy László: Felvidéki gerillaharcok a Károlyi-kormány idején. *A Hercegházi Ottó Múzeum Évkönyve*, 12. (1973), 236.
- 100 Benda Kálmán százados jelentése a hadügyminiszternek 1918. november 24-én. HIL A polgári demokratikus forradalom katonai iratai I/29. 8. doboz, 271–275.
- 101 Koréh Endre: *A székely hadosztály dandártörténete 1918–1919. I–II*. Budapest, 1929, I. 217.
- 102 Móricz Zsigmond: Szocialista népkörben. *Pesti Hírlap*, 1918. december 15.
- 103 Stromfeld Aurél levele feleségéhez 1918. október 20-án. HIL Pers 159. Stromfeld Aurél iratai.
- 104 Bernátsky Kornél: i. m., 80.
- 105 HIL B/23 4931/85 39. számú tisztparancs, Komárom 1918. december 13. 3179 Kt 1918.
- 106 Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. i. m., 301.
- 107 Dósa Rudolfné: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972, 32.
- 108 Ádám Magda–Ormos Mária: *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről*. i. m. 61.
- 109 HIL I. 29. 8 doboz, 189–190., illetve HIL B/23 1919. március 18. 4935/1918.
- 110 Juhász Nagy Sándor: i. m., 344.
- 111 Görgényi Dániel: i. m., 21.
- 112 Gottfried Barna: i. m., 88.
- 113 Pogány József: *A Katonatanács. A diadalmas forradalom könyve*. i. m. 107.
- 114 33808/eln. karh. rendelete a fegyvermről. HIL A polgári demokratikus forradalom iratai I. 29.8 doboz, 270.
- 115 Uo. Lásd még: *Rendelési Közlöny*, 118. szám, 1918. december 30., 757.
- 116 Nagy Szabolcs: Árulás vagy ellehetetlenülés? a Székely Hadosztály és a forradalmi erők viszonya a Veszprém Megyei Levéltárban őrzött Kratochvil-hagyaték tükrében. *Levéltári Szemle*, 2011/3., 34–36.
- 117 Juhász Nagy Sándor: *A magyar októberi forradalom története*. Budapest, 1945, 450–451.
- 118 Bangha Imre tüzér törzskari őrnagy jelentése 1918. december 6-án HIL I/29. 8 doboz 134.
- 119 Kunfi Zsigmond: Az egyetlen út. *Vörös Újság*, 1919. március 28., 1.
- 120 Berinkey Dénes vallomása a népbiztosok perében 1920. július 28-án, BFL. VII. 5.c 1920-6274. 162. doboz, XLIII dosszié, 2728. Lásd még: Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. Bécs, Bécsi Magyar Kiadó, 1923, 108–110.
- 121 Kormányválság? *Budapesti Hírlap*, 1918. december 12., 1.
- 122 Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. i. m., 95. Ebben az időben a Székely Hadosztályt Székely Különítménynek hívták.
- 123 Rendkívüli pártgyűlésünk. *Népszava*, 1919. február 13.
- 124 *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2001, 18.
- 125 Lásd Gömbös saját beszámolóját: *Nemzetgyűlési Napló*, 1920–1922. IV. 1920. augusztus 17-i ülésnap, 514–516. Lásd még: Dósa Rudolfné: i. m., 45–46.

- 126 Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. i. m., 264.
- 127 Márai Sándor: *Levél a Dunántúlról. Vágóhid.* 1919. július 1., 2. Utánközlve: Zalai Népakarat, 1919. július 24. 187. sz. 2. illetve http://epa.oszk.hu/02900/02931/00201/pdf/EPA02931_forras_2016-09_057-061.pdf (Letöltve: 2018. október 3.).
- 128 Földes Péter: *A túlsó partról. Stromfeld Aurél életregénye*. 1964, 296. M. 101
- 129 Fogarassy László: *Az öt hónapos fegyverszünet*. i. m., 22.
- 130 Hetes Tibor: *Stromfeld és a magyar polgári demokratikus forradalom*. 2. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1963/2., 61–104.
- 131 Kővágó László: i. m., 90–92.
- 132 A front és a háttér ellátását szolgáló élelmiszer 25 százaléka innen származott a háború utolsó esztendejében. Vö.: Jósák Kálmán: i. m., 259.
- 133 Jósák Kálmán: *Egy élet a harc tüzeiben. Kézirat PIL 867 j-109, 256.*
- 134 Ormos Mária: *Padovától Trianonig*. i. m., 93–103.
- 135 Kővágó László: i. m., 100–101. Vö. Csóti Csaba: *Káosz és megszállás Zala megyében 1918-ban*. Zalaegerszeg, Zala megye ezer éve, 1996, 218–220.
- 136 Fogarassy László: *A magyar–délsláv kapcsolatok katonai története 1918–1921*. In: Baranyai helytörténetírás, 1985–1986. *A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*, Pécs, 1986, 539.
- 137 Kővágó László: i. m., 137–138.
- 138 *Források a Muravidék történetéhez. Szöveggyűjtemény. II. 1870–1921*. Szombathely–Zalaegerszeg, 2008, 281–285.
- 139 Hajdu Gyula: *Harcban a megszállók és elnyomók ellen*. Pécs, Pécs Megyei Jogú Város, 1957, 220.
- 140 MÁV Archivum, NF 10001, 1919. január 25.
- 141 Jakabffy Elemér: *A magyar állambatalom utolsó hónapjai*. i. m., 63.
- 142 Csóti Csaba: *A dél-somogyi területek szerb megszállása*. In: *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv*, 29. Kaposvár, 1998, 129–130.
- 143 Odesscalchi Eugénie: *Egy hercegnő emlékezik* (sajtó alá rend. Detre Józsefné). Budapest, Gondolat, 1987, 136.
- 144 Csóti Csaba: *A dél-somogyi területek szerb megszállása*. i. m., 140.
- 145 Fogarassy László: *Az öt hónapos fegyverszünet*. i. m. 66–67.
- 146 Jegyzőkönyv Bett Ferenc vallomásáról a pozsonyi kormánybiztosi hivatalban 1918. november 27-én. HIL I. 29.12/2. doboz 480.
- 147 HIL I. 29.8. doboz 243–245. 1918. november 26-i jelentés.
- 148 Kiss Balázs: *Államfordulat Nyitrán, 1918–1923. Kisebbségkutatás*, 2008/2. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00038/1565.htm> (Letöltve: 2018. szeptember 4.).
- 149 Nagy Valér: i. m., 4.
- 150 HIL I/29 12/2, 484.
- 151 A pozsonyi forgalmi főnök jelentése 1918. december 22-én a pozsonyi–lipótvar–ujzsolnai vonal beutazásáról december 18. – december 21. között. MÁV Archivum NF 100001, 144.
- 152 MÁV Balparti üzletvezetőség 71. sz. távirati jelentése 333. és 334. iratok MÁV Archivum, NF 10001, 1919. január 1., 1.
- 153 Fogarassy László: *Az őszirózsás forradalom Pozsonyban. Irodalmi Szemle*, 1968/9., 815.

- 154 Simon Attila: *Kassa három megszállása. Párhuzamok és tanulságok: Történelmi Szemle*, 2017/4., 574.
- 155 Fogarassy László: *Az öt hónapos fegyverszünet*. i. m., 82–83.
- 156 Hetty Richard: i. m., 44.
- 157 Nagy Valér: i. m., 5.
- 158 Václav Král: i. m., 46.
- 159 Uo. 44.
- 160 Raffay Ernő: i. m., 137–138.
- 161 MNL MOL K 27 Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. december 31., 11. pont.
- 162 Raffay Ernő: i. m., 334.
- 163 Uo. 275.
- 164 Uo. 148.
- 165 Sipos József: i. m., 222.
- 166 Szabad a kisúton való szeszfőzés. *Világ*, 1918. november 28., 7. Vö. Romsics Ignác: *Erdély elvesztése*. i. m., 121. Hunyad megyei tudósításaival.
- 167 Márki Sándor naplójegyzete 1918. november 12. Idézi: Romsics Ignác: *Erdély elvesztése*. i. m., 166.
- 168 Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről. i. m., 37, illetve Mócsy István: i. m., 9.
- 169 Az erdélyrészi nyugdíjasok szövetsége elnökének és társelnökének, Bodor Lászlónak és Harmath Domokosnak távirata a Magyar Nemzeti Tanácshoz. MNL MOL K440 X1511 6999 doboz. Érdeklükben az erdélyi Nemzeti Tanács igyekezett közbenjárni, és fejenként 100 korona sürgős segély kiutalását kérte a kormánytól.
- 170 Budapest már nem fogadhat be több menekültöt. Liber kormánybiztos és Dietz főkapitány nyilatkozata. *Pesti Napló*, 1918. december 8., 7.
- 171 Uo. 8.; illetve: 27 ezer menekült Budapesten. *Világ*, 1918. december 7.; valamint: Gondoskodás a menekültekről. *Népszava*, 1918. november 21., 7.
- 172 Ellenforradalom. *Népszava*, 1919. január 21., 1.
- 173 MNL MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. január 11., 7. pont.
- 174 Uo. 7–8.
- 175 A MÁV kolozsvári üzletvezetőségének 1/919 eln. szám 21. irata. MÁV Archivum, NF 100001, 1918. december 19., 155.
- 176 MNL MOL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1918. december 11., 2. pont, illetve Apáthy István: *Erdély az összeomlás után*, i. m. 175–176.
- 177 Lévay Aladár óbecsei menekült szerkesztő levele a Magyar Nemzeti Tanácshoz, 1918. november 23. MOL MNL K 440 X1511 6999 doboz.
- 178 Goldberger Ármin tüzérszázados 1918. november 23-i jelentése MNL MOL K40 1918 IX-165.
- 179 A brassói forgalmi főnök 1918. december 6-ai jelentése Landraut francia ezredessel és Popp román vasúti főfelügyelővel folytatott tárgyalásairól. MÁV Archivum, NF 10001, 1918. december 6., 24–27.
- 180 A szinte teljesen magyar Csík megyében 1923-ban 70 jegyzőből 26 volt az, aki már 1918-ban is a helyén volt, de román jegyző 1923-ban is csupán 7 volt, ami azt jelenti, hogy a forradalom nagyobb csapást jelentett a régi közigazgatásra, mint a román uralom. Lásd: Egy Gábor: *Találkozások a vadon-*

- ban. Etnicitás és önazonosság Székelyföldön 1918–1940. *Replika*, 2017/5, 97–98.
- 181 Szülők petíciója a nagyméltóságú Nemzeti Tanácshoz 1918. november 12-én, MOL K440 X1511 6996. (K440 13. cím C/1. 5 csomó. A vidéki nemzeti tanácsok jelentései és javaslatai a helyi közállapotokról).
- 182 MNL MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1918. december 6., 9. pont.
- 183 MNL MOL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1918. november 20., 10. pont.
- 184 Romsics Ignác: *Erdély elvesztése*. i. m., 129.
- 185 Ravasz László: Hogyan állunk? *Az Út*, IV. évf., 9–10 szám (1918. november–december), 179–185.
- 186 Raffay Ernő: i. m., 339.
- 187 A Népköztársaság minden nem magyarul beszélő népéhez! *Világ*, 1918. november 30., 2–3.
- 188 Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Budapest, Gondolat, 1984, 211.
- 189 Fekete Lajos jelentése a kolozsvári Magyar Nemzeti Tanács részére 1918. december 4-én. MNL MOL K40 1918 IX-663.
- 190 Újhelyi őrnagy jelentése a magyar hadügyminisztérium 1. osztályának. Kolozsvár 1918. december 9. HIL A polgári demokratikus forradalom katonai airtai 3425/70/85.
- 191 Görgényi Dániel: *Signum laudis*. i. m., 22.
- 192 Vincze Sándor: *Erdély forradalma*: i. m., II. kötet, 283–288.
- 193 Romsics Ignác: *Erdély elvesztése*. i. m., 145.
- 194 Fényes László: *A forradalom okai és a Tisza-bünper vádjai*. i. m., 49.
- 195 A székely katonaságról. Fényes László elvtárs nyilatkozata! *Népszava*, 1930. január 31., 8.
- 196 A kolozsvári nagygyűlés. *Világ*, 1918. december 24., 4.
- 197 Romsics Ignác: *Erdély elvesztése*. i. m., 150.
- 198 Erdély tiltakozik a gyulafehérvári határozat ellen. A kolozsvári nagygyűlés. *Világ*, 1918. december 24., 4.
- 199 Fényes László kormánybiztos Erdély helyzetéről, illetve: A románok elfogtak kilencven huszárt. *Világ*, 1918. december 24., 3.
- 200 Kolozsvár a románok kezén. *Világ*, 1918. december 25., 7.
- 201 Romsics Ignác: *Erdély elvesztése*. i. m., 153.
- 202 Felhívás Kolozsvár közönségéhez. *Kolozsvári Hírlap*, 1918. december 24., 1.
- 203 Bárdi Nándor: *Otthon és háza*. i. m., 90.
- 204 Erdély sztrájkol a román rémuralom ellen. *Világ*, 1919. január 25.
- 205 Ormos Mária: *Padovától Trianonig*. i. m., 129.
- 206 MNL MOL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1919. január 21., 36. pont.
- 207 Raffay: i. m., 288.
- 208 MNL MOL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1919. február 18., 23. pont.
- 209 Vadász Sándor: Vix és Károlyi. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1969/2., 258.
- 210 Juhász Nagy Sándor: i. m., 457.

5. Magyarország 1919 első hónapjaiban: az elkészített földreformtól a proletárdiktatúráig
- 1 A mezőgazdasági helyzet. *Világ*, 1919. január 22., 8.
  - 2 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919, I–XIII*. Washington, 1947, XII, 271. A plakátokat maga Károlyi adta át. Lásd: Balogh Ernő vallomása a népbiztosok perében 1920. július 31-én, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLVII dosszié, 2987.
  - 3 The Shaping of Hungarian Finance in the Next Three Months. Előkészítő anyag a Taylor-bizottság részére, 1919. január, MNL MOL K 84 Bedy-Schwimmer Róza iratai.
  - 4 MNL MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1919. március 17., 21. pont.
  - 5 A Károlyi-kormány pénzügyi politikája. Kézirat. (A szerző valószínűleg Szende Pál.) PIL 704/1. f 17 6e., 50–53.
  - 6 Jankovich Béla: A papírpénz inflációja és értéke az utolsó évtized tapasztalatai nyomán. *Közgazdasági Szemle*, 1925, 26.
  - 7 Uo. 551.
  - 8 A pacifizmus menti meg Magyarországot, Károlyi Mihály újévi beszéde. *Pesti Napló*, 1919. január 2., 1–2.
  - 9 Uo.
  - 10 Tengely Adrienn: *Egyház a forradalmak korában*. i. m., 107.
  - 11 Hock János felszólalása a Nemzeti Tanács Végrehajtó Bizottságának 1919. március 12-ei ülésén MOL K440 PTI 607, 2 6e.
  - 12 Garami Ernő: *Forrongó Magyarország*. i. m., 100.
  - 13 MNL MOL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1919. március 17., 23. pont.
  - 14 Ritoók Emma: Évek és emberek. OSZK, F473 V/2, 196.
  - 15 Emma Ritoók, Charlotté Geöcze; préf. de Cécille de Tormay: Le problème de la Hongrie: les femmes hongroises aux femmes du monde civilisé publ. par l'Union Nationale des Femmes Hongroise. Budapest, 1920. (A Ritoók-hagyatékban őrzött kézirat néhány ponton eltér a megjelent műtől.)
  - 16 Ritoók Emma: Évek és emberek. OSZK, F473, I. köt., 298.
  - 17 Uo. A mű keletkezéséhez lásd: Gróf Ifjabb Andrásy Gyuláné Zichy Eleonóra: *Napló 1917–1922*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2018, 162.
  - 18 Borsányi György: Gondolatok a Kommunisták Magyarországi Pártjának történetéről (1918–1944). *Múltunk*, 1995/1., 11–12.
  - 19 A Fehér megyei grófok aknamunkája. *Világ*, 1919. február 4., 2.
  - 20 Giesswein Sándor: Új idők küszöbén. *Katolikus Szemle*, 1918/10., 868.; 871.
  - 21 A püspöki kar felajánlja az egyházi birtokokat a birtokreform céljaira. *Buda-pesti Hírlap*, 1918. november 26., 2.
  - 22 A papi tanácsok színes történetéhez lásd Tengely Adrienn: i. m., 330–386.
  - 23 Balog Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. I–II. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Központ, 2015, I. 50.
  - 24 Szemere Vera: i. m., 81.
  - 25 MNL MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. március 21., 13–15. pontok.

- 26 Adalékok a Nagyatádi Szabó-féle Népgazdasági Minisztérium történetéhez. *Levéltári Szemle*, 1969/2., 327–335.
- 27 Schönwald Pál: i. m., 310–311.
- 28 A földosztás. *Népszava*, 1919. március 4., 1.
- 29 Krúdy Gyula: *A kápolnai földosztás*. Budapest, Kultúra, 1919, 46–48.
- 30 Uo. 53.
- 31 Sipos József: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Budapest, Gondolat, 2009, 200–219.
- 32 A m. kir. Földművelésügyi Minisztérium története a tanácskormány (proletárdiktatúra) alatt. MNL MOL K46 PTI 605.f. II/1.
- 33 Bíró Lajos gyűjtőfogházi főtiszt vallomása a népbiztosok perében 1920. augusztus 3-án, BFL VII. 5.c. 6274/1920, 162. doboz, XLIX. dosszié, 3145.
- 34 Büchler József: Miért nem választott a Berinkey-kormány. In: *Garami-emlékkönyv*. Budapest, 1939, 68–69.
- 35 Schönwald Pál: i. m., 251.
- 36 MNL MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1919. február 26.
- 37 Berinkey Dezső tanúvallomása a népbiztosok perében 1920. július 28-án BFL VII. 5. c. 1920-6274, 162. doboz, XLV. dosszié 2851-52.
- 38 Rosenberg Augusztus levele Andrássy Gyulánának, Bern, 1919. III. 13. OSZK Kézirattár, Fol Hungarica 2974.
- 39 Ágoston Péter tanúvallomása a Károlyi-perben 1921. november 16-án, BFL VII. 2.c. 1921_36537_0262, 213–214.
- 40 Klestenitz Tibor: Médiaháború 1919-ben: a *Déli Hírlap* ügye. *Médiakutató*, 2008/1., 69–80.
- 41 Szigorúan bizalmas levél Pogány hadügyi népbiztos elvtársnak a nagyváradi kormányzótanács elnökétől, Katz Lipóttól 1919. április 3-án, MNL MOL K46 605 f II/3.
- 42 A m. kir. Földművelésügyi Minisztérium története a tanácskormány (proletárdiktatúra) alatt. MNL MOL K46 PTI 605.f. II/1, 33.
- 43 Uo. 12.
- 44 Károlyi Mihály levele Andrássy Gyulához 1919. március 16., In: *Károlyi Mihály levelezése. I.*, i. m., 443.
- 45 Berinkey Dénes hozzászólása Buza Barna vallomásához a népbiztosok perében 1920. augusztus 3-án, BFL VII. 5.c. 1920-6274, 162. doboz, XLIX. dosszié, 3136–3137.
- 46 A politikai és gazdasági hatalom. *Népszava*, 1919. március 19., 1.
- 47 Schönwald Pál: i. m., 248.
- 48 Nem kell alkotmányozó nemzetgyűlés! *Vörös Újság*, 1918. december 7., 2.
- 49 Garami Ernő: *Forrongó Magyarország*. i. m., 123.
- 50 Timár Árpád (szerk.): *Lukács György: Ifjúkori művek (1902–1918)*. Budapest, Magvető, 1977, 87.
- 51 Vincze Sándor: *Erdély forradalma*. i. m., I., 37–38., 52–54.
- 52 Milei György: A leninizmushoz vezető út kezdetén: Kun Béla az oroszországi forradalmakban, 1917–1918. *Párttörténeti Közlemények*, 1987/3., 71–72.
- 53 Hofmeister Nándor őrnagy vallomása a népbiztosok perében 1920. augusztus 10-én. VII. 5.c. 6274/1920, 3454.
- 54 Hajdú Tibor: 1918–1919. Két forradalom utóélete. *Medvetánc*, 1984/4., 1985/1., 39–40.

- 55 Gluck Tivadár ezredes vallomása a népbiztosok perében 1920. augusztus 10-én, BFL VII. 5.c. 6274/1920, 3443.
- 56 Györkei Jenő – Józsa Antal: Adalékok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a Szovjetunió polgárháborújában részt vett magyar internacionalisták történetéhez (1917–1922). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1957/3–4., 44.
- 57 Nánássy György: *Miért léptem ki a magyarországi kommunista pártból?* H. k. n. [Pozsony, 1919], 6.
- 58 *Magyar Internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. I.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1967, 152.
- 59 Milei György: A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának történetéhez. *Párttörténeti Közlemények*, 1958/4., 63.
- 60 Nánássy György: i. m., 14–20.
- 61 Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1979, 62.
- 62 Uo. 70.
- 63 Milei György: *A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának történetéhez*: i. m., 68.
- 64 Jonathan Frankel: *Crisis, Revolution and Russian Jews*. Cambridge, 2009, 63, 68.
- 65 Hajdu Tibor: *Közép-Európa forradalma 1917–1921*. Budapest, Gondolat, 1989, 72.
- 66 Vezér Erzsébet: *Megőrzött öreg hangok*. Budapest, PIM, 2004, 140.
- 67 Milei György: *A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának történetéhez*. i. m., 53.
- 68 Uo. 51.
- 69 Mucsi Ferenc: Szabó Ervin politikai tevékenysége az első világháború idején. *Párttörténeti Közlemények*, 1968/4., 93.
- 70 Kassák Lajos: *Egy ember élete*. i. m. II. 458.
- 71 Schaller Pál építész tanúvallomása a népbiztosok perében 1920. augusztus 11-én. BFL VII. 5.c. 6274/1920, 163. doboz, LV. dosszié, 3525.
- 72 Michael Löwy: *Zsidó messianizmus és anarchista utópiák*. i. m., 231.
- 73 Előszó *A regény elmélete* 1962-es német kiadásához. In: Lukács György: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Budapest, Magvető, 1975, 479.
- 74 Lukács György: *Utam Marxhoz*. Budapest, Magvető, 1971, 180.
- 75 Lukács György: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. In: *Uő.: Forradalomban*. (s. a. r.) Mesterházi Miklós. Budapest, Magvető, 1987, 41.
- 76 Lukács György: Taktika és etika. In: *Uő.: Forradalomban*. i. m., 132.
- 77 Lukács György: *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*: i. m., 36.
- 78 Kis János: Lukács György dilemmája. *Holmi*, 2004. június, 665.
- 79 Lengyel József: *Visegrádi utca*. i. m.
- 80 Bokányi Dezső vallomása a népbiztosok perében. BFL VII. 5.c. 6274/1920, 160. doboz XXX. dosszié, 1650.
- 81 Márai Sándor: *Március*. Szeged, Lazi, 2006, 27.
- 82 Uo. 48.
- 83 BFL VII. 5.c. 9389/1920, III. kötet, 147.

84. Szabó Dezső: A forradalmas Ady. In: Uő.: *Ady*. Budapest, Magvető, 1982, 48. A szocializmus az eredetiben szocializmus volt: (Akkoriban még így, ma már túrhettelenül modorosnak ható a-val ejtették.)
85. Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*. Budapest, Attraktor, 2006, 177.
86. Gratz Gusztáv: *Forradalmak kora. Magyarország története, 1918–1920*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935, 103.
87. Richard Löwenthal: *The Hungarian Soviet and International Communism. Revolution in Perspective. Essays on the Hungarian Soviet Republic of 1919*. (eds. by Andrew C. Janosi and William B. Slottmann). Berkeley, University of California Press, 1971, 174–175.
88. Istvan Deak: Budapest and the Hungarian Revolutions of 1918–1919. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 46, No. 106 (January 1968), 139.
89. Robert Wistrich: *Revolutionary Jews from Marx to Trotsky*. New York, Barnes and Noble, 1976.
90. Michael Löwy: *Zsidó messianizmus és anarchista utópiák*. i. m., 219.
91. Uo. 225.
92. Uo. 213.
93. Tony Judt: *Reappraisals. Reflections on the Forgotten Twentieth Century*. London, William Heinemann, 2008, 70–71.
94. Vágó Béla: A Vörös Újság első számáról. *Történelmi Szemle*, 1968, 205–206.
95. Borsányi György: *Kun Béla*. i. m., 90.
96. Buza Barna vallomása a népbiztosok perében 1920. augusztus 3-án, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLVIII dosszié, 3099.
97. Dietz Károly: *Októbertől augusztusig*. i. m., 86–87.
98. Borsányi György: *Kun Béla*. i. m., 82.
99. Lengyel József: *Visegrádi utca*. i. m., 100.
100. Dietz Károly: *Októbertől augusztusig*. i. m., 75.
101. Suba János: Az Országos Hadigondozó Hivatal. *A Hadtörténelmi Múzeum Értékeit*, 12. (2011), 183.
102. Rókkantprobléma a kommunizmusban. A *Bajtárs* részére írta Dickman Gyula, a Gömör megyei Rókkant- és Árvasövetség elnöke. MNL MOL K46 PTI 605f. TAGYOB 8. doboz. II/9a dosszié.
103. Uo. 67–68. Lásd még Szinkovich Márta: Két dokumentum a Magyar Tanácsköztársaság előzményeiről. *Párttörténelmi Közlemények*, 1959/1., 195.
104. Kassák Lajos: *Egy ember élete*. i. m., II. 463.
105. Garami Ernő: *Forrongó Magyarország*. i. m., 105.
106. Tarnányi Vilmos: Kun Bélát félholtra verték a rendőrök. *Az Est*, 1919. február 22., 4., 6.
107. Berinkey Dénes vallomása a népbiztosok perében 1920. július 30-án, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLVI dosszié, 2955.
108. Mayer Ödön vallomása a népbiztosok perében 1920. augusztus 4-én, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIX dosszié, 3187, 3190, 3191, 3195.
109. Romsics Ignác: *Erdély elvesztése*. i. m., 221–222.
110. Berinkey Dénes vallomása a népbiztosok perében 1920. július 30-án, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLVI dosszié, 2909.
111. Nicolas Roosevelt jelentése Archibald Coolidge-nak 1920. március 20. *The Paris Peace Conference*, 1919. i. m., XII. 415.
112. Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. i. m., 240–241.

113. Romsics Ignác: *Erdély elvesztése*. i. m., 224.
114. *Károlyi Mihály levelezése*. I., i. m., 444.
115. Berinkey Dénes vallomása a népbiztosok perében 1920. július 27-én, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIV dosszié, 2792–93.
116. Uo. 2795–96.
117. Dietz Károly: *Októbertől augusztusig*. i. m., 105–106.
118. Garami Ernő: *Forrongó Magyarország*. i. m., 115.
119. Uo. 116.
120. Berinkey Dénes vallomása a népbiztosok perében 1920. július 30-án, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLVI dosszié, 2897.
121. Kunfi Zsigmond levele Károlyi Mihályhoz, Bécs, 1920. március 12. In: *Károlyi Mihály levelezése*. I., i. m., 579.
122. Balogh Ernő vallomása a népbiztosok perében 1920. július 31-én, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLVII dosszié, 3009. Vö. Berinkey Dénes vallomása a népbiztosok perében 1920. július 27-én, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIV dosszié, 2796–98, 2800.
123. Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály*. i. m., 330–331.
124. Berinkey Dénes vallomása a népbiztosok perében 1920. július 27-én, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIV dosszié, 2820.
125. Uo. 2800–2802.
126. Hajdu Tibor: *Ki volt Károlyi Mihály?* Budapest, Napvilág, 2012, 121.
127. Vincze Sándor: *Erdély forradalma*. i. m., 413.
128. Dietz Károly: *Októbertől augusztusig*. i. m., 105–106.
129. Berinkey Dénes vallomása a népbiztosok perében, 1920. július 27-én, BFL. VII. 5.c 6274-1920, 162. doboz XLIV. dosszié 2804.
130. Vincze Sándor: *Erdély forradalma*. i. m., II. 414. Az eseményeket Garbai Sándor is hasonlóan írja le, azzal a különbséggel, hogy Bokányit javasolta maga helyett. Hozzáfűzi, hogy a lista összeállításakor Kunfi kifogást emelt, hogy sok a zsidó a népbiztosok között, s ez rossz benyomást tesz a közönségre. Kunfi megjegyzése megdöbbenést keltett, és végül úgy érveltek, hogy ezt a szempontot csak később lehet honorálni. *Garbai Sándor emlékezése*. i. m. IV., 504–506.
131. *Nagy idők tanúi emlékeznek*. i. m., 57.
132. Berinkey Dezső tanúvallomása a népbiztosok perében 1920. július 28-án, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLV. dosszié 2830.
133. A lemondott kabinet tagjai Károlynál és Garbainál. *Magyarország*, 1919. március 25., 9.
134. Iván András és Jászi Oszkár: Szociológia és politika. *Huszedik Század*, 1919/3., 132, 135.
135. Jászi Oszkár: *Napló*. i. m., 31.

6. Epilógus: az őszirózsás forradalom tövises emlékezete

- Hajdu Tibor: 1918–1919. *Két forradalom utóélete*. i. m., 31.
- Szentkirályi Béla, Dénes Lajos, Dietz Károly: *A fegyelmileg megrendszabályozott és kényszernyugdíjazott közalkalmazottak a nemzetgyűlés tagjaihoz*. Budapest, Hungária Nyomda, 1922, 12.
- Uo.

- 4 Vámbéri Rusztem: *Jog és forradalom*. I. m., 75. l.
- 5 Zsidók az egyetemen, írók a politikában. Mit mond Szabó Dezső és mit írt? *8 Órai Újság*, 1919. február 13., 3. old.
- 6 Palasik Mária: Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán válaszküti. In: Papp Gábor (szerk.): *Értelmiségi választak 1945 után*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2017, 82–84.
- 7 Márai Sándor: *A teljes napló*, 1946. Budapest, Helikon, 2007, 160. m.
- 8 Siklós András: Az 1918. évi magyarországi polgári demokratikus forradalom. *Párttörténeti Közlemények*, 1958/4., 96.
- 9 Varga Balázs: Károlyi Mihály újratemetése. *Sic Itur Ad Astra*, 1993/2–4., 52.
- 10 *Népszabadság*, 1961. október 29., 12., illetve *Népszabadság*, 1962. március 8., 1. Lásd még: Egész életével a haza és a nép igaz ügyét szolgáltatta. *Népszabadság*, 1962. március 20., 1–2.
- 11 *Uo.*, 1962. március 20., 1. old.
- 12 Károlyi Mihályné: Károlyi Mihályról. *Párttörténeti Közlemények*, 1963/3., 171.
- 13 Hajdu Tibor: *Március huszonegyedike*. Budapest, Kossuth, 1979, 109. l.

NÉVMUTATÓ

- I. (Szent) István, magyar király 84, 129, 131, 227–228, 258, 295
- I. Napóleon, francia császár 121, 320
- I. Péter, szerb király 331
- II. József, német-római császár és magyar király 232
- II. Miklós, orosz cár 225
- II. Rákóczi Ferenc, erdélyi fejedelem 343
- II. Vilmos, német császár 50, 92, 236, 242, 386
- III. Frigyes Ágost, szász király 235
- IV. Károly, osztrák császár és magyar király 223, 231–232, 235, 238
- Adler, Friedrich 90, 390
- Adler, Victor 51, 117–118
- Ady Endre 17, 19, 47, 73–74, 77, 93, 120, 139, 157–158, 175, 226, 243, 395
- Ágoston Péter 79, 83, 160–161, 359, 381
- Almásy Denise 217
- Ambrus Zoltán 232
- Amery, Leo 292

- Andrássy Gyula, ifjabb 110, 113, 249, 287, 409
- Andrássy Gyula, idősebb 90, 154, 175
- Andrássy Gyuláné 237, 380
- Andrássy Ilona 249
- Andrássy Katinka (lásd Károlyi Mihályné) 16, 90, 264, 404
- Antal János 377
- Apáthy István 155, 158–159, 174, 260, 281–282, 352–355, 357–358
- Apponyi Albert 33, 61–62, 84, 92, 110, 118
- Arz Artúr 196
- Avramescu, Gheorghe 355
- Babits Mihály 47, 75, 95–98, 141, 232, 238, 242–243, 418–419
- Badoglio, Pietro 272
- Balázs Béla (író) 20, 74, 83, 108, 140, 367, 390
- Balázs Béla (zalai főispán) 217
- Balfour, Arthur 292, 294
- Balla Aladár 133
- Baloghy Ernő 144, 262
- Baltazár Dezső 83, 101, 140, 233

Bánffy Dezső 159
 Bánffy Miklós 97, 120, 248, 281, 291, 341
 Bangha Béla 80, 136, 153, 247, 292, 382
 Bánki Donát 86
 Bárczy István 55, 91
 Bárdos Ferenc 156
 Barecca, Riccardo 336
 Barta Sándor 395
 Bartha Albert 152, 204, 229, 304-305, 310, 312, 320, 322-323, 325, 340, 364, 420-421
 Bartos János 370
 Bartók Béla 20, 33, 243
 Batthyány Tivadar 143-145, 150, 162-163, 165, 171, 187-188, 204, 229, 323, 364
 Bauer, Otto 193, 258-259, 296-297
 Bédy-Schwimmer Róza 294-295, 367
 Beksics Gusztáv 58
 Bem József 341
 Beniczúr Gyula 288
 Benedek Elek 342
 Beneš, Edvard 118, 277, 310
 Beniczky Ödön 370
 Beöthy Zsolt 288
 Berinkey Dénes 69, 149-150, 153, 280, 311-312, 372-373, 378, 380, 384, 409-410, 412-415
 Berinkey Dénesné 412
 Berkes Béla 138
 Bernát István 320
 Bernátsky Kornél 314-315
 Berthelot, Henri 351-352, 357
 Berzeviczy Albert 215, 222
 Berzeviczy Béla 337
 Bethlen István 17, 31, 174, 259, 281-282, 295, 342, 348, 366-368, 372, 408
 Bettelheim Ernő 404
 Bíró Dezső 301
 Bíró Lajos 76, 153, 158, 238
 Bíró Mihály 77
 Bismarck, Otto von 20, 215
 Biszku Béla 423
 Blaga, Lucian 173
 Bloch, Ernst 21, 367
 Boccaccio, Giovanni 177
 Bogár Ignác 405
 Bokányi Dezső 263, 273, 282, 285, 290, 320, 327, 394
 Bókay Árpád 154, 156
 Bolgár Elek 17
 Borojević, Svetozar 106
 Bosnyák Géza 204-205
 Botka Sándor 355
 Bozsik Pál 369
 Böhm Vilmos 44, 207, 322, 324, 326, 354, 359-360, 378-379, 402-403, 406-407, 409, 418, 421
 Buber, Martin 21, 242, 397
 Buchinger Manó 44, 163, 253, 262, 301, 390, 409
 Buday Dezső 63-64
 Buharin, Nyikolaj Ivanovics 386
 Burián István 85, 110, 125, 137, 163, 240
 Buza Barna 18, 144-145, 162, 288-289, 373, 376-377
 Charmant Oszkár 294-295
 Chesterton; Gilbert Keith 373
 Chorin Ferenc 56
 Churchill, Winston 266, 292
 Cicio Pop, Ștefan (Pap-Csicsó István) 282-283

Clemenceau, Georges 276, 279, 336, 351, 359
 Concha Győző 65
 Coolidge, Archibald Cary 269, 362
 Crowe, Eyre 291
 Czabán Samu 203
 Czettler Jenő 34, 49
 Csaba testvér (Böjte Csaba) 94
 Császár Elemér 418
 Csáth Géza 22
 Csécsy Imre 21, 282, 286
 Csernoch János 36, 75, 144, 233, 255, 278, 303, 364
 Cserny József 401
 Csernyák Imre 122, 273-274, 319, 391
 Csinszka (Boncza Berta) 175
 Csók István 86, 243
 Demian-Strengar, Sava 355
 Dante Alighieri 262
 Darányi Kálmán 312
 Darvas József 423
 Deák Ferenc 84-85, 99, 102, 104
 Demény Pál 100
 Diaz, Armando 271-272, 275
 Diner-Dénes József 45, 148, 153, 289, 399
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 16, 90, 99, 224, 393
 Dömötör László 218
 Duczyńska Ilona 89-90, 404
 Dula, Matúš 279, 308
 Ebert, Friedrich 320
 Édy Palma 39-40
 Eötvös József 33, 226
 Eötvös Loránd 97
 Engels, Friedrich 44, 385
 Enyedy Andor 222

Erdei Ferenc 44
 Erdélyi, Ioan 255
 Erdélyi Mór 54-55, 144
 Erdős Renée 274
 Ernszt Sándor 370
 Erzberger, Matthias 96
 Erzsébet, magyar királyné 35
 Esterházy Mihály 291
 Esterházy Miklós 234
 Esterházy Péter 57, 234
 Eszterházy Károly 247
 Eszterházy Mór 57
 Fabik Károly 325-326
 Fadrusz János 355
 Fellner Andor 318
 Fényes László 82, 140, 153, 210, 212-213, 354
 Ferdinánd, román király 191, 279, 350, 376
 Ferenc Ferdinánd főherceg (lásd Habsburg-Lotaringiai Ferenc Ferdinánd) 148, 255, 257
 Ferenc József, osztrák császár és magyar király 50, 84, 101, 154
 Ferenczi Sándor 112, 243
 Festetics Sándor 152, 237, 324, 338, 379, 402
 Festetics Tasziló 373
 Fichte, Johann Gottlieb 393
 Flueraș, Ion 283
 Foch, Ferdinand 406, 408
 Fogarasi Béla 243
 Franchet d'Esperey, Louis 88, 191, 195, 271, 272, 274, 275, 276, 278, 289, 351, 406, 408
 Franyó Zoltán 395
 Freud, Sigmund 25, 73, 109, 112, 243

Friedrich István 100, 135, 137, 150, 153, 206, 211, 304, 324, 340, 417
 Fürstenberg-Stammheim, Franz Egon von 196
 Füst Milán 166
 Gábor Andor 140
 Gábor Pál 218
 Gadamer, Hans-Georg 350
 Garami Ernő 44–45, 47, 49–50, 57–58, 61–62, 92, 113–114, 122, 138, 147–148, 156, 163, 220, 228, 264, 299, 321, 323, 378–379, 390–391, 399, 402–403, 409–411, 415, 418
 Garbai Sándor 48, 229, 263, 301, 415
 Gárdonyi Géza 97
 Gellért Oszkár 412
 Gherescu, Anton 355
 Giesswein Sándor 76, 370
 Glaize-Horstenau, Edmund 106
 Goethe, Johann Wolfgang 126
 Goldbach, Anton 193
 Goldiş, Vasile 283–284
 Gondrecourt, Henri de 406
 Goszthony Mária 16, 395, 404
 Gömbös Gyula 133, 251, 253, 315, 325–326
 Görgey Artúr 323
 Gragger Róbert 308
 Groener, Wilhelm 320
 Grósz Mór 293
 Grósz József 100
 Günther Antal 237
 György Mátyás 395
 Habsburg József főherceg 115, 124, 127, 140, 141, 193, 232
 Habsburg Károly (lásd IV. Károly, osztrák császár és magyar király)

84, 90, 101, 104, 113, 117, 154, 223, 231–232, 235–236, 238
 Habsburg-Lotaringiai Ferenc Ferdinánd főherceg 148, 255, 257
 Habsburg-Lotaringiai Rudolf főherceg 12, 35
 Habsburg Ottó 227
 Hadik János 136–137, 141, 145
 Hajdu Tibor (pannonhalmi főapát) 164
 Hajdu Tibor (történész) 414
 Hajós Edit 390
 Haller Gusztáv 355–356
 Haller István 198, 370
 Hamburger Jenő 382–383
 Harrer Ferenc 149, 294–295
 Harsányi Zsolt 138, 243
 Hatvany Lajos 75, 77, 122, 136, 138–139, 148, 162, 175, 273–274, 380, 418–419
 Haynau, Julius Jacob von 138
 Hebbel, Friedrich 393
 Hegedűs Loránt 106
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 49
 Heltai Viktor 139, 212
 Henry, angol herceg 269
 Henrys, Paul Prosper 280, 351
 Hentzi, Heinrich 232
 Herczeg Ferenc 64, 74–75, 113, 171, 216
 Herczeg Géza 413
 Herron, George 104
 Hevesi Gyula 74, 390
 Hild József 169
 Hindenburg, Paul von 35
 Hitler, Adolf 145, 267, 311, 321
 Hlinka, Andrej 112, 257

Hock János 93–94, 101–102, 104–105, 136, 153, 204, 228, 244–245, 260, 364–365, 409, 418
 Hodža, Milan 257, 308, 310–311
 Hóman Bálint 238
 Horthy Miklós 100, 161, 216, 220, 222–223, 238, 245, 288, 296, 314–315, 338, 395–396, 418
 Horvai János 102
 Hubay Jenő 288
 Hubay Miklós 218
 Huszár Károly 70–71, 77, 237, 370
 Hüttner Sándor 391
 Ibsen, Henrik 112
 Ignotus Hugó 287
 Illyés Gyula 11–12, 177, 187, 206, 265, 411, 419
 Jancsó Benedek 342
 Jankó Zoltán 279
 Jankovich Arisztid 315
 Jánosi Zoltán 365
 Janovics Jenő 354
 Jászai Mari 165
 Jászai Samu 301
 Jászi Oszkár 13, 17, 33, 46–47, 72, 77, 91, 97–98, 112, 114, 118, 137, 143, 145–149, 152–153, 156–160, 162, 185, 205–206, 226–228, 231, 236–238, 242, 252, 254, 256, 258–260, 263, 266, 269, 273–275, 281–285, 289–292, 294, 297–298, 303–305, 308–309, 311–312, 322, 325, 327, 337, 341, 366, 373, 383, 402, 404, 409, 413, 416–418, 420, 422
 Jaurès, Jean 51
 Jekelfalussy Zoltán 128–129
 Jócsák Kálmán 327
 József Attila 169
 Judt, Tony 398

Juhász Nagy Sándor 150, 365, 420
 Jumanca, Iosif 283
 Junker János 297
 Juriga, Ferdiš (Juriga Nándor) 111, 212, 262
 Júst Gyula 50, 84, 226
 Kádár János 11, 30, 52, 173, 422, 424
 Kafka, Franz 392, 397
 Kaffka Margit 164
 Kahána Mózes 395
 Kállai Gyula 423
 Kant, Immanuel 49, 96
 Karinthy Frigyes 44, 97, 138, 158, 161, 164, 233
 Károlyi József 368
 Károlyi László 23
 Károlyi Mihály 9–12, 16, 18–19, 21, 25, 29, 32, 46, 69, 76, 82, 84, 90–91, 93, 100, 103–104, 109, 112–114, 116–122, 124, 127, 129, 132–133, 135–138, 141–154, 159–162, 165–166, 172, 175, 188, 190–194, 204–206, 216, 219–221, 223, 228–230, 232, 234–238, 246, 249–254, 256–257, 259–260, 262–263, 266–282, 285–291, 293–296, 303–305, 308, 310, 312, 314, 319, 321–325, 328, 338, 340–342, 348–350, 353, 357, 359–360, 363–368, 372–373, 376–379, 381, 383, 402, 406–409, 411–418, 421–424
 Károlyi Mihályné 404
 Károlyi Sándor 32, 58
 Kárpáthy Kamilló 190
 Kassák Lajos 141, 163, 390–392, 394–395, 402
 Katz Lipót 79
 Kautsky, Karl 374
 Kayser, Rudolf 397
 Kelen Jolán 49
 Kelen József 78, 390, 392, 394

Kerenszkij, Alexandr Fjodorovics 195, 225
 Kernstok Károly 248
 Kéri Pál 46, 122, 140, 287, 412
 Kertész Mihály 16, 171
 Kiss Roland 78
 Kitchenér, Herbert 20
 Klebelsberg Kunó 40, 86-87
 Kleist, Heinrich von 14
 Kodály Zoltán 157, 243
 Kodolányi János 206
 Koestler, Arthur (Kösztlér Artúr) 33, 166
 Kogutowitz Károly 288
 Komját Aladár 395
 Komócsin Zoltán 423
 Korda Sándor (Alexander Korda) 16, 138
 Koréh Endre 313
 Korvin Ottó 18, 99, 121, 219, 390, 392, 394
 Kós Károly 119, 231
 Kossuth Lajos 58, 84, 94, 101-102, 112, 225-226, 249, 273, 323, 422
 Kosztolányi Dezső 15, 73, 97, 128, 138, 166, 418
 Kovács Alajos 282
 Kováts J. István 293
 Kozma Miklós 106
 Kozma Nándor 77
 Köböl József 58
 Kövess Hermann 194-195, 327-328
 Kramář, Karel 185
 Kratochvil Károly 305, 307, 317-318, 340, 353, 357, 407
 Kraus, Karl 233, 243
 Krausz Simon 114
 Kristóffy József 50
 Krúdy Gyula 12, 68-69, 92-94, 105, 123, 136, 171, 221, 377-378
 Kun Béla 17, 147, 183, 198, 264, 378, 382, 384-389, 391, 395, 398-399, 401-405, 409-410, 415
 Kuncz Aladár 119
 Kunfi Zsigmond 45, 91-92, 99, 110, 113, 122, 137, 143, 146-148, 150-151, 153, 156, 160, 162, 205, 226, 228-229, 240, 242, 260-262, 273, 301-303, 312, 319-322, 378-379, 390, 404, 409-412, 416
 Laczkó Géza 419
 Ládai István 405
 Laehne Hugó 221
 Lakatos Géza 315
 Lakatos László 140
 Lánchy Leó 72, 86, 140, 242
 Landauer, Gustav 397
 Landler Jenő 47, 134, 390, 405, 409
 Lansing, Robert 118, 279-280, 283
 László Jenő 399
 Leeper, Alexander 291
 Leeper, Reginald 291
 Lehotský, Emanuel 256
 Lécai János 99, 166, 217
 Lengyel József 50, 72, 395
 Lengyel Menyhért 138
 Lenin, Vlagyimir Iljics 16-17, 38, 58, 62, 94-95, 98-99, 225, 264, 285, 376, 385-386, 388-393, 402, 407, 410
 Lesznai Anna 33, 392, 404
 Lévy Aladár 345
 Lévy József 75
 Liber Endre 344
 Liebknecht, Karl 236, 320
 Linder Béla 10-11, 94, 150-152, 171, 187, 190-191, 194, 196-197,

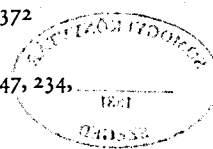
201, 204, 210, 267, 271-272, 280, 320, 420
 Liphay Béla 332
 Litván György 413
 Lloyd George, David 17, 261
 Lóczy-Lajos 288, 342
 Lovász Márton 119, 143-145, 150, 162, 312, 364-366
 Löwy, Michael 398
 Ludendorff, Erich 289
 Lukachich Géza 15, 134-137, 141
 Lukács György 16, 21, 96, 237, 239, 243, 384-385, 392-393, 395, 397, 404, 415
 Luxemburg, Rosa 320
 Mackensen, August von 112, 191, 276, 279, 299, 328, 346, 353, 382
 Madzsar József 90
 Magasházy László 338
 Magyar Lajos 140, 150, 165
 Maléter Pál 169
 Maniu, Iuliu 283-284, 295, 311, 347
 Mannheim Károly 392
 Márai Sándor 11, 16, 105, 169, 189, 199, 326, 395, 421
 Mária Terézia, magyar királynő 233
 Márki Sándor 343
 Marx, Karl 32, 38, 44, 49, 372, 385, 391, 393, 404
 Masaryk, Tomáš Garrigue 103, 117-119, 185, 339
 Mátyás, magyar király 355-356
 Mayer János 377
 Mehringer Rezsőné 139
 Meštrović, Ivan 119
 Metternich, Klemens von 105, 114
 Mezőfi Vilmos 366
 Migray József 381
 Mihályi Tivadar (Theodor Mihali) 174
 Mikes Ármán 367
 Mikes János 372
 Miklós Andor 82, 114
 Mikszáth Kálmán 66
 Milotay István 120, 252
 Mindszenty József 371-372, 422
 Misics, Zsivojin 280
 Moldován E. Vazul 231
 Molnár Ferenc 16, 40, 171
 Molnár Miklós 337-338
 Móricz Zsigmond 15, 31, 34, 152, 209, 314, 377, 418
 Moşoiu, Traian 307
 Mussolini, Benito 119, 311
 Nagy Endre 209
 Nagy Ferenc 144
 Nagy György 93, 226, 245, 251, 366
 Nagy Lajos 395
 Nagy Pál 199
 Nagy Vince 163, 360, 365, 369
 Nagyatádi Szabó István 32, 36, 59, 106, 113, 145, 365, 373, 377, 383
 Nagybaczoni Nagy Vilmos 342
 Namier, Lewis Bernstein 117, 258, 291
 Naumann, Friedrich 242
 Nánassy György 388-389, 401
 Németh László 176, 206, 419
 Nicolson, Harold 17, 271, 291
 Nietzsche, Friedrich 391
 Noske, Gustav 320
 Nyékhegyi Ferenc 272
 Obál Béla 330
 Odescalchi Eugénie 332
 Orlando, Vittorio Emanuele 295
 Paál Árpád 230, 290, 358

Pál Feri atya 94
 Pallavicini György 237, 289
 Pattantyús-Ábrahám Dezső 282
 Pehm József (lásd Mindszenty József) 371-372, 422
 Peidl Gyula 44, 148, 379, 403, 409
 Pekár Gyula 418
 Persián Ádám 370
 Péter János 423
 Petőfi Sándor 60, 75, 165, 232, 323
 Pfeifer Ignác 288
 Pichon, Stephen 281
 Pilisi Lajos 71
 Piłsudski, Józef 300
 Pogány József 52, 62-63, 72, 121, 140, 146, 152-153, 164-165, 319-325, 335, 338, 360, 379, 390, 402, 405, 409-411, 413-414, 420
 Pound, Ezra 274
 Pór Ernő 388
 Prohászka Ottokár 35, 75-77, 185, 247, 251
 Prónay Pál 139, 221, 389
 Proppper Sándor 409
 Rác Gyula 282
 Radek, Karl Bernhardovics 386
 Radvánszky Béla 219
 Rajk László 421-422
 Rákosi Jenő 137
 Rákosi Mátyás 18, 79, 422
 Rakovszkij, Hrisztiján Georgijevics 285
 Ravasz László 59, 233, 247, 348
 Renner, Karl 253, 296
 Révai József 16, 395
 Réz Mihály 309, 312
 Rippl-Rónai József 86, 243

Ritoók Emma 7, 20, 74, 78, 83, 94, 189, 208, 216, 221, 224, 367-368
 Róheim Géza 133, 217-218
 Rózsa Sándor 130
 Rudnyánszky Endre 388
 Rudolf főherceg (lásd Habsburg-Lotaringiai Rudolf) 12, 35
 Sándor János 218
 Sándor László 170
 Sándor Pál 157
 Sarkotić, Stjepan 88
 Sass Erzsike 75
 Scholem, Gershom 218
 Schöpflin Aladár 73
 Seidler Ernő 388
 Seipel, Ignaz 233
 Seton-Watson, Robert 185, 259
 Shakespeare, William 254
 Shaw, George Bernard 17
 Sigray Antal 291
 Siklós András 422
 Simmel, Georg 392
 Simonyi Henri 412
 Simonyi-Semadam Sándor 75
 Sinkó Ervin 198, 392, 419
 Somló Bódog 282, 285
 Somló Dezső 391
 Soós Károly 214, 357
 Soukup, František 185
 Sréter István 108
 Šrobár, Vavro 185, 278, 306, 339
 Steed, Wickham 118, 185
 Stoker, Bram 93
 Stürgkh, Karl von 90
 Strömfeld Aurél 297, 314, 319, 326, 402, 407
 Supka Géza 71-72, 254, 278

Szabó Dezső 17, 33, 395, 419
 Szabó Ervin 46, 57, 90-92, 96, 99, 160, 242, 390-391
 Szabó Zoltán (szociográfus) 44
 Szabó Zoltán (tábornok) 305
 Szabolcsi Lajos 292
 Szabolcska Mihály 158
 Szamuely Tibor 388, 404, 415
 Szántó Béla 122, 140
 Széchenyi István 215
 Szekeres János 282
 Szekfű Gyula 27, 70, 97, 120, 238, 418
 Szende Pál 149, 153, 163, 263, 366
 Szent-Györgyi Albert 420
 Szentkirályi Béla 217, 220
 Szilassy Gyula 295
 Szladits Károly 143, 149
 Szmrecsányi György 278, 338
 Szomory Dezső 232
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 77, 141
 Sztanykovszki Tibor 391
 Szerényi József 56, 86, 234
 Sztójay Döme 315
 Szurmay Sándor 115, 121, 125, 150, 198
 Szverdllov, Jakov Mihajlovics 264, 386
 Táncsics Mihály 166
 Taylor, Alan John Percivale 423
 Taylor, Alonzo E. 362
 Teleki László 84-85, 215
 Teleki Pál 95, 159, 215, 288, 296, 342
 Teleszky János 22
 Tiso, Jozef 334-335
 Tisza István 9-10, 12, 19, 25, 34-35, 50-51, 54, 56-58, 61, 64-66, 70,

77-78, 81-83, 85-92, 99-100, 104-106, 109-114, 117, 124-125, 127, 133, 135, 149, 157, 159-160, 164, 166, 215-224, 233, 239, 259, 266, 274, 312, 366, 370, 374, 424
 Tisza István, ifjabb 164
 Tisza Kálmán 66, 85
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 48, 224
 Tombor Jenő 407, 420
 Tormay Cécile 10, 12, 141-142, 264, 274-275, 367, 396, 419
 Tóth Árpád 18, 21, 396
 Tóth Krisztina 15
 Trockij, Lev Davidovics 98, 386
 Turi Béla 370
 Ugron Gábor 342, 408
 Ullmann Adolf 86
 Ungvári Lajos 360
 Uri Geller 15
 Urmánczy Nándor 205
 Vaida-Voevod, Alexandru (Vajda-Voevod Sándor) 110, 255
 Vágó Béla 398
 Vákár P. Artúr 241
 Vámbéry Ármin 47
 Vámbéry Rusztem 418, 421
 Varga Imre 10, 424
 Varga Jenő 77, 79, 254
 Vargha Gyula 54
 Varjas Sándor 380
 Varjassy Lajos 290
 Várnai Zseni 21, 133
 Vass János 221, 381
 Vass József 222-223, 370, 372
 Vázsonyi Jenő 267
 Vázsonyi Vilmos 50, 72, 147, 234, 267
 Veres Péter 108, 165

AZ ELÁTKOZOTT KÖZTÁRSASÁG

- Vészi József 164, 282, 353–354, 356, 414–415
Vinnicsenko, Volodimir 299
Vix, Fernand 299, 310, 336, 351, 359, 365, 406–409, 411
Vlad, Aurel 255, 283
Voltaire 318
Vörösmarty Mihály 228
Waldstätten, Alfred von 194
Weber, Max 392
Weber, Vikor 271
Weiss Manfréd 23, 61, 92, 300
Wekerle Sándor 38, 61, 67, 70, 82, 85–86, 88, 93, 101, 110, 112–113, 125, 128, 135, 154, 188, 193, 232, 369, 380
Weltner Jakab 44, 62, 390, 409
Wilson, Thomas Woodrow 95–98, 102–104, 111, 118, 124, 240, 262, 266, 269, 274–275, 285–286, 293–294, 311, 331, 386
Windischgrätz Lajos 54–55, 144
Wittich Pál 336
Wlassics Gyula 244
Zadravec István 222
Zempléni Moskovitz Geyza 33
Zichy Eleonóra (lásd: Andrassy Gyuláné) 237, 380
Zichy Eleonóra 237, 380
Zichy Ferenc 339
Zichy József 338
Zichy Nándor 75
Zilahy Lajos 219–221, 419
Zoch, Samuel 338–339

Özgey Güne vermişimdir
 Belki de vurdur
 Ailesi Niyemle bir, Derdim
 Niyemle de kötür

Hatos Pál könyve egy erős állítással indít: az 1918-as őszi-
rzsás forradalommal kezdődik a modern magyar történelem.
Innen jön összes vitánk, jelzünk, héroszunk és árulónk. Ami
előtte volt – már lezárt múlt.

Az első világháború négy pusztító évét követően a törté-
nelmi Magyarország 1918. október 31-én összeomlott. Győ-
zött az „őszi- rzsás forradalom”. A régi rendszer jelképét,
Tisza István korábbi miniszterelnököt meggyilkolták. Nem
sokkal később megszűnt a királyság, és kikiáltották a „nép-
köztársaságot”.

Mindaz, ami a Károlyi Mihály nevével fémjelzett forrada-
lom kitörésével elkezdődött, máig sem jutott nyugvópontra
a magyar történelmi emlékezetben. 1918 őszének lázas idősza-
ka a maga részleteiben, a maga konkrét személyiségeivel és
emberi mozgatórugóival mégis feledésbe merült – már csak
legendák élnek róla a köztudatban. Ez a könyv ezen a helyze-
ten változtat.

Hatos rendkívüli műveltséggel vezet végig bennünket a
háború végi Magyarországon, a forradalom hónapjain. Sűrű,
de mégis olvasmányos művében utólagos igazságtézés he-
lyett a források izgalmasan sokrétű beszámolóit szembe-
hozza közel hozzánk az események szereplőit, és teszi jól ért-
hetővé a forradalom egyre radikálisabb és anarchikusabb
történetét egészen az 1919. március 21-i kommunista hata-
lomátvételig, elősegítve, hogy árnyaltabban és mélyebben
gondolkodjunk azokról a dolgokról is, amelyek azóta történ-
tek velünk. Egy bizonyos: ha évtizedek múltán valamely diák
a tanárától azt kérdezi, mit olvasson 1918-ról, a válasz az
lesz: Olvassa Hatost!

3490 FT
JAFFA.HU

Könyvet vásárolt a
facebook -on!
Szereztem a 339FB -s Könyvtárat Klub